

636
SRIHARSHA'S

NAISHADHAM

WITH

Notes

The Commentary of Mallinātha.

PART: 2. SARGAS: VII - XII.

REVISED AND EDITED WITH FOOT NOTES BY

PANDIT K. L. V. SASTRY,

(Mahopadhyaya & Srman)

PUBLISHED BY

R. SUBRAHMANYA VADHYAR,

Bookseller and Publisher,

KALPATHI-PALGHAT.

1926.

All Rights Reserved.

PUBLISHERS' NOTE.

Since the publication of the first part (containing 1-6 sargas) of this Kavyaratna, many Sanskrit scholars suggested to us the desirability of publishing this work with Mallinatha's commentary as far as available. Accordingly, we have great pleasure in bringing to the notice of all lovers of Sanskrit, Part 2, (containing 7 to 12 sargas) of this great work with Mallinatha's commentary.

In preparing this edition we had immense help from the three following Mss. : (i) From the Govt. Oriental Mss. Library, Madras ; (ii) from the Govt. Oriental Mss. Library, Tirupunithura (Cochin State); (iii) from the Kudalur Mana Library, through the kindness of M R. Ry P. Sankaran Nambuidripad Avl.

We owe a deep debt of gratitude to Pandit K. L. V. Sastriar Avl. (Mahopadhyaya & Siromani) whose intense love of Sanskrit Literature and unbounded enthusiasm in the publication of rare and useful Sanskrit works made him take enormous pains in bringing out this clear and analytical edition.

Our hearty thanks are also due to M. R. Ry. K. RAMA PISHAROTY AVL., M.A., M.R.A.S., Principal, the Sanskrit College, Tripunithura for his having kindly undertaken to write the Foreword.

THE PUBLISHERS.

FOREWORD.

It gives me great pleasure to accede to the request of the enterprising Bookseller and Publisher Brahmasri R. SUBRAHMANYA VADHYAR, to write a Foreword to this his edition of Naishadha. The Foreword, I believe, is not the place to write a note on the age of the author or the literary merits of the work ; and I may, therefore, content myself with a short note about the edition.

This great Mahakavya of King Sri Harsha is a recognised text book for the senior Kavya students and it is also a very popular one. But yet a handy edition of the text suited to the requirements of the students has long been felt a desideratum. The Calcutta edition, though handy, is badly printed ; the Bombay edition, though well got up, is yet unwieldy, while the Madras edition runs only for two sargas. The present edition, therefore, supplies a long felt want ; printed on good paper in bold characters, edited by a scholar of repute and priced cheap, the edition cannot but commend itself to the student and the general reader.

While Mr. Vadihyar has thus satisfied the general reader he has not forgotten the critical student. There is one feature about this edition

which deserves to be emphasised—I mean the utilisation of the Malayalee reading in fixing the text. It is a fact but little known outside that Kerala has a wealth of manuscripts in almost every department of Sanskrit Literature, offering a wonderful variety of readings which especially in the field of pure literature and literary criticism are generally superior to those found in the North Indian recensions. Now that Oriental studies are characterised by a keen critical spirit, it is very desirable that our readings also are made available to the student. It is, therefore, a point worthy of note that the Publisher has taken the pains to collate in this edition the local readings also.

It may not be out of place here to convey a request to the Publisher to try to issue in due course a 'Kerala Sanskrit Series' of all standard works, based mainly upon the Malayalee versions. This will be a real service to the critical student and will greatly help to bring out the Kerala contribution to Sanskrit Literature.

SANSKRIT COLLEGE,
Tripunithura,
 26-5-1926.

} K. RAMA PISHAROTY.

6366

॥ श्रीस्तु ॥

महाकवि श्रीहर्षप्रणीत

॥ नैषधकाव्यरत्नम् ॥

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचल-
महिनाथसूरिविरचित-जीवातुसमाख्यव्याख्या सहितम् ।

सप्तमसर्गादारभ्य द्वादशसर्गपर्यन्तम् ।

महोपाध्याय, शिरोमणिविरुद्भाजा
के. यल. व्यासरायशास्त्रिणा
संशोधितं टिप्पण्या संयोजितं च ।

पालकाट् - कल्पात्ति
श्रीगीर्वाणवाणीपुस्तकशालाधिपतिना
आर्. सुब्रह्मण्योपाध्यायेन
प्रकाशितम् ।

१९२६.

॥ श्रीरस्तु ॥

जीवातुसमाख्याव्याख्यासहितं

॥ नैषधकाव्यरत्नम् ॥

॥ सप्तमः सर्गः ॥

अथ प्रियासादनशीलनादौ मनोरथः पल्लवितश्चिरं यः ।

विलोकनेनैव स राजपुत्र्याः पत्याभुवः पूर्णवदभ्यमानि ॥ १ ॥

प्रतिप्रतीकं प्रथमं प्रियायामथान्तरानन्दसुधासमुद्रे ।

ततः प्रमोदाश्रुपरम्परायां ममज्जतुस्तस्य दृशौ नृपस्य ॥ २ ॥

अथेति ॥ अथ इन्द्रदत्तीगमनानन्तरम् । भुवः पत्या नलेन,
“पतिस्समाप्त एव” इति नियमादसमाप्ते धितंशाभावात् धिकार्याभावः,
प्रियाया दमयन्त्याः आसादनं प्राप्तिः, शीलन परिचितिः, तदादौ विषये आदिशब्दा-
दाश्लेषादिसद्ब्रह्मः । यो मनोरथः चिर चिरात्प्रवृत्ति पल्लवितः सजातपल्लवः, स
मनोरथो राजपुत्र्या विलोकनेनैव पूर्णवत् फलितवदभ्यमानि अभिमेने । तथा
ननन्देत्वर्यः । मन्यतेः कर्मणि लृङ् ॥ १ ॥

प्रतीति ॥ तस्य नृपस्य दृशौ नेत्रे प्रथमं प्रियायां भैम्यां, तत्रापि
प्रतिप्रतीकं प्रत्यक्षमव ममज्जतुः तामवयवशो ददर्शेत्वर्यः । अथ तदनन्तरं अन्तः
अन्तरात्मनि य आनन्दमुधासमुद्रः तस्मिन् ममज्जतुः दर्शनफलमानन्दं अनु-
बभूवतुरित्यर्थः । करणे कर्तृत्वोपचारः । ततः प्रमोदाश्रुपरम्परायामानन्दवाष्प-
प्रवाहे ममज्जतुः । अत्र द्रुपस्यैकस्यापेयस्य क्रमात्प्रियावयवाद्यनेकाधार-

ब्रह्माद्वयस्यान्वभवत्प्रमोदं रोमाप्र एवाप्रनिरीक्षितेऽस्याः ।

यथौचित्यं तदशेषदृष्टावथ स्मरद्वैतमुदं तथासौ ॥ ३ ॥

बेलामतिक्रम्य चिरं मुखेन्दोरालोकपीयूषपरसेन तस्याः ।

नलस्य रागाम्बुनिधौ विवृद्धे तुङ्गौ कुचावाश्रयति स्म दृष्टिः ॥४॥

श्रुतित्वकथनात् पर्यायालङ्कारभेदः । “कमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्तते यदि । एकस्मिन्नथ वानेकं पर्यायालङ्कृतिर्द्विधा ” ॥ इति लक्षणात् ॥ २ ॥

ब्रह्मेति ॥ अर्सा नलः, अस्या भैम्याः, रोमाप्र एव रोमाप्रमात्रे अप्रे प्रथमं निरीक्षिते दृष्टे सति यदा ब्रह्मैवाद्द्वयमद्वितीयं वस्तु तस्य प्रमोदं हृगानन्द-मन्वभवदित्यर्थः । आनन्दस्य ब्रह्माभेदेऽप्युपचाराद्भेदव्यपदेशः । अथाऽप्र-दर्शनानन्तरं तस्य रोम्णः अशेषदृष्टौ कृत्स्नदर्शने मति, द्वयोर्भावा द्विता, द्वितैव द्वैतम् । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययः । तद्द्रहितमद्वैत स्मर एवाद्वैतमद्वितीय वस्तु तस्य मुदमन्वभवत् । अप्र ब्रह्मानन्दात् स्मरानन्दोऽधिक इति विष-क्षितम् । तथा रोमापि रोमाप्रादधिक, तत्र यथाल्पदर्शनादल्पानन्दः अधिक-दर्शनादधिकानन्द इति यथा तथा-शब्दार्थः, इत्यमीचितीवारणानुरूपं कार्य-जन्मोचितमेवेत्यर्थः । अप्र ब्रह्मानन्दस्मरानन्दयोरैकस्मिन्नेव कमेण श्रुतित्वकथनात् ‘एकस्मिन्नथ वानेकम्’ इत्युक्तलक्षणो द्वितीयः पर्यायालङ्कारभेदः ॥ ३ ॥

बेलामिति ॥ नलस्य दृष्टिः तस्या मुखेन्दोरालोकं दर्शनं प्रकाशश्च । ‘आलोको दर्शनयोती’ इत्यमरः । स एव पीयूषममृतं तस्य रसेन स्वादेन, रागाम्बुनिधौ अनुरागतमुदे शृपुं महतीं बेलाम् कालं* मयादां च । ‘बेला काल-मयादयोऽपि’ इति विश्वः । अतिक्रम्य विवृद्धे प्रवृद्धे मति तुङ्गौ कुचावाश्रयति स्म । मुञ्जलता दृष्टिः रागवशात्कुचयोः परातेत्यर्थः । अप्र दृष्टि विशेषण-सामान्याबन्धोदये समुद्रदृष्टौ तन्मन्वनभयादुत्तेषाथयत्रनप्रतीतेः समाप्तोक्ति-रलङ्कारः । तेन चाग्निमन्वनभयादिवेद्युत्प्रेक्षा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणासङ्कारण्यनिः॥

* कालः=शैल्यगमयहरवेलाति क्रमगम्भवात् अकालोऽयमन्द रागोरपत्तिरित्याशयः.

मग्ना सुधायां किमु तन्मुखेन्दोर्लम्बा स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः ।

चिरेण तन्मध्यममुञ्चतास्य दृष्टिः कशीयः स्वलनाद्भ्रियानु ॥ ५ ॥

प्रियाङ्गुपान्थाः कुचयोर्निवृत्य निवृत्य लोला नलदृग्भ्रमन्ती ।

वभौतमां तं मृगनाभिलेपतमस्तमासादितदिग्भ्रमेव ॥ ६ ॥

विभ्रम्य तच्चारुनितम्बचक्रे दूतस्य दृक् तस्य खलु स्वलन्ती ।

स्थिरा चिरादास्त तदूरुरम्भा स्तम्भावुंपाश्लिष्य करेण गाढम् ॥ ७ ॥

मग्नेति ॥ अस्य नलस्य दृष्टिस्तस्या भैम्याः, मुखेन्दोस्सुधाया मग्ना किमु तत्कुचयोरन्तरभ्यन्तरे च लम्बा स्थिता किम् । उभयत्राप्यन्यथा कथं तावान् विलम्ब इति भावः । किञ्च कशीयः कृशतरं तन्मध्यं कर्म स्वलनाद्भ्रियानु भयेन किम् । चिरेणामुञ्चत । रज्जुसञ्चारिवदिति भावः । उत्प्रेक्षात्रयस्य सजातीयस्य संसृष्टिः ॥ ५ ॥

प्रियेति ॥ प्रियाया अङ्गेषु, पन्थानं गच्छतीति पान्था नित्यपथिका, 'पन्थो ष नित्यम्' इति पथो णप्रत्ययः, पन्थादेशश्च । लोला सतृष्णा नलस्य दृक् दृष्टिः कुचयोर्निवृत्य निवृत्य आवृत्य भ्रमन्ती तयोः कुचयोः मृगनाभिलेपः कस्तूरिकालेपनमेवतमः तेन समासादितः प्राप्तः दिग्भ्रमो यथा नेदत्युत्प्रेक्षा । वभौतमां अतिशयेन वभौ । 'तिडश्च' इति तमप्रत्यये 'किमेतिड्' इत्यादिना निष्पादामुप्रत्ययः ॥ ६ ॥

विभ्रम्येति ॥ दूतस्य तस्य नलस्य दृक् दृष्टिः तस्याचारु नितम्ब एव चक्रं तस्मिन् विभ्रम्य आन्त्वा स्वलन्ती चलन्ती तस्या ऊरू एव रम्भास्तम्भौ करेणांशुना हस्तेन च गाढमुपाश्लिष्य स्थिरा निधला सती चिरादास्त उपविष्टा खलु । 'आसेर्लड्' । अत्र दृष्टिविशेषणसाम्याद्धमणक्रीडाकारिबालकप्रतीतेः समासोक्तिः । तस्याथोदस्तम्भाविति रूपकेण सद्दूरः । बालिका हि कीडया चित्र चक्रमुद्धान्त्वा स्वलन्ती निकटस्तम्भादिक्रमवलम्ब्य चरन्ति ॥ ७ ॥

वासः परं नेत्रमहं न नेत्रं किमु त्वमालिङ्गय तन्मयापि ।
 उरोनितम्बोरु कुरु प्रसादमितीव सा तत्पदयोः पपात ॥ ८ ॥
 दशोर्यथाकाममथोपहृत्य स प्रेयसीमालिकुलं च तस्याः ।
 इदं प्रमोदाद्भुतसंभृतेन महीमहेन्द्रो मनसा जगाद ॥ ९ ॥
 पदे विधातुर्यदि मन्मथो वा ममाभिषिच्येत मनोरथो वा ।
 तदा घटेतापि न वा तदेतत्प्रतिप्रतीकाद्भुतरूपशिल्पम् ॥ १० ॥

वास इति ॥ हे भैमि, वासः परं बलमेव नेत्रं आच्छादनं अहं नेत्रं न इति काकुः, नास्मि किमु अस्म्येवेत्यर्थः । 'नेत्रं पथि गुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने' इति विश्वः । तत् तस्मात् नेत्रत्वाविशेषात्त्वं मया अपि, उरश्च नितम्बश्च ऊरु च तेषा समाहारः उरोनितम्बोरु । प्राण्यङ्गन्वाद्दुन्दूकवद्भावः । तदालिङ्गयाश्लेषय प्रसादमालिङ्गनानुग्रहं कुरु इतीव इति मनीषयेवेत्युरप्रेक्षा । सा नलदृष्टिस्तस्या भैम्याः पदयोः पपात पदे अपि ददर्शेत्यर्थः ॥ ८ ॥

दशोरिति ॥ अथ महीमहेन्द्रस्व नलो दशोः स्वाक्ष्णोः प्रेयसी भैमी, तस्या आलिकुलं सखावर्गं च यथाकाममुपहन्योपहारीकृत्य यथेच्छ दृष्ट्वेत्यर्थः । प्रमोदाद्भुताभ्यामानन्दविस्मयाभ्यां मभृतेन पूर्णेन मनसा इदं वैश्यमाणं जगाद स्वगतमुवाचेत्यर्थः ॥ ९ ॥

पद इति ॥ विधातुः पदे ब्रह्मणः स्थाने, मन्मथो वा मम मनोरथो वा अभिषिच्येत यदि तदा तत्प्रसिद्ध एतन् पुरोवर्ति प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवं अद्भुतं रूपशिल्पं आकारनिर्माणं घटेतापि न वा घटेत, तन्मनसापि निर्मातुमशक्यं किमुत ब्रह्मणेत्यर्थः । अत्र भैमीरूपशिल्पस्य प्रसिद्धब्रह्मसम्बन्धोऽप्यसम्बन्धोऽस्तथा मन्मथाद्यसम्बन्धोऽपि सम्भावनया तत्सम्बन्धोऽप्येव, तद्भुपकातिशयोक्तिभेदौ ॥

तरङ्गिणी भूमिभृतः प्रभूता जानामि शृङ्गाररसस्य सेयम् ।
 लावण्यपूरोऽजनि यौवनेन यस्यां तथोच्चैस्तनताघनेन ॥ ११ ॥
 अस्यां वपुर्व्यूहविधानविद्यां किं द्योतयामास नवामवाप्ताम् ।
 प्रत्यङ्गसङ्गस्फुटलब्धभूमा लावण्यसीमा यदिमामुपास्ते ॥ १२ ॥
 जम्बालजालात्किमकर्षि जम्बूनद्या न हरिद्रनिभप्रभेयम् ।
 अप्यङ्गयुग्मस्य न सङ्गचिह्नमुन्नीयते दन्तुरता यद्त्र ॥ १३ ॥

तरङ्गिणीति ॥ मेयं दमयन्ती भूमिभृतो भीमभूमतुरेव भूधरादिति
 ऋष्टरूपकम् । भुवः प्रभव इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । प्रभूता सम्भूता । शृङ्गार-
 रसस्य तरङ्गिणी नदी जानामि इति वाक्यार्थः कर्म । इति जानामीत्यर्थः । उत्प्रेक्षां ।
 तथाहि—यस्यां भैम्या तथा तेन प्रकारेण उच्चैःस्तनता उन्नतकुचत्वम् । तथा
 घनेन सान्द्रेण सपूर्णं यौवनेनेव, उच्चैः तारं स्तनता गर्जता न्ननशब्द इति धातो-
 र्भौवादिकाल्लटः शत्रादेशः । घनेन मेघेन । 'घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते
 निरन्तर' इत्यमरः । लावण्यपूरोऽजनि जनितः यौवनेन च लावण्य वर्धत इति
 प्रसिद्धम् । मेघवर्धितरुरत्व तरङ्गिण्यां युक्तमिति भावः । यौवनेन घनेनेति
 व्यस्तरूपकम् । उच्चैस्तनताघनेनेति शब्दश्लेषः । तदुत्थापिता च भैम्याः शृङ्गार-
 तरङ्गिणीत्वोत्प्रेक्षेति गङ्गरः ॥ ११ ॥

अस्यामिति ॥ अत्र सामर्थ्याद्गङ्गाणः कतुरध्याहारः । ऋद्धा अवाप्तां
 स्वभ्यस्ता नवाममाधारणी, वपुर्व्यूहविधानविद्यां शरीरसंस्थानविशेषनिर्माण-
 विज्ञान अस्या दमयन्त्वामेव द्योतयामास किम् । नूनं विधानुरात्मनः स्त्रीसृष्टि-
 कांशलप्रकाशनार्थं सृष्टिरेवेत्युत्प्रेक्षा । यद्यस्मान्, प्रत्यङ्गसङ्गेन प्रत्यवयवव्याप्त्या,
 स्फुटं लब्धो भूमा विस्तारो यया सा लावण्यसीमा सौन्दर्यगर्वस्वमिमां दमयन्ती
 उराम्ने सेवते अस्यामेव वर्तन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

जम्बालेति ॥ हरिद्रया रजं वस्तु हरिद्र, हरिद्रामहारजताभ्यामङ्ग-
 वक्तव्यः । तेन सदशी तपिभा प्रभा यस्याः सा इयं दमयन्ती, जम्बूनद्या मेरु-

सत्येव साम्ये सदृशादशेषात् गुणान्तरेणोच्चकृपे यदङ्गैः ।
 अस्यास्ततः स्यात्तुलनापि नाम वस्तुत्वमीषांमुपभावमानः ॥ १४ ॥
 पुराकृतिस्त्रैणमिमां विधातुमभूद्विधातुः खलु हस्तलेखः ।
 येयं भवद्भावि पुरन्धिस्तृष्टिस्सास्यै यशस्तज्जयजं प्रदातुम् ॥ १५ ॥
 भव्यानि हानीरगुरेतदङ्गात् यथा यथानर्ति तथा तथा तैः ।
 अस्याधिकस्योपमयोपमाता दाता प्रतिष्ठां खलु तेभ्य एव ॥ १६ ॥

पार्श्ववर्तिवाहिन्या जम्बालजालाःपद्मराशेर्जाम्बूनदत्वात् । 'निपद्वरस्तु जम्बालः
 पद्मोऽस्त्री शादकर्दमौ' इत्यमरः । नार्कापि न कृया किम् । सुष्ठिष्ठाङ्गत्वात् सर्वाङ्गेषु
 हेमकर्दमेन प्रमृष्टा किमित्यर्थः । कुतः? यद्यस्मात् अतास्यां भैम्यां अङ्गयुग्मस्य
 अवयवद्वयस्य सप्तचिह्नं सन्धानविह्वम् । दन्तुरता चाङ्गयुग्ममपि "दन्त उन्नत
 उरचू" नोत्तीयते नाभ्युत्तीयते ॥ १३ ॥

सतीति ॥ यद्यस्मात् अस्या भैम्या अङ्गः कर्तृभिः साम्ये सत्येव
 अशेषान्सदृशानन्द्रादेः "पद्यमीविभक्ते" इति पद्यमी । गुणान्तरेण केनापि विशेषे-
 णोच्चकृपे समानेनूक्तैरभावीत्यर्थः । भावे लिट् । तत उन्नतत्वाद्देतोः तुलना
 समीकरणमपि स्यान्नाम काकुः स्यात् किं न स्यादेवेत्यर्थः । तथा हि—यस्तु
 परमार्थतस्तु अर्मापामज्ञानामुपमा तुलना तस्या अवमानोऽपमानः उत्कृष्टाना-
 मसमानः सदृ समतापादनमवमान एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

पुरेति ॥ विधातुः सृष्टुः, पुराकृतिः पूर्वसृष्टिः तत्र स्त्रैण स्त्रीसमूहः पूर्वा स्त्री-
 सृष्टेरित्यर्थः । इमां भैमी विधातु स्रष्टुं हस्तलेखः अभूत् खलु । लेखनाभ्यासिभि-
 र्हेमाङ्गैश्चकार्यमेव यद्विच्यते स हस्तलेखः तादृशीयामिति निदर्शनानुप्राणिता
 पूर्वसृष्टिर्भैमीनिर्माणार्थाभ्यासरूपत्वोत्प्रेक्षा । किंच येय भवन्तीनां भाविनीनां
 पुत्राणां सृष्टिः सा अस्म्य भैम्यै तासां पुरन्धीणां जयेन जात तज्जयजं यशे
 प्रदानमिति फलोत्प्रेक्षा ॥ १५ ॥

भव्यानीति ॥ भव्यानि रम्याणि चन्द्रामुपमानवस्तूनि, एतस्या भैम्या,
 अत्रान् मुखादेर्वक्त्रं यथा हानीरपार्थान् "गलाभ्याजहातिभ्यो निर्वक्तव्य" इति

नास्पर्शं दृष्टापि विमोहिकेयं दोषैरशेषैः स्वभियेति मन्येः ।
अन्येषु तैराकुलितस्तदस्यां वसत्यसापत्न्यसुखी गुणौघः ॥ १७ ॥

औज्ज्वलि प्रियाङ्गैर्घृणयैव रूक्षात्र वारिदुर्गार्णवराटकस्य ॥
न कण्टकैरावरणाच्च कान्तिर्धूलीभृता काश्चनकेतकस्य ॥ १८ ॥

जहातेः स्त्रियां निप्रत्ययः किनोऽपवादः । अगुरगमन्, 'इणो गा लुङि' इति
गादेशे 'गाति स्था' इत्यादिना सिचो लुक् । "भात" इति जेजुसादेशः । तथा
तथा तैश्चन्द्रायुपमानैरनर्ति हर्षान्त्वृक्ष कृतमित्यर्थः । नन्वपकर्षे कथं हर्षः ।
तत्राह—उपमाता कविः "मातेर्मा हि वा तृन्" । अधिकस्योत्कृष्टस्यास्य
भैम्यङ्गस्यापमया उपमानीकरणेन । अथ वा गत्यन्तराभावात् तैरेव तुलनया
तेषामेवोपमानीकरणेनेत्यर्थः । तेभ्यश्चन्द्रादिभ्य एव प्रतिष्ठां दाता दास्यति ।
'ददातेर्लुङ्' । तथा च यथा कथंनित् प्रतिष्ठालङ्कारे उपमेयत्वेन वा, उपमाया-
मुपमानत्वेन वा कविप्रसादाच्चन्द्रादीनां पुनः प्रतिष्ठा भविष्यति इत्यनर्ताव्यर्थः ॥

नेति ॥ दृष्टापि विमोहिका दर्शनमात्रेणापि व्यामोहिकेयं दमयन्ती
अशेषदोषैः स्वभिया अस्मानपि मोहयिष्यतीत्यात्मीयभयेनैव नास्पर्शं न स्पृष्टेति
मन्ये । उत्प्रेक्षा । भारवो हि भयहेतून् स्पृष्टुमेव विभ्यतीति भावः । तत्तस्मात् दोष
स्पर्शाभावात् । अन्येषु स्यन्तरेषु तैर्दोषैराकुलितः पीडितो गुणौघोऽस्यां भैम्या-
मसापत्न्येन अकण्टकत्वेन सुखी सन् वसति प्रायेण सामम्यविधौ गुणाना-
मित्यपवादोऽस्यामेव दृष्ट इति भावः ॥ १७ ॥

औज्ज्वलि ॥ प्रियाङ्गैर्भैमीगात्रैः वराटकस्य बीजकोशस्य कमलकर्णिकाया
इत्यर्थः । 'बीजकोशो वराटकः' इत्यमरः । रूक्षा परुषा कान्तिर्घृणयैव रौक्ष्य-
जुगुप्सयैव औज्ज्वलि विसृष्टा । उज्ज्व विमर्शे कर्मणि लुङ् । वारिदुर्गाद्वारिदुर्गस्यत्वात्
न । किं च काश्चनकेतकस्य धूलीभिर्भृता पूर्णा कान्तिरौज्ज्वलरज कर्णित्वादेवोज्ज्वला
कण्टकैरावरणात् न । रौक्ष्यादिदोषदूषितत्वान्न भैमीकायकान्तिसाम्यमर्हति ।
महती तत्कायकान्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रत्यङ्गमस्यामभिकेन रक्षां कर्तुं मघोनेव निजास्त्रमस्ति ।
 वज्रञ्च भूपामणिमूर्तिधारि नियोजितं तत् द्युतिकार्मुकं च ॥ १९ ॥
 अस्याः सपक्षैकविधोः कर्चाघः स्थाने मुखस्योपरि वासमाप ।
 पक्षस्थितावद्बहुचन्द्रकोऽपि कलापिनां येन जितः कलापः ॥ २० ॥
 अस्या यदास्येन पुरस्तिरश्च तिरस्कृतं शीतरुचान्धकारम् ।
 स्फुटस्फुरद्बङ्गकचच्छलेन तदेव पञ्चादिदमस्ति वद्धम् ॥ २१ ॥

प्रत्यङ्गमिति ॥ अस्यां भैम्याम् । अभिकामयत इत्यभिकेन कामुकेन
 'कमनः कामनोऽभिकः' इत्यमरः । " अनुकाशिकाभीकः कमिता " इति निपात-
 नात्साधुः । मघोना इन्द्रेण प्रत्यङ्ग रक्षां कर्तुं नियोजितं नियमितं भूपामणीनां
 वज्रमणीनां मूर्तिमाकार धारयतीति तद्धारि निजास्त्र वज्रं च तेषां मणीनां
 द्युतय एव कार्मुकं मणिधनुस्तास्तीव इन्द्रनियोगात् भूपामणितरप्रभाव्याजेन
 अवरोधरक्षार्थं वज्रायुधं धनुश्च प्रत्यङ्गमाश्रित्य तिष्ठतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १९ ॥

अथासर्गसमाप्तेर्दमयन्त्याधिकुरादिपादनखान्तवर्णनमारभते—अस्या इ-
 त्यादि ॥ अस्या भैम्याः कर्चाघः केशपाशः सपक्षः सदृशः सुहृद्भूतश्चैक एव
 विधुश्चन्द्रो यस्य तस्य सपक्षैकविधोः " तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुब्रालवस्य " इति
 वैकल्पिकः पुंषुद्भावः । मुखस्योपरि वास स्थितिमाप, स्थाने युक्तम् । कुतः
 येन कर्चाघेन पक्षस्थाः गशभिष्टाः स्ववर्ग्याश्च तावन्तो बहवश्चन्द्रकाः मेचकाः
 चन्द्राश्च यस्य सोऽपि । 'मर्मा चन्द्रकमेचकी' इत्यमरः । चन्द्रपक्षे " शेषा-
 द्विभाषा " इति कप् । कलापिनां यर्हिणां कलापो यर्हि जितः अनेकचन्द्रसहाय-
 विजयिनः एकचन्द्रविजयस्तदुपर्यवस्थानं च किं चित्रमित्यर्थः ॥ २० ॥

अस्या इति ॥ अस्या भैम्याः आस्येनैव शीतरुचा मुखचन्द्रेण यदन्ध-
 कारं तमः । 'अन्धकारोऽद्वियां प्वान्तम्' इत्यमरः । पुरो अग्रे तिरश्च पार्श्वयोश्च

अस्याः कचानां शिखिनश्च किंनु विधिं कलापौ विमतेरगाताम् ।
 तेनायमेभिः किमपूजि पुष्पैरभर्त्सि दत्त्वा स किमर्धचन्द्रम् ॥ २२ ॥
 केशान्धकारादथ दृश्यफालस्थलार्धचन्द्रास्फुटमष्टमीयम् ॥ ॥ ॥
 एतां यदासाद्य जगज्जयाय मनोभुवा सिद्धिरंसाधि साधु ॥ २३ ॥

तिरस्कृतं, तदन्धकारमेवेदं स्फुटं स्फुरन् भङ्गः कौटिल्य पराजयश्च येषां तेषां
 कचानां छलेन पश्चाद्ब्रह्ममस्तीत्युत्प्रेक्षा । तिरस्कृतो हि भमोत्साहः क्वचित् पृष्ठ-
 भागे बद्धस्तिष्ठतीति भावः ॥ २१ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भूम्याः कचानां केशानां शिखिनो बर्हिणश्च
 कलापौ केशपाशवर्हभारी । 'कलापो भूषणे वर्हे तूणीरे सहते कच' इत्यमरः ।
 विमतेर्मिथो विवादाद्विधिमगातां स्वतारतम्यं प्रभृमगमतां किं नु । "इणो गा
 लुटि" इति गादेशः । तेन विधिना अयं केशपाशः एभिः पुष्पैरिति हस्तेन
 पुरोवर्तिनिर्देशः अपूजि किम् । महतः पूज्यत्वादिति भावः । स शिखिकलापः
 अर्धचन्द्र चन्द्रक गलहस्तं च दत्त्वा अभर्त्सि भर्त्सितः किं महाजनद्वेषिणो
 नीचस्य शास्यत्वादिति भावः । अर्धचन्द्रस्तु 'चन्द्रके गलहस्ते घाणभेदः' इति
 विश्वः । शिखिकलापस्य चन्द्रकत्व केशपाशस्य तत्कुसुमं ब्रह्मदत्तं शाश्वतामिति
 भावः । अतोत्तरोत्प्रेक्षयोः प्रथमोत्प्रेक्षासापेक्षत्वात् सजातीयसङ्करः ॥ २२ ॥

केदोति ॥ केशः केशपाश एवान्धकारस्तस्मात् अथानन्तरं दृश्यो दर्श-
 नाहः फालस्थल ललाटभाग एवार्धचन्द्रो यस्मास्ता इय दमयन्ती अष्टमी ।
 तत्रान्धकारानन्तरदृश्यार्धचन्द्रत्वात् कृष्णाष्टमी शुक्लपक्षे विपर्ययात् स्फुटमित्यु-
 त्प्रेक्षायाम् । कुतः यद्यस्मान्मनोभुवा जगज्जयाय एतामासाय साधु सिद्धिः जग-
 ज्जयमिद्धिः असाधि साधिता । कृष्णाष्टम्यां जैत्रयाज्ञायां जयसिद्धिरिति ज्योति-
 विन्दः । यथाह पितामहः—“जयदा विजिगीषूणां यात्रायामसिताष्टमी । ध्रुवणेनाथ
 रोहिण्या जययोगो युता यदि ॥” इति ॥ २३ ॥

पुष्पं धनुः किं मदनस्य दाहे श्यामीभवत्केसरशेषमासीत् ।
व्यधाद्विधेशस्तदपि क्रुधा किं भैमीभ्रुवौ येन विधिर्व्यधत् ॥२४॥

भ्रूम्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेनचापे घनसारभावः ।
निजां यदप्लोपदशामपेक्ष्य संप्रत्यनेनाधिकवीर्यतांजि ॥ २५ ॥

स्मारं धनुर्यद्विधुनोज्जितास्या यास्येन भूतेन च लक्ष्मरेखा ।
एतद्भ्रुवौ जन्म तदापयुगमं लीलाचलत्वोचितवालभावम् ॥ २६ ॥

पुष्पमिति ॥ मदनस्य दाहे दाहकाले, पुष्पमेव धनुः श्यामीभवन्तः
केसराः किञ्चल्का एव शेषो यस्य तदासीत् किम् । किञ्च ईदो हरः तदपि क्रुधा
क्रोधेन द्विधा व्यधात् द्वेधा व्यभजत् किम् । येन द्विधा विभक्तेन पुष्पेण
विधिवेधाः भैम्या भ्रुवां व्यधत् असृजदित्युत्प्रेक्षा ॥ २४ ॥

भ्रूम्यामिति ॥ किञ्च प्रियाया भैम्याः भ्रूम्या भवता भ्रूयुगत्वेन परि-
णमता मनोभुवत्थापेन घनसारभावो दृढस्थिरांशत्वं कर्पूरत्वं च । 'सारो बले
स्थिरांशे च । अथ कर्पूरमखियाम् । घनसार' इति चामरः । आपे प्राप्तः ।
आप्तोतेः कर्मणि लिट् । यद्यस्मात्, निजामप्लोपदशामपेक्ष्य अदाहावस्थात्
इत्यर्थः । संप्रत्यनेन मनोभूचापेन अधिकवीर्यता अधिकपराक्रमोऽपि आजि प्रापि ।
कर्मणि लुङ् । 'वीर्यं पराक्रमे रेतमी' इति वैजयन्ती । दग्धस्यापि स्मरचापस्य
तद्भ्रूभूतस्य पूर्वाभ्याधिकपराक्रमदर्शनान्नून घनसारभावः प्राप्त इत्युत्प्रेक्षा ॥ २५ ॥

स्मारमिति ॥ यत् स्मरस्येदं स्मार धनुः । अस्या भैम्या आस्येन भूतेन
आस्यभावं गतेन विधुना चन्द्रेणोज्जिता या लक्ष्मरेखा कलहरेखा च तद्युगम
तदुभयं कर्तुं । लीलाचलत्वयोर्बिलासचमलत्वयोश्चितो योग्यो बालभावः केशश्च
वषट्कारभेदाच्छुल्वं च यस्मिन् जन्मानि तत्तपोकम् । एतस्या भैम्या भ्रुवां
जन्मधूरूपेणोत्पात्तमाप । एतस्या मुक्तमकलहचन्द्रः भ्रुवां च स्मरधनुधन्द्रलक्ष्म-
णोरपरावतार इत्युत्प्रेक्षा ॥ २६ ॥

इपुत्रयेणैव जगन्नयस्य विनिर्जयात्पुष्पमयाशुगेन ।
शेषा द्विवाणी सफलीकृतेयं प्रियादृग्भोजपदेऽभिषिच्य ॥ २७ ॥

सेयं मृदुः कौसुमचापयष्टिः स्मरस्य मुष्टिप्रहणार्हमध्या ।
तनोति नः श्रीमदपाङ्गमुक्तां मोहाय या दृष्टिशरौघवृष्टिम् ॥ २८ ॥

आघूर्णितं पक्ष्मलमक्षिपद्मं प्रान्तद्युतिशैत्यजितामृतांशु ।
अस्या इवास्याश्चलदिन्द्रनीलगोलामलश्यामलतारतारम् ॥ २९ ॥

इष्विति ॥ पुष्पमयाशुगेन कामेन कर्त्रा इपुत्रयेण करणेन जगत्त्रयस्य उभय-
प्राप्तौ कर्मणीति षष्ठी । विनिर्जयात् शेषा शिष्टा 'त्विष्वन्यस्मिन्नुपयुक्त' इति
वैजयन्त्यां शेषशब्दस्य विशेष्यलिङ्गता । इय द्विवाणी वाणद्वयं समाहारं द्विगो-
र्वाप् । इयमिति हस्तनिर्देशः । प्रियाया दृशोरेवाग्भोजयोः पदे स्थाने अभिषिच्य
सफलीकृतेत्युत्प्रेक्षा । कुसुमवाणपरिणतिरेवास्या दृष्टिमृष्टिरन्यथा कथमेतत्सकल-
युवलोकक्षोभकत्वमिति भावः ॥ २७ ॥

सेयमिति ॥ मृदुः कोमला मुष्टिप्रहणार्हं हस्तेन ग्राह्यं मध्यमबलप्र-
लस्तकं च यस्यास्ता येयं दमयन्ती स्मरस्य कौसुमो कुसुममयी चापयष्टिर्धनुर्दण्ड
इत्युत्प्रेक्षा । कुतः येयं नोऽस्माकं मोहाय मूर्च्छनाय श्रीमतः शोभनादपाङ्गा-
न्मुक्तां दृष्टीनामेव शराणामोघस्य वृष्टिं तनोति करोति सा कथं न कामचाप-
यष्टिरिति भावः ॥ २८ ॥

आघूर्णितमिति ॥ आघूर्णितं प्रचलितं पक्ष्मलं पक्ष्मवत् । "सिध्मा-
दिभ्यश्च" इति लृच् । प्रान्तद्युतेः कर्मानिकाप्रान्तकान्तेः, शैत्येन धावत्येन जिता-
मृतांशु अवधीरितचन्द्रं चलत् इन्द्रनीलस्य गोलं मण्डलमिवामला श्यामला
तारा स्थूला ताराकर्नानिका यस्य तदस्या अक्षिपद्मस्या अक्षिपद्ममिव असदृश-
मित्यर्थः । अनन्वयालङ्कारः । 'एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेनानन्वयो मतः' इति
लक्षणात् ॥ २९ ॥

कर्णोत्पलेनापि मुखं सनाथं लभेत नेत्रद्युतिनिर्जितेन ।
यद्येतदीयेन ततः कृतार्था स्वचक्षुषी किं कुरुते कुरङ्गी । ३० ॥
त्वचः समुत्सार्य दलानि रीत्या मोचात्वचः पञ्चपपाटनानाम् ।
सारैर्गृहीतैर्विधिरुत्पलौघादस्यामभूदीक्षणरूपशिल्पी ॥ ३१ ॥
चकोरनेत्रैणदृगुत्पलानां निमेषयन्त्रेण किमेष कृष्टः ।
सारः सुधोद्गारमयः प्रयत्रैर्विधातुमेतन्नयने विधातुः ॥ ३२ ॥

कर्णोत्पलेनापि सनाथं सहकृतं मुखं लभेत यदि, ततः कृतार्था कुरङ्गी स्व-
चक्षुषी किं कुरुते कदर्याकरोतीत्यर्थः । स्वमुखस्य तादृग्नेत्रसानाम् तावदास्तां
तन्नेत्राभिभूतकर्णोत्पलसानाम्ऽपि तावत्सर्वं दृष्ट्वा स्वचक्षुषी उपक्षेत । तदपि
दुर्लभमिति भावः ॥ ३० ॥

त्वच इति ॥ विधिर्विधाता मोचात्वचो रम्भात्वचः । 'रम्भा मोचांशु-
मत्फला' इत्यमरः । पञ्चपद्मा पञ्चपाणि । "संख्ययाव्यय" इत्यादिना बहुव्रीहौ ।
"बहुव्रीहौ संख्येय" इति समासान्तो ष्व । तेषां पाटनानां विदलनानां
रीत्या प्रकारेण तावत्पाटयित्वेत्यर्थः । त्वच एव दलानि समुत्सार्य पञ्चपाणि
याह्यावरणान्यपनीयेत्यर्थः । ततो गृहीतन्मधोत्पलौघात् गृहीतैस्सारैः सितासित-
वर्णैर्तावप्यद्रव्यैः अस्यां दमयन्त्यां ईक्षणरूपशिल्पी अक्षिसौन्दर्यनिर्माता अभू-
दित्युपप्रेक्षा ॥ ३१ ॥

चकोरेति ॥ विधातुरेतन्नयने विधातु प्रयत्नैः कर्तृभिः चकोरनेत्रयो-
रेणरसोर्मृगस्तोः उत्पलानां च सुधोद्गारमयोऽमृतनिष्यन्दमयः । एषोऽप्रेक्ष्य-
मानः सारो रसो निमेषो निमीलनं तेनैव यन्त्रेण निष्पीडनसाधनेन कृष्टः
आकृष्टः विमित्युपप्रेक्षा ॥ ३२ ॥

ऋणीकृता किं हरिणीभिरासीदस्याः सकाशान्नयनद्वयश्रीः ।
 भूयोगुणेषु सकला बलाद्यत्ताभ्योऽनयालभ्यत विभ्यतीभ्यः ॥३३॥
 दशौ किमस्याश्चपलस्वभावे न दूरमाक्रम्य मियो मिलेताम् ।
 न चेत्कृतः स्यादनयोः प्रयाणे विप्रः श्रवःकूपनिपातभीत्या ॥३४॥
 केदारभाजा शिशिरप्रवेशात् पुण्याय मन्ये मृतमुत्पलिन्त्या ।
 जाता यत्तस्तत्कुसुमेक्षणेषु यतश्च तत्कोरकदृक् चकोरः ॥ ३५ ॥

ऋणीकृतेति ॥ हरिणीभिरस्या दमयन्त्याः उत्तमर्णाया इति भावः ।
 सकाशाप्रयनद्वयस्य श्रीः शोभा ऋणीकृता ऋणत्वेन गृहीतासीत् किमित्युत्प्रेक्षा ।
 यद्यस्मात्, अनया भैम्या विभ्यतीभ्यः प्रत्यन्तीभ्यः, प्रासावस्थायां शोभाति-
 शयः । अतिभीदना निःशेषमृणं दीयत इति भावः । ताभ्यो हरिणीभ्यो भूयोगुणा
 द्विप्रिगुणेषु नयनशोभा सकला निःशेषा बलादलभ्यत लब्धा ॥ ३३ ॥

दशायिति ॥ चपलस्वभावे चपलशीले, अस्याः भैम्याः दशौ दूर-
 माक्रम्य अग्युपर्यन्त गत्वेत्यर्थः । मियो न मिलेतां न सत्रच्छेयाताम् । काकुः
 मिलतेर्लिङि तत्तस्त्वादेशः । किं त्वनयोर्दशोः प्रयाणे दूरगमने श्रवसां श्रोत्र
 एव कूपाविति रूपकम् । तयोर्निपाताद्रीत्या कर्म्या विप्रः कृतो न स्याद्यत् ।
 अत्र दशोः कर्णान्तविभ्रन्तयोः कूपपातभयहेतुकत्वोत्प्रेक्षा रूपकौञ्चीवितेति सद्वरः ॥

केदारोति ॥ केदारः क्षेप्रविशेषः* पर्वतविशेषश्च । त भजतीति तद्भाक् ।
 *केदारः पर्वते शम्भौ क्षेप्रभेदालवालयोः' इति विश्वः । तयोत्पलिन्त्या शिशिर-

*क्षेप्रविशेषः = अत्र श्रीहिक्षेत्रादिषु जातानामुत्पलिनीनां शिशिरतोः
 प्रवेशे नाशः सुप्रसिद्ध एव । केदारादनः पर्वतश्च हिमालयान्तर्गतः । तत्र
 शिशिरतो निरन्तरहिमप्रवेशात् शैलबाधया शरीरं क्षत्रन्तोऽपि जनाः तस्य
 पुण्यक्षेत्रत्वात् पुनश्चकृष्टे कुले जनिं प्रतिपद्यन्त इति भावः ।

नासादसीयां तिलपुष्पतूणं जगन्नयन्यस्तशरत्रयस्य ।
 श्वासानिलामोदभरानुमेया दधद्विवार्णीं कुसुमायुधस्य ॥ ३६ ॥
 बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या मुखेन्दुनानेन सहोज्जिहानम् ।
 रागश्रिया शैशवयौवनीयां स्वमाह सन्ध्यामधरोष्ठलेखा ॥ ३७ ॥
 अस्या मुखेन्दोरधरः सुधाभूर्बिम्बस्य युक्तः प्रतिबिम्ब एषः ।
 तस्याथ वा श्रीर्दुमभाजि देशे सम्भाव्यमानास्य तु विद्रुमे सा ॥ ३८ ॥

प्रवेशात् शिशिरतुं प्रवेशादेनोः पुण्याय धर्माय मृतं मन्त्रे भावे क्तः । मन्य
 इत्युत्प्रेक्षायाम् । यतो यस्मात् केदारमरणादियं भैमी तस्या उत्पलिन्याः
 कुसुमे पुष्पे एव ईक्षणे यस्यास्ता जाता । यतश्चकोरश्च तत्कोरकावेव दृशौ यस्य
 स जातः । केदारक्षेत्रमरणादुत्तमजन्मलाभ इत्यागमः ॥ ३५ ॥

नासेति ॥ अमुष्या इयमदसीया, नासा नासिका, जगत्त्रये न्यस्त
 प्रयुक्तं शरत्रयं यस्य तस्य कुसुमायुधस्य सम्बन्धि निश्वासानिलस्य निश्वास-
 माहृतस्य आमोदभरेण सौरभातिशयेन अनुमेयां द्विवार्णीं शिष्टं चाणद्वयम् ।
 समाहारे द्विगोर्डीप् । दधत् तिलपुष्पमेव तूणमिषुधिरित्युत्प्रेक्षा ॥ ३६ ॥

बन्धूकेति ॥ अस्या भैम्याः अधरोष्ठरेखा अनेन मुखेन्दुना सहोज्जिहान-
 मुयन् बन्धूकबन्धूभवत् । एतत्पुरोवर्ति बन्धुजीवकुसुमममीभवत् एतत्पुरोवर्ति
 स्वमाग्नानम् । 'आत्मनि स्वम्' इत्यमरः । रागश्रिया आरुण्यसन्पदा, शैशव-
 यौवनयोरेतन्म्रम्बन्धिनीं सन्ध्यामाह । अहोरात्रसन्धाववयवगन्धौ भया सन्ध्या
 स्वयमेवेति स्वरामममृत्वा कथयति इवेत्युत्प्रेक्षाव्यजक्राप्रयोगाद्भ्याः ॥ ३७ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः भैम्याः एषोऽधरः अधरोष्ठः मुखेन्दोः सुधावा-
 ममृते भवत्याविर्भवतीति सुधाभूः, तस्य बिम्बस्य बिम्बफलस्य प्रतिबिम्बस्मरुतो
 युक्तः । न तु बिम्बपत्रात् कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्यर्थः । तस्य बिम्बफलस्य धीः
 शोभा, हुमभाजि हुमवति देशे सम्भाव्यमाना । अस्याधरस्य स्वगी धीः विद्रुमे
 प्रवाले विगतहमे च, सम्भाव्यत इत्यर्थः । 'विद्रुमः पुत्रि प्रवाल पुनपुंगवम्'
 इत्यमरः । विद्रुमधीरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

जानेऽतिरागादिदमेव विम्बं विम्बस्य च व्यक्तमितोऽधरत्वम् ।
 द्वयोर्विशेषावगमाक्षमाणां नाम्नि भ्रमोऽभूदनयोजनानाम् ॥ ३९ ॥
 मध्योपकण्ठावधरोष्ठभागौ भातः किमप्युच्छ्रसितौ यदस्याः ।
 तत्स्वप्रसंभोगवितीर्णदन्तदंशेन किं वा न मयापराद्धम् ॥ ४० ॥
 विद्या विदभेन्द्रसुताधरोष्ठे नृत्यन्ति कत्यन्तरभेदभाजः ।
 इतीव रेखाभिरपश्रमस्ताः संख्यातवान् कौतुकवान्विधाता ॥ ४१ ॥
 संभुज्यमानाश्च यथा निशान्ते स्वप्नेऽनुभूता मधुराधरेयम् ।
 असीमलावण्यरदच्छदेयं कथं मयैव प्रतिपद्यते वा ॥ ४२ ॥

जान इति ॥ अतिरागादतिलौहित्याद्भेदोः इदं पुरोवर्त्यैव विम्ब विम्ब-
 नामार्द्धं विम्बरश्च इतोऽस्मादधरत्वमपकृष्टत्वमोष्ठत्वं च व्यक्तं तदेवाधरनामार्द्धं
 प्रतीयत इत्यर्थः । एव स्थिते द्वयोरनयोरपरविम्बयोर्नाम्नो विषये विशेषावगमे
 इदमस्य नामेति निर्धारणे अक्षमाणां असमर्थानां जनानां भ्रमोऽभूत् । जाने
 जानामीत्युत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥

मध्येति ॥ यद्यस्मात्, अस्याः सम्बन्धिना मध्यस्याधरमध्यप्रदेशस्य
 उपकण्ठीऽसन्निहितौ अधरोष्ठस्य भागौ तदुभयपार्श्वे इत्यर्थः । किमप्युच्छ्रसितौ
 किञ्चिदुच्छ्रर्णा भातः स्फुरतः । तस्मिन्, स्वप्नसम्भोगे वितीर्णां दन्तो दन्तदंशो
 दन्तक्षत येन तेन मया नापराद्धं किं वा । स्वप्न स्वकृतदन्तक्षतमेतदित्युत्प्रेक्षा ॥ ४० ॥

विद्या इति ॥ कौतुकवान् विनोदी विधाता विदभेन्द्रसुताया अधरोष्ठे
 कतिविद्या अन्तरभ्यन्तरे अभेदभाजः भेदरहिताः सत्यः नृत्यन्ति विहरन्ति इति
 युभुत्सयेति शेषः इतिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । अपश्रमः श्रमरहितः
 सन् ताः विद्या रेखाभिः संख्यातवानिव गणितवान् किमित्युत्प्रेक्षा । अन्यथा
 कृपा रेखागुष्टिः स्वादिति भावः ॥ ४१ ॥

संभुज्यमानेति ॥ इयं भेमी, अद्य मया निशान्ते निरावसाने अपर-
 रात्र इत्यर्थः । तत्कालस्वरस्य सत्यत्वादिति भावः । स्वप्ने संभुज्यमाना मधुराधरस्य

यदि प्रसादीकुरुते सुधांशोरेषा सहस्रांशमपि स्मितस्य ।
तत्कौमुदीनां कुरुते तमेव निमित्त्य देवः सफलं स जन्म ॥ ४३ ॥

चन्द्राधिकैतन्मुखचन्द्रिकाणां दरायतं तत्किरणाद्भवानाम् ।
पुरः परिस्त्रस्तपृषद्वितीयं रदावलिद्वन्द्वति विन्दुवृन्दम् ॥ ४४ ॥

मनोज्ञाधरा सत्यनुभूता दृष्टा मयैव इत्यमनेन प्रकारेण स्वप्रविकारेणैव असीम-
लावण्यो रदच्छदो दन्तच्छदो यस्यास्ता सती कथं वा प्रतिपद्यते दृश्यते विश्र-
मित्यर्थः । स्वप्रदृष्टस्वार्थस्य जागरे सत्यसंवादादाधर्मम् ॥ ४२ ॥

यदीति ॥ एषा भैमी, स्मितस्य निजमन्दहासस्य सहस्रांशं सहस्रतमांश-
मपि । वृत्तिविषये सद्व्यासादस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागवत् । सुधांशोः प्रसादीकुरुते
यदि दद्यान्नेदित्यर्थः । तत्तर्हि स देवः सुधांशुः कौमुदीनां स्वचन्द्रिकाणां जन्म ।
तमेव स्मितलेशमेव निमित्त्य स्वकौमुदीपु निक्षिप्य “ दुर्मिम् प्रक्षेपणे ” इति धातोः
समासे लो ल्यबादेशः । सफलं कुरुते । यथा विन्दुमात्रगङ्गाजलमिश्रणेनान्य-
ज्वलं सफलं भवति तद्वदिति भावः । अत्र कौमुदीनां संभावनामात्रेण
स्मितांशासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ४३ ॥

चन्द्रेति ॥ तस्य चन्द्रस्य किरणाद्रमेः चन्द्रकान्तेः, घनानां सान्द्राणां
तन्मुखस्य चन्द्राधिकरवाश्चन्द्रिकाणामपि ततोऽधिकमिति भावः । अत एवाह—
चन्द्राधिकैतन्मुखस्य चन्द्रिकाणां सम्बन्धे दरायतमीपदीर्घं पुरः परिस्त्रस्तानि
प्रथमं घृतानि घृणन्ति विन्दवो यस्य तद्वितीयं विन्दुवृन्दं रदावलिद्वन्द्वति तदिव
आवरति “ सर्वं प्रातिपदिकेभ्यः क्तिप् ” इत्याचारजिबन्तात् । प्रथमनिस्सृता
विन्दुपरिस्त्रस्तपृषद्विः उत्तरानन्तरजातेर्युग्मेशा* ॥ ४४ ॥

* अयमाशयः—प्रथमनिस्सृतविन्दूनां मूर्ध्मरूपत्वगाम्येनाधोदन्तपट्टि-
त्वम् । द्वितीयादिविन्दूनामभ्यधनेन निस्सृतां दीर्घरूपत्वगाम्येनाधोदन्तपट्टिम्ब
युक्तमेवेति ।

मेयं ममैतद्विरहार्तिमूर्च्छातमीविभातस्य विभाति सन्ध्या ।
 महेन्द्रकाष्ठागतरागकर्त्री द्विजैरमीभिः समुपास्यमाना ॥ ४५ ॥
 राजौ द्विजानामिह राजदन्ताः संविभ्रति श्रोत्रियविभ्रमं यत् ।
 उद्वेगरागादिमृजावदाताश्चत्वार एते तद्वैमि मुक्ताः ॥ ४६ ॥

मेति ॥ महेन्द्रस्य काष्ठासुत्कर्षं गतोऽनुरागः । अन्यत्र पूर्वदिग्गतो रागो लौहित्यम् । 'काष्ठोत्कर्षं स्थिनीं दिशि' इत्यमरः । 'रागोऽनुगमे लौहित्ये' इति विश्वः । तस्य कर्त्री जनयित्री अमीभिर्द्विजैर्दन्ती, विप्रैश्च । 'दन्तविप्राण्डजा द्विजा' इत्यमरः । समुपास्यमाना सेव्यमाना सेय दमयन्ती मम एतस्या भैम्या, विरहार्त्या वियोगपीडया या मूर्च्छा सैव तमी रजनी । 'रजनी यामिनी तमी' इत्यमरः । तस्या विभातस्य निगमस्य मेयान्धनी सन्ध्या प्रातःसन्ध्या विभाति । सन्ध्याधर्मसन्ध्यात् सन्ध्यात्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ४५ ॥

अधोर्ध्वत्वारो ये दन्तास्तान् वर्णयति—राजाचिति ॥ यत् यन्मान्, इहास्यां द्विजानां दन्तानां विप्राणां च राजां पर्या । उद्वेगं पूगफलम् । 'घोष्ठा तु पूगः क्रमुको गुवाकः सपुरोऽस्य तु । फलमुद्वेगम्' इत्यमरः । तस्य रागो रक्तता । आदिशब्दान् भाष्यान्तरलेखसंग्रहः । अन्यसोद्वेगो व्यप्रता । रागो विषयाभिलाषः । आदिशब्दाद्रूपेणादिग्रहः । तेषामुद्वेगरागादीनां मृजया मार्जनेन । विद्विदादिभ्योऽह् । अवदाताः शुद्धाः एते चत्वारो राज-दन्ताः दन्तानां राजानो दन्तधेष्टाः । "राजदन्तादिषु परम्" इति दन्तशब्दस्यो-पसर्जनस्य परनिपातः । धोतिसारच्छन्दोऽर्थात्तन्तः वेदपारणाः । 'धोत्रिय-च्छन्दसां छमा' इत्यमरः । "धोत्रियंरच्छन्दोऽर्थात्" इति निपातः । तेषां विभ्रम शोभां संविभ्रति तस्मान्मुक्ताः मौक्तिकानि अवरुताश्च । 'मुक्ता तु मौक्तिके मुक्ताः प्राप्तमुक्ता तु मोक्षिता' इति विश्वः । अर्वायं जानामि इति वाक्यार्थः कर्म । उप्रेक्षा ॥ ४६ ॥

शिरिपकोशादपि कोमलाया वेधा विधायाङ्गमशेषमस्याः ।
 प्राप्तप्रकर्षः सुकुमारसर्गे समापयद्वाचि मृदुत्वमुद्राम् ॥ ४७ ॥
 प्रसूनवाणाद्वयवादिनी सा कापि द्विजेनोपनिपत्तिकेन ।
 अस्याः किमास्यद्विजराजतो वा नाधीयते भैक्षभुजा तरुभ्यः ॥
 पद्माङ्कसद्मानमवेक्ष्य लक्ष्मीमेकस्य विष्णोः श्रयणात्सपत्नीम् ।
 आस्येन्दुमस्या भजते जिताब्जं सरस्वती तद्विजिगीषया किम् ॥

शिरिपेति ॥ वेधाः विधाता शिरिपस्य कोशात् कुङ्मलादपि कोमलाया
 अस्या भैम्याः, अशेषमङ्गं विधाय सुकुमारसर्गे कोमलमृष्टौ प्राप्तप्रकर्षो लोके
 लब्धोत्कर्षः मन् मृदुत्वमुद्रां मार्दवभङ्गा वाचि भैर्मवाण्यां समापयत् समापित-
 वान् । सर्वातिशाप्यस्या वाङ्माधुर्यमिति भावः ॥ ४७ ॥

नन्वितोऽपि मधुरा कोकिलवाणी, नेत्याह—प्रसूनेति ॥ प्रसूनवाण-
 मेवाद्वयमद्वितीय वस्तु तद्वदतीति तद्वादिनी तत्प्रतिपादिका कापि उपनिपत् पिक-
 वाग्रूपा सा तरुभ्यः सकाशान् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । 'भैक्षं भिक्षा कदम्बकम्'
 इत्यमरः । भिक्षादिभ्योऽण् । तद्भुजा तद्रोजिना व्रजचारिणो भिक्षाशित्वम्भर-
 णादिति भावः । पिकेन पिकाद्येन द्विजेन पक्षिणा विप्रेण च, अस्या भैम्या
 आहमेव द्विजराजधन्दो प्राप्नोतमथ । ततस्तस्मात्पार्थायते वा किम्? अर्थायत
 एवेत्यर्थः । अस्याभैवाधिपयोपलम्भादिति भावः । उत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥

कण्ठे वसन्ती चतुरा यदस्याः सरस्वती वादयते विपश्चीम् ।
 तदेव वाग्भूय मुखे मृगाक्ष्याः श्रोतुः श्रुतौ याति सुधारसत्वम् ॥
 विलोकितास्या मुखमुन्नमस्य किं वेधसेयं सुपमासमाप्तौ ।
 धृत्युद्भवा यधिवुके चकास्ति निम्ने मनागङ्गुलियन्त्रणेव ॥ ५१ ॥
 प्रियामुखीभूय सुखी सुधांशुर्वसत्यसौ राहुभयव्ययेन ।
 इमां दधाराधरयिन्वलीलां तस्यैव बालं करचक्रबालम् ॥ ५२ ॥

कण्ठ इति ॥ मृगाक्ष्या अस्या भैम्याः कण्ठे वसन्ती नित्यसन्निहिता,
 चतुरा सरस्वती विपश्ची वीणां यद्वादयते वादयति तद्वादनमेव, न वीणाध्वनि-
 रेवेत्यर्थः । मुखे वाग्भूय वाग्भूत्वा । अभूततद्भावे च्चिः । “ ऊर्षादिच्चिटाचथ ”
 इति गणित्वात् समासे षोः । त्वयादेशः । श्रोतुः श्रुतौ श्रोत्रे सुधारसत्वं याति ।
 व्यञ्जकाप्रयोगाद्भ्रम्योत्प्रेक्षा ॥ ५० ॥

विलोकितेति ॥ इय दमयन्ती, सुपमायाः परमसोभा निर्माणस्य समाप्तौ
 वेधसा अस्या मुखमुन्नमस्य विलोकिता । अस्या मीलवपरीक्षायेमवलोकितमुखा
 किमियुत्प्रेक्षा । पुतः ? यद्यत्पुतः, मनार्निम्ने इत्यन्ते चिबुके अधरोष्ठाधःस्थ-
 मुखावयवे ‘ अंष्टराधिवुक्म् ’ इति हस्तयुधः । धृत्युद्भवा निर्णीतप्रहणमुग्धवा,
 अहृतेः यन्त्रणा मुदनेव चकास्ति अहृष्टपदमिब भार्गीत्यर्थः । अहृष्टात् चिबुकेऽत्र
 विधाय इतराहुतीभिरधोनिर्वासात्तमिदमप्य मुगमपरदादिवेति भावः ॥ ५१ ॥

प्रियेति ॥ असी सुधांशुः प्रियामुर्गाभूय भैर्मानुग भूत्वा राहोर्विभु-
 न्नुदात् भदम्यदेन भदनिर्णया सुखी बभूव । तस्य सुधाधारेण बाल प्रत्येक
 करचक्रबालं अष्टमण्डलमिमो दस्यमानो अधरावचन्तीता दधार । अधरावच
 भूत्वा विपश्चीमुत्प्रेक्षयो भगवन्ति ॥ ५२ ॥

अस्या मुखस्यास्तु न पूर्णिमास्यं पूर्णस्य जित्वा महिमा हिमांशुम् ।
 भ्रूलक्ष्मखण्डं दधदर्धमिन्दुर्भालस्तृतीयः खलु यस्य भागः ॥५३॥
 व्यधत्त धाता मुखपद्ममस्याः सम्राजमम्भोजकुलेऽखिलेऽपि ।
 सरोजराजौ सृजतोऽदसीयां नेत्राभिधेयावत एव सेवाम् ॥ ५४ ॥
 दिवारजन्यो रविसोमभीते चन्द्राम्बुजे निक्षिपतः खलक्ष्मीम् ।
 अस्या यदास्ये न तदा तयोः श्रीरेकश्रियेदं तु कदा न कान्तम् ॥

अस्या इति ॥ पूर्णिमायाः पूर्णिमास्या आस्यं मुखीभूत हिमांशु
 जित्वा पूर्णस्य समप्रस्य सतः अस्या भूम्या सुरस्य महतो भावो महिमा महत्त्व
 नास्तु न रयान् । काकुः । स्यादेव जेतुर्महिमेत्यर्थः । किं च यस्य मुखस्य तृतीयो
 भागः तृतीयांशभूतः, भालो ललाटं भ्रूरेव लक्ष्मखण्डः लाञ्छनैकदेशस्तं दधन्
 दधानः अर्धमिन्दुरर्धेन्दुः खलु । युष्मर्धचन्द्रात् पूर्णचन्द्रस्य महत्त्वमिति
 भावः । अत्र सुरस्य पूर्णेन्दुत्व भालस्यार्धचन्द्रत्वं च क्रमात् पूर्णिमास्य हिमांशु
 भ्रूलक्ष्मखण्डमिति च रूपकाभ्यामनुप्राणितमुत्प्रेक्ष्यत इति रूपकसङ्गीर्णयोस्तुप्रभयोः
 परस्परमुपकार्योपकारकभावादङ्गादिभावेन सङ्घट्टः ॥ ५३ ॥

व्यधत्तेति ॥ धाता अस्या सुरामेव पद्मम् । 'वा पुंसि पद्मम्' इति
 पुल्लिङ्गता । सम्राजमिति विशेषणात् । अखिलेऽप्यम्भोजकुले पद्मजाते विषये
 सम्राज राजराजं व्यधत्त । अत एव राजराजत्वादेव नेत्राभिधेयां नेत्रशब्द-
 धात्री मरोजानां राजानां सरोजराजौ अमुष्य मुखपद्मस्य सम्बन्धिनीमदसीयां
 सेवां गृजनः कुदतः । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरध यः । शास्ति यथाहया
 रातः न सध्राद्' इत्यमरः । अत्र नेत्राभ्यसरोजराजस्येभ्यस्त्वेन भर्मासुरापद्मस्य
 कृमाटन्वोत्प्रेक्षेति सङ्घट्टः ॥ ५४ ॥

द्विष्येति ॥ चन्द्रधाम्बुज एव ते दिवारजन्योर्दिनराज्योर्दंघासङ्घप रवि-
 सोमाम्बो भीते अरुहारादिनी मर्ता मन्त्रमर्मा यदा अस्या भूम्या भाग्ये निक्षि-
 पन्नादा तदोर्दिवाचन्द्रस्य रात्रावम्बुजस्य एव धीः शोभा न भवति । इदमरया

अस्या मुखश्रीप्रतिबिम्बमेव जलाच्च तातान्मुकुराच्च मित्रात् ।
 अभ्यर्ध्य धत्तः खलु पद्मचन्द्रौ विभूषणं याचितकं कदाचिन् ॥
 अर्काय पत्ने खलु तिष्ठमाना भृङ्गैर्मितामक्षिभिरम्बुकेलौ ।
 भैमीं मुखस्य श्रियमम्बुजिन्यो याचन्ति विस्तारितपद्महस्ताः ५७
 अस्या मुखेनैव विजित्य नित्यस्पर्धा मिलत्कुङ्कुमरोपभासा ।
 प्रसह्य चन्द्रः खलु नह्यमानः स्यादेव तिष्ठन् परिवेषपाशः ॥५८॥

आस्य तु कदा कस्मिन्काले दिवा नक्तं वा एकप्रिया चन्द्राम्बुजयोरन्यतरप्रिया
 न कान्तं अपि तु सर्वदा कान्तमेव । अत्रोक्तयथासङ्ख्यसङ्घर्षाण्यया भैमीमुखे
 चन्द्राम्बुजलक्ष्मीनिक्षेपोत्प्रेक्षिताभ्यां कादाचित्कशोभाभ्या मुखस्य अकादाचित्क-
 श्रीकत्वेन व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ५५ ॥

अस्या इति ॥ पद्मचन्द्रौ यथाक्रम तातान्नकात् जलाच्च । मित्रादा-
 कारसाम्यात् मुहूर्तः मुकुराच्च अस्या मुखश्रियः प्रतिबिम्बमेव याचितकं याचना
 निर्गुप्तम् । 'याचमाप्राप्तं याचितकम्' इत्यमरः । "आप्तमित्ययाचिताभ्यां कक्षर्त्ता"
 इति कन्प्रत्ययः । विभूषणकदाचिदभ्यर्ध्य धत्तो दधाते मल्ल एतदीयमेव मुहूर्तव्य-
 मनयोर्याचितकमाभरणं न स्वाभाविकमित्युत्प्रेक्षा ॥ ५६ ॥

अर्कायेति ॥ पत्ने भर्त्रे, अर्काय तिष्ठमानाः स्वाभिलाष प्रकाशयन्त्यः
 कामुक्यस्ताय इत्यर्थः । "श्लापद्दु" इत्यादिना चतुर्था । "प्रकाशनस्येया-
 स्ययोध" इत्यात्मनेपदम् । अम्बुजिन्यः पत्न्यः अम्बुकेलौ जलक्रीडाकाले
 भृङ्गरेवाशिभिर्मिता उपलब्धां मुखस्य श्रियं मुहूर्तशोभां विस्तारिताः प्रसारिताः
 पद्मा एव हस्ता यासां ताः तस्यो भैमी याचन्ति मल्ल । स्मरितेवाद्याचेरुभय-
 पक्षित्वम् दुर्हादिन्यादिकर्मकत्वम् । अत्र पत्निनीतां भैमांमुखश्रीत्यान्योत्प्रेक्षया
 मुगस्य पद्माधिपत्यव्यतिरेकः प्रतीयते ॥ ५७ ॥

अस्या इति ॥ नित्यं स्पर्धत इति नित्यस्पर्धा चन्द्रः मिलन्तीं स्यान्नु-
 वन्ती कुङ्कुममेव रंगभाः कौपप्रभा मरय तेन । अस्या मुगेनैव विजित्य प्रसह्य

विधोर्विधिर्विम्बशतानि लोपं लोपं कुहूरात्रिषु मासि मासि ।
 अभङ्गुरश्रीकमसुं किमस्या मुखेन्दुमस्थापयदेकशेषम् ॥ ५९ ॥
 कपोलपत्रान्मकरात्सकेतुर्भ्रूभ्याञ्जिगीपुर्धनुषा जगन्ति ।
 इहावलम्ब्यास्ति रतिं मनोभू रज्यद्वयस्यो मधुनाधरेण ॥ ६० ॥
 वियोगवाष्पाञ्चितनेत्रपद्मच्छद्मान्वितोत्सर्गपयःप्रसूनौ ।
 कर्णौ किमस्या रतितत्पतिभ्यां निवेशपूपौ विधिशिल्पमीदृक् ॥

बलात्कृत्य नह्यमानो बध्यमानः तिष्ठन् परिवेष एव पाशां बन्धनप्रग्रहो यस्य
 स स्वादेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५८ ॥

विधोरिति ॥ विधिर्विधाता विधोश्चन्द्रस्य विम्बशतानि मामि मामि
 मासे मासे “पद्म्” इत्यादिना मासशब्दस्य मासित्वयमादेशः । कुहूरात्रिषु
 मष्टचन्द्ररात्रिषु लोपं लोपं लुपवा लुपवा आभीक्ष्ये “णमुल् च” इति णमुल्-
 प्रत्ययः । आभीक्ष्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । “आभीक्ष्ये पानः पुन्यम्” इति
 काशिका । अभङ्गुरश्रीकमनश्वरशोभं, “शेषाद्विभाषा” इति कप् । अमुमस्या
 मुखेन्दुम् । एकशेषमेकमेव शिष्यमाण अस्थापयन् स्थापितवान् कि-
 मित्युत्प्रेक्षा । व्याकरणे गरूपाणामेकशेषवदिति भावः ॥ ५९ ॥

कपोलेति ॥ मनोभूः कपोलपत्न्यात् पत्रभङ्गादेव मकरादेतोः गकेतुः
 केतुमान् मकरध्वज इत्यर्थः । भ्रूभ्यामेव धनुषा जगन्ति जिगीषुः जेतुमित्युः ।
 अधरेणैव मधुना क्षीत्रेण वगन्तेन च रज्यद्वयस्योऽनुरक्तस्यः इहास्यां रतिं प्रीतिं
 न्यदेवीं चावलम्ब्यास्ति । जगन्जिगीषोः कामस्य सर्वापि माधनगम्पतिरस्यामेवा-
 स्तीत्यर्थः । अत्र पत्रभङ्गादावारोप्यमाणस्य केन्वादेस्तादान्भ्येन प्रकृतजगद्योप-
 योगित्वान् परिणामालङ्कारः । आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इति
 लक्षणान् ॥ ६० ॥

वियोगेति ॥ इदं पूर्वं विधिशिल्पं प्रद्वनिर्माणं अस्याः कर्णौ वियोगेन
 हेतुना बाष्पागितयोरधुपक्षयोः नेत्रपत्रयोः । उपलपत्त्वभेदः । तेन उपनान्विते

इहाविशयेन पथातिवक्रः शास्त्रौघनिष्यन्दसुधाप्रवाहः ।
 सोऽस्याः श्रवःपत्रयुगे प्रणाली रेखेव धावत्यभिकर्णकूपम् ॥ ६२ ॥
 अस्या यदष्टादश संविभज्य विद्याः श्रुती दध्नतुरर्धमर्धम् ।
 कर्णान्तरुत्कीर्णगभीरलेखः किं तस्य संख्यैव न वा नवाङ्कः ॥ ६३ ॥
 मन्येऽमुना कर्णलतामयेन पाशद्वयेन छिदुरेतरेण ।
 एकाकिपाशं वरुणं विजिग्येऽनङ्गीकृताऽऽद्यासंतती रतीशः ॥ ६४ ॥

मिलिते उत्सर्गपयःप्रसूने दानोदकमिधकुसुमे ययोस्ती रतितत्पतिभ्यां सम्प्रदाने
 चतुर्था । निवेद्यावर्षणीयां पूषावपूपै किम् । 'पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्' इत्यमरः ।
 निवेद्यसमर्पणेन पुष्पाञ्जलिमुत्सृजन्ती साधुनेत्रयोगात्तत्कर्णयोस्तादृक्पुष्पयुक्तरति-
 म्मरनिवेद्यापूपत्वोत्प्रेक्षया सापद्भवया कर्णान्तविभ्रान्तलोचनत्वं वस्तु व्यज्यते ॥

इहेति ॥ अतिवक्रः शास्त्राणामोघः समूहस्तस्य निष्यन्दः मारः न एव
 सुधाप्रवाहो येन पथा वर्त्मना यया प्रणारया इहास्यां भैम्यामविशत् प्रविष्टः, अस्याः
 धवसी पत्रे दत्ते इव धवःपत्रे तयोर्युगे युगे या रेखा सा वक्रप्रणाली सुधाप्रवाह-
 पदवीव । 'द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्' इत्यमरः । अभिकर्णकूपं धावति
 कर्णरन्ध्रमभिगच्छति यथा कुतधिप्रिसृत जल वक्रगत्या कयाचित्प्रणाल्या कञ्चि-
 त्प्रदेशं गच्छति तद्वदिति भावः । अप्र वर्णस्य रेखायां सुधाप्रणालीत्व-
 मुत्प्रेक्ष्यते ॥ ६२ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः श्रुती कर्णा अष्टादश विद्याः वेदवेदाङ्गादिकानि
 वेद्यस्थानानि संविभज्य द्विधाकृत्य यदर्धमर्धं दध्नतुः विध्नतुः । कर्णस्यान्तर्गर्भं
 उत्कीर्णं उत्पदितः गभीरो दूरगतो लेखोऽवयवविन्यायः तरुार्धस्य सद्द्वयैव मूर्ता
 नवशाङ्कैव न किम् । यद्वा नवानामहो नवाहो नवगद्गपाचिद् वा न भवति
 किम् । भवत्येवेत्यर्थः । उप्रेक्षा ॥ ६३ ॥

मन्ये इति ॥ रतीशो रतिपतिः अमुना कर्णलतामयेन कर्णपाशरूपेण
 छिदुरादितरेण छिदुरेतरेणाभद्वरेण । "विदिभिदिच्छिदेः कृत्" इति कर्म-

आत्मैव तातस्य चतुर्भुजस्य जातश्चतुर्दोरुचिरः स्मरोऽपि ।

तच्चापयोः कर्णलते भ्रुवोर्ज्ये वंशत्वगंशौ चिपिटे किमस्याः ॥ ६५

प्रीवाद्भुतैवावदुशोभितापि प्रसाधिता माणवकेन सेयम् ।

आलिङ्गयतामप्यवलम्बमाना सरूपताभागखिलोर्ध्वकाया ॥ ६६ ॥

कर्तरि कुरच् । पाशद्वयेन पाशायुधयुग्मेन । 'पाशो बन्धनशस्त्रयोः' इत्यमरः ।
एकाकी अद्वितीयः पाशो यस्य तमेकाकिपाशम् । वरुणं अनङ्गीकृता परिहृता,
आयासततिः प्रयासपरम्परा येन मोऽनायासस्सन् विजिग्ये जिगाय । मन्य
इत्युत्प्रेक्षायाम् । " विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम् । अधिकसाधनेनात्पसाधनः
मुजय इति भावः ॥ ६४ ॥

आत्मेति ॥ चतुर्भुजस्य चतुर्बाहोः तातस्य स्वजनकस्य विष्णोरात्मा
स्वरूपमेव जातः । " आत्मार्थं पुत्रनामासि " इति ध्रुतः । स्मरोऽपि चतुर्दोर्भिः
चतुर्बाहुभिः रुचिरः तस्य चतुर्बाहोः स्मरस्य चापयोरस्या भ्रुवोः अस्या एव कर्णो
लतेषु वंशस्य त्वक्सारस्य त्वगंशौ त्वग्भागमयो चिपिटे अनते ऋजू इत्यर्थः ।
" इन्द्रिपटचिकीच च " इति नेः पिटच् प्रत्यये नेधिरादेशः । नासान्तवाचिना
तत्त्वमात्रं लक्ष्यते । ज्ये मौर्व्यां किम् । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिर्ना गुणः' इत्यमरः ।
अत्र स्मरस्य चतुर्भुजत्वं ततो भैर्माभ्रुवोस्तचापयुगत्वं तन्कर्णयोरेव ज्यात्वं च
उत्प्रेक्ष्यते ॥ ६५ ॥

प्रीयेति ॥ या प्रीवा वदुना माणवकेन शोभिता अलङ्कृता न भवतीत्य-
वदुशोभिता । तथापि माणवकेन वदुना प्रगाधितेति विरोधः । 'अपिर्विरोधे ।
अवदुशोभिता कृकाटिकालङ्कृता । 'अवदुर्घाटा कृकाटिका' इत्यमरः । माणवकेन
विंशतिगरेण मुष्ठाहारेण प्रगाधितेत्यविरोधः । 'विंशतिगरो माणवकोऽन्यत्वात्'
इति क्षीरस्वामी । 'भवेन्माणवको हारभेदे बाले कुपूरुषे' इत्यभिधेय । किञ्च,
आलिङ्गयतामालिङ्गनीयन्व अवलम्बमानाप्याश्रयन्त्यापि सरूपताभाक् सारूप्य-
योगा अग्निलोऽन्यून ऊर्ध्वक आलिङ्गयत्वम् इति भावप्रधानो निर्देशः ।

कवित्वगानप्रियवादसत्यान्यस्या विधाता न्यधिताधिकण्ठे ।
रेखात्रयन्यासभिपादमीपां वासाय सोऽयं विवभाज सीमाः ॥ ६७
बाहू प्रियाया जयतां मृणालं द्वन्द्वे जयो नाम न विस्मयोऽस्मिन् ।
उच्चैस्तु तच्चित्रममुष्य, भग्नस्यालोक्यते निर्व्यथनं यदन्तः ॥ ६८ ॥

यस्यास्मा । 'अङ्गालिङ्गयोर्ध्वकास्त्रयः' इत्यमरः । हरीतक्याकृतिस्त्वङ्गयो यव-
मध्यस्तयोर्ध्वकः । आलिङ्गवर्धव गोपुच्छा मध्यदक्षिणवामगा ॥' इति च ।
आलिङ्गयोऽप्यूर्ध्वक इति विरोधः । आलिङ्गयतामालिङ्गनीयत्वं ऊर्ध्वक ऊर्ध्वभाग
इत्यविरोधः । सेय प्रीवाद्भुतैवोक्ताविरोधादुक्तलक्षणयोगित्वाच्चेति भावः ।
अत्र विरोधाभासयोस्तसर्गात् सजातीयसंछष्टिः ॥ ६६ ॥

कवित्वेति ॥ विधाता अस्या अधिकण्ठ कण्ठे । विभक्तयर्थेऽव्ययी-
भावः । कवित्वं च गानं च प्रियवादश्च सत्यं च तानि चत्वारि न्यधित निहित-
वान् । सोऽयं विधाता अमीपा कवित्वादीनां चतुर्णां वासाय कण्ठे असङ्गान्-
स्थितये रेखात्रयन्यासभिपात् कम्धुप्रीवा त्रिरेखा सती लक्ष्मसम्पत्तिरिति भावः ।
सीमा मर्यादा विवभाज मध्यरेखात्रयविन्यासेन चतुर्धा विभक्तवान् अविवादायेति
भावः । अत्र प्रीवागतभाग्यरेखात्रये सीमाविभागचिह्नत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ६७ ॥

बाहू इति ॥ प्रियाया बाहू मृणाल जयता नाम । जयतेऽर्थात् तस-
स्तामादेशः । अस्मिन् द्वन्द्वे युग्मे कलहे च । 'द्वन्द्व कलहयुग्मयोः' इत्यमरः ।
जयो नाम विस्मयोऽद्भुतो न, किंतु भग्नस्य जितस्यामुष्य मृणालस्य अन्तर्गर्भे
अन्तःकरणे च व्यथनस्याभावो निर्व्यथनं अव्यथं छिद्रं च । 'छिद्रं निर्व्यथनं
रोकम्' इत्यमरः । अर्थाभावे अव्ययीभावः । याद्विलोक्यते तदुच्चैर्महच्चित्र भग्नो-
ऽप्यभ्यस्य इति विरोधात् । छिद्रं विलोक्यते इत्यविरोधः । मृणालस्वान्त-
च्छिद्रत्वात् । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ६८ ॥

अजीयतावर्तशुभंयुनाभ्यां दोर्भ्यां मृणालं किमु कोमलाभ्याम् ।
निस्सूत्रमास्ते घनपद्ममृत्सु मूर्तासु नाकीर्तिपु तन्निमग्नम् ॥ ६९ ॥

रज्यन्नखस्याङ्गुलिपञ्चकस्य मिपादसौ हैङ्गुलपद्मतूणे ।
हैमैकपुङ्खास्ति विशुद्धपर्वा प्रियाकरे पञ्चशरी स्मरस्य ॥ ७० ॥

अस्याः करस्पर्शनगर्धिक्रद्धिर्वालत्वमापत् खलु पल्लवो यः ।
भूयोऽपि नामाधरसाम्यगर्वं कुर्वन् कथं वाऽस्तु स न प्रवालः ॥

अजीयतेति ॥ आवर्तोऽम्भसां भ्रमः स इव शुभंयुः शुभवति नाभि-
र्यस्यास्मा । तस्या भैम्याः । 'शुभयुस्तु शुभान्वितः' इत्यमरः । "अहं शुभमो-
युंस्" इति शुभमिति मकारान्ताव्ययान्मत्वर्थायो युस्प्रत्ययः । कोमलाभ्यां मृदुभ्यां
दोर्भ्यां भुजाभ्यां मृणालमजीयत किमु मार्दवयुगेन जितं किमित्युत्प्रेक्षा । कुतः
घनासु सान्द्रासु पद्मरूपासु मृत्स्वेव मूर्तासु मूर्तिमतीष्वकीर्तिपु तन्मृणालं निमग्नं
निस्सूत्रं निर्व्यवस्थं निर्भयाद् नास्ते किं काकुः । अपराजितरत्ने कथमकीर्ति-
पद्मपात इति भावः ॥ ६९ ॥

रज्यदिति ॥ रज्यन्तः स्वभावरक्षाः नरा यस्य तस्य । "कुपिरजोः
प्राचां श्यन् परस्मैपद च" । अङ्गुलिपञ्चकस्य मिपात् अर्गा पुरोवर्तिनी हैमाः
गौवर्णाः एके केवला अमाधारणाः पुङ्खाः कर्तर्याहया मूलप्रदेशा यस्यास्मा ।
'कर्तरी पुङ्ख' इति यादवः । विशुद्धपर्वा निर्त्रणप्रन्धिः मरलप्रन्धिरिलार्थः ।
स्मरस्य पञ्चशरी । शरपञ्चकम् । गमाहारे द्विगोर्दोषू । प्रियाकरे भैमीपाणावेव
द्विहलेन रक्त हैङ्गुलं तस्मिन्नेव पद्मतूणे अस्ति बतेन इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७० ॥

अस्या इति ॥ यः पद्मवः किमलयः अस्याः करेण स्पर्शनं गृह्णातीति
तद्गर्भनी क्रद्धिः क्षान्तिर्यस्य न कृतस्पर्धः मधित्यर्थः । "ऋत्सृष्टः" इति
प्रकृतिभावः । बालत्वं शिशुत्वं प्रत्यप्रत्यं मूर्खत्वं चापत् गतु । 'मूर्खेऽर्भकेऽपि
बालः स्यात्' इत्यमरः । अल्पोऽपि करस्पर्शी मूर्खो भवतीति भावः । भूयोऽपि

अस्यैव सर्गाय भवत्करस्य सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखः ।

इत्याह धाता हरिणेष्वक्षणायां किं हस्तलेखीकृतया तयास्याम् ॥ ७२

किं नर्मदाया मम सेयमस्या दृश्याऽभितो वाहुलता मृणाली ।

कुचौ किमुत्तस्थतुरन्तरीये स्मरोष्मशुष्यत्तरवालयवारः ॥ ७३ ॥

नाम पुनरपि किल मूर्खत्वं प्राप्स्यतीत्यर्थः । अधरसाम्येन गर्वं कुर्वन् अधर-
साम्याभिमानं कुर्वन् स पल्लवः प्रवालः प्रवालशब्दवाच्यः वनयोरभेदात् प्रकषेण
वारदश्च कथं वा नास्तु न स्यात्? ह्यादेवेत्यर्थः । अल्पोऽधिकतरस्पर्शां त्वति-
मूर्ख इति भावः । अधिकतरश्च कराद्धरः रतिसर्वस्वत्वात् । तथा चाधर-
साम्यं तावदास्ताम् । पल्लवस्य करसाम्यमपि दूरापास्तमित्यर्थः । ततश्च
प्रवालशब्दस्य पल्लवप्रवृत्तिनिमित्तमप्येतदेवेति भावः ॥ ७१ ॥

अस्येति ॥ अस्य भवत्करस्य भवत्याः पाणेः सर्गायैव सरोजसृष्टिं मम
हृन्मलेखो रेखाभ्यास इति विधाता अस्यां हरिणेष्वक्षणायां भैम्या हस्तलेखी-
कृतया अभ्यासीकृतया हस्तकृतपद्मरेखीकृतया च तया सरोजसृष्टयः करणेनाह
किम्? भैम्यै कथयति किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ७२ ॥

किमिति ॥ स्मरोष्मणा स्मरसन्तापेन शुष्यत्तरमतिशुष्यत् । बाल्यमेव
वाः वारि यस्यान्तस्या अस्या भैम्या एव नर्मदायाः क्रीडाप्रदायाः रेवायाश्च
सम्बन्धिनी । 'रेवा तु नर्मदा' इत्यमरः । अभित उभयतो दृश्या सेयं वाहुलता
मृणाली विसलता किम्? अत्र नर्मदाया विधेयप्राधान्यात् मृणाल्या साक्षात्
सम्बन्धात् "अभितः परितः" इत्यादिना द्वितीया नास्ति । 'कुचावेवान्तरीये
अपामन्तस्ते 'द्वीपोऽध्रियामन्तरीय यदन्तर्वीरिणस्तटम्' इत्यमरः । "सुप्-
सुपा" इति समासः । "ऋक् पूः" इत्यादिना ममासान्तोऽकारः । "यन्तरुप-
सर्गेभ्योऽप ईत्" इतीकारः । उत्तस्थतुष्टिर्षती किम् ऊर्ध्वकर्मत्वात् परस्मैपद
रूपकोर्द्धाविता उत्प्रेक्षा ॥ ७३ ॥

तालं प्रभु स्यादनुकर्तुमेतावुत्थानसुस्थौ पतितं न तावत् ।
 परं च नाश्रित्यं तरुं महान्तं कुचौ कृशाङ्गयाः स्वत एव तुङ्गौ ॥
 एतत्कुचस्पर्धितया घटस्य ख्यातस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वम् ।
 तस्माच्च शिल्पान्मणिकादिकारी प्रसिद्धनामाजनि कुम्भकारः ॥७५
 गुच्छालयस्वच्छतमोदविन्दुवृन्दाभमुक्ताफलफेनिलाङ्गे ।
 माणिक्यहारस्य विदर्भमुभ्रूपयोधरे रोहति रोहितश्रीः ॥ ७६ ॥*

तालमिति ॥ तावत् पतितं च्युतं तालफल कर्तुं उत्पानेन ऊर्ध्वा-
 वस्थानेन सुस्थौ मुप्रतिष्ठी अपतितवित्यर्थः । एतौ कुचौ अनुकर्तुं न प्रभु समर्थे
 न स्यात् पतितताऽपतितयोः कुतः साम्यमिति भावः । परं पतितं च महान्त-
 मतिनुङ्गं तरुमाश्रित्य तुङ्गं सदिति शेषः । स्वत एव तुङ्गौ कृशाङ्गयाः कुचौ
 अनुकर्तुं न प्रभु कुतः स्वाभाविकौ यदित्यर्थः । अस्वाभाविकस्वाभाविकौप्रत्ययोः
 कथं साम्यमिति भावः ॥ ७४ ॥

एनदिति ॥ एतत्कुचस्पर्धितया ख्यातस्य लोके प्रसिद्धस्य घटस्य
 कुम्भस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वं तत्र तत्र दृष्टान्तत्वं अजनि । किञ्च मणिकादिकारी
 अलिप्ररादिमहाभाण्डनिर्माता कुलालः 'अलिप्ररः म्यान्मणिकः' इत्यमरः ।
 तस्मादेव शिल्पान् घटनिर्माणान् कुम्भकार इत्येव प्रसिद्धनामाजनि महत्तममर्गं
 इव तन् महर्षोऽपि श्यातिकर इति भावः ॥ ७५ ॥

गुच्छेति ॥ गुच्छेः हारविशेषः । 'हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छ गुच्छार्थ-
 गोस्तनेः' इत्यमरः । सः शालयः येषां तानि स्वच्छतमानि शुद्धानि उदविन्दु-
 वृन्दस्य जलविन्दुवृन्दोदस्य आभेय आभा येषां तानि, तादृशानि यानि गुष्ठा-

* अस्य पद्यस्य मणिनाथीयव्याख्यानुपलम्भान् मीढ्याथंमस्याभरेव
 व्याख्या सम्पादिता ।

निःशङ्कसङ्कोचितपङ्कजोऽयं अस्यामुदीतो मुखमिन्दुविम्बः । ✓
 चित्रं तथापि स्तनकोकयुग्मं न स्तोकमप्यञ्चति विप्रयांगम् ॥ ७७
 आभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्रीरादीयतेऽसावनयोः क ताभ्यां ↓
 भयेन गोपायितमौक्तिकौ तौ प्रव्यक्तमुक्ताभरणाविमौ यत् ॥ ७८ ॥
 कराप्रजाप्रच्छतकोटिरर्था ययोरिमौ तौ तुलयेत् कुचौ चेत् ।
 सर्वं तदा श्रीफलमुन्मदिष्णु जातं वटीमप्यधुना न लब्धुम् ॥ ७९

फलानि तैः फेनिलः फेनयुक्तः उज्वलतर इति यावत् । “फेनादिलब्ध” इति
 मत्वर्थे इलच् । अङ्गः मध्यः यस्य तादृशे विदर्भसुभ्राः भैम्याः पयोधरे कुचे
 मेघं च माणिक्यहारस्य माणिक्यरत्नमालिकाया रोहितश्रीः । लोहिता कान्तिः
 शक्रधनुः शोभा च रोहिते प्रादुर्भवति । ‘इन्द्रायुधं शक्रधनुः तदेव द्यु-
 रोहितम् । रोहितो लोहितो रक्त’ इति चामरः । अत्र श्रेयोत्रेक्षे ॥ ७६ ॥

निःशङ्केति ॥ निःशङ्कं यथा तथा सङ्कोचितानि मुकुलितानि पङ्कजानि
 येन सोऽयं मुखमेवेन्दुविम्बोऽस्यां भैम्या उदीत उदितस्तथापार्श्वद्वयेऽपि
 स्तनावेव कोकौ चक्रवाकौ । ‘कोकश्चक्रवाकः’ इत्यमरः । तयोर्युग्मं स्तोकं
 अल्पमपि विप्रयोग नाञ्चति न गच्छति चित्रं मुखेन्दुद्वयेऽपि कुचकोकयोरवियोग
 इति रूपकोत्थापितो विरोधाभास इति सङ्करः ॥ ७७ ॥

आभ्यामिति ॥ आभ्यां कुचाभ्यां इभकुम्भयोः श्रीः शोभा सम्पन्न,
 आदीयते गृह्यते ताभ्या इभकुम्भाभ्यां अनयोः कुचयोः असी श्रीः क्वादीयते
 न क्वापि इत्यर्थः । यत् यस्मात् तौ इभकुम्भौ भयेन कुचभीत्या गोपायित-
 मौक्तिकौ अन्तर्गुप्तमुक्ताफलौ । गोपायतेः कर्मणि क्तः । इमां कुचकुम्भौ प्रव्यक्तं
 प्रकाशितं मुक्ताभरणं याभ्यां तौ । यथा राजा हतधनो भयाद्धनशेषं गोपायति
 राजा तु प्रकाशयति तद्वदित्यर्थः । इभकुम्भश्रिय आदानादखण्डितस्वश्रीकत्वाच्च
 तान्यामप्यधिकौ कुचकुम्भाविति भावः ॥ ७८ ॥

कराग्रेति ॥ कराग्रे हस्तस्याग्रे जायते प्रकाशमानः शतकोटिः यत्र
 तत्सङ्घप धनं च यस्य स महेन्द्रो ययोः कुचयोः कर्मणोरर्था ताविमौ महेन्द्रा-

स्तनातटे चन्दनपङ्किलेऽस्या जातस्य यावद्युवमानसानाम् ।

हारावलीरत्नमयूखधाराकाराः स्फुरन्ति स्खलनस्य रेखाः ॥ ८० ॥

क्षीणेन मध्येऽपि सतोदरेण यत् प्राप्यते नाक्रमणं बलिभ्यः ।

सर्वाङ्गशुद्धौ तदनङ्गराज्ये विजृम्भितं भीमभुवीह चित्रम् ॥ ८१ ॥

भ्यर्धितौ कुचौ कर्म वर्त। भुद्रकपदिकामपि 'वटः कपदे न्यग्रोधः' इति विश्वः ।
 अपचयविवक्षायां स्त्रीलिङ्गप्रयोगः । 'स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादिविवक्षापचये
 यदि' इत्यमराभिधानात् । लब्धुं न जात न शक्तं निस्त्रमित्यर्थः । सर्वं श्रीफल
 बित्त्वफलं कर्तुं । 'बित्वे शाण्डिल्यशैल्यौ मालूरर्थीफलावपि' इत्यमरः ।
 तुल्येदात्मनोपचिनुयाचेत् तदा उन्मदिष्णु उन्मादि स्यादित्यर्थः । "अलङ्कृञ्"
 इत्यादिना इष्णुच् । उपमातीते वस्तुनि उपमात्वाभिमानः । तथा धनिकैकलभ्ये
 वस्तुनि निस्त्रस्य लिप्सा चोन्माद एवेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

स्तनेति ॥ चन्दनेन पङ्किले पङ्कति । "पिच्छादित्वादिलच्" ।
 अस्याः स्तनयोः अतटे प्रपाते । 'प्रपातस्त्वतटो भृगुः' इत्यमरः । जातस्य
 यावन्ति युवमानसानि तेषां सर्वेषां मम्बन्धिनः साकल्यार्थस्य यावच्छब्दस्य
 विशेषणसमासः । स्खलनस्य रेखा गमनमार्गा हारावलीरत्नानां मयूखधारा
 रदिमपद्मयः एवाकारा यासा ताः सखः स्फुरन्ति रत्नमयूखधारसु युवमानस-
 स्खलनरेखाङ्कित्वमुत्प्रेक्षते ॥ ८० ॥

क्षीणेनेति ॥ इहास्यां भीमभुवि भूम्यां भयङ्करस्थाने च क्षीणेन कृशेन
 दुर्बलेन च मध्ये अवलम्बे प्रबलशत्रुमध्ये च एता वसतापि उदरेण त्रिवल्यधो-
 भागेन अत एव बलिभ्यः त्रिवलिभ्यः । यवयोरभेदात् बलिभ्यो बलवश्यश्च
 सकाशात् आक्रमणमभिव्याप्तिरभिभवश्च न प्राप्यते इति यत् तदनाक्रमणं चित्रं,
 बलिसमीपे दुर्बलस्यानाक्रमणं चित्रमित्यर्थः । किञ्च सर्वेषामङ्गानां करचरणादीनां
 स्वाम्यमात्यादीनां च शुद्धौ सत्यामनङ्गस्य अङ्गहीनस्य कामस्य च राज्ये
 विजृम्भितं तदिदमन्यधिभ्रमित्यर्थः । अत्र वाच्यप्रतीत्यमानयोरभेदाध्यवसाया-
 द्विरोधाभासः ॥ ८१ ॥

रोमावलिभ्रुकुसुमैः स्वमौर्वाचापेपुभिर्मध्यललाटमूर्ध्नि ।
व्यस्तैरपि स्थास्तुभिरेतदीयैर्जैवः स चित्रं रतिजानिवीरः ॥ ८६*

अस्याः खलु प्रन्थनिवद्धकेशमल्लीकदम्बप्रतिविम्बवेशान् ।
स्मरप्रशस्तीरजताक्षरेयं पृष्ठस्थली हाटकपट्टिकायाम् ॥ ८७ ॥

रोमावलिर्यस्याः सा प्रस्त्रापस्य वप्रौ निशार्त्तौ मृत्कूटाविव उच्चौ कुचौ यस्याः
ना इयं दमयन्ती भक्तस्य मदनद्विपस्य वास्तु वसतिरस्तु स्यात् । औपम्यगर्भ-
विशेषण रूपकम् ॥ ८५ ॥

रोमावलीति ॥ रतिर्जाया यस्य स रतिजानिः कामः स एव वीरः ।
जायाया निह् । मध्ये ललाटे मूर्ध्नि च मध्यललाटमूर्ध्नि । प्राण्यङ्गत्वान् द्वन्द्वे
नपुमकता । तस्मिन् व्यस्तैरसहितैः स्थास्तुभिः स्थायिभिः । ग्लानिस्थश्च म्स्तुः ।
एतदीयै रोमावली च भ्रुवौ च कुसुमानि च तैरेव स्वस्य मौर्वाचापं
इषवध तैः जैतैव जैत्रो जयशीलः । प्रज्ञादित्वान् स्वार्थेऽण् प्रत्ययः । चित्रं
भिन्नदेशस्थैरपि चापादिभिर्विजयत इत्याधर्ममित्यर्थः । अत एव विरूपघटना-
रूपो विपमालङ्कारः ॥ ८६ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः भूम्याः पृष्ठस्थली कायपश्चाद्भागः । 'पृष्ठं तु
चरमं तनो.' इत्यमरः । सैव हाटकपट्टिका हेमफलकं तस्यां प्रन्थिता बन्धेन
निवद्धेषु सयतेषु केशेषु यन्मल्लीकदम्बं मल्लीकुसुमनिकुरुम्बं तत्प्रतिविम्बस्य
वेशात् प्रवेशाद्देशोः इयं रजताक्षरा रजतमयवर्णा स्मरप्रशस्तिः स्मरवर्णना खलु
नैर्मल्यात् पृष्ठफलकप्रतिविम्बितानि घम्मिहमल्लिकाकुसुमानि हेमफलकविन्वस्ता
राजती मदनप्रशस्तिवर्णावलीव भातीत्युत्प्रेक्षा ॥ ८७ ॥

* अस्त्येव श्लोकस्य पाठान्तरम्—

पुष्पाणि बाणाः कुचमण्डनानि भ्रुवौ धनुर्भालमलंकरिण्यु ।
रोमावली मध्यविभूषणं ज्या तथापि जैता रतिजानिरेतैः ॥

चक्रेण विश्वं यदि मत्स्यकेतुः पितुर्जितं वीक्ष्य सुदर्शनेन ।
जगज्जिगीपत्यमुना नितम्बद्वयेन किं दुर्लभदर्शनेन ॥ ८८ ॥
रोमावलीदण्डनितम्बचक्रे गुणश्च लावण्यजलश्च बाला ।
तारुण्यमूर्तेः कुचकुम्भकर्तुर्विभर्ति शङ्के सहकारिचक्रम् ॥ ८९ ॥
अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेष्यते किञ्चलपत्रपत्रम् ।
नो चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन ॥ ९० ॥

चक्रेणेति ॥ मत्स्यकेतुः कामः सुदर्शनेन सुदर्शनाद्येन सुलमदर्शनेन
च पितुः विष्णोः चक्रेण विश्वं जित वीक्ष्य यदि वीक्ष्य किल अमुना दुर्लभदर्श-
नेन नितम्बद्वयेन कटीफलकद्वयेनेव चक्रेण जगज्जिगीपति जेतुमिच्छति कि-
मित्युत्प्रेक्षा ॥ ८८ ॥

रोमावलीति ॥ बाला दमयन्ती तारुण्यमेव मूर्तिः स्वरूपं यस्य तस्य
यौवनाख्यस्येत्यर्थः । कुचावेव कुम्भा तयोः कर्तुः निर्मातुः कुम्भकारस्य रोमा-
वत्येव दण्डः स च नितम्ब एव चक्रश्च ते गुणः सौन्दर्यादिः तमेव गुणं सूत्र-
येति श्रिट्स्वरूपकम् । लावण्यमेव जलञ्च सहकारिचक्र सहकारिकारणकलापं
विभर्ति शङ्के । रूपकोत्यापितेयमुत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ८९ ॥

अङ्गेनेति ॥ अस्याः सम्बन्धिना केनाप्यवाच्येनाङ्गेन मदनमन्दिरणे-
त्यर्थः । 'चलपत्रपत्रमश्रुत्यदलं बोधिदुमधलदलः' इत्यमरः । विजेतुं गवेष्यते
अन्विष्यते किमित्युत्प्रेक्षा । 'मार्गं त्वन्विष्यति गवेपयन्त्यन्विष्यति च' इति
मन्त्रमङ्गलः । नो चेन्नान्विष्यते चेत् तस्याश्रुत्यपत्रस्य कुतः कस्मादन्यस्मात् भये-
नेतरच्छदेभ्यः वृक्षान्तरपत्रेभ्यः पद्ममीविभक्तेः । विशेषादतिशयात् कम्पस्तु
अस्तु स्यात् । नान्यत्वम्पकारण विघ्न इत्यर्थः । बलिनान्विष्यमाणो दुर्बलो
कम्पत इति च प्रसिद्धम् । अत्र सामुद्रिकाः । अभ्यन्तदलसङ्घातं गुणं गूढमणि-
स्थितम् । यस्याः गा सुभगः नारी धन्या पुण्यैरुत्पाप्यते ॥ ९० ॥

श्रुश्चित्ररेखा च तिलोत्तमास्या नासा च रम्भा च यदूरुसृष्टिः ।
 दृष्टा ततः पूर्यतीयमेकाऽनेकाप्सरः प्रेक्षणकौतुकानि ॥ ९१ ॥
 रम्भापि किं चिह्नयति प्रकाण्डं न चात्मनः स्वनं न चैतदूरु ।
 स्वस्यैव येनोपरि सा दधाना पत्राणि जागर्त्यनयोर्भ्रमेण ॥ ९२ ॥
 विधाय मूर्धानमधश्चरन्धेन्मुञ्चेत्तपोभिः स्वमसारभावम् ।
 जाह्वयश्च नाश्चेत् कदली वलीयस्तदा यदि स्यादिदमूरुचारुः ॥

श्रुरिति ॥ यत् यस्मात् अस्या भैम्या श्रुश्चित्ररेखा अद्भुतविन्यासा
 अप्सराश्च नासा नासिका तिलात् तिलकुसुमात् उत्तमा तिलोत्तमा नामाप्सराश्च
 तथा ऊरुसृष्टिः रम्भा कदली अप्सराश्च । 'रम्भा कदल्यप्सरसोः' इति विश्वः ।
 ततः तस्मात् इयमेकैव दृष्टा सर्ता अनेकानामप्सरसां प्रेक्षणात्कौतुकानि पूर्यति
 तादृशान् मानसोल्लासान् जनयतांत्वर्थं । अर्त्रकम्यानेकात्मकताविरोधाभागनान्
 विरोधाभागात्कारः न च श्लेषमूल इति महुरः ॥ ९१ ॥

रम्भेति ॥ रम्भा कदल्यपि आत्मनः प्रकाण्डं म्कन्धं स्वेन स्वाग्मना
 म्कन्धमित्यर्थः । प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गणानान् तृतीया । न चिह्नयति चिमेगम्या
 ऊरुश्च न चिह्नयति किं मिथो म्कन्धामपरिहाराय द्वयोरन्यतरस्यापि चिह्नं न
 चकार चिमियुपप्रेक्षा । वृत्तः येन कारणेन सा रम्भा अनयोर्ह्योर्भ्रमेणो-
 भ्रान्तयेत्यर्थः । स्वस्यैव स्वर्वादात्मन्धरस्यैव उपरि पत्राणि दद्यानि प्रतिपक्षोपरि-
 धेनानि साक्षरपत्राणि च दधाना जागर्ति । अत्र मौन्धये सद्गर्हिणी रम्भापि
 म्कन्धप्रेष ऊरुभ्रान्त्या पत्राबलम्बनकरणात् भ्रान्तिमदलद्दार । तन्मूला शोको-
 त्प्रेक्षति तयोरत्रात्प्रिमायेन महुरः ॥ ९२ ॥

विधायेति ॥ कदली रम्भा तपोभिः तपश्चर्तुभिः मूर्धानमधश्च-
 रन्धेन्धर्तुर्न विधाय शिरोऽपुष्पोरत्तराधरभाववैरीत्येन तन्धेत्यर्थः । मं

ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन तस्याः करः पराजीयत वारणीयः ।
युक्तं द्विया कुण्डलनच्छलेन गोपायति स्वं मुखपुष्करं सः ॥९४॥
अस्यां मुनीनामपि मोहमूहे भृगुर्महान् यत्कुचशैलशीली ।
नानारदाहादि मुखं श्रितोरुर्व्यासो महाभारतसर्गयोग्यः ॥ ९५ ॥

स्वकीयम् असारभावं नि.सारत्वञ्च मुयेचेत् बलीयो जाञ्चमेकान्तशैल्यञ्च नाथेत्
न गच्छेत् । तदानीम् इदमूहचार अस्या ऊरु इव चाद. शोभना स्यादादि
स्यादेवेत्यर्थः । अत्र कदल्याः अध.तिरस्त्वादिधर्मासम्बन्धेऽपि सम्बन्ध-
सम्भावनया सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेद इति सर्वस्वकारः ॥ ९३ ॥

ऊर्ध्विति ॥ तस्याः दमयन्त्याः ऊरुप्रकाण्डयोः ऊरुश्रेष्ठयोः ऊरुस्तम्भयोर्वा
द्वितयेन वारणांयो वारणमम्बन्धी करो हस्तः पराजीयत पराजितः स करः
द्विया स्वं मुख मुखभूतं पुष्कर अप्रं वक्तं पट्टञ्च मुख नि.सर्गे वक्रप्रारम्भो-
पाययोरपि । 'पुष्कर पट्टजे व्योम्नि पय करिकराप्रयो.' इति विश्वः । कुण्डल-
नस्य भुमीकरणस्य च्छलेन गोपायति पिपत्ते युक्तं सापहवोप्रेक्षा ॥ ९४ ॥

अस्यामिति ॥ अस्या दमयन्त्यां मुनीनामपि मोह आन्तिमासक्ति-
मिति यावत् । ऊहे तर्क्यामि । उप्रेक्षा । कुत. यत् यस्मान् महानधिको भृगु-
प्रपातो मुनिविशेषश्च, यस्याः कुचावेष शैली शालमति परिचिनोर्ताति तच्छीली
मुखं नानाप्रकारैः रदैर्दन्तराहादयतीति तत्तथोक्तम् । अन्यत्र नारदमुनिम्
आहादयतीति नारदाहादि, तत् न भवतीति अनारदाहादि, यत् नेति नानारदा-
हादि, नारदाहादि इत्यर्थः । महाभा महाप्रभ. रतसर्गयोग्यः मुरन्मग्पादनार्हः ।
अन्यत्र महाभारतस्य इतिहासस्य गर्भे निर्माणे योग्य. क्षमो व्यासो विश्वारो
द्वैपायनश्च श्रिता ऊरु सञ्चिधर्ना येन स. श्रितोः । 'सकधि श्रौषे पुमानूरः'
इत्यमरः । अत्र श्लेषमूलया मुनिमोहोप्रेक्षया मुनयोऽप्यस्यां मुहन्नि किमुतान्ये
इति वस्तु भ्यज्यते ॥ ९५ ॥

क्रमोद्गता पीवरताधिजह्वं वृक्षाधिरूढिं विदुषीं किमस्याः ।
 अपि भ्रमीभङ्गिभिरावृताङ्गं वासो लतावेष्टितकप्रवीणम् ॥ ९६ ॥
 अरुन्धतीकामपुरन्धिंलक्ष्मी जम्भद्विपहारनवाम्बिकानाम् ।
 चतुर्दशीयं तदिहोचितैव गुल्फद्वयात्ता यददृश्यसिद्धिः ॥ ९७ ॥

क्रमेति ॥ अस्याः भैम्याः अधिजह्वं जह्वयो. विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
 क्रमेणानुपूर्व्यात् उद्गता उदिता पीवरता पीनत्वं वृक्षाधिरूढमाश्लेषविशेषं विदुषीं
 किं ज्ञात्वी किम्? “न लोक” इत्यादिना षष्ठाप्रतिषेधः । किञ्च भ्रमीभङ्गिभि-
 र्वृष्टनविशेषैः आवृताङ्ग आच्छादितगात्रं वासो वल्लमपि लतावेष्टितके आलिङ्गन-
 विशेषे प्रवीणं किम्? उभयत्राप्यन्यथा कथम् इत्थमाश्लिष्येदिति भावः ।
 अनयोर्लक्षणमुक्तं रतिरहस्ये—“रमणचरणमेकेनाङ्घ्रिणाकम्य भिन्नं श्रुतितमपर-
 पादेनाभ्रयन्ती तदरुम् । निजमथभुजमेकं पृष्ठतोऽस्वार्ययन्ती पुनरपरभुजेन
 प्राब्रयन्ती तदद्रम् ॥ तरुमिव कमितारं चुम्बनार्थाधिरूढा यदभिलषितरागात्
 तथ वृक्षादिरूढम् । प्रियमनुकृतवर्तीविभ्रमा वेष्टयन्ती द्रुममिव सरलाङ्गी-
 मन्दसीत्का तदीयम् ॥ वदनमुचितखेदाकम्पमाचुम्बनार्थं नमयति विनदन्ती
 तद्गतावेष्टितं म्यात् ॥” इति ॥ ९६ ॥

अरुन्धतीति ॥ इयं दमयन्ती अरुन्धती वसिष्ठपत्नी च कामपुरन्धी
 रतिश्च लक्ष्मी पद्मा च जम्भद्विपहाराः शची च नवाम्बिका प्राङ्गीप्रभृतयो नव-
 मातरश्च यासामदृश्यन्वसिद्धिरस्तीति प्रसिद्धिरिति भावः । तासां त्रयोदशानां
 चतुर्दशी इयमपि तदन्त.पातिर्नान्युत्प्रेक्षा । तत् तस्मात् तदन्त.पातित्वात्
 इहाम्यां दमयन्त्यां गुल्फी पादग्रन्थी । ‘तदन्धियुष्टिकं गुल्फी’ इत्यमरः ।
 तयोर्द्वेयनात्ता प्राप्ता या च सा अदृश्यसिद्धिश्च यददृश्यसिद्धिः येयं गुल्फयो-
 रदृश्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । सतीति शेषः । यत्तदोर्निलसम्बन्धात्सा उचितैव तत्
 जम्बन्धिनोऽपि तद्गत् सिद्धियुक्तैवेत्यर्थः । गूढगुल्फत्वं स्वीलक्षणं तदस्यामन्तीति
 भावः ॥ ९७ ॥

यानेन तन्व्या जितदन्तिनाथौ पदाब्जराजौ परिशुद्धपाष्णी ।
 जाने न शुभ्रपयितुं स्वमिच्छन्तेन मूर्ध्ना कतरस्य राज्ञः ॥ १०१
 कर्णाक्षिदन्तच्छदबाहुपाणिपदादिनः स्वाखिलतुल्यजेतुः ।
 उद्वेगभागद्वयताभिमानादिहैव वेधा व्यधित द्वितीयम् ॥ १०२ ॥
 तुषारनिःशेषितमञ्जसर्गं विधातुकामस्य पुनर्विधातुः ।
 पञ्चस्विहास्यां द्विकरेष्वभिख्या भिक्षाऽधुना माधुकरी सदृक्षा ॥

यानेनेति ॥ यानेन गत्या दण्डयात्रया च जितो दन्तिनाथो गजभ्रेष्टो
 गजपतिश्च याभ्यां तौ परिशुद्धः निर्दोषो वशीकृतश्च पाष्णिः पश्चाद्भागः पाष्णि-
 ग्राहश्च ययोस्ती तन्व्याः पदाब्जे एव राजानौ पदाब्जराजौ कतरस्य राज्ञः पत्युः
 परिपन्थिनश्च नतेन मानशान्तये रौद्रशान्तये च नम्रेण मूर्ध्ना स्वमात्मानं सेव्यं
 शुभ्रपयितुं सेवयितुं इच्छन् अभिलाषुकौ न जाने । अत्र पदाब्जराजाविति
 रूपकस्य श्लेषेणाङ्गाङ्गिभावेन सद्वरः ॥ १०१ ॥

कर्णेति ॥ स्वस्या यान्यखिलानि तुन्यानि शङ्कुली कमलाश्रुपमानवस्तूनि
 तेषां जेतुः भाषितपुंस्करत्वात् पुंवद्भावः । कर्णधाक्षि च दन्तच्छदश्च बाहुश्च
 पाणिश्च पदश्च कर्णाक्षिदन्तच्छदबाहुपाणिपदम् । प्राण्यत्त्वादेकवद्भावः । तदादि-
 र्यस्य तत् आदिशब्दान् कुचादिसद्ग्रहः । तदादिनेऽवयवजातस्य अद्वयताभि-
 मानात् अद्वितीयत्वगर्वात् उद्वेगभाक् रोंपभाक् वेधा इहाभ्यामेव भ्रम्यां द्वितीयं
 कर्णादिकं व्यधित विद्वितवान् । तदवयवानामप्रतिमतया परस्परमेवौपम्य-
 मासात् । यथा कर्णखेतरकर्णेन करस्येतरकरेणेत्यर्थः ॥ १०२ ॥

तुषारेति ॥ तुषारेण निःशेषित नाशितमञ्जसर्गं पद्ममृष्टिं पुनर्विधातु-
 कामस्य स्रष्टुकामस्य विधातुरधुना इहास्यां भ्रम्या पश्यसु आस्यं चाद्ग्रीं च करं
 च तेषु अधिकरणतावत्त्वे चेत्येकवद्भावप्रतिषेधः । इहाधिकरणं समानाधारत्वा-
 द्द्वर्तिपदार्थः । तस्यैतावत्त्वं पश्यत्वं अभिख्याभिक्षा शोभा याच्या । 'अभिख्या
 नाम शोभयोः' इत्यमरः । माधुकरी नाम पशुभिक्षा तथा सदृक्षा सदृशी "दृशो-
 वगश्च षक्त्वम्" इति षगप्रत्ययः । वर्तत इति शेषः । एतदाद्यादिपश्यके दाव-
 द्भावम्यं तावत् पश्येत्तु नाम्नीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

एष्यन्ति यावद्गणनादिगन्तान् नृपाः स्मरार्ताः शरणे प्रवेष्टुम् ।
 इमे पदाब्जे विधिनापि सृष्टास्तावत् एवाङ्गुलयोऽत्र रेखाः ॥
 प्रियासखीभूतवतो मुदेदं व्यधाद्विधिः साधुदशत्वमिन्दोः ।
 एतत्पदच्छद्मसरागपद्म सौभाग्यभाग्यं कथमन्यथा स्यात् ॥ १०५ ॥
 यशः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखश्च विभर्ति पूर्णेन्दु चतुष्टयं या ।
 कला चतुःपष्टिरुपैतु वासं तस्यां कथं सुभ्रुवि नाम नास्याम् ॥
 सृष्टातिविश्वा विधिर्नैव तावत्तस्यापि नीतोपरि यौवनेन ।
 वैदग्ध्यमध्याप्य मनोभुवेयमवापिता वाक्पथपारमेव ॥ १०७ ॥

एष्यन्तीति ॥ स्मरार्ता नृपा इमे पदाब्जे शरणे प्रवेष्टु यावन्ती गणन
 यस्य तस्मात् यावद्गणनात् यावत्सहस्राकात् दिगन्तात् यावत् सङ्ख्याकेभ्यः
 दिगन्तेभ्य इत्यर्थः । जातावेकवचनम्, एष्यन्ति अत्रानयोः पदाब्जयोः तावत्
 एव तत्सङ्ख्या एवाङ्गुलय एव रेखाः सृष्टाः स्वयवराधर्ममागामिनां राज्ञामपादान-
 दिक्महृषामूचकरेखा इव दशाङ्गुलयः सृष्टा इत्युत्प्रेक्षा ॥ १०४ ॥

प्रियेति ॥ विधिर्विधाता प्रियायाः भैम्याः सखीभूतवतः सुहृद्भूतस्य
 अभूततद्भावे त्विः भवतेः क्तवतुप्रत्ययश्च । इन्दोरिदं साधुदशत्वं समीचीना-
 चस्थत्वं मन्थक् दशानां परिपाकं मुदा मन्तोपेण व्यधात् विहितवानित्यर्थः ।
 अन्यथाऽस्येन्दोः एतस्याः पदस्य छद्मच्छलं यस्य तस्य सरागपद्मस्य सौभाग्ये
 सौन्दर्ये भाग्य कथं, एतच्चरणशोणसरोजसादर्यं कथमित्यर्थः ॥ १०५ ॥

यश इति ॥ या सुभ्रूयंश कीर्तिं पदाङ्गुष्ठयोर्नखौ मुखश्चेति पूर्णेन्दु-
 चतुष्टयं विभर्ति । तस्यामस्यां सुभ्रुवि सुन्दर्या कलानां षोडशभागानां विद्याना
 च चतुष्टतरा पष्टिः चतुःषष्टिः वासं निवासं कथं नाम नोपैतु उर्मिलेवेत्यर्थः ।
 चन्द्रचतुष्टये प्रतिचन्द्रं षोडशकलत्वाच्चतुःषष्टिकलामम्पत्तिरित्यर्थः । द्वयीनामपि
 कलानां अभेदाध्यवसायेन अयं निर्देशः ॥ १०६ ॥

सृष्टेति ॥ इयं तावत् विधिर्नैव अतिविश्वा विश्वमतिक्रान्ता विश्वाति-
 शायिनीत्यर्थः । अत्याद्यः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः । सृष्टा निर्मिता

इति स चिकुरादारभ्यैतां नखावधि वर्णयन्
हरिणरमणीनेत्रां चित्राम्बुधौ तरदन्तरः ।
हृदयभरणोद्वेलानन्दः सखीवृतभीमजा
नयनविषयीभावे भावं दधार धराधिपः ॥ १०८ ॥
धीर्हर्ष कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरस्सुतं
श्रीहीरस्सुपुत्रे जितेन्द्रियचर्यं मामल्लदेवी च यम् ।
गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातर्ययं तन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते नगोऽगमत्सप्तमः ॥

अथ यौवनेन तस्य निधिकृतातिशयस्याप्युपरि नीता नतोऽप्यातिशयं प्रापितेत्यर्थः ।
अथ मनोभुवा वैदग्ध्यं प्रागल्भ्यं अध्याप्य वाक्पथस्य वाक्पार्श्वस्य पारम्परतीर
अवाह्यनसगोचरस्यमेवावापिता । अत्र क्रमेणक्रमानेकधर्मसम्बन्धकथनात्
एकस्मिप्रयवानेकमित्युक्तलक्षणपर्यायभेदः ॥ १०७ ॥

इतीति ॥ इतीत्थं स धराधिपो नलो हरिणरमणीनेत्रामेता भर्मा
चिकुरात् केशापाशादारभ्य नखावधि पदाहुष्ठनयाननं वर्णयंश्चित्राम्बुधौ आश्रय-
सागरे तरदन्तरः हृदयभरणान्तरङ्गलया हृदये भरणान् पूरणात् उद्वेलो निर्गमः
आनन्दो यस्य स गन् सखीवृताया भीमजाया भग्ना नयनविषयीभावे हृगो-
चरत्वे भावमभिप्रायं दधार तस्याः प्रत्यक्षीभवितुमैच्छदित्यर्थः ॥ १०८ ॥

धीर्हर्षमित्यादि ॥ गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिर्नामाह्य कृतः प्रबन्धः
तद्भातरि तत्प्रमानरतृक इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

इति पदवाच्यप्रमाणपारावारपारीणधीमटामटोपाध्यायकोलचल-
महिनायमूर्तिविरचिते नैषधपद्याख्याने जैशतुसामाहयाने
सप्तमः सर्गः समाप्तः ।

अष्टमः सर्गः ।

अथाद्भुतेनास्तनिमेषमुद्रमुन्निद्रोमाणममुं युवानम् ।

दशा पपुस्ताः सुदशः समस्ताः सुता च भीमस्य महीमघोनः ॥

क्रियच्चिरं दैवतभाषितानि निहोतुमेनं प्रभवन्तु नाम ।

पलालजालैः पिहितः स्वयं हि प्रकाशमासादयतीक्षुडिम्भः ॥ २ ॥

अथेति ॥ अथ नलप्रादुर्भावानन्तरम् अद्भुतेन दमयन्ती साक्षात्कार-
जन्यविस्मयवशेन अस्ता निमेषमुद्रा निर्मालनबन्धो यस्य त निर्निमेषमित्यर्थः ।
उन्निद्रोमाण हृष्टरोमाणमिति च विस्मयानुभावोक्तिः । युवानममुं नलमन्यप्रा-
द्भुतेन नलरूपसाक्षात्कारविस्मयेन अस्तनिमेषमुद्रा. उन्निद्रोमाणो युवतय इति
परिणामः कार्यः । ता अमी सभासदाः समस्ताः सुदशः स्त्रियः दशा पपु-
रतितृष्णया ददृशुरित्यर्थः । तथा महीमघोनो भूदेवेन्द्रस्य भीमस्य सुता भीमा
च पूर्वोक्तविस्मयानुभववती युवतिश्चेति भावः । त दशा पपावित्यर्थः । भैम्याः
पृथगुपादान दर्शनस्यानुरागपूर्वकत्वलक्षणविशेषयोजनार्थः ॥ १ ॥

नन्वयमिन्द्रादिवाक्यातिक्रमेण कथामां प्रादुरासीदित्यत्रोत्तरमाह—
क्रियदिनि ॥ दैवतभाषितानि आदस्य एवं दूत्यमाचरत्वेवं रूपाणीन्द्रवाक्यानि
क्रियच्चिरं कियन्तं बहुकालमित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया अव्ययविशेषण-
त्वात् किमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । 'क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽपि' इति
नपुंसकलिङ्गशेषेष्बमरः । एनं नलं निहोतुमाच्छादयितु प्रभवन्तु शक्नुवन्तु
नाम न शक्नुवन्तु खल्वित्यर्थः । सम्भावनायां लोट् । तथाहि पलालजालैः
ग्रीह्यादितृष्णपूगैः पिहितः संरक्षणार्थमाच्छादितः इक्षुडिम्भः इक्षुप्ररोहः स्वय-
स्वत एव प्रकाश प्रादुर्भावमासादयति इक्षुद्ररूपेण कामिनोऽप्यतिप्रौढरागस्य
दुर्वारो विकार इति भावः । अत्र नलेक्षुडिम्भयोर्विम्यप्रतिविम्बभावेन समान-
भर्मनिर्देशाद्दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २ ॥

अपाङ्गमप्याप दृशोर्न रश्मिर्नलस्य भैमीमभिलष्य यावत् ।

स्मराशुगः सुभ्रुवि तावदस्यां प्रत्यङ्गमापुङ्गुशिखं ममज्ज ॥ ३ ॥

यदक्रमं विक्रमशक्तिसान्यादुपाचरद्वावपि पञ्चबाणः ।

चक्रे न वैमत्यममुष्य कस्मात् बाणैरनर्द्धार्द्धविभागभागिभिः ॥ ४ ॥

तस्मिन्नलोऽसाविति साऽन्वरज्यत् क्षणं क्षणं केह स इत्युदास्त ।

पुरः स्म तस्यां वलतेऽस्य चित्तं दूत्यादनेनाथ पुनर्न्यर्वाति ॥ ५ ॥

अपाङ्गमिति ॥ अस्य नलस्य दृशो रश्मिः भैमीमभिलष्य कामयित्वा यावदपाङ्गन्तस्या अपाङ्गदेशमपि नाप भैमी तु नापेति किमु वक्तव्यं तावदेव स्मराशुगोऽस्यां सुभ्रुवि भैम्यां प्रत्यङ्गम् आपुङ्गुशिखं समूलाप्रमित्यर्थः । अभि-विधावव्ययीभावः । ममजेत्यन्योन्यरागोक्तिः । अत्र दृष्टिपातस्मरपातयोः करणयोः पौर्वापर्यमङ्गोक्तिरित्यतिशयोक्तिभेदः ॥ ३ ॥

पुनरप्यन्योऽन्यानुरागमेवाह—यदिति ॥ पञ्चबाणो विपमेषुः द्वावपि भैमीनलौ अक्रममविद्यमानक्रमं युगपदित्यर्थः । विक्रमेण या शक्तिस्तस्याः साम्यात् साम्यमालम्ब्य त्यज्जो पञ्चमी । उप चरत् उपचचार विपमैः बाणै-र्युगपत् उभावप्यवैषम्येण प्रहृतवानिति अमुष्य समौपचरणस्य अर्धार्धशो विभागभाजो न भवन्तीति तथोक्तः विपमसङ्घर्षः अशक्यसमविभागैरित्यर्थः । बाणैः शरैः कर्तृभिः पञ्चभिरिति भावः । वैमत्यमसम्मतिः कस्मात् कथं न चक्रे कृतं महन्नित्रमिति भावः । अत्र विपमैर्युगपदुभयत्र समरप्रहारविरोधस्य स्मरमहिम्ना समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ४ ॥

तस्मिन्निति ॥ सा भैमी तस्मिन् पुंसि अशौ नल इति हसादिमुत्प-धुतरूपसंवादात्तल इति मत्वा क्षणं क्षणमल्पकालमत्यन्तसयोगे द्वितीया । अन्वरज्यदनुरक्ताभवत् एतेन हर्षः सूचितः । पुरे स नलः केहेत्यसम्भावित-मिति मत्वेत्यर्थः । इति नैवोक्तायत्वादप्रयोगः । क्षणमुदास्त उदासीना स्थिता । आसेः कर्तरि लट् टट् । एतेन विषादः सूचितः, तथा चाद्या भावधन्विरासी-

कयाचिदालोक्य नलं ललजे कयापि तद्भासि हृदा ममजे ।
 तं कापि मेने स्मरमेव कन्या भेजे मनोभूवशभूयमन्या ॥ ६ ॥
 कस्त्वं कुतो वेति न जातु शेकुस्तं प्रष्टुमप्यप्रतिभातिभारात् ।
 उत्तस्थुरभ्युत्थितिवाञ्छयेवं निजासनात्रैकरसाः कृशाङ्गयः ॥ ७ ॥
 स्वाच्छन्द्यमानन्दपरम्पराणां भैमी तमालोक्य किमप्यवाप ।
 महारयं निर्झरिणीव वारामासाद्य धाराधरकेलिकालम् ॥ ८ ॥

दिल्यर्थः । अथ नलस्य तस्यां भावसन्धिमाह । अस्य नलस्य चेतः पुरः प्रथम
 तस्या दमयन्त्यां बलते स्म चचालेति हर्षोक्तिः । पुनः दूष्यादनेन कर्त्रा नलेन
 न्यवर्ति नीचकृत्थे स्थितस्त्व इदमनुवितमिति बलात्कारेण निवर्तितमिति
 विपादोक्तिः । रागस्तु समग्ररूढ एवानयोरिति भावः ॥ ५ ॥

अथ तत्सखीनामपि तदा शृङ्गारभावा बभूवुरित्याह—कयेति ॥
 कयाचित्कन्यया नलमालोक्य ललजे लजितं भावे लिट् । कयापि तद्भासि
 तल्लावभ्ये हृदा ममजे हृदि तन्मयत्वं भावितमित्यर्थः । एतेन तत्प्राप्तिसङ्कल्पो
 गम्यते भावे लिट् । कापि कन्या त नल स्मरमेव मेने इति विस्मयोक्तिः ।
 अन्या कन्या मनोभुवो वशश्रूयं वशश्रुत्वंभुवो भाव इति क्यप् । भेजे एतेन
 आत्सुक्य गम्यते ॥ ६ ॥

कस्त्वमिति ॥ कृशाङ्गयः स्त्रियः एकरसा आनन्दरसपरवशाः सत्य
 इत्यर्थः । अत एवाप्रतिमाया अप्रतिपत्तेरतिभारादतिमहत्त्वादिति कर्तव्यता
 मोहातिरेकादित्यर्थः । तं नलं कस्त्व कुतो वा आगत इति प्रष्टुमपि जातु
 कदापि न शेकुः । किञ्च अभ्युत्थिति वाञ्छया प्रत्युत्थानेच्छयेवोत्तस्थुः निजा-
 सनात्तु नोत्तस्थुः, तस्य तेजो विशेषाद्दृष्टान्मनसैवोत्तस्थुः । न तु वपुषा रस-
 पारवदयादिति भावः ॥ ७ ॥

स्वाच्छन्द्यमिति ॥ भैमी तं नलमालोक्य किमप्यनिर्वाच्यमानन्द-
 परम्पराणां स्वाच्छन्द्यमुच्छृङ्खलत्वम् । 'स्वच्छन्दो निरवप्रहः' इत्यमरः ।
 निर्झरिणी गिरिनदी धाराधरकेलिकाल मेघविहारकालं वर्षाकालमासाद्य वारं
 वारिणाम् । 'आपः स्त्रीभूत्रि वावोरि' इत्यमरः । महारयमिवाप ॥ ८ ॥

तत्रैव मग्ना यदपश्यदग्ने नास्या दृगस्याङ्गमयास्यदन्यत् ।
 नादास्यदस्यै यदि बुद्धिधारां विच्छिद्य विच्छिद्य चिरान्निमेषः ॥
 दृशापि सालिङ्गितमङ्गमख जप्राह नाप्रावगताङ्गहर्षैः ।
 अङ्गान्तरेऽनन्तरमीक्षिते तु निवृत्य सस्मार न पूर्वदृष्टम् ॥ १० ॥
 हित्वैकमखापधनं विशन्ती तदृष्टिरङ्गान्तरभुक्तिसीमाम् ।
 चिरं चकारोभयलाभलोभात् स्वभावलोला गतमागतश्च ॥ ११ ॥

तत्रेति ॥ अस्या भैम्या दृक् दृष्टिरस्य नलख यत् अङ्गमग्ने प्रथममपश्यत्
 तत्रैव मग्ना सती अन्यदस्याङ्गं नायास्यत् नागमिष्यत्, यदि निमेषः पक्ष्मपातः
 चिरान्निच्छिद्य विच्छिद्य विरमप्य विरमप्य बुद्धिधारां हानपरम्पराम् अस्य दशो
 नादास्यत् न दद्यात् कियातिपत्नी लृट् । निमेषकृतबुद्धिविच्छेदादङ्गान्तरप्राप्तिः
 न तु तृणयेति भावः ॥ ९ ॥

दृशेति ॥ सा भैमी दृशा आलिङ्गितं प्राप्तमस्य नलस्याङ्गमङ्गान्तरं
 अप्रावगताङ्गहर्षैः पूर्वगृहीताङ्गजनितानन्दैः तत्पारवश्येनेत्यर्थः । न जप्राह
 नाज्ञासीत् । अथ कथञ्चिदनन्तरं अङ्गान्तरे ईक्षिते गृहीते तु निवृत्य पूर्वदृष्टमङ्ग
 न सस्मार तस्य तस्य लोकोत्तरत्वादिति भावः ॥ १० ॥

हित्वेति ॥ स्वभावलोला अभिमतविषयलाभे किमु वक्ष्यमिति
 भावः । तदृष्टिर्भैमीदृष्टिरस्य नलस्य एकमपधनमवयवम् । अपधनोऽङ्गमित्य-
 नान्तो निपातः । हित्वा अङ्गान्तरभुक्तिसीमां अवयवान्तरदेशे विशन्ती
 चिरमुमयो लाभे लोभाद्दर्शनात् । “उमायुदातो नित्यम्” इत्यत्र पृथक्पृथक्-
 कृणादेश नित्यमयजादेशो धिद्वे पुनर्नित्यप्रदणमुभयशाब्दस्य वृत्तावप्ययजर्थमिति
 दृश्यतः । गतमागतश्च चकार उभयोरपि तथा रमणीयत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

तत्कालमानन्दमयी भवन्ती भवत्तरानिर्वचनीयमोहा ।

सा मुक्तसंसारिदशारस्ताभ्यां द्विस्वादमुद्गासममुक्क मृष्टम् ॥ १५ ॥

दूते नलश्रीभृति भाविभावा कलङ्किनीयं जनितेति नूनम् ।

न स व्यधात्रैपथकायमायं विधिः स्वयं दूतमिमां प्रतीन्द्रम् ॥ १६ ॥

पुण्ये मनः कस्य मुनेरपि स्यात् प्रमाणमास्ते यदघेऽपि धावत् ।

तच्चिन्ति चित्तं परमेश्वरस्तु भक्तस्य हृष्यत्करुणो रुणद्धि ॥ १७ ॥

तत्कालमिति ॥ तस्मिन् काले तत्कालं अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । आनन्दमयी भवन्ती आनन्दात्मिका सती टित्वादुभयत्र हांप् । तथा च भवत्तरोऽतिशयेन भवन् अनिर्वचनीयो निर्वचतुमशक्यो मोहः अप्रतिपत्तिर्यस्याः सा आनन्दमप्रेत्यर्थः । सा भैमी विमुक्तसंसारिणोर्दशे अवस्थे तयोर्यी रमी स्वादौ ताभ्यां द्वौ स्वादौ यस्य तादृस्वादन्तादृक् स्वादमित्यर्थः । मृष्टं शुद्धमुद्गासं उल्लासतामभुङ्क्ते भुक्तवती । “भुजोऽनवन” इति लुङ् तद् । आनन्दपारवत्या-न्नैव किञ्चिद्वेदेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ भैमी दूतसम्भाषणं विवधुर्नलैकवदप्राणायामः तस्यास्पदमनांचित्तं द्वाभ्यां परिहरति—दूत इत्यादि ॥ नलस्य प्रियमिव प्रियं विभर्ताति नलश्रीभृत् तत्सदृश इत्यर्थः । निदर्शनालङ्कारः । तस्मिन् दूते भाविभावा भविष्यदनुरागा इयं भैमी कलङ्किनी भगवता जनिता भविष्यतीति मत्वा जनिधावोल्लङ्घ् । विधिर्विधाता इमां भैमीं प्रति नैपथस्य काय एव माया कपटं यस्य तं नलरूप-धारिणं स्वयं साक्षादिन्द्रमेव दूतं न संव्यधात् न कल्पितवान् उक्तदोषपरिहारार्थ-वेन्द्रस्य तादृशीं बुद्धिं नाजीजनदित्यर्थः । नूनमिति वितर्कं । वस्तुविचारत्वा-भायमुत्प्रेक्षालङ्कारः । दूतभावतिरोहितस्यापि तस्य वस्तुनो नलत्वाप्रायं कलङ्क इति भावः ॥ १६ ॥

नन्विन्द्रेऽपि समागते तदनभिलाषेनोक्तदोषावकाशाः कुत इत्याशा इप चित्तवृत्तानां क्षणिकत्वात् तथा ध्रुवेयमित्याह—पुष्य इति ॥ मुनेर्यतेरपि

सालीकदृष्टे मदनोन्मदिष्णुर्यथाप शालीनतया न मौनः ।
 तथैव तथ्येऽपि नले न लेभे मुग्धेषु कः सत्यमृषाविवेकः ॥ १८ ॥
 व्यर्थोभवद्भावपिधानयत्रा स्वरेण साध श्लथगद्देन ।
 सखीजने साध्वससन्नवाचि स्वयं समूचे नमदाननेन्दुः ॥ १९ ॥
 नत्वा शिरोरत्नरुचापि पाद्यं सम्पाद्यमाचारविदांतिथिभ्यः ।
 प्रियाक्षरालीरसधारयापि वैधी विधेया मधुपर्कतृप्तिः ॥ २० ॥

किमुतान्यस्येति भावः । कस्य मनः पुण्ये स्यात् पुण्य एव प्रमाणं न कस्यापी-
 त्यर्थः । कुतः यद्यस्मादधे पापेऽपि धावदुच्छृङ्खलं प्रवर्तमान तन्मन एव प्रमाणं
 निश्चायकमास्ते । किंतु हृष्यत्करण उद्यत्कृपः परमेश्वर एव तद्विन्ति पापचिन्तकं
 भक्षस्य चित्तं दृणाद्दि निवारयति । तस्मात् विधिविलसितमेवैतदिन्द्रचेष्टितमिति
 भावः ॥ १७ ॥

सम्प्रति धार्ष्ट्यदोषं परिहरति—सेति ॥ मदनोन्मदिष्णु. उन्मदशीला
 “अलदृष्टि” इत्यादिना इष्णुन् । सा भैमी यथा अलीकदृष्टे मिथ्यादृष्टे शालीन-
 तया अपृष्टतया । “शालीनकौलीने अपृष्टाकार्यकारिणी” इति निपातः । मौनं नाप
 तथैव तथ्येऽपि नले न लेभे । एतत्सत्येऽनुचितमित्याशङ्क्य अर्थान्तरन्यासेन
 परिहरति । मुग्धेषु मदनोन्मादेषु सत्यमृषा सव्यासत्ययोर्विवेको विवेचना
 नार्नीत्यर्थः । अत एव न धार्ष्ट्यदोषोऽपीति भावः ॥ १८ ॥

व्यर्थोभवदिति ॥ अथ द्विस्वादभागानन्तरं व्यर्थोभवन् भावपिधाने
 आकारगोपने दशो यस्याः सा गोप्नुमद्यथेत्यर्थः । सा भैमी सखीजने साप्यगेन
 सन्नवाचि कुष्ठितमुद्ये कुष्ठिते सति अन्यथा सखीमुखेनैव प्रयादिति भावः ।
 नमदाननेन्दुलंभा नम्रमुरी सती श्लथगद्देन स्सलितेन स्वरेण तं नलं सयमूचे
 कर्तारि लिट् मुबो बचिः ॥ १९ ॥

अपास्यानिष्यं विधीर्षुभिन्नात्कर्तव्यतामाह—नन्वेत्यादि ॥ आचार-
 विदा गृहस्थेन अतिथिभ्यो नत्वा पदयोर्निपत्य शिरोरत्नस्य रत्ना कान्त्यापि पाद्यं

स्वात्मापि शीलैः तृणं विधेयं देया विहायासनभूर्निजापि ।
 आनन्दवाप्यैरपि कल्प्यमम्भः पृच्छा विधेया मधुभिर्वचोभिः ॥
 पदोपहारेऽनुपनम्रतापि सम्भाव्यतेऽपां त्वरयापराधः ।
 तत्कर्तुमर्हाञ्जलिसञ्जनेन स्वसंभृतिप्राञ्जलतापि तावत् ॥ २२ ॥
 पुरा परित्यज्य मयात्यसर्जि स्वमासनं ततिकमिति क्षणत्र ।
 अनर्हमप्येतदलङ्घ्येत प्रयातुमीहा यदि चान्यतोऽपि ॥ २३ ॥

पादार्यजलं “पादाभ्यां च” इति यत्प्रत्ययः । सम्पाद्यं किञ्च प्रियाक्षराल्या
 प्रियवाक्यकदम्बकेन या रसधारा आनन्दलहरी तयापि वैधा विधिप्राप्तमधुपर्केण
 या तृप्तिः सा विधेया सम्पाद्या मुह्यानुकल्पोऽप्यनुष्ठेय इति भावः ॥ २० ॥

स्वात्मापीपि ॥ किञ्च शीलैः तृणं विधेयं देया विहायासनभूर्निजापि ।
 ‘आत्मा जीवधृती देहः’ इति वैजयन्ती । तृणं विधेयं तृणवदर्पणायम्, निजापि
 आसनभूषणवेशनस्थानं विहाय न्ययं तत् उरया देया, आनन्दवाप्यैरप्यम्भः
 पादोदकं कल्पं, मधुभिर्मधुप्रायै, वचोभिः पृच्छा कुशलप्रश्नः । ‘प्रथोऽनुयोगः
 पृच्छा च’ इत्यमरः । भिदादिन्वादङ् प्रत्ययः । विधेया कर्तव्या तृणानि भूमि-
 रुदक वाक् चतुर्थी च सूत्रता । अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतणोदकं
 इति स्मरणान् । तृणाद्यसम्भवे तत्स्थाने स्वशरीरादिकमपि देयम् । अशक्तस्या-
 नुकल्पेनापि शास्त्रार्थसिद्धिरिति भावः ॥ २१ ॥

पदेति ॥ पदोपहारो पादोपचारप्रस्तावे त्वरया वेगेन आपामुदकाना
 अनुपनम्रता असन्निहितत्वमपराधः अपचारः सम्भाव्यते अपराधत्वेन गृह्यत
 इत्यर्थः । तत् तस्मात् अञ्जलिसञ्जनेनाञ्जलिबन्धेन तत्पूर्वकत्वमित्यर्थः ।
 न्यस्यात्मनः संभृत्या सम्भरणेन सन्निधानेन प्राप्तलता आज्ञं विधेयमिति यावत्
 सापि तावत्कर्तुमर्हा अतिभ्यक्तियासामर्थ्ये विनयाचरणेनापि तच्चित्तोपात्रेण
 कर्तव्यम् । अन्यथा प्रत्यवायादिति भावः ॥ २२ ॥

पुरेति ॥ मया स्वमात्मानम् आसनं पुरा पूर्वं त्वद्दर्शनक्षण एव परित्यज्य
 तत् उपादेत्यर्थः । अत्यसर्जं अदायि तदेतदासनमनर्हमत्यस्ताप्यमपि यदि वा

निवेद्यतां हन्त समापयन्तौ शिरीषकोपम्रदिमाभिमानम् ।

पंक्षौ कियदूरमिमौ प्रयासे निधित्सते तुच्छदयं मनस्ते ॥ २४ ॥

अनायि देशः कतमस्वयाद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य ।

त्वदाप्तसङ्केततया कृतार्थां श्रव्यापि नानेन जनेन संज्ञा ॥ २५ ॥

तीर्णः किमर्णोनिधिरेव नैप सुरक्षितेऽभूदिह यत्प्रवेशः ।

फलं किमेतस्य तु माहमस्य न तावदद्यापि विनिश्चिनोमि ॥ २६ ॥

अन्यतः कुत प्रयातुमीहा वा तथापि किमिति क्षण नाल्लङ्घयेत् भक्तजनानु-
कम्पया क्षणमात्रमग्रेपेष्टव्यमिति भावः ॥ २३ ॥

निवेद्यतामिति ॥ शिरीषकोपस्य म्रदिमाभिमानं मार्दवगर्वं समा-
पयन्तौ निवर्तयन्तौ इमौ पंक्षौ । 'पदङ्घ्रिप्रधरणोऽश्वियाम्' इत्यमरः । तुच्छदय
निष्कृतं ते मनः (कर्तुं) कियदूरं कियदूरमिन्वर्थः । प्रयासे निधित्सते निपातु-
मिच्छति । द्धातेः सप्रन्ताद्धटि तट् । "गनिमीमा" इत्यादिना इमादेशः ।
अत्र "लोपोऽभ्यासस्य" इति अभ्यासलोपः । निवेद्यतां ज्ञाप्यतां वाक्यार्थः
(कर्म) । हन्तेत्यनुकम्पायाम् ॥ २४ ॥

अनार्याति ॥ अद्य स्वया कतमो देशो वसन्तमुक्तस्य वनस्य दशा-
मनायि नीतो रिष्ठाकृत इत्यर्थः । नयतेर्द्विकर्मकत्वान् प्रधाने कर्मणि लृट् ।
कियं त्वदाप्तसङ्केततया स्वयि लक्ष्यतद्गतिरुक्तया कृतार्थो सफलता सज्ञा नामानेन
जनेन आत्मना श्रव्यापि धोतुमर्होपि न किमिति वाक्यः । कथं अचोदयन् कुतः
आगतः कियं ते नामधेयं तपिबेदनेनाप्यनुमाग्योऽयं जन इति भावः ॥ २५ ॥

तीर्ण इति ॥ सुरक्षिते माधुगुमे अलम्बतदुत्प्रवेश इत्यर्थः । इहान्त-पुरे
प्रवेशोऽभूदिति यद् एव प्रवेशः अर्णोनिधिरणैश्च एव तीर्णो न किम् ? अणश्च
नरत्तु-ये न किमिन्वर्थः । किन्तु एतस्य माहमस्य फलं किम् अद्यापि निर-
विश्रयत्वोन्वर्थः । तावन्न विनिश्चिनोमि निधेयु न शर्माऽमिन्वर्थः । अद्यान्त सुर-

तव प्रवेशे सुकृतानि हेतुं मन्ये मदक्ष्णोरपि तावदत्र ।

न लक्षितोरक्षिभटैर्यदाभ्यां पीतोऽसि तन्वा जितपुष्पधन्वा ॥ २७

यथाकृतिः काचन ते यथा वा दौवारिकान्धङ्करणी च शक्तिः ।

रुच्योरुर्चाभिर्जितकाश्वनीभिस्तथासि पीयूषभुजां सनाभिः ॥ २८

प्रवेशाणवतरणलक्षणवाक्यार्थयोर्निर्दिष्टसामानाधिकरण्यान्यथाऽनुपपत्त्या तत्तुल्य-
मिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वल्लुसम्बन्धो वाक्यार्थनिष्ठनिदर्शनाभेदः ॥ २६ ॥

तथेति ॥ अथ वा अत्रान्तःपुरे तव प्रवेशे मदक्ष्णोः सुकृतान्यपि तावत्
थावदन्योऽपि हेतुः श्रोतव्य इति भावः । हेतुं कारणं मन्ये कुतः यद्यस्मात्
तन्वा मूर्त्यां, जितपुष्पधन्वा जितकामः त्वं रक्षिभटैरक्षकयोर्धर्मं लक्षितः अल-
क्षितः सन् । नचयस्य न शब्दस्य “सुप् सुपा” इति समाप्तः । आभ्यां मदक्षि-
भ्यां पीतोऽतितृष्णया दृष्टोऽसि सुकृतविशेषं विना कथमीदृग्भूतरूपसाक्षात्कार-
लाभ इति भावः ॥ २७ ॥

यथेति ॥ यथा यतस्ते तव आकृतिर्मूर्तिः काचन अमानुषीत्यर्थः ।
यथा वा यतश्च द्वारि नियुक्ता दौवारिकाः तत्र नियुक्त इति ठक् । “द्वारादीनां
च” इत्यैजागमः । तेषाम् अन्धी क्रियन्ते अनयेति अन्धङ्करणी दृष्टिप्रतिबन्धिका
“आद्यमुभग” इत्यादिना कृजः करणार्थे ह्युग्रप्रत्ययः । “अर्द्धिपत्” इत्यादिना
मुमागमः ह्युग्रन्तत्वात् ङाप् । शक्तिश्च काचनेत्यनुपपद्यते । किञ्च जित-
काश्वनीभिर्जितहरिद्राभिः । ‘निशाह्या काश्वनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी’
इत्यमरः । समाप्तान्तविधेरनित्यत्वात् “नद्यतश्च” इति क्वभावः । टायन्तपाठे
जितकनकाभिरित्यर्थः । रुर्चाभिर्दीप्तिभिः, कृदिकारादक्तिनो वा वक्ष्य्यः, रोचत
इति रुच्यो देदीप्यमानोऽसि “राजसूयमूर्ये” इत्यादिना कर्तरि ष्यञन्तो
निपातः । तथा ततो मूर्तिप्रभावेजोभिः पीयूषभुजां देवानां समाना नाभिर्मूलं
यस्य स सनाभिर्वन्द्युतसि कथिर्दिव्यपुरय उप्रेक्ष इत्यर्थः । “ज्योतिर्जनपद”
इत्यादिना ममानशब्दस्य सभावः ॥ २८ ॥

न मन्मथस्त्वं स हि नास्तिमूर्तिर्न वाश्विनेयः स हि नाद्वितीयः ।
 चिह्नैः किमन्यैरथवा तवेयं श्रीरेव ताभ्यामधिकौ विशेषः ॥ २९ ॥
 आलोकवृत्तीकृतलोक ! यस्त्वामसूत पीयूषमयूखमेतम् ।
 कः स्पर्धितुं धावति साधु सार्धमुदन्वता नन्वयमन्ववायः ॥ ३० ॥
 भूयोऽपि बाला नलमुन्दरं तं मत्वाऽमरं रक्षिजनाक्षिवन्धात् ।
 आतिथ्यचाट्टन्यपदिश्य तत्स्थां श्रियं प्रियस्यास्तुत वस्तुतः सा ॥

नेति ॥ त्वं देवेष्यपीति शेषः । मन्मथः कन्दर्पो नासि । हि यस्मात्
 स मन्मथः । अस्तिमूर्तिः विद्यमानमूर्तिः न भवतीति नास्तिमूर्तिः अनङ्गः ।
 गुबधिकारे “अस्तिक्षीरादिवचनम्” इति चहुग्रीही न-ममासः । आश्विनेयो-
 ऽश्विनीपुत्रः न । हि यस्मात् सोऽद्वितीय एकाकी न अथ वा अन्यैधिक्क-
 रभिज्ञानैः किम् ? किंतु तवेयं धीः शोभिव ताभ्या द्वाभ्यामधिकोऽसाधारणो
 विशेषो ध्यावर्तकधर्मः । तस्मादन्यः कोऽपि लोकोत्तरस्त्वमिति तत्त्वं किंतु
 नलधेदसि धन्या भवामीति भावः ॥ २९ ॥

आलोक्येति ॥ आलोक्येन दर्शनेन त्वत्कर्मकेण उच्यतेन च । ‘आलोक्यं
 दर्शनोद्योता’ इत्यमरः । तृतीकृतलोक ! सन्तर्पितलोकेति सम्पुण्ड्रः । यः
 अन्ववायो वशः एत त्वामेव पीयूषमयूख चन्द्रमिति रूपकं असूताजनयत् ।
 अत एवोदन्वता उदधिना सार्धम् । “उदन्वानुदधिष्व” इति निपातनात् साधुः ।
 साधु गम्यक् स्पर्धितुं धावति ननु अयमन्ववायः कः उदधितुल्यः ते वंशथ क
 इति वक्ष्य इत्यर्थः । रूपकसङ्गीर्णोऽयमुपमालहारः । नन्विति सम्बोधने ॥

इयं नलमेव मत्वंतायदुत्ता पुनर्नलसदृशमन्य मत्वाऽन्यथा ध्याहरता-
 स्याद्—भूयोऽपीति ॥ भूयः पुनरपि सा बाला भूमी स पुदरं रक्षिजनस्याक्षि-
 वन्धादन्धीकरणादमानुषत्वाद्धेतोः नलमुन्दरममरं कबिर्द्वेषं मत्वा आनिध्या-
 न्यतिधर्मानि “अनिधेर्णः” । साट्टनि प्रियवाक्यमानि अपदिश्य ध्यावर्तकत्वं

वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं गुणाधिके वस्तुनि मौनिता चेत् ।
 खलत्वमल्पीयसि जल्पितेऽपि तदस्तु वन्दिभ्रमभूमितैव ॥ ३२ ॥
 कन्दर्प एवेदमविन्दत त्वां पुण्येन मन्ये पुनरन्यजन्म ।
 चण्डीशचण्डाक्षिहुताशकुण्डे जुहाव यन्मन्दिरमिन्द्रियाणाम् ॥ ३३ ॥
 शोभायशोभिर्जितशैवशैलं करोपि लज्जागुरुमौलिमैलम् ।
 दम्नौ हठात् श्रीहरणाद्दुदम्नौ कन्दर्पमप्युज्जितरूपदर्पम् ॥ ३४ ॥

तस्मिन् पुरुषे तिष्ठतीति तस्यां तन्निष्ठां “मुपि स्थः” इति कः । प्रियस्य
 नलस्य प्रियं शोभां वस्तुतः परमार्थतो दृष्ट्व अस्तुत स्तुतवती स्तौतेर्लङ् इत् ।
 अत्रान्यधर्मस्यान्यसम्बन्धासम्भवेन प्रियमिति सादृश्याक्षेपात्रिदशनाभेदः । न
 चैवं परपुरुषगुणस्तुतिप्रसङ्ग वस्तुतस्तथात्वेऽपि तस्यास्तथाभिमानाभावादिति ॥

अथ सर्वथापि स्तुतिकरणे कारणमाह—यामिति ॥ गुणैरद्भुतैः
 अधिकैः सुखैर्ह इत्यर्थः । वस्तुनि विषये मौनिता तूर्णाभावधेत् अमशशान्य
 दु महशत्यप्राय वाग्जन्मनो वाक्सत्ताया वैफल्य स्यात् । अर्थतत्परिहारायाह
 अत्रायमि जल्पिते अल्पवचनेऽपि भवे कः । खलत्व दौर्जन्यमसहिष्णुत्वं
 स्यादित्यर्थः । तत्तस्माद्गन्दी स्तुतिपाठकोऽयमिति भ्रमस्य भूमिता विषयित्व-
 मेवास्तु ‘वन्दिनः स्तुतिपाठकाः’ इत्यमरः । अवन्दिषु वन्दिभ्रमः श्रेयशो न
 वाग्वैफल्यं खलत्वे एव श्रेयशोषः । प्रयुत सुगुणस्तुतेस्तस्य गुण एवेति
 तदङ्गीकरणमिति भावः ॥ ३२ ॥

अथ न्नीति—कन्दर्प इत्यादि ॥ कन्दर्प एव पुण्येन मुहुतवशेन इद
 त्पां त्वद्रूपमन्यजन्म जन्मान्तरं पुनराविन्दतेति मन्ये इत्युपदेशः । अन्यथा
 कथमीदृशमिति भावः । किं तत्पुण्यं तदाह चण्डीशस्य हरण्य चण्ड क्रूरमक्षि
 नृतायनेत्रं तदेव हुताशमस्य कुण्डमग्न्यायतनं तस्मिन्निन्द्रियाणो मन्दिरमिन्द्रि-
 याणां आधयः शरीरमिति भावः यज्जुहाव मेन पुण्येनेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

शोभेति ॥ किञ्च ष्टान् प्रमथ प्रियः मन्दर्पस्य हरणादेतोः शोभा-
 यशोभिः मन्दर्पैर्जातिभिः जितशैवशैलं निजितर्षनाप्यमर्षं इत्याया अथत्यम्

अवैमि हंसावलयोवलक्षास्वत्कान्तिकीर्तेश्चपलाः पुलाकाः ।
उड्डीय युक्तं पतिताः स्ववन्तीवेशन्तपूरं परितः प्लवन्ते ॥ ३५ ॥

भवत्पदाङ्गुष्ठमपि श्रिता श्रीर्ध्रुवं न लब्धा कुसुमायुधेन ।
जेतुस्तमेतत् खलु चिह्नमग्निप्रधेन्दुरास्ते नखवेपधारि ॥ ३६ ॥

पुरुवरसम् । “तस्येदम्” इत्यप्रत्ययः । पर्यवसानाद्विशेषलाभः । लज्जया गुरु-
मौलिं दुर्भरशिरसङ्घरोपि दखावश्विनीसुतापुदस्त्राबुद्रतवाष्पी करोपि रोदयसीत्यर्थः ।
कन्दर्पमप्युज्जितरूपदर्पे करोपि कायकान्त्या सर्वानतिशय्य खेलसीत्यर्थः ॥३५॥

अवैमीति ॥ वलक्षा धवलाः बलाका इति क्वचित्पाठः । हंसावलयः
राव कान्तिकीर्तैः सौन्दर्यकीर्तैः चपलाः चलिताः पुलाकास्तुच्छधान्यानीत्यवैमि
जानामीत्युत्प्रेक्षा । ‘म्यान् पुलाकस्तुच्छधान्ये’, ‘वलक्षो धवलोऽर्जुनः’ इति
चामरः । अत एवोड्डीयोत्पल्य पतिताः स्ववन्तीनां निम्नगानां वेशन्तानां पत्व-
रानां च पूरं प्रवाहं परितः समन्ततः । “अभितः परितः” इत्यादिना द्वितीया ।
प्लवन्ते इति युक्तं पुलाकानां जलोपरि प्लवनमुचितमेवेत्यर्थं ॥ ३५ ॥

भवदिति ॥ कुसुमायुधेन कामेन भवतः पदाङ्गुष्ठ श्रिता धीरपि न
लब्धा न प्राप्ता ध्रुवम् ! भवच्छ्रुता श्रीस्तु दूरापास्तोते भाव । तथा हि—
तं काम जेतुः स्मरहरस्य तृजन्तत्वात् “न लोक” इत्यादिना पष्ठीप्रतिषेधः ।
तज्जेतुरिति समासपाठे तृजन्तेन षष्ठीसमासः साधुश्चायमेव पाठः । तृजन्तस्य
ताच्छीत्यखानुपयोगात् रतीशज्जेतुरिति देशान्तरपाठस्त्वयुक्त एव, प्रकृतार्थस्य
सर्वनामोपादेयस्य स्वशब्दोपादाने पीनरक्तयदोपादिति । हस्तेन निर्दिशन्त्याह ।
एतदधेन्दुरूपं चिह्नं अग्निप्रदुष्टे नखकैतवेनास्ते खल्वित्यपहवभेदः । अधेन्दु-
चिह्नधारणादयमपि कामजेता यद्वा तच्चिह्नधारणात् तस्यापि स्मरस्य जेतैत्युभय-
थापि कथमेतच्छीलामः कामदेवस्येति भावः ॥ ३६ ॥

राजा द्विजानामनुमांसभिन्नः पूर्णो तनूकृत्य तनुं तपोभिः ।
 कुहूपु दृश्येतरतां किमेत्य सायुज्यमाप्नोति भवन्मुखस्य ॥ ३७ ॥
 कृत्वा दृशौ ते बहुवर्णचित्रे किं कृष्णसारस्य तयोर्भृगस्य ।
 अदूरजामद्विदरप्रणालीरेखामयच्छद्विधिरर्धचन्द्रम् ॥ ३८ ॥
 मुग्धः स मोहात् सुभगान्नदेहाददद्भवद्भूरचनाय चापम् ।
 भ्रूमद्भजेयस्तव यन्मनोभूरनेन रूपेण यदा तदाभूत् ॥ ३९ ॥

राजेति ॥ द्विजानां राजा चन्द्रो ब्राह्मणोत्तमश्च अनुमास प्रतिमासं
 भिन्नोऽन्यः सन् अर्धेन्दुरन्यर्धकस्य प्रतिकुहूपु मुखसायुज्याभावादिति भावः । पूर्णो
 राकास्विति भावः । तनुं शरीरं तपोभिः प्रत्यहं देवताभ्यः कलासमर्पणरूपैरिति
 भावः । तनूकृत्य कुहूपु अभावास्यामु दृश्येतरतामदृश्यतामेत्य भवन्मुखस्य
 सायुज्यमैक्यं प्राप्नोति किमित्युत्प्रेक्षा । यथा कश्चिद्ब्राह्मणः तीव्रेण तपसा ब्रह्म-
 सायुज्यमाप्नोति तद्वदित्यर्थः । अन्यथा कथं कुहूपु न दृश्यत इति भावः ॥३७॥

कृत्वेति ॥ विधिर्विधाता बहुभिर्वर्णैः सितासितरूपैश्चित्रे मुदृश्ये तल्ल-
 क्षणत्वादिति भावः । ते तव दृशा कृत्वा निर्माय कृष्णसारस्य भृगस्य सम्य-
 ङ्घिन्योः तयोर्दृशोरदरे समीपे जाग्रत्या विदरप्रणाल्याः स्फुटनमार्गस्य नेत्र-
 प्रान्तवर्षेर्धचन्द्ररेखाविशेषस्य छलात् 'विदरः स्फुटन भिदा' इत्यमरः ।
 अर्धचन्द्रं गलहस्तिक्वामयच्छत् तत्समकक्षानर्हत्वादिति भावः । अर्धचन्द्रस्तु
 'चन्द्रके गलहस्ते घाणभेदेऽपि' इति विश्वः । छलादयच्छदिति सापह्वात्प्रेक्षा
 व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ३८ ॥

मुग्ध इति ॥ भवद्भुवो रचनाय निर्माणाय चापमुपादानत्वेन ददत्
 ब्रह्मण इति शेषः । नाभ्यस्ताच्छत्रुरिति नुम्प्रतिपेधः । स मनोभूमोहाद-
 विगृह्यकारित्वलक्षणाप्रवृत्तिनिमित्तान्मुग्धो मुग्धशब्दवाच्योऽभूत् सुभगान् सुन्द-
 'शरेहासु न । पूर्वं कायः सौन्दर्यमुग्ध इत्युच्यते । सम्प्रति तु मौग्ध्यदित्यर्थः ।
 'मुग्धः सुन्दरमूडयोः' इति विश्वः । कुतः यद्यस्मात् तवानेनेति हस्तनिर्देशः ।

मृगस्य नेत्रद्वितयं त्वदास्ये विधौ विधुत्वानुमितस्य दृश्यम् ।
 तस्यैव च त्वत्कचपाशवेशः पुच्छः स्फुरन्नामरगुच्छ एव ॥ ४० ॥
 आस्तामनङ्गीकरणाद्भवेन दृश्यः स्मरो नेति पुराणवाणी ।
 तवैव देहं श्रितया श्रियेति नवस्तु वस्तु प्रतिभाति चादः ॥ ४१ ॥
 त्वया जगत्युच्चितफान्तिसारे यदिन्दुनाऽशीलि शिलोऽच्छवृत्तिः ।
 आरोपि तन्माणवकोऽपि मौलौ स यज्वराज्येऽपि महेश्वरेण ॥ ४२ ॥

रूपेण सौन्दर्येण करणेन यदा तदा सर्वदेवार्थः । भ्रूमङ्गेण भ्रूक्षेपमात्रेण जेयो
 जेतुं शक्योऽभूत् । कामस्त्वां रूपेण जेतुमशक्तोऽपि चापेनापि शक्नुयात् ।
 सम्प्रति चापदानाद्दुभयथापि भ्रष्टोऽभूदिति भावः ॥ ३९ ॥

मृगस्येति ॥ त्वदास्ये विधौ त्वन्मुगचन्द्रे दृश्य दृग्गोचरीभूतं नेत्रद्वितयं
 विधुत्वेन चन्द्रत्वेनानुमितस्य चन्द्रस्य मृगाविनाभावादिति भावः । मृगस्यैव
 तदीयमेवेत्यर्थः । किञ्च एव कचपाशवेशः केशपाशसन्निवेशः तस्यैव मृगस्य
 पुच्छे बालधौ स्फुरन्नामरगुच्छ इत्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमनयोरीदृशी शोभेति
 भावः ॥ ४० ॥

आस्तामिति ॥ स्मरो भवेनेश्वरेणानङ्गीकरणादशरीरीकरणाद्धेतोर्दृश्यो
 नेति पुराणवाणी पुरातनवादस्तावदास्ताम् । तवैव देह श्रितया द्वितीयाश्रिता-
 तीतेत्यादिना ममासः । श्रिया सौन्दर्येण न दृश्य इति नवो भूतनोवादस्तु वस्तु
 परमार्थः प्रतिभाति तर्देतिह्यमात्रमिदं तु प्रत्यक्षमित्यर्थः । अतः पराजयलज्जा-
 निमित्तमस्यादृश्यत्वमित्युत्प्रेक्षा ॥ ४१ ॥

त्वयेति ॥ त्वया जगति उच्चितफान्तिसारे गृहीतत्वावप्यसर्वस्वे सति
 इन्दुना शिलोऽच्छावेव वृत्तिः जीविका । 'उच्छो घान्यकणादान कणिवाशार्जनं
 शिलम्' इति यादवः । अशीलि शीलितेति यत् तत्सम्बद्धेतो. मनोरपलं
 पुमान् मानव "तस्यापल्यम्" इत्यणप्रत्यये णत्वम् । "अपल्ये कुतिसते मूढे
 मनारौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य तु मूर्धन्यस्तेन सिञ्चति माणवः ॥" तेन

संसारसिन्धावनुविम्बमत्र जागर्ति जाने तव वैरसेनिः ।
 विम्बानुविम्बौ हि विहाय धातुर्न जातु दृष्टातिसरूपसृष्टिः ॥ ४६
 इयत्कृतं केन महीजगत्यामहो महीयः सुकृतं जनेन ।
 पादौ यमुद्दिश्य तवापि पधारजःसु पद्मस्रजमारभेते ॥ ४७ ॥
 त्रवीति मे किं किमियं न जाने सन्देहदोलामवलम्ब्य संवित् ।
 कस्यापि धन्यस्य गृहातिथिस्त्वमलीकमम्भावनयाथवालम् ॥ ४८ ॥

मुंष्टगर्भे ममौ भद्र युक्तमित्यर्थः । अन्यथा कथं तथा महतो गम्भीरस्य तस्य मुनिबुद्धिकितेति भावः । अत्र मानहेतोरान्तेत्यादिविशेषणगत्या निर्देशात्पदार्थ-
 हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तत्सङ्गीर्णयमुत्प्रेक्षा भद्रमिति व्यञ्जकप्रयोगा-
 द्वाच्या ॥ ४५ ॥

संसारोति ॥ किञ्चानाम्मिन् मसारमिन्धौ वैरमेनिः नललवानुविम्बं
 जागर्ति स्फुरतीति जाने तर्कयामीत्यर्थः । कुतः हि यस्माद्विम्बानुविम्बौ विहाय
 वर्जयित्वा धातुः अतिसरूपसृष्टिः जातु कदाचिदपि न दृष्टा । अन्यथा कथ-
 भेतदत्यन्तसादृश्यमित्यर्थः । भवान् नल एवेति मे प्रतिभातीति भावः ॥ ४६ ॥

इयदिति ॥ महीजगत्यां भूलोके केन जनेन इयदेतावन्महीयो महत्तरं
 सुकृतं कृतं अहो य जनमुद्दिश्य तवापि पदौ पधारजःसु मार्गधूलिषु पद्मस्रज
 पद्ममालाम् अरभेते कुर्वति अहो य जनमुद्दिश्यागतस्त्व न धन्यो वक्तव्य
 इति तात्पर्यम् ॥ ४७ ॥

त्रवीतीति ॥ इय मे संवित् बुद्धिः सन्देहमेव दोलामस्सन्देहो न वा
 अन्योद्देशेन वा आगतस्त्वमित्येवरूपाम् अवलम्ब्य आरुह्य किं किं त्रवीति किमापि
 किमपि तर्कयतीत्यर्थः । अतो न जाने न निश्चिनोमि । अथ वा अलीक-
 सम्भावनया मिथ्यावृत्तकैणाल तत्साध्य नास्तीत्यर्थः । अत एव गम्यमान-

प्राप्तैव तावत् तव रूपसृष्टं निपीय दृष्टिर्जनुपः फलं मे ।

अपि श्रुती नामृतमाद्रियेतां तयोः प्रसादीकुरूपे गिरश्चेत् ॥ ४९ ॥

इत्थं मधूत्थं रसमुद्गिरन्ती तदोष्ठबन्धूकधनुर्विसृष्टा ।

कर्णात् प्रसूनाशुगपञ्चबाणी वाणीभिषेणास्य मनो विवेश ॥ ५० ॥

अमज्जदामज्जमसौ सुधामु प्रियं प्रियाया वदनान्निपीय ।

द्विषन्मुखेऽपि स्वदते स्तुतिर्या तन्मिष्टता नेष्टमुखे त्वमेया ॥ ५१ ॥

साधनत्वोपेक्षया करणत्वात् तृतीया इति न्यासोद्योतकारः । किंतु कस्य धन्यस्य ममान्यस्य वा गृहातिथिरसि त्वमेवानुकम्पस्वेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

प्राप्तैवेति ॥ तावन्मे दृष्टिः तव रूपेणाकारेण सृष्टमुत्पादितम् अमृतं निपीय जनुषो जन्मनः फलं प्राप्तैव अथ श्रुती श्रोत्रे अप्यमृतं नाद्रियेतान्न पिबेतां किमिति काकुः पास्यत एवेत्यर्थः । चेद्यदि तयोः श्रुत्योः गिरं वाक्यं प्रसादीकुरूपे किमपि नदसीत्यर्थः । सर्वथा प्रशदान् उचितं एवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थं मधुनः क्षौद्रादुत्थमुत्पन्नम् । “आतद्योपसर्ग” इति कप्रत्ययः । रसं तत्सदृशं रसमुद्गिरन्ती स्रवन्ती तस्या ओष्ठ एव बन्धूकबन्धुजीवकुसुमम् । ‘बन्धूको बन्धुजीवः’ इत्यमरः । तदेव धनुः तेन विसृष्टा मुक्ता प्रसूनाशुगस्य कुमुभेयोः पञ्चानां वाणानां समाहारः पञ्चबाणी । “तद्वि-
तार्थ” इत्यादिना समाहारे द्विगुः । अकारान्तोत्तरपदत्वान् “द्वियां द्विगोः” इति ङीप् । वाणीभिषेण वाग्व्याजेनास्य कर्णात् कर्णं प्रविश्य ल्यब्लोपे पञ्चमी । अस्य नलस्य मनोविवेश कर्णद्वारा प्रविवेशेत्यर्थः ॥ ५० ॥

अमज्जदिति ॥ असौ नलः प्रियाया वदनात् प्रियं प्रियवाक्यं निपीय सुधामु आमज्ज मज्जानं धातुमभिव्याप्येत्यर्थः । अभिविधावव्ययीभावः । “अनश्” इति समासान्तष्टच् । अमज्जदमृतास्वादमुखमन्वभूदित्यर्थः । तथा हि द्विष-
न्मुखेऽपि तन्मुखतश्चेदित्यर्थः । यां स्तुतिः स्वदते स्वाद्भवति इष्टमुखे प्रियजन-

पौरस्त्यशैलं जनतोपनीतां गृह्णन् यथाहर्षतिरर्घ्यपूजाम् ।
 तथातिथेयीमथ संप्रतीच्छन्नस्या वयस्यासनमाससाद ॥ ५२ ॥
 अयोधि तद्वैर्यमनोभवाभ्यां तामेव भूमीमवलम्ब्य भैमीम् ।
 आह स्म यत्र स्मरचापमन्तश्छिन्नं भ्रुवौ तज्जयभङ्गवार्ताम् ॥ ५३ ॥

मुखे तु तस्याः स्तुतेर्मिष्टता स्वादुता अमेया अपरिच्छेद्या न किमिति काकुः ?
 अपि तु परिच्छेत्तुमशक्यं वैर्यः । अत्रेष्टमुखस्तुतेः द्विषन्मुखस्तुत्यप्रेक्षया कैमुत्येन
 स्वादुत्वोत्कर्षप्रतिपादनादर्थापत्यलङ्कारः । तस्य वाक्यभूतस्य आमञ्ज सुधा-
 मजनहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गमिति सङ्करः ॥ ५१ ॥

पौरस्त्येति ॥ अथ नलः अतः पतितः अहर्षितः सूर्षः “अहरादीना
 पत्यादिपूपसङ्घानम्” इति रेफादेशः । यथा जनानां समूहो जनता । प्रामजनवन्धु-
 सहायेभ्यस्तत् । तथा उपनीतां समर्पिताम् अर्घार्थं जलमर्घ्यं “पादार्घ्याच्च”
 इति यत्प्रत्ययः । तदेव पूजा तां गृह्णन् स्वीकुर्वन् पुरो भवः पौरस्त्यः । दक्षिणा
 पश्चात् पुरस्त्यक् । त शैलमुदयाद्रिमाससादेति शेषः । तथा अतिथिषु साधु-
 मातिथेयीं पूजा, पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्द्वे । सम्प्रतीच्छन् प्रतिगृह्णन् अस्या
 भैम्या वयसा तुल्या वयस्या सखा नीवयोधर्मेत्यादिना यत्प्रत्ययः । तस्या
 आसनमाससाद । न तु भैम्याः दूत्यावस्थायामनौचित्यादिति भावः । उपमा-
 लङ्कारः ॥ ५२ ॥

अयोधीति ॥ तस्य नलस्य धैर्यमनोभवाभ्यां कर्तृभ्यां तां भैमीमेव
 रणभूमिमिति व्यस्तरूपकम् । अवलम्ब्य प्राप्य अयोधि, भावे लुङ् । यत्र युद्धे
 युद्धभूमौ वा अन्तर्मध्ये चिह्नं भ्रुवौ भैमीभ्रुवावेव स्मरचार्यं पूर्ववद्रूपक तयो-
 र्धैर्यमनोभवयोर्जयभङ्गवार्तामाहस्म स्मरचार्यभङ्गात् स एव मम इति भावः ।
 कषशिरकामं निरुप्य धैर्यमेवावलम्बितवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥

अथ स्मराज्ञामवधीर्य धैर्यादूचे स तद्वागुपवीणितोऽपि ।
 विवेकधाराशतधौतमन्तः सतां न कामः कलुषीकरोति ॥ ५४ ॥
 हरित्पतीनां सदसः प्रतीहि त्वदीयमेवातिथिमागतं माम् ।
 वहन्तमन्तर्गुरुणादरेण प्राणानिव स्वःप्रभुवाचिकानि ॥ ५५ ॥
 विरम्यतां भूतवती सपर्या निविश्यतामासनमुज्झितं किम् ।
 या दूतता नः फलिना विधेया सैवातिथेयी पृथुरुद्रवित्री ॥५६॥

अथेति ॥ अथ न नलस्तस्या भूम्या वाचा उपवीणितो वाणया उप-
 र्गतोऽपि तद्वाग्वीणाकृष्टचित्तोऽर्थात्यर्थः । “सत्यापवाश” इत्यादिना वाणा-
 शब्दादुपगाने णिचि कर्मणि क्तः । धैर्यादूर्ये विधाय त्यच्छ्लोपे पञ्चमी । स्मर-
 खाज्ञामवधीर्य अवज्ञाय ऊचे उवाच । तथा हि विवेकानां धाराशतधौतं क्षालित
 सतां विदुषामन्तरन्तःकरण कामो न कलुषीकरोति न विकर्तुं शक्नोतीत्यर्थः ।
 अत्र पूर्वार्धे स्मरधैर्ययोर्धावितचित्तस्य धैर्यनियमनात्परिसङ्ख्यालङ्कारः । एकस्य
 वस्तुनो भावादानेकत्रैकदा यदा । एकत्र नियमः सा हि परिसङ्ख्या निगद्यत
 इति लक्षणात् । तस्योत्तरार्धे सामान्येन समर्थनात् सामान्येन विशेषणमर्थ-
 गरूपोऽर्थान्तरन्यास इति सङ्करः ॥ ५४ ॥

हरिर्दित ॥ मां गुरुणा अदरेण अतिप्रयत्नेन स्वःप्रभूणामिन्द्रादीनां
 व्याहृतार्या वाचो वाचिकानि मन्देशवाक्यानि । ‘मन्देशवाग्वाचिक स्यात्’
 इत्यमरः । “वाचो व्याहृतार्यायाम्” इति टक् । प्राणानिव तदीयानेवेत्यर्थः ।
 अन्तरन्तरात्मनि वहन्त हरित्पतीनामिन्द्रादिदिक्पालानां मदम आम्भानादागतं
 त्वदीयमेवातिथिं प्रतीहि त्वामेवाद्दिश्यागतं विद्धीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

विरम्यतामिति ॥ सपर्या पूजा भूतवती भूतैव भवतः क्वचनप्रत्यये
 टाप् । विरम्यतामवगीयतां भावे लोट् । निविश्यतां उपविश्यतां किं किमर्थ-
 मागनमुज्झितं स्पृष्टं फलिना फलवती, फलवतांभ्यामिनञ्चक्यः । विधेया
 कर्तव्या नोऽस्माक या दूतता इत्यं गैव पृथुर्महती आतिथेयी अतिथिपूजा
 उद्रवित्री भाविनी ॥ ५६ ॥

तेषामिदानीं किल केवलं सा हृदि त्वदाशा विलसत्यजस्रम् ।
 आशास्तु नासाद्य तनूरुदाराः पूर्वादयः पूर्ववदात्मदाराः ॥ ६० ॥
 अनेन सार्धं तव यौवनेन कोटिं परामच्छिदुरोऽध्यरोहत् ।
 प्रेमापि तन्वि ! त्वयि वासवस्य गुणोऽपि चापे सुमनःशरस्य ॥

तेषां धैर्यवित्त हृतमिति रूपकम् । तद्वेतुकत्वात् खेदस्य वाक्यार्थहेतुक काव्य-
 लिङ्गमिति सङ्हरः ॥ ५९ ॥

तेषामिति ॥ इदानीं तेषां इन्द्रादीनां हृदि सा प्रसिद्धा त्वदाशा केवल
 त्वप्यतितृष्णा एव आशा दिक् च । 'आशा दिगतितृष्णयोः' इति वैजयन्ती ।
 अजस्रं विलसति किल विजृम्भते खलु । आत्मदाराः स्वभार्याः पूर्वादयः प्राच्या-
 दयः आशा दिशस्तु उदारा दक्षिणा महतीश्च तनूरासाद्य पूर्ववत् हृदि न विल
 सन्ति । 'उदारो महाति ख्याते दक्षिणे दानशौण्डके' इति वैजयन्ती । अपूर्व-
 नायिकानुरक्ते हृदि पूर्वनायिकाश्चतुरा अपि न लगन्ति । तथा महत्सो दिशः
 परमाणौ हृदि न लगन्तीति च भावः । त्वदाशापरवशात् स्वकीयं प्राच्या-
 दाशापरिपालनाधिकारमपि विस्मृत्य स्थिता इति तात्पर्यार्थः । अत्रोभयोराराशयो-
 रेकत्र हृदि प्राप्तं एकस्या भैम्याशाया एव तन्नियमनात्परिसङ्ख्या यद्यप्येकस्य
 उभयत्र प्राप्तावेकत्र नियमनं परिगृह्येत्स्यालङ्कारिकाणां लक्षणं तथापि मीमांसकै-
 रुभयोरैकत्र प्राप्तावेकस्यैव नियमनमित्यङ्गीकारात्प्रकारकारित्वाविशेषाच्च उप-
 लक्षणत्वेनोभयाङ्गीकारे को विरोधः ? अथ वा एकस्य हृदयस्य आशाद्वयप्राप्ता-
 वेकत्रैव नियमनाद्वापि लभ्यत इति सर्वथा परिसङ्ख्या समस्त्येव । न च शिष्ट-
 शब्दोपात्तयोराराशयोरभेदाप्यवगायाच्छ्लेषभित्तिकाभेदरूपातिशयोक्तयुत्थापितेति
 सङ्हरः ॥ ६० ॥

अनेनेति ॥ हे भूमि, वागवम्य त्वप्यमीमा निरवधिः प्रेमा अनुरागोऽपि
 तवनेन यौवनेन सार्धम् अछिदुरोऽविन्दितप्रः गन् । विदिभिदिच्छिदेः कुरच ।
 परां कोटिमुन्मथमध्यरोहत् । तथा सुमनःशरस्य पुण्योष्णं गुणो मीम्यैपि

प्राचीं प्रयाते विरहं दधत्ते तापाच्च रूपाच्च शशाङ्कशङ्की ।
परापराधैर्निदधाति भानौ रूपारुणं लोचनचृन्दमिन्द्रः ॥ ६२ ॥

त्रिनेत्रमात्रेण रूपा कृतं यत्तदेव योऽद्यापि न संवृणोति ।
न वेद रुष्टेऽद्य सहस्रनेत्रे गन्ता स कामः खलु कामवस्थाम् ॥

परामुत्तरां कोटिमटनिमध्यरोहत् । 'अत्युत्कर्षाश्रयः कोटयः' इत्यमरः । अत्र
प्रेमगुणयोः प्रकृतयोरेव विशेषणसाम्येनौपम्योपगमात् केवलप्रकृतविषया तुल्य-
योगिता तयोरेव परां कोटिमिति श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायरूपादतिशयोक्तिमूला
यौवनेन सार्धमिति सहार्थसम्बन्धोक्तेः सहोक्तिरित्यनयोः सङ्करः ॥ ६१ ॥

प्राचीमिति ॥ इन्द्रस्ते विरहं दधत् दधानः मन् अत एव प्राचीं दिशं
प्रयाते प्राप्ते भानावधिकरणे तापाच्चन्द्रस्यापि विरहितापकारं कत्वादिति भावः ।
रूपाच्च उदयकाले उभयोरपि रक्तत्वादिति भावः । शशाङ्कशङ्की चन्द्र इति
भ्रान्त्या परापराधैश्चन्द्रदोषैस्तापादिभिः हेतुभिः रूपारुणं लोचनचृन्दं निदधाति
क्रोधाद्दृष्टिविवेक इति भावः । अत्र कविसम्मतसादृश्येन भानौ शशाङ्कभ्रमाच्चान्तिम-
दलङ्कारः ॥ ६२ ॥

त्रिनेत्रेति ॥ त्रिनेत्र एव त्रिनेत्रमात्रः । 'मात्र कार्त्तव्येऽवधारण'
इत्यमरः । तेन तन्मात्रेण रूपा यत्कृतम् अनङ्गत्वमिति भावः । तदेव यः
कामोऽद्यापि न संवृणोति नाच्छादयितुं शक्नोतीत्यर्थः । स कामोऽद्य सहस्रनेत्रे
इन्द्रे रुष्टे क्रुद्धे सति कामवस्थां दशाङ्गन्ता गमिष्यति । गमेर्लुट् । न वेद न
जाने खलु ? वाक्यार्थः कर्म । "विदो लटो वा" इति मिषो णलादेशः ।
त्रिनेत्रमास्क्रन्द्य नष्टः कामः सहस्रनेत्रं कथं ज्ञेयतीत्यर्थः । कामस्त्वत्कृते
निःशङ्कमिन्द्र दुःखाकरोतीति तात्पर्यार्थः ॥ ६३ ॥

पिकस्य वाङ्मात्रकृताञ्जलीकान्न स प्रभुर्नन्दति नन्दनेऽपि ।
 वालस्य चूडाशशिनोऽपराधान्नाराधनं शीलति शूलिनोऽपि ॥६४॥
 तमोमयीकृत्य दिशः परागैः स्मरेपवः शक्रदृशां दिशन्ति ।
 कुहूगिरं चञ्चुपुटं द्विजस्य राकारजन्यामपि सत्यवाचम् ॥ ६५ ॥

पिकस्येति ॥ सः प्रभुरिन्द्रः पिकस्य कोकिलस्य वाङ्मात्रकृतात् न तु कामवत् कायकृतादिति भावः । व्यंलीकादप्रियाग्रन्दने नन्दनाख्ये आनन्दकरे-
 ऽर्थाति गम्यते । वने न नन्दति किमुतान्यत्रेति भाव । किञ्च वालस्य कृशस्य
 चूडाशशिनोऽपराधात् अपकारात् सन्तापरूपात् किमुत पूर्णेन्दोरिति भावः ।
 शूलिनः शिवस्वाप्याराधने पूजां न शीलति नाचरति । “शीलममार्था” इति
 भौवादिकाल् । इन्द्रो विरहपारवश्यादावश्यक किमपि कर्म न करोतीत्यर्थः ।
 अत्रानन्दशिवाराधनसम्बन्धेऽप्यमम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ६४ ॥

तमोमयीति ॥ स्मरेपवः कुसुमेपुद्गाणाः परागैः रजोभिः करणैर्दिशः
 शक्रदृशां सम्बन्धे तमोमयीकृत्य तत्प्रकृतवचने मयडन्तादभूततद्भावे च्चिः ।
 अत एव दिव्यतममोरसम्बन्धे तन्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । कुहूः कुहूद्वया गीः
 कुजितं यस्य । अन्यत्र तु कुहूरमावासेति गीर्वचनं यस्य । ‘कुहूः स्यात् कोकि-
 लालापनटेन्दुकलयोरपि’ इति विश्वः । तस्य द्विजराण्डजस्य कोकिलरोत्यर्थः ।
 अन्यत्र विप्रस्य ‘दन्तविप्राण्डजा द्विजा’ इत्यमरः । चञ्चुपुटं सुख राकारजन्यां
 पूर्णिमायामपि सत्यवाच दिशन्त्यादिशन्ति कथयन्तीत्यर्थः । राकायामपि
 पृथामिव तमन्धीकुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र श्रियोपात्तयोर्द्वयोरपि कुहूद्विजयोधाभेदा-
 ध्यवसायमुक्त्वा कुहूत्वसत्यवादित्वस्य विरुद्धस्यापि पूर्वोक्तानि शयोक्तिहेतुना गिदे-
 र्वाङ्गार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं सत् श्रेयातिशयोक्तेर्विरोधैरङ्गैः गङ्गोर्यते । तेन शक्य
 राकायां कुहून्नान्ना भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यत इत्युच्यते ॥ ६५ ॥

शरैः प्रसूनैस्तुदतः स्मरस्य स्मर्तुं स किं नाशनिना करोति ।

अभेद्यमखाहह ! वर्म न स्यादनङ्गता चेद्विरिशप्रसादः ॥ ६६ ॥

धृताधृतेस्तस्य भवद्वियोगान्नानार्द्रशय्यारचनाय लूनैः ।

अप्यन्यदारिद्र्यहराः प्रवालैर्जाता दरिद्रास्तरवोऽमराणाम् ॥ ६७ ॥

रवैर्गुणास्फालभवैःस्मरस्य स्वर्णाथकर्णौ वधिरावभूताम् ।

गुरोः शृणोतु स्मरमोहनिद्राप्रबोधदक्षाणि किमक्षराणि ॥ ६८ ॥

शरैरिति ॥ स इन्द्रः प्रसूनैरेव शरैस्तुदत आत्मानं विध्यतः स्मरस्य स्मरमित्यर्थः । “अधिगर्थ” इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । अशनिना वज्रेण स्मर्तुं न करोति किं स्मृतिमात्रशेष कुर्यादेव । किंतु तस्य स्मरस्य गिरिशस्य प्रसादः प्रसादलब्धमित्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदोपचारः । सेल्लुण्ठञ्चैतत् अनङ्गता अभेश वर्मेति रूपकम् । न म्याचेत् । अहहेत्यद्भुते खेदे वा साङ्गत्वे पुनर्वञ्जलक्ष्यलाभादेनं हन्यादेवेत्यर्थः । तथा पीडयलोनमनत्रोऽपीति भावः ॥ ६६ ॥

धृतेति ॥ अन्येषां दारिद्र्यं हरन्तीत्यन्यदारिद्र्यहरा अपि । हरतेरनुयमने-
ऽच् । अमराणां तरवः कल्पद्रुमा भवत्या नियोगात् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंव-
द्भावो वक्तव्यः । धृताऽधृतिररतिर्येन तस्येन्द्रस्य नानाविधानामार्द्रशय्यानां
शिशिरशयनानां रचनाय लूनं प्रवालैः दरिद्रा रिक्ता जाताः तापस्तु तथापि
नापेत इति भावः । सुरद्रुमाणां प्रवालदारिद्र्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरति-
शयोक्तिभेदः ॥ ६७ ॥

रवैरिति ॥ स्वर्णाथस्य सर्गनाभस्येन्द्रस्य पूर्वपदात् “संज्ञायामग” इति
णत्वम् । कर्णौ स्मरस्य गुणास्फालभवैः उवाघहनप्रभवैः रवैः वधिरावभूतां एवं
वाधिर्ये सति गुरोर्वृहस्पतेः सकाशात् स्मरमोह एव निद्रा तस्याः प्रबोधे दक्षा-
प्यक्षराणि विवेकज्ञानोपदेशवाक्यानि शृणोतु शृणुयात् किम् ? न शृणोत्येव-
त्यर्थः । त्वद्विरहमोहान्धमेन वृहस्पतिरपि बोधयितु न प्रभवतीति भावः ॥ ६८

अनङ्गतापप्रशमाय तस्य कदर्थ्यमाना मुहुरामृणालम् ।
 मधौ मधौ नाकनदीनलिन्यो वरं वहन्तां शिशिरेऽनुरागम् ॥६९॥
 दमस्वसः सेयमुपैति तृष्णा जिष्णोर्जगत्यग्रिमलेख्यलक्ष्मीम् ।
 दृशां यद्विद्यस्तव नाम दृष्टिन्निभागलोभार्तिमसौ विभर्ति ॥७०॥
 अग्न्याहिता नित्यमुपासते यां देदेप्यमानां तनुमष्टमूर्तेः ।
 आशापतिस्ते दमयन्ति ! सोऽपि स्मरेण दासीभक्तिं न्यदेशि ॥

अनङ्गेति ॥ नाकनद्याः स्वर्नशा नलिन्यो मधौ मधौ वसन्ते वसन्ते तस्येन्द्रस्थानङ्गतापप्रशमाय मुहुरामृणालं मृणालपर्यन्तं, अभिविधावव्ययीभावः । कदर्याः कुत्सितवस्तूनि, “कोः कत्तत्पुरयेऽचि” इति कोः कदादेशः । कदर्याः क्रियमाणाः कदर्थ्यमानाः उत्पीड्यमानाः सत्य इत्यर्थः । तत्करोतीति प्यन्तान् कर्मणि लटः शानजादेशः । शिशिरेऽनुराग वरम् । वरमिति मनाक् प्रिये । वहन्तां वासन्तिकोपचाराणां तासां तत्र पूर्वोक्तोपद्रवभयादिति भावः । वहेः स्वरिते-त्वादात्तनेपदम् ॥ ६९ ॥

दमेति ॥ हे दमस्वसः ! दमयन्ति ? जिष्णोः शकस्य, ‘जिष्णुर्लेख्यमः शकः’ इत्यमरः । सेय तृष्णा आशा जगति अप्रेभवमग्रिम, अप्रादिपथाग्रिमज्-यक्तव्यः । तद्य तद्वेद्यं च तस्य लक्ष्मीं अग्रगण्यतामुपैति अपूर्णत्वादिति भावः । कुनः यद्यस्माद्दृशामन्धिराकराऽऽमाविन्द्रस्तव दृष्टेन्निभागस्तृतायांशः महृषाशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वाङ्गीकारान् । तत्र लोभेन तृष्णया आर्ति-माधिम्बिभर्ति नाम धत्ते सलु । तदेतदाश्रयतमस्य कणिकालोभवचिन्त्रायत इत्यर्थः । तद्वेशलाभ एव श्वदृष्टिसम्पत्तेः फलमित्यभिमानन्त्येति भावः ॥ ७० ॥

अथ भगवतोऽमेरवस्थां वर्णयति—अङ्गीति ॥ अग्न्याहिता आहिता-ग्रयः, “वाहितान्न्यादियु” इति निष्ठायाः परनिपातः । यां देदीप्यमानां जाज्वल्यमानां दीप्यमानां, दीप्यतेत्यहन्तात् कर्त्तरि लट् । शानजादेशः । अष्टमूर्ते-रभ्रस्य तनु नित्यमुपासते हे दमयन्ति ! आशापतिर्द्विपतिः सोऽग्रिरपि स्मरेण कर्त्ता तव दासीभक्तिं न्यदेशि दामोभवेत्यादिष्ट इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

त्वद्गोचरस्तं खलु पञ्चबाणः करोति सन्ताप्य तथा विनीतम् ।
स्वयं यथास्वादिततप्तभूयः परं न सन्तापयिता स भूयः ॥ ७२ ॥

अदाहि यस्तेन दशार्धबाणः पुरा पुरारेर्नयनालयेन ।
स निर्दहंस्तं भवदक्षिवासी न वैरशुद्धेरधुनाधमर्णः ॥ ७३ ॥

सोमाय कुप्यन्निव विप्रयुक्तः स सोममांचामति हूयमानम् ।
नामापि जागर्ति हि यत्र शत्रोस्तेजस्विनस्तं कतमे सहन्ते ॥ ७४ ॥

त्वदिति ॥ पञ्चबाणः कामस्त्वद्गोचरस्त्वामेव लक्षीकृत्य इत्यर्थः । तमग्निं सन्ताप्य तथा तेन प्रकारेण विनीतं शिक्षितं करोति खलु । यथा येन प्रकारेण स्वयं स्वादितं अनुभूतं तप्तभूय तप्तत्वं येन स सन् । भुवो भावे इति भावे क्यप् । भूयः पुनः परमन्यं न सन्तापयिता न सन्तापयिष्यति स्वयमनुभूतदुःखः स्वामदृष्टान्तेन परं तथा न दुःखाकरोतीति भावः ॥ ७२ ॥

अदाहीति ॥ यो दशार्धबाणः पक्षेपुः पुरा पुरारेर्नयनालयेन नयनाश्रयेण नेत्राग्निना अदाहि दग्धः स पक्षेपुरधुना भवदक्षिवासी त्वन्नेत्रनिष्ठः सन् तमग्निं निर्दहन् वैरशुद्धेर्वैरनिर्यातनादधमर्णं ऋणां न अनृणोऽभूदित्यर्थः । यो यथा यस्यापकरोति स तस्य तथैव प्रतिकृत्य निर्वैरो भवतीति भावः ॥ ७३ ॥

सोमायेति ॥ विप्रयुक्तस्त्वद्वियुक्तोऽग्निः सोमाय चन्द्राय कुप्यन्निव जिघांसन्निवेत्यर्थः । “ कुप्यद्गृह ” इत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । हूयमानं यज्ञे दायमानं सोमं सोमरसमांचामतिं पिबति । तथा हि यत्र पुरुषे शत्रोर्नामापि जागर्ति प्रकाशते तं शत्रुनामधारिणं तेजस्विनं परावमानासहिष्णवः, ‘ अधिक्षेपाद्यसहन्ते तेजः प्राणालयेष्वपि ’ इति लक्षणान् । कतमे सहन्ते न केऽपीत्यर्थः । तेजस्विनां शत्रुनामाप्यसत्त्वमिति भावः । सामान्येन विशेषममर्थनरूपार्थान्तरन्यासः ॥ ७४ ॥

शरैरजस्रं कुसुमायुधस्य कदर्थ्यमानस्तव कारणाय ।
 अभ्यर्चयद्विर्विनिवेद्यमानादप्येष मन्ये कुसुमाद्रिभेति ॥ ७५ ॥
 स्मरेन्धने वक्षसि तेन दत्ता संवर्तिका शैवलवह्निचित्रा ।
 घकास्ति चेतोभवपावकस्य धूमाविला कीलपरम्परेव ॥ ७६ ॥
 पुत्री सुहृद्येन सरोरुहाणां यत्प्रेयसी चन्दनवासिता दिक् ।
 धैर्यं विभुः सोऽपि तवैव हेतोः स्मरप्रतापज्वलने जुहाव ॥ ७७ ॥
 तं दह्यमानैरपि मन्मथैधं हस्तैरुपास्ते मलयः प्रवालैः ।
 कृच्छ्रेऽप्यसौ नोज्जति तस्य सेवां सदा यदाशामवलम्बते यः ॥

शरैरिति ॥ हे तरुणि ! तव कारणाय त्वदर्थे त्वत्कृते, तादर्थ्ये
 चतुर्था । कुसुमायुधस्य शरैः कुसुमवर्णरजस्रं कदर्थ्यमानः पीज्यमान एषोऽपि-
 अभ्यर्चयद्वि पूजयद्विर्विनिवेद्यमानान् समर्प्यमाणादपि कुसुमाद्रिभेति मन्ये ।
 उपदेश ॥ ७५ ॥

स्मरेन्धने इति ॥ तेनाग्निना स्मरेन्धने कामाग्निदात्रे वक्षसि दत्ता
 तापशान्तये न्यन्ना शैवलवह्निभिश्चित्रा क्युरा संवर्तिका नवदलम् । 'संवर्तिका
 नवदलं वाजकोशो वराटकः' इत्यमरः । चेतोभवपावकस्य कामाग्नेर्धूमाविला
 कीलपरम्परा ज्वालावलीरिव चक्ष्मि दीप्यते । 'वद्रेद्र्योर्जालकाला' इत्यमरः ॥

अथ यमस्य विरहावस्थां वर्णयति—पुत्रीति ॥ येन सरोरुहाणां
 सुहृद्गुणैः पुत्री पुत्रवान् एतेनाभिजन उक्तः । चन्दनमलयज्ञः हर्मवासिता
 सुरमिता दिक् दक्षिणा यत्प्रेयसी यस्य प्रियतमा एतेन भोगगम्पातिरुक्ता ।
 न विभुर्वैक्यतोऽपि तवैव हेतोः स्मरप्रियतादेव । "यथा हेतुप्रयोग" इति यथा ।
 धैर्यं स्मरस्य प्रतापज्वलने प्रतापमां जुहाव परवशो वर्तते इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

तमिति ॥ मलयो मलयोऽत्र मन्मथं कामाग्निधनम् । 'काष्ठं दार्दि-
 विन्धनः स्वेष' इत्यमरः । त यम दहमानस्तदहस्रज्ञानमवर्णरपि प्रवर्तते-

स्मरस्य कीर्त्यैव सितीकृतानि तद्दोःप्रतापैरिव तापितानि ।
 अङ्गानि धत्ते स भवद्वियोगात् पाण्डूनि चण्डज्वरजर्जराणि ॥
 यस्तन्वि ! भर्ता घुसृणेन सायं दिशः समालम्भनकौतुकिन्याः ।
 तदा स चेतः प्रजिघाय तुभ्यं यदा गतो नैति निवृत्य पान्थः ॥८०

पङ्कजैरेव हस्तैरुपास्ते तस्य शीतोपचारमाचरतीति भावः । युक्तश्चेतेदित्याह—
 यो जन. सदा यस्याशा देशम् अनुरागञ्चावलम्बते । असौ जन. कृच्छ्रे आप-
 यपि तस्य सेवां नोऽञ्जति न ल्यञ्जति यो यदुपर्जाधी तस्य तत्सेवा विपत्स्वपि
 कर्तुमुचितेत्यर्थं । अर्थान्तरन्यासः ॥ ७८ ॥

स्मरस्येति ॥ स यमो भवद्वियोगात्पाण्डूनि चण्डेन तीव्रेण ज्वरेण
 जर्जराणि अत एव क्रमात् स्मरस्य कीर्त्यां सितीकृतानि धवलीकृतानीव तस्य
 स्मरस्य दोःप्रतापैस्तापितानीव स्थितानीत्युभयत्राप्युत्प्रेक्षा । अङ्गानि धत्ते । अत्र
 यथासङ्ख्योत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ७९ ॥

अथ वरुणस्य विरह वर्णयति—य इत्यादि ॥ हे तन्वि ! कृशाद्रि !
 यो देवः सायं घुसृणेन कुडुमेन समालम्भने अनुलेपने कौतुकिन्याः कुतूहल-
 बत्याः आनपारुण्यात् कुडुमलिप्तवद्रासमानाया इत्यर्थः । दिशः प्रतीच्या भर्ता
 प्रातः प्राच्या अपि तथात्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं सायङ्ग्रहणम् । स वरुणः तदा तस्मिन्
 काले तुभ्यश्चेतः प्रजिघाय प्रहितवान् । “हेरचडि” इति कुत्वम् । यदा यस्मिन्
 काले गतः प्रयात. नित्यं पन्थान गच्छतीति पान्थो निवृत्य नैति नायाति
 अपुनरावृत्तिलिङ्गान्नुनं चित्रास्वात्योः प्रहितवानित्युत्प्रेक्षा । “नन्दन्ति न निवर्तन्ते
 चित्राम्नास्वोर्गता नरा” इति वचनात् । अत एवात्र कवे पान्थशब्दप्रयोगः
 “पथो ण नित्यम्” इति नित्याश्वगमने पथिन्शब्दात् णप्रत्ययपान्थादेशयो-
 र्विधानात् । अत एव “नित्यप्रहृण प्रत्ययार्थविशेषणम्” इति काशिकायाम् ।
 ताश्चित् स्वयमेव गानन्दं विहरति न निवर्तत इति तात्पर्यम् ॥ ८० ॥

तथा न तापाय पयोनिधीनामश्वामुखोत्थः क्षुधितः शिखावान् ।
 निजः पतिः संप्रति वारिपोऽपि यथा हृदिस्थः स्मरतापदुःस्थः ॥
 यत्प्रत्युत त्वन्मृदुबाहुवह्नीस्मृतिस्त्रजं गुम्फति दुर्विनीता ।
 सतो विधत्तेऽधिकमेव तापं तेन श्रिता शैत्यगुणा मृणाली ॥ ८२ ॥
 न्यस्तं ततस्तेन मृणालदण्डखण्डं वभासे हृदि तापभाजि ।
 सच्चित्तमग्नैर्मदनस्य बाणैः कृतं शतच्छिद्रमिव क्षणेन ॥ ८३ ॥

तथेति ॥ तथा क्षुधितः सुभुधितः । “वसतिक्षुधोः” इति निश्या-
 मिडागमः । अश्वामुखोत्थ शिखावान् वड्वाभिः पयोनिधीनां तापाय न भवति
 यथासां स्मरदाहेन दुःखं तिष्ठतीति दुःस्थोऽस्वस्थो निजः पतिर्वरुणः हृदि
 तिष्ठतीति हृदिस्थः स्मर्यमाण एव वारीणि पातीति वारिपो वारिरक्षकोऽपि सन्
 तापाय भवति तथा साध्यात् कुक्षिस्थोऽपि वड्वाभिर्न तापयतीत्यर्थः । ईदृक्
 तापामम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ८१ ॥

यदिति ॥ तेन वरुणेन श्रिता सन्तापशान्तये सेविता शैत्यमेव गुणा
 यस्याः सा शैत्यगुणा शीतलैकस्वभावेत्यर्थः । तथापि दुर्विनीता प्रतिकूलचारिणी
 मृणाली बालमृणालं अल्पत्वविवक्षायां श्रीलिङ्गता । ‘स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादि-
 विवक्षापक्षे यदि’ इत्यमरः । “जातेरस्त्रीविषयादयोपधान्” इति ङीप् ।
 यद्यस्मात्तव मृदुबाहु वत्याविव तयोः स्मृतीनां स्त्रजं मालां गुम्फति रचयति
 अजस्रं स्मारयतीत्यर्थः । ततस्त्वद्बाहुस्मारकत्वादेतो. प्रत्युत वैपरीत्येन । प्रत्युते-
 त्युक्तवर्गीत्य इति षण्व्याह्वानम् । अधिक तापमेव विपत्ते विनन्यते एते-
 नास्य ज्वरावस्योक्ता । अत्र मृणाल्याः कविसम्मतसादर्याद्बाहुवह्नीस्मारकत्वोक्तेः
 स्मरणालङ्कारः । तदुपजावनेन तस्यास्यापशान्तिहेतोर्नाद्विपरीततापकार्योन्वय-
 कथनाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिलक्षणो विषमालङ्कारभेद इत्यनयोपज्ञाभिभावेन सद्वरः ॥

न्यस्तमिति ॥ ततस्मदनन्तरमपि तेन वरुणेन तापभाजि हृदये न्यस्त
 मृणालदण्डस्य विगङ्गास्य स्रग्दं शकलं तस्य वरुणस्य वित्ते मर्ममदनस्य

इति त्रिलोकीतिलकेषु तेषु मनोभुवोविक्रमकामचारः ।

अमोघमल्लं भवतीमवाप्य मदान्धतानर्गलचापलस्य ॥ ८४ ॥

सारोऽथ धारेव सुधारसस्य स्वयंवरः श्वो भविता तवेति ।

सन्तर्पयन्ती दमयन्ति ! तेषां श्रुतिः श्रुती नाकजुषामयासीत् ॥

समं सपत्नीभवदुःखतीक्ष्णैः स्वदारनासापथिकैर्मरुद्भिः ।

अनङ्गशौर्यान्लतापदुःस्थैरथ प्रतस्थे हरितां मरुद्भिः ॥ ८६ ॥

श्वणैः क्षणेन शत छिद्राणि यस्य तत्तथा कृतमिव प्रतिकूलाचरणरोषाच्छतधा
प्रणीतमिव वमासे । उत्प्रेक्षा ॥ ८३ ॥

इतीति ॥ हे भैमि ! भवतीमेवामोघमल्लम् अवाप्य मदान्धतया
अनर्गलचापलस्य उच्छृङ्खलचेष्टितस्य मनोभुवः कामस्य त्रिलोकीतिलकेषु
त्रिभुवनभूषणेषु तेष्विन्द्रादिषु विषये इतीत्यं विक्रमस्य कामचारः स्नाच्छन्यवृत्ति-
र्बर्तत इति शेषः ॥ ८४ ॥

सार इति ॥ अथानन्तरसमये हे दमयन्ति ! तव स्वयंवरः श्वः परे-
ऽह्नि भविता भविष्यतीति श्रुतिवार्ता । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाप्राये वार्ताया श्रोत्र-
कर्मणि' इति विश्वः । सुधारसस्य सारः सारभूता धारेव सन्तर्पयन्ती नाकजुषा-
मिन्द्रादीनां श्रुती श्रोत्रे अयासीत् प्राप सारोत्येति पाठे सारप्रभवेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

ममिति ॥ अथ स्वयंवरवार्ताश्रवणानन्तरमनङ्गस्य शौर्यान्लेन प्रता-
पान्निना यस्तापस्तेन दुःस्थैरस्वस्थैर्हरितां दिशा सम्बन्धिभिर्मरुद्भिर्देवैरिन्द्रादिभिः
स्वस्वामिभावसम्बन्धे षष्ठ्यासमासः । समानं पतिर्यस्याः सा सपत्नी । "नित्यं
सापल्यादिषु" इति डीप् नकारश्च । तद्भवेन दुःखेन तीक्ष्णैर्दुःसहैः स्वदाराणां
नासामु पन्थानं गच्छन्तीति पथिकैः पान्थैर्मरुद्भिः समं वायुभिः सह 'महतौ
पवनामरी' इत्यमरः । प्रतस्थे प्रस्थित भावे लिट् । शच्यादिभिरिन्द्रादिकलत्रै-
र्वागामिसापदन्यदुःखादीर्षमुष्णञ्च निःश्वसितमित्यर्थः । अत्र पवनामरप्रस्थानयोः

अपास्तपाथेयसुधोपयोगैस्त्वच्चुम्बिनैव स्वमनोरथेन ।

क्षुधञ्च निर्व्यापयता तृषञ्च स्वादीयसाध्ना गमितः सुखं तैः ॥

प्रिया मनोभूशरदावदाहे देवीस्त्वदर्थेन निमज्जयद्भिः ।

सुरेषु सारैः क्रियतेऽधुना तैः पादारपणानुग्रहभूरियं भूः ॥ ८८ ॥

अलङ्कतासन्नमहीविभागैरयं जनस्तैरमरैर्भवत्याम् ।

अवापितो जङ्गमलेख्यलक्ष्मीं निक्षिप्य सन्देशमयाक्षराणि ॥ ८९ ॥

कार्यकारणभावात्तदङ्गलक्षणातिशयोक्तयुत्थापितः सहोक्तयलङ्कारः । सहार्थेनान्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तिः । कल्पितोपमपर्यन्ता सा सहोक्तिरिहोच्यते ॥” इति लक्षणात् ॥ ८६ ॥

अपास्तेति ॥ पथि साधु पाथेयम् । ‘पाथेय सम्बलं स्मृतम्’ इति गादवः । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्हम् । तच्चासौ सुधा च तस्या उपयोगोऽपास्तो यैरिन्द्रादिभिः क्षुधं बुभुक्षां तृषं तृष्णां पिपासां निर्व्यापयता शमयता स्वादीयसा अमृतादपि स्वादुतरेण त्वच्चुम्बिना भवद्रोचरेण स्वयं मनोरथेनैवाध्वा सुखं गमितो नीतः अमृतमप्युत्सृज्य त्वज्जानमात्रसम्बन्धाः प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

प्रिया इति ॥ त्वमेवार्थः प्रयोजन तेन निमित्तेन प्रिया दयिताः देवीः शच्यादिदाराः मनोभुवः कामस्य शरा एव दावो दवामिलस्य दाहे विरहानले निमज्जयद्भिः सद्भिः सुरेषु सारैः श्रेष्ठैरिन्द्रादिभिरधुना इयं भूर्विदर्भदेशः पदारपण-मेवानुग्रहस्तस्य भूः स्थान क्रियते कुण्डिनोपकण्ठ एव तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

अलङ्कृतेति ॥ अलङ्कृत आगममहीविभागो भूप्रदेशो यैस्तैः गर्मापं गतैरमरैरयं जनः स्वयमित्यर्थः । भवत्यां विषये त्वां प्रतीत्यर्थः । सन्देश-मयाक्षराणि सन्देशरूपाणि वाक्यानि निक्षिप्य अपेयित्वा जङ्गमलेख्यस्य लक्ष-लेख्यस्य लक्ष्मीमवापितः तेषामहं सन्देशहर इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

एकैकमेते परिरभ्य पीनस्तनोपपीडं त्वयि सन्दिशन्ति ।
 त्वं मूर्च्छतान्नः स्मरभिह्वशत्यैर्मुदे विशल्यौषधिवह्निरेधि ॥ ९० ॥
 त्वत्कान्तिमस्माभिरयं पिपासन् मनोरथाश्वासनयैकयैव ।
 निजः कटाक्षः खलु विप्रलभ्यः कियन्ति यावद्गुण वासराणि ॥

एकैकमिति ॥ एते देवाः एकैकं प्रत्येकमेवेत्यर्थः । वीप्सायां द्विरुक्तिः ।
 एक बहुव्रीहिवदिति बहुव्रीहिवद्भावात् सुलोपः कियाविशेषण चैतन् अन्यथैकत्व-
 नपुंसकत्वानुपपत्तेः केषुचित्पुस्तकेषु प्रत्येकमित्येव पाठः । पीनस्तनयोरुपपीड्य
 पीनस्तनोपपीडं सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्म इति णमुलप्रत्ययः । परिरभ्यालिङ्ग्य
 सन्दिशन्ति वाचिक कथयन्ति किमिति स्मर एव भिन्नोऽन्वयभेदः । 'मूला-
 श्लेप्रादयो भिन्ना कथ्यन्ते ह्यन्त्यजातयः' इति हलायुधः । तस्य शल्यं शूरे-
 र्मूर्च्छतां मुह्यतां नोऽस्माकं मुदे त्व विशल्या उद्धृतशरया च सा औषधिर्वह्नी
 विशल्यकरणीलता । एधि भव अस्तेर्लोभमध्यमैकवचन ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च
 इत्येकारः । हुञ्जल्भ्यो हेधिः । * "धि च" इति सकारलोपः ॥ ९० ॥

अथ षोडशभिः श्लोकैः सन्देशमेवाह—त्वदित्यादि ॥ हे भूमि!
 त्वत्कान्तिं त्वद्वावभ्यासृत पिपासन् पातुमिच्छन्, पिबतेः सनन्ताह्लटः शक्तादेशः ।
 अयं निजोऽस्वदीयः कटाक्षोऽस्माभिः कियन्ति वासराणि यावन् कियद्दिन-
 पर्यन्तमित्यर्थः । अत्यन्तसयोगे द्वितीया अवधौ यावच्छब्दः । एकया मनोरथेन
 मनोरथप्राप्त्या या आश्वासना तयैव अय ते मनोरथ इदानीमेव प्राप्स्यत इत्येव-
 मुपसान्त्वनयैव विप्रलभ्यः प्रतार्य खलु ? मण पथिकैस्तृपित इवेति भावः ।
 अल कालयापनया दिदृक्षवो वयमनुकम्पनीया इति तात्पर्यार्थः ॥ ९१ ॥

* अहो ! महामहोपाध्यायस्यापि प्रमादः । न ह्यल "धि च" इति
 मलोपस्यावकाशः । तथा हि—अस् + हि इति स्थिते "ध्वसोरेद्धौ" इत्यादिना-
 ऽल्लोन्त्यपरिभाषया सस्य एत्वे तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् हेधित्वे च कृते
 अ ए + धि इति जाते "श्रमोः" इत्यादिना अहोपि च "एधि" इति रूप
 सिद्धतीत्यवधेयम् ।

निजे सृजास्मासु भुजे भजन्त्यावादित्यवर्गे परिवेषवेपम् ।
प्रसीद निर्वापय तापमङ्गैरनङ्गलीलालहरीतुपारैः ॥ ९२ ॥

दयस्व नो घातय नैवमस्माननङ्गचाण्डालशरैरदृश्यैः ।
भिन्ना वरं तीक्ष्णकटाक्षवाणैः प्रेमस्तव प्रेमरसात् पवित्रैः ॥ ९३ ॥
त्वदर्धिनः सन्तु परःसहस्राः प्राणास्तु नस्त्वचरणप्रसादः ।
विशङ्कसे कैतवन्तितश्वेदन्तश्चरः पश्वशरः प्रमाणम् ॥ ९४ ॥

निजे इति ॥ हे भूमि ! निजे स्वीये भुजे बाहू आदित्यवर्गे सुरवर्गे
सूर्यवर्गे चास्मासु परिवेषस्य वेष्टनस्य सूर्यपरिधेक्ष वेपमाकारं भजन्त्या सृज
कुरु आलिङ्ग्यैत्यर्थः । 'परिवेषो रवेः पार्श्वमण्डले वेष्टने तथा' इत्यजपालः ।
प्रसीद प्रसन्ना भव अनङ्गलीलालहरीभिर्मदनविहारोर्मिभिः तुपारैः शीतलैरङ्गैः
तापं निर्वापय शमय ॥ ९२ ॥

दयस्येति ॥ हे भूमि ! नोऽस्माकं दयस्व अस्माननुकम्पस्वेत्यर्थः ।
“अर्धागर्भदेशां कर्मणि” इति षष्ठी । अदृश्यैरलक्ष्यैरनङ्ग एव चाण्डालस्तस्य
शरैरेवमस्मान् न घातय न मारय । किंतु प्रेमैव रसोऽनुरागो जल च तस्मान्
पवित्रैः शुद्धैस्तव तीक्ष्णैः कटाक्षैरेव वाणैर्भिन्ना विदारिताः गन्तः प्रेमः प्रिया-
मदं । प्रपूर्वादिणो लड्डतमयहुवचनम् । वरं मनाक् प्रियम् । जीवनागम्भवे वरं
चण्डालहृन्मरणात्तीर्थमरणमिति भावः ॥ ९३ ॥

त्वदर्धिति ॥ हे भूमि ! त्वामर्धयन्त इति त्वदर्धिनः त्वत्कामुषाः
गहस्यत् परे पर गहस्याः गहव्याधिकगह्याका इत्यर्थः । 'पर.शताद्यासं देवा
परा मङ्गला शतादिकाद्' इत्यमरः । पशमिति योगविभागात्, गमागः
राजदन्तादित्वाद्गुपगर्जनस्य सत्यशब्दस्य परनिपातः । पारस्करादित्वात् गुडा-
गमः । सन्तु, नोऽस्माकं प्राणान्नु त्वचरणयोः प्रगाशोऽनुग्रहः वय त्वदेकावत-
जीविता इत्यर्थः । अथ कैतवन्तितं कपटनाटकं विशङ्कसे चेत् अन्तधरो
इत्यान्तर्बती पश्वशरः प्रमाण काम एकात्र गार्हाः सदि महती देपेति भावः ॥

अस्माकमध्यासितमेतदन्तस्तावद्भवत्या हृदयं चिराय ।

वहिस्त्वया लङ्घ्यतामिदानीमुरो मुरं विद्विषतः श्रियेव ॥ ९५ ॥

दयोदयश्चेतसि चेत्तवाभूदलङ्कुरु थां विफलो विलम्बः ।

भुवः स्वरादेशमथाचरामो भूमौ धृतिं यासि यदि स्वभूमौ ॥ ९६

धिनोति नास्मान् जलजेन पूजा त्वयान्वहं तन्वि ! वितन्यमाना ।

तव प्रसादाय नते तु मौलौ पूजास्तु नस्त्वत्पदपङ्कजाभ्याम् ॥ ९७

अस्माकमिति ॥ भवत्या पूज्यया । भवतेर्भवतुप्रत्ययः । “उगितश्च”

इति ङीप् । त्वयाऽस्माकमेतदन्तर्वृत्तिं हृदयं स्वान्तं चिराय चिरात्प्रवृत्तिं अध्यासितं तावदधिष्ठितमेव । अवधारणे तावच्छब्दः । निरन्तरं चिन्तयेति भावः । किं त्विदानीं वहिर्वाह्यमपि हृदयं वक्षः “हृदयं वक्षसि स्वान्तम्” इति विश्वः । मुरं मुरश्च विद्विषतो विष्णोः हृदयं द्विपोऽमित्र इति शतृप्रत्ययः । “द्विषः शतुर्वा” इति विकल्पात् “न लोक” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । श्रियेवालङ्घ्यताम् ॥ ९५ ॥

दयेति ॥ तव चेतसि दयादयः दयाविर्भावः अभूच्छेत् थां स्वर्गमलङ्कुरु ।

विलम्बो विफल इत्यर्थः । ‘शुभस्य शीघ्रम्’ इति न्यायादिति भावः । अथाथवा स्वभूमौ स्वजन्मस्थाने भूमौ भूलोके धृतिं सन्तोषं यासि यदि तर्हि भुवो भूमेः स्वरादेशं स्वर्गसंज्ञामाचरामः वयं चात्रैव स्थास्याम इत्यर्थः । स्वाधिष्ठित एव स्वर्ग इति भावः ॥ ९६ ॥

धिनोतीति ॥ हे तन्वि ! त्वया अन्वहमनुदिनं वीप्सायामव्ययीभावे

अनश्च, नपुंसकादन्यतरस्याम् इति समासान्तः “अहृष्टखोरेव” इति टिलोपः । वितन्यमाना क्रियमाणा जलजेन जातावेकवचनम् । जलजैः पूजा अस्मान् न धिनोति न प्रीणयति । किंतु, तव प्रसादाय प्रसादार्थं नते नम्रे मौलौ मूर्ध्नि त्वत्पदपङ्कजाभ्यां नोऽस्माकं पूजा अस्तु । प्रणयापराधेषु त्वत्पादताडनार्थिनो वयमिति भावः ॥ ९७ ॥

स्वर्णैर्वितीर्णैः करवाम वामनेत्रे ! भवत्या किमुपासनासु ।

अङ्ग ! त्वदङ्गानि निपीतपीतादर्पाणि पाणिः खलु याचते नः ॥

वयं कलादा इव दुर्विदग्धं त्वद्वैरिमस्पर्धि दहेम हेम ।

प्रसूननाराचशरासनेन सहैकवंशप्रभवध्रु ! बध्रु ॥ ९९ ॥

स्वर्णैरिति ॥ हे वामनेत्रे ! चाहलोचने ! भवत्या त्वया निजोपास-
नासु पूजामु वितीर्णैः समर्पितैः स्वर्णैः कनककमलादिभिः किं करवाम न
किमपीत्यर्थः । यतः स्वर्णाचलवासिनो वयमिति भावः । किंतु, अहेत्यामन्त्रणे
निपीतो गृह्णातः पीतायाः हरिद्राया दर्पः कान्तिगर्वो यैस्तानि, 'निशाख्या
काशनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी' इत्यमरः । त्वदङ्गानि नोऽस्माकं पाणिर्याचते
खलु ? पीतदर्पाणांति पुलिङ्गपाठे पीतानां स्वर्णादिद्रव्याणां दर्पमिति व्याख्येयम् ।
स्वर्णादुत्कृष्टवस्तुसम्भवे अपकृष्टस्वर्णस्वीकारो न युक्त इति भावः । साधुधायमेव
पाठः । अन्यथा स्वर्णसञ्चारिणां त्वदङ्गेषु स्वर्णादुत्कर्षे वक्ष्ये हरिद्रामात्रा-
दुत्कर्षोत्तलनीचित्यादिति ॥ ९८ ॥

वयमिति ॥ प्रसूननाराचशरामनेन कामचापेन सह एकवंशप्रभवे
एककारणोत्पन्ने अत्यन्ततत्सदृशे इति यावत् । ध्रुवा यस्याः सा तद्भूरित्यूङ्गन्तो-
त्तरपदे बहुव्रीहिः । अन्यथा अनुङ्गन्तस्य भ्रूशब्दस्योवह्स्थानरथानदीत्वात्
सम्बुद्धावम्बार्थेत्यादिना नदीहस्तो न स्यात् । ननु ऊङ्गन्त इत्युक्त्वा फयमूकारा-
दिति चेत् गत्वम् अप्राणिजातेश्वारज्वार्दीनामित्यत्र "अलावूः, कर्कन्धूः" इति
भाष्यसारेणोदाहरणादकारादप्युङ्गन्तस्येवेति ज्ञायते । अत एव वामनः ऊङ्गारा-
दप्युङ्गन्तैरिति । तदेतत् गम्यग्विवेचितमम्माभिः कुमारसम्भवसञ्ज्ञाविन्या
विमानना मुध्र ! कुतः पितुर्गृष्ट इत्यत्र । तस्याः सम्बुद्धिः एकवंशप्रभवध्रु !*

* वस्तुतस्तु 'निरङ्गशाः कवयः' इति सूत्रेणैवाप्य साधुत्ववचनं सार्थायः ।
यतो हि ध्रुशब्दस्य कथशिदृङ्गन्तम्बकल्पनायामपि उवर्म्प्यानिर्भवं कथङ्कारभ-
हियेत ? ऊङ्गन्तत्वे यथैव भाष्यामिति किं पाणिन्याहा आहोऽपिदाज्ञाहा ?

सुधासरःसु त्वदनङ्गतापः शान्तो न नः किं पुनरप्सरस्सु ।

निर्वाति तु त्वन्ममताक्षरेण सूनाशुगेपोर्मधुशिकरेण ॥ १०० ॥

खण्डः किमु त्वद्विर एव खण्डः किं शर्करा तत्पथशर्करैव ।

कृशाङ्गि ! तद्वद्विरसोत्थकच्छतृणन्नु दिक्षु प्रथितं तदिक्षुः ॥ १०१ ॥

वयं कलाः स्वर्णखण्डान् दान्ति खण्डयन्तीति कलादाः स्वर्णकारा इव । 'कलादा स्वमकारका' इत्यमरः । तव गौरिम्णा सह स्पर्धत इति तत्स्पर्धि अत एव प्रबलविरोधितया दुर्विदग्धमविदग्ध बुद्धिशून्य च बभ्रु पिङ्गलम् । 'बभ्रु स्यात् पिङ्गले त्रिपु' इत्यमरः । हेम सुवर्णं दहेम । त्वदङ्गस्पर्धापराधादविदग्धे-
श्चास्माक दाह्यस्वर्णसमर्पणात् सर्वानवद्याङ्गसमर्पणमेव सन्तर्पणमिति भावः ॥ ९९ ॥

सुधेति ॥ हे भैभि ! सुधासरःसु अमृतसरसीषु नोऽस्माकं त्वत्कृता-
नङ्गतापो न शान्तः अप्सरःस्वपां सर सु ऊर्वश्यादिवेश्यासु वा किं पुनः किमुत ?
किन्तु सूनाशुगेपोः कामवाणस्य मधुशिकरेण मङ्गरन्दविन्दुना तत्सदृशेनेत्यर्थः ।
तव ममताक्षरेण ममताव्यञ्जकवाक्येन मर्दाया यूयमित्येवरूपेण निर्वाति
शान्मयति । यद्विरहादय ताप स तत्सङ्गमेकसाध्यो नोपायान्तरसाध्य इत्यथ ॥

खण्ड इति ॥ हे कृशाङ्गि ! खण्डः खण्डशर्करा त्वद्विर एव त्वद्वचस
एव खण्डः शकल किमु ? 'स्यात्खण्डः शकले चेशुविकारमणिदोषयोः' इति
विश्वः । तथा शर्करा गिताख्यशर्करा तस्या गिरः पन्धास्तत्पथः तस्मिन् मार्गे
शर्करा शिलाशकलप्रचुरमृदेव किमु ? 'शर्करा खण्डविकृताधुपला कर्पराशयोः'
इत्युभयत्रापि विश्वः । दिक्षु प्रथितं प्रख्यात इक्षुरिस्वाख्यं तत् तृण तस्या गिरः
त्वद्विर भर्त्ता भङ्गवान् तरङ्गितो रसः शृङ्गारादिरुदकं च तदुत्थं कच्छे अनूपे-
तृणं नु ? उत्तेति पाठे रसोत्सो रसप्रवाहः तस्य कच्छनृणं किमित्यर्थः । जल-
प्रायमनूपं स्यात् पुति कच्छस्तथाविधे' इत्यमरः । सर्वत्रान्यथा कथं खण्डादी-
नामादृष्टाधुर्यमिति भावः । किवाद्यस्तूप्रेक्षायां अत्रोत्प्रेक्षात्रयस्य समृष्ट-
त्वात् गजातीयससृष्टिः । अत्र द्रव्ये वैशेषिककारः—“मत्स्यन्दिका खण्डसिताः
क्रमेण गुणवत्तमाः । यथा यथा हि नैर्मल्य मधुरत्व तथा तथा ॥ धातत्वा-

ददाम किं ते सुवयाधरेण त्वदास्य एव स्वयमास्यते यतः ।

विधुं विजित्य स्वयमेव भावि त्वदाननं तन्मखभागभोजि ॥ १०२

प्रिये ! वृणीष्वामरभावमस्मादिति त्रपोदधि वचो न किन्नः ।

त्वत्पादपद्मे शरणं प्रविश्य स्वयं वयं येन जिजीविषामः ॥ १०३

अस्माकमस्मान्मदनापमृत्योस्त्राणाय पीयूषरसोऽपि नासौ ।

प्रसीद् तस्मादधिकं निजन्तु प्रयच्छ पातुं रदनच्छदन्नः ॥ १०४ ॥

निर्मलत्वाच्च तथा सिततमकृमात् । बालुकेव भृशं सूक्ष्मा सुत्रिगधा सित-
पिङ्गला ॥ मत्स्याण्डाकृतिसाहस्ययोगान्मत्स्यन्दिका स्मृता । स्फटिकोपलस्रण्डाभः
खण्डस्तच्छर्कराः समा ॥ शर्करा निर्मला सैव सिता तु सितशर्करा । निर्मलेव
सिता सा तु राजराज इतीरिता ॥ इति ॥ १०१ ॥

किञ्च नेष्टदानेन त्वदारारधने शक्ता वयं किंतु त्वत्कर्मणैकशरणा इशाशये-
नाह—ददामेति ॥ ते तुभ्यं किं ददाम किं वितराम दातव्यं किमपि
नास्तीत्यर्थः । अमृतमलीति चेत् तथैवास्मीत्याह । कुतः यतो यस्मात् कारणान्
सुधया अधरेणाधररूपेण त्वदास्य एव स्वयं साक्षादास्यते स्वीयते, भावे लट् ।
यत्रभागोऽस्मीति चेत् सोऽपि ते जयलभ्य इत्याह । त्वदाननं कर्तुं विधुं चन्द्रं
स्वयमेव परानपेक्षं विजित्य तस्य विधोर्मरो यागे भागमश भोक्तुं शीलमस्येति
तद्भोजि भावि भविष्यत् तत्स्थानाधिपत्वाद्वा धर्मलाम इति भावः ॥ १०२ ॥

त्वदायत्तमेवेत्याह—प्रिय इति ॥ हे प्रिये ! दमयन्ति ! अम्मदम्मत्त-
अमरभावममरत्वं अबिनाशित्व च वृणीष्वेत्येवंरूपं नोऽस्माकं वचः प्रप्राप्तुदयतीति
त्रपोदधि लज्जावहं न भवति किम् ? भवत्येवेत्यर्थः । कुतः येन कारणेन तव
पादावेव पद्मे ते एव शरणं प्रविश्य रक्षकं प्राप्य वयं स्वयमनामय जिजीविषामो
जीवितुमिच्छामः । स्वयं श्रुपितस्मात्प्रार्थिनम्हातुः शुक्रेपज्यप्रातेष्वावत् परि-
हाणास्पदमेवेति भावः ॥ १०३ ॥

न चामृतगेविनां वः कुतो धरणप्रगांकारिति वाच्यमित्याह—अस्माक-
मिति ॥ हे दमयन्ति ! अस्मान्मदनादेवापमृत्यो रथाशादस्माक प्राणाय

प्लुष्टश्चापेन रोपैरपि सह मकरेणात्मभूः केतुनाभू-

द्वृत्तां नस्त्वत्प्रसादादथ मनसिजतां मानसो नन्दनः सन् ।
भ्रूभ्यां ते तन्वि ! धन्वी भवतु तव सितैर्जैत्रभङ्गः स्मितैस्ता-
दस्तु त्वन्नेत्रचञ्चत्तरशफरयुगाधीनमीनध्वजाङ्कः ॥ १०५ ॥

स्वप्नेन प्रापितायाः प्रतिरजनि तव श्रीषु मग्नः कटाक्षः

श्रोत्रे गीतामृताब्धौ त्वगपि ननु तनूमञ्जरीसौकुमार्ये ।

रक्षणाय असी पायूपरसोऽपि नाल किन्तु तस्मात् पायूपरमादधिक निज
त्वदीय रदनच्छदमोष्ठ पातु नोऽस्मभ्य प्रयच्छ देहि प्रसाद प्रसन्ना भव ॥ १०४

प्लुष्ट इति ॥ हे तन्वि ! दमयन्ति ! आत्मना स्वयमेव भवतीत्यात्मभू-
कामः स्वै. स्वकीये. चापेन रोपैर्याणि, 'पत्री रोप इपुर्द्रव्यो.' इत्यमर । मकरेणैव
केतुना च सह प्लुष्टो दग्धोऽभूत् । स आत्मभूरधेदानां तव प्रसादाद्धेतोः नो-
ऽस्माकं तव च सम्भूयेत्यर्थः । "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्" इति युष्मदस्मदो-
रेकशेषे परशेषः । मानसो मन सम्बन्धी नन्दन पुत्रः आनन्दयिता च सन् ।
'नन्दनो हर्षके मुते' इति विश्वः । मनसि जातो मनसिजस्तस्य भावस्तता
तां "सप्तम्या जनेर्द्ध हलदन्तात्सप्तम्याः सप्तम्याम्" इत्यल्लुक् । धत्तां दधातु
तुद्योस्तातडाशिध्यन्यतरस्याम् । प्लुष्टः दग्ध आत्मभूर्भवत्वस्तु मनसोऽप्यात्म-
त्वादित्यर्थः । "आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिषु" इति विश्वः ।
त्वय्यस्मासु च कामस्तुल्यवृत्तिरस्त्विति भावः । किञ्च ते तव भ्रूभ्यां धन्वी
चापवान् भवतु । धन्वनशब्दाद्रीत्यादिपाठादिनि. । तव सितैर्निर्मलैः स्मितै-
र्हसितैर्जैत्रा भङ्गा यस्य सः जित्वरेषुः स्ताद्भवतु अस्तेर्लोष्टि नेस्त्रातडादेशः ।
तव नेत्रे एव चञ्चत्तरावतिचञ्चलौ शफरी तयोर्युगं तदधीनस्तद्भ्यो मीनरूपो
ध्वज एवाङ्को लाञ्छनं यस्य सोऽस्तु त्वन्नेत्राभ्यां मीनध्वजवानस्त्वित्यर्थः ।
'अत्र यथासङ्गयसङ्गीर्णो रूपकालङ्कारः । धग्धरावृत्तम् ॥ १०५ ॥

स्वप्नेनेति ॥ हे तन्वङ्गि ! तनून्यङ्गानि यस्याम्नस्याः मम्बुद्धिः ।

"अङ्गगात्रकण्ठेभ्यः" इति ङीप् । कृशाङ्गि ! प्रतिरजनि रजन्या रजन्या,

नासा श्वासाधिवासेऽधरमधुनि रसज्ञा चरित्रेषु चित्तं

तन्नस्तन्वङ्गि ! कैश्चिन्न करणहरिणैर्वागुरा लम्बितासि ॥

इति धृतसुरसार्थवाचिकस्रङ्गिजरसनातलपत्रहारकस्य ।

सफलय मम दूततां वृणीष्व स्वयमवधार्य दिगीशमेकमेपु ॥ १०७

आनन्दयेन्द्रमथ मन्मथमम्रमग्निं

केलीभिरुद्धर तनूदरि ! नूतनाभिः ।

वीप्सायामव्यर्थाभावः । स्वप्नेन (कर्त्रा) प्रापिताया स्वप्नदृष्टाया तव शीघ्रं
मौन्दर्यलहरीषु नोऽस्माक कटाक्षो मम गीत एवामृताब्धौ सुधासमुद्रे ध्रोत्रे
ममे, तनूः मूर्तिरेव मञ्जरी कुमुमगुच्छाः तस्याः साकुमार्ये मादेव त्वगपि ममा ।
ननु श्वासाधिवासे निश्वासमारुतसौरभे नासा ममा अधरमधुन्यधरामृते रसज्ञा
रसना ममा चरित्रेषु चेष्टामु चित्त मम तत् तस्मात् कैश्चित् करणैरिन्द्रियैरेव
हरिणैस्त्वं वागुरा मृगबन्धिनी रज्जुः न लम्बिता न प्राप्तासि सर्वरपि प्रापि-
तेत्यर्थः । अस्माकं सर्वेन्द्रियसम्मोहनं ते रूपशिल्पमिति भावः । अत्र चतुर्थ-
पादार्यस्य पूर्वपञ्चाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गं तच्च करणहरिणै-
रित्यादिरूपकेण गङ्गीर्यते । पूर्वोक्तमेव वृत्तम् ॥ १०६ ॥

इतीति ॥ इतित्य धृता सुरसार्थस्येन्द्रादिवृन्दस्य वाचिकस्रक् सन्देश-
वान्मपरम्परा येन तस्य निजस रसनातलस्यैव पत्रस्य लेखस्य यो हारकस्तस्य
मम दूततां सफलय माफलां कुरु एषु मध्ये एकं दिगीशं स्वयमात्मनिवावधार्य
निधित्य वृणीथाः वृणीष्व । वाचिको व्याख्यात । अत्र नलदूल्यमाफरस्य
वरणवाक्यार्थहेतुकत्वात् पूर्ववदलङ्कारः । स च रसनातलपत्रस्य यो हारक-
स्तस्येति रूपकेण गङ्गीर्यते । पुष्पिताम्रा वृत्तम् ॥ १०७ ॥

आनन्दयेति ॥ हे तनूदरि ! कृशोदरि ! नूतनाभिरभिनवाभिः
केलीभिः क्रीडाभिः मन्मथमम्रमिन्द्रं आनन्दय; अथवा तादृशमेव भूमि ताभिः

आसादयोदितदयं शमने मनो वा

नो वा यदीत्थमथ तद्वरुणं वृणीथाः ॥ १०८ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरस्सुतं

श्रीहीरस्सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामह्लदेवी च यम् ।

तस्यागादयमष्टमः कविकुलादृष्टाध्वपान्थे महा-

काव्ये चारुणि वैरसेनिचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

रुद्धर; अथवा शमने यमे उदितदयं जातानुकम्पं मनः आसादय निवेशय ।
इत्थं नो वा यदि अथ तत्तर्हि मन्मथमग्नं वरुणं वृणीथाः वृणीष्व ॥ १०८ ॥

श्रीहर्षमित्यादि ॥ कर्वाणां कुलेन समूहेन अदृष्टे अध्वनि यत्पान्थं
नित्यपथिक तस्मिन् चादृष्टि शोभने वैरसेनेर्नलस्य चरिते तस्य श्रीहर्षस्य महा-
काव्ये निसर्गोज्ज्वलोऽयमष्टमः सर्गः अगात् सम्पूर्ण इति भाव ॥ १०९ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारिणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचल-
मल्लिनाथमूरिविरचिते नैपथव्याख्याने जीवानुसमाख्याने
अष्टमः सर्गः समाप्तः ।

इतीयमक्षिभ्रुवविभ्रमेङ्गितैः स्फुटामनिच्छां विवरीतुमुत्सुका ।
 तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छयाऽशृणोद्दिगीशसन्देशगिरो न गौरवात् ॥ १ ॥
 तदर्पितामश्रुतवद्विधाय तां दिगीशसन्देशमयीं सरस्वतीम् ।
 इदं तमुर्वीतलशीतलद्युतिं जगाद वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी ॥ २ ॥

अथ दमयन्तीवृत्तान्तं वक्तुं विततबहुतरदूतवाक्यश्रवणजनितामिन्द्रा-
 वनुरागशङ्कां तावद्वारयति—इतीति ॥ इयं दमयन्ती अक्षिणी च भ्रुवी च
 अक्षिभ्रुव द्वन्द्वैकवद्भावः । “अचतुर” इत्यादिना समासान्तादिनिपातनात्
 साधु । तस्य विभ्रमो विकारः स एव इङ्गित चेष्टा तैरेव स्फुटा व्यक्ताम-
 निच्छामिन्द्रादिविषयामिति शेषः । तथा विवरीतुं वाचा निषेद्धं उत्सुका
 उद्युक्ता सती । ‘इष्टार्थेषुक्त उत्सुकः’ इत्यमरः । निषेधस्य ज्ञानपूर्वकत्वात्
 तज्ज्ञानार्थमशृणोदित्यर्थः । किञ्च तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छया नलवागमृतपिपासया
 चेत्यर्थः । दिगीशसन्देशगिरः अशृणोत् । मात्रपदव्यावर्त्यमाह—गौरवादिति ।
 न तु दिगीशादीनां गौरवात् । अस्मिन् सर्गे वंशस्थवृत्तम् । लक्षणन्तूक्तमादिम-
 सर्गे ॥ १ ॥

तदिति ॥ वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी दमयन्ती तेन नलेनार्पितां प्रयुक्तां
 दिगीशसन्देशमयीं तद्रूपां सरस्वतीं वाचमश्रुतवद्विधायामश्रुतामिव कृत्वा । तेन
 तुल्यं किया चेद्वृत्तिः । उर्वीतलशीतलद्युतिं भूलोकचन्द्रं तं नलमिदं वक्ष्यमाणं
 जगाद गदितवती ॥ २ ॥

मयाङ्ग ! पृष्टः कुलनामनी भवानमू विमुच्यैव किमन्यदुक्तवान् ।
 न मह्यमत्रोत्तरधारयस्य किं हियेऽपि सेयं भवतोऽधमर्णता ॥३॥
 अदृश्यमाना कचिदीक्षिता कचिन्ममानुयोगे भवतः सरस्वती ।
 कचित्प्रकाशां कचिदस्फुटार्णसं सरस्वतीं जेतुमनाः सरस्वतीम् ॥
 गिरः श्रुता एव तव श्रवःसुधाः ऋथा भवन्नाग्नि तु न श्रुतिस्पृहा ।
 पिपासुता शान्तिमुपैति वारिणा न जातु दुग्धान्मधुनोऽधिकादपि ॥

मयेति ॥ हे अङ्ग ! भोः श्रीमन् ! मया भवान् कुलनामनी पृष्टः सन्
 पृच्छतेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः, अप्रधाने दुहादीनामिति वचनात् ।
 किं किमर्थममू कुलनामनी विमुच्य अन्यदुक्तवान् किमप्यसङ्गतमिव प्रलपसीति
 भावः । तदकथने को दोषस्तत्राह—नेति । अत्र कुलनामप्रश्ने मह्यमुत्तमर्णायै
 इति शेषः । धारेरुत्तमर्ण इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्था । धारयतीति धारयः
 अनुपसर्गाङ्गिम्पविन्दधारीत्यादिना शप्रत्ययः । उत्तरस्य धारयः तस्य भवतः
 तव सेयमधमः ऋणेन अधमर्ण । मयूरव्यसकादिन्वात् तत्पुरुषः । तस्य भाव-
 स्तत्ता सा हियेऽपि न किम् ? लोके उत्तमर्णेन याच्यमानस्याधमर्णस्य तदप्रदान
 लज्जायै भवत्येव भवतस्तु सापि नास्तीति भावः ॥ ३ ॥

अदृश्यमानेति ॥ ममानुयोगे प्रश्ने विषये । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा
 च' इत्यमरः । कचित् कुलनामविषये अदृश्यमाना अप्रकाशितेत्यर्थः । कचित्
 कुतः आगतः कस्य त्वमित्यत्र ईक्षिता दृष्टा प्रकाशितार्थेति यावत् ईदृशी भवतः
 सरस्वती कचित् प्रकाशां प्रकाशोदकां कचिदस्फुटार्णसं अप्रकाशोदकां सरस्वतीं
 वाच सरस्वतीं नदीं च । 'सरस्वती नदीभेदे गोवाग्देवतयोर्गिरि । क्षीरक्षे-
 चापगयाञ्च' इति विश्वः । जेतु मनो यस्याः सा जेतुमनाः । "तु काम-
 मनसोरपि इति मकारलोपः । अत्र नलवाचः सरस्वतीनदीधर्मसम्बन्धात्तन्निगी-
 पोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । तथा चोपमा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः॥
 गिर इति ॥ श्रवःसुधाः कर्णाभृतानि तव गिरः श्रुता एव किन्तु
 भवन्नाग्नि विषये श्रुतिस्पृहा श्रवणेच्छा न श्लथा न निवृत्ता । न च सुरसन्देश-

विभर्ति वंशः कतमस्तमोऽपहं भवादृशं नायकरत्नमीदृशम् ।
 तमन्यसामान्यधियावमानितं त्वया महान्तं बहु मन्तुमुत्सहे ॥ ६
 इतीरयित्वा विरतां पुनः स तां गिरानुजप्राहतरां नराधिपः ।
 विरुत्य विश्रान्तवर्ती तपाल्यये घनाघनश्चातकमण्डलीमिव ॥ ७ ॥
 अये ! ममोदासितमेव जिह्वया द्वयेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजने ।
 गरौ गिरः पद्भवनार्थलाघवे मितश्च सारश्च वचो हि वाग्मिता ॥

श्रवणादेव तांश्चत्तिरित्याह । तथा हि पिपासुता पिपासेत्यर्थः । वारिणा वारि-
 पानेनैव शान्तिमुपैति अधिकादनल्पाऽपि दुग्धात् क्षीरात् मधुनः क्षौद्राद्वा जातु
 कदापि न शान्थति तद्दन्नापीति दृष्टान्तालहारः ॥ ५ ॥

विभर्तीति ॥ तमोऽपहं भवादृशमीदृशं नायकरत्नं राजश्रेष्ठं हार-
 मध्यमणि च । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वः । कतमो
 वंशः कुलं वेणुश्च । 'वशो वेणौ कुले वर्गे' इति विश्वः । विभर्ति ? किमर्थमिति
 चेत् । अन्यसामान्यधिया पूर्वं सर्वसाधारणयुद्ध्या अवमानितं दृष्टं तथाप्यद्य त्वया
 महान्तं तमुत्कृष्य माण वंशं बहु मन्तुं बहु कर्तुमुत्सहे सर्वोऽपि हि वंशो
 मान्यैः पुरुषधैरैर्यैरेव प्रकाशते न स्वरूपत इति भावः । अत्र मध्यमणि-
 रूपार्थान्तरप्रतीतिर्ध्वनिरेव । अत्र वेणोर्मुक्तायोनित्वे प्रमाणम् । 'करीन्द्रजीमूत-
 वराहशङ्खमत्स्याम्बिशुक्तयुद्धवेषुजानि । मुक्ताफलानि प्रधितानि लोके तेषां तु
 शुक्तयुद्धवमेव भूरि' इति ॥

इतीति ॥ इतीरयित्वा इत्थं व्याहृत्य विरतां तूष्णींभूतां तां भर्मी स
 नराधिपः नलः तपाल्यये प्रीप्मान्ते विरुत्य पिपासया आक्रान्त्य विश्रान्तवर्ती
 विरतां चातकानां मण्डली समूह घनाघनो वपुकाब्द इव । 'वपुकाब्दे घनाघनः'
 इत्यमरः । पुनर्गिरा वचनेन गर्जितेन चानुजप्राहतरामतिशयेनानुगृहीतवान् ।
 आदरात् प्रत्युवाचेत्यर्थः । "किमेतिद्" इत्यादिना आम्प्रत्ययः ॥ ७ ॥

अये इति ॥ अये ! दमयन्ति ! न विद्यते अतिप्रयोजन अधिक-
 प्रयोजनं यस्मिन् तस्मिन् द्वयेऽपि कुलनाशोयुगलेऽपि मम जिह्वया उदासितं

वृथा कथेयं मयि वर्णपद्धतिः कयानुपूर्व्यां समकेति केति च ।
 क्षमे समक्षव्यवहारभावयोः पदे विधातुं खलु युष्मदस्मदी ॥ ९ ॥
 यदि स्वभावान्मम नोज्ज्वलं कुलं ततस्तदुद्गावनमौचित्ती कुतः ।
 अथावदातं तद्दहो विडम्बना यथा तथा प्रेष्यतयोपसेदुपः ॥ १० ॥
 इति प्रतीत्यैव मयावधीरिते तवापि निर्वन्धरसो न शोभते ।
 हरित्पतीनां प्रतिवाचिकं प्रति श्रमो गिरां ते घटते हि संप्रति ॥

माध्यस्थेन स्थित, नपुंसके भावे क्तः । तथा हि पल्लवनं विस्तरणं वृथाशब्द-
 प्रलपनमिति यावत् । तच्चार्यलाघवश्च वक्तव्यार्थसङ्कोचनश्च गिरः वाचः गराविव
 विषप्रायावुभावित्यर्थः । मितमल्पाक्षरं सारं महार्थश्च वचो वाक्यं वाग्मिता
 वक्तृत्व अन्यथा वाचालता स्यादिति भावः । वाचो गिमनिः सामान्येन विशेष-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८ ॥

कुलनामकथनं वृथेत्युक्तं, तत्र नामकथनस्य वैयर्थ्यमाह—वृथेति ॥
 का वर्णपद्धतिरक्षरपङ्क्तिः । कयानुपूर्व्यानुक्रमेण मयि समकेति । संज्ञात्वेन
 सङ्केतितेतीयं कथा प्रश्नोक्तिश्च वृथा । किमुतोत्तरमिति भावः । नामरूपापरिज्ञाने
 कथमावयोर्मिथः सवादस्तत्त्वाद् आवयोस्तव मम चेत्यर्थः । त्यदाद्येकशेषे यत्पर
 तदिति वचनादस्मदः शेषता । अक्षणोः समीपे समक्ष सम्मुखेन । समीपार्थे
 ऽव्ययीभावे शरत्प्रभृतित्वात् समासान्तः । व्यवहारं मिथः सकथां विधातु
 युष्मच्चास्मच्च, युष्मदस्मदी पदे त्वमहमित्येतौ शब्दावित्यर्थः । क्षमे समर्थे खलु ॥

अकथने च कारणमाह—यदीति ॥ मम कुल स्वभावादुज्ज्वल अ-
 कलङ्कं न यदि, ततस्तर्हि तस्य कुलस्योद्गावनं प्रकटन कुत औचित्ती औचित्य
 नोचितमित्यर्थः । धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् औचित्ती व्याख्यातव्या । अथावदात-
 सुज्ज्वल तथापि यथा तथा कथञ्चिदपि प्रेष्यतया किङ्करतया उपसेदुपः प्राप्तस्य
 मम तत् कुलोद्गावन विडम्बना परिहासः । अहो ॥ १० ॥

इतीति ॥ इतीत्यं प्रतीत्य कुलनामकथन वृथेति निश्चित्यैव मया-
 ऽवधीरिते उपेक्षिते सति तवापि निर्वन्धरसो निर्वन्धेच्छा न शोभते । किन्तु

तथापि निर्वध्रति ! तेऽथवा स्पृहामिहानुरुन्धे मितया न किं गिरा ।
हिमांशुवंशस्य करीरमेव मां निशम्य किं नासि फले प्रहिग्रहा ॥
महाजनाचारपरम्परेदृशी स्वनाम नामाददते न साधवः ।
अतोऽभिधातुं न तदुत्सहे पुनर्जनः किलाचारमुचं विगायति ॥
अदोऽयमालप्य शिखीव शारदो बभूव तूष्णीमहितापकारकः ।
अथास्य रागस्य दधा पदे पदे चचांसि हंसीव विदर्भजाददे ॥१४

सम्प्रति हरित्पतीनामिन्द्रादीना प्रतिवाचिक प्रतिसन्देशं प्रत्युत्तरं प्रतीत्यर्थः ।
ते तव गिरां श्रमः प्रयत्नः वाग्भ्यापारो घटते युज्यते हि ॥ ११ ॥

तथापीति ॥ तथापि वैयर्थ्येऽपि निर्वध्रति ! निर्वन्धकारिणि ! वप्रातेः
शत्रन्तादुगितथेति डीवन्तात् सम्बुद्धिः । इहार्थे ते तव स्पृहां वाञ्छा मितया
गिरा नानुरुन्धे नानुवर्ते किम् ? अनुरोत्साम्येवेत्यर्थः । कुलस्वरूपमात्रं कथयामी-
त्यर्थः । ह्येलेटि तद् । मां हिमांशुवंशस्य करीर सोमकुलाङ्कुरमेव निशम्य फलं
गृह्णातीति फलेप्रहिः सफलः प्रहः आप्रहो यस्याः सा सफलाभिनिवेशा नासि
किम् ? तावता न दुष्यसि किमित्यर्थः । फलेमहिरात्मम्भरिथेति निपातनात्
साधुः ॥ १२ ॥

कुलमुक्तं नाम तु न वाच्यमित्याह—महाजनेति ॥ महाजनाना सतां
आचारस्य परम्परा सम्प्रदायः ईदृशी । तामेवाह साधवः दन्तः स्वनाम
नाददते न गृह्णन्ति नाम । नामेति प्रसिद्धौ—'नामानुकीर्तनं पुसाभात्मनश्च
युरोः स्त्रियाः । दिनमेकं हरत्यायुरिति निषेधादिति भावः । अतो निषेधात्
तत् पुनस्तत्राम तु अभिधातुं नोत्सहे -न शक्नोमि । “शकृष्टप” इत्यादिना
ऽनुमुनप्रत्ययः । तथा हि जनो लोक आचारमुचमाचारस्यजं विगायति किल
गर्हते खलु ॥ १३ ॥

अद इति ॥ अहितानामरीणामपकारकः अपकर्ता अन्यग्राहीनां ताप-
कारकोऽतिहिंसाकरः । अयं नलः शरदि भवः शारदः, सन्धिवेलाद्युक्त नक्षत्रे-

सुधांशुवंशाभरणं भवानिति श्रुतेऽपि नापैति विशेषसंशयः ।
 कियत्सु मौनं वितता कियत्सु वाद्ब्रह्महो वञ्चनचातुरी तव ॥
 मयापि देयं प्रतिवाचिकं न ते स्वनाम सत्कर्णसुधामकुर्वते ।
 परेण पुंसा हि ममापि सङ्गथा कुलाबलाचारसहासनासहा ॥ १६

भ्योऽण् । शिखी केकीव अदः इदं वचनमालप्य व्याहृत्य तूर्णं बभूव ।
 अधानन्तरमस्य वाङ्मयस्य सम्बन्धिनि पदे सुप्तिङन्तरूपे पदे विषये रागस्य
 ध्रुवणेच्छाया दधातीति दधा परित्री प्रत्यक्षर सुधासावित्वादविच्छिन्नतृष्णेत्यर्थः ।
 “ददातिदधात्वोर्विभाषा” इति दधातेरप्रत्यये श्लाविति द्विर्भावः अजायतष्टाप् ।
 अन्यत्र पदे पदे चरणद्वये अस्य चञ्चुपुटे रागस्य लौहित्यस्य दधा । राज-
 हंसास्तु ते चञ्चूचरणैर्लोहितैः सिता’ इत्यमरः । विदर्भजा वैदर्भी हसीव
 वचास्याददे उवाचेत्यर्थः । शरदि निःशब्दाः शिखिनः राजहंसाः शब्दायन्ते
 तद्गदिति भावः ॥ १४ ॥

सुधांश्विति ॥ भवान् सुधाशुवंशाभरणमिति श्रुतेऽपि विशेषविषये
 संशयस्तत्रापि क इति सन्देहो नापैति अतो विशेषो यक्तव्य इति भावः ।
 अथावाच्यत्वान्नोच्यते तर्हि कियद्वाच्यं तदेव विविच्यतामित्याह—कियत्स्वर्षेषु
 मौनं कियत्सु विषयेषु वावितता विस्तृता न किञ्चिदत्र नियामकमस्तीति भावः ।
 किंतु तव वञ्चनचातुरी प्रतारणाचातुर्यं महती । अहो ! औचित्यवचातुरी
 व्याख्येया ॥ १५ ॥

अथ यदुक्तं नामकथन निषिद्धमिति तत्र प्रतिबन्दा गृह्णाति—मयापी-
 ति ॥ स्वनाम मम कर्णसुधां कर्णाभृतमकुर्वते अश्रावयते इत्यर्थः । ते तुभ्यं
 मयापि प्रतिवाचिकं प्रतिसन्देशेन न देयं कुतः हि यस्मान्ममापि परेण पुंसा
 सङ्गथा सम्भाषणं कुलाबलाना कुलाङ्गनानामाचारस्य सहासन सहवासस्तस्य
 न सहत इत्यसहा अक्षमा पचाद्यच् । कुलद्वीसमाचारविच्छेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

हृदाभिनन्द्य प्रतिबन्धनुत्तरः प्रियागिरः सस्मितमाह स स्मं ताम् ।
 वदामि वामाक्षि ! परेषु मा क्षिप स्वमीदृशं माक्षिकमाक्षिपद्वचः ॥
 करोषि नेमं फलिनं मम श्रमं दिशोऽनुगृह्णासि न कञ्चन प्रभुम् ।
 त्वमित्थमर्हासि सुरानुपासितुं रसामृतस्नानपवित्रया गिरा ॥१८॥
 सुरेषु सन्देशयसीदृशीं बहुं रसस्रवेण स्तिमितां न भारतीम् ।
 मदर्पिता दर्पकतापितेषु या प्रयातु दावार्दितदाववृष्टिताम् ॥ १९ ॥

हृदेति ॥ स नल. प्रियाया गिरो वाक्यानि हृदा हृदयेन अभिनन्द्यानु-
 मोद्य प्रतिबन्ध्याः पूर्वश्लोकोक्त्या अनुत्तरः तां प्रिया सस्मितमाह स्म उक्तवान् ।
 लट् स्म इति भूते लट् । हे वामाक्षि ! चाहलोचने ! वदामि मक्षिकाभिः कृतं
 माक्षिकम् । 'मधुभेदो मधु क्षौद्रं माक्षिकादि' इत्यमरः । तेन कृतमित्यर्थे
 संज्ञायामिञ्प्रत्ययः । तदाक्षिपत् निराकुर्वत् तत्सदृशमित्यर्थः । ईदृश लोकोत्तरं
 स्वं वचः परेषु परपुरुषेषु मा क्षिप मा निषेहि सत्यं कुलव्रीणां परपुरुषसम्भा-
 षणमनुचितमङ्गीकृत च स्वयं तु न परपुरुष इति भावः ॥ १७ ॥

करोषीति ॥ हे भैमि ! भीमजे ! मम इमं श्रमं सुरकार्यप्रयासं फलिनं
 'फलवन्तं फलवान् फलिनः फली' इत्यमरः । फलवर्हाम्भ्यामिनज्वक्तव्यः ।
 न करोषि कथं, कञ्चनैकमपि दिशः प्रभुं दिगीश नानुगृह्णासि त्वमित्यं रषो
 माधुर्यमेवामृत तत्र स्नानेनावगाहेन पवित्रया पूतया गिरा सुरानुपासितुमर्हामि
 स्नाताधिकारत्वाद्देवपूजाया इति भावः ॥ १८ ॥

सुरेष्विति ॥ ईदृशीं लोकोत्तरां बहुं प्रभूतां रसस्रवेण रसप्रवाहेन
 स्तिमितां भरितां भारतीं सुरेषु न सन्देशयसि सन्देशं न करोषि । सन्देश-
 शब्दात् तत्करोतीति प्यन्ताहटि सिप् । या भारती दर्पकेण कन्दर्पेण तापितेषु
 तेषु मयार्पिता सती दावार्दिता दावाग्निदग्धाऽरष्ये या वृष्टिः तत्तां प्रयातु
 सन्तापसंहरणात् तत्सदृशी भवेदिति निर्दशनालङ्कारः । 'दवदावी बनारष्यवही'
 इत्यमरः ॥ १९ ॥

यथायथेह त्वदपेक्ष्यानया निमेषमप्येष जनो विलम्बते ।
रुपा शरव्यीकरणे दिवौकसां तथा तथाद्य त्वरते रतेः पतिः ॥
इयच्चिरस्यावदधन्ति मत्पथे किमिन्द्रनेत्राण्यशनिर्न निर्ममौ ।
धिगस्तु मां सत्वरकार्यमन्धरं स्थितः परप्रेष्यगुणोऽपि यत्न न ॥
इदं निगद्य क्षितिभर्तरि स्थिते तथाऽभ्यघायि स्वगतं विदग्धया ।
अधिस्त्रि तं दूतयतां भुवः स्मरं मनोदधत्या नयनैपुणव्यये ॥२२॥

यथा यथेति ॥ हे भैमि ! एष अयं जनः स्वयमित्यर्थः । यथा यथा
यावत् यावदित्यर्थः । इह त्वत्समीपे त्वदपेक्षया त्वदनुरोधेन निमेषमपि
विलम्बते रतेःपतिः कामो रुपा दिवौकसां देवानां शरव्यीकरणे लक्ष्यीकरणे
तथा तथाद्य त्वरते अतः क्षिप्रमेव प्रतिवाच देहीत्यर्थः ॥ २० ॥

इयदिति ॥ मत्पथे मदागमनमार्गे इयच्चिरस्य इयच्चिरमित्यर्थः ।
अत्यन्तसयोगे द्वितीयार्थेऽव्ययम् । चिराय चिररात्राय 'चिरह्लाद्याश्चिरार्थका'
इत्यव्ययेष्वमरः । अवदधन्ति अवहितानि सन्ति । "वा नपुंसकस्य" इति
शतुर्नुमागमः । इन्द्रनेत्राणि (कर्म) अशनिर्वज्रो न निर्ममौ किम् ? नूनं, वज्र-
मयानीत्यर्थः । अन्यथा कथमादृग्विलम्बनसहत्वमिति भावः । सत्वरकार्ये क्षिप्र-
कर्तव्ये मन्धरं मन्द मां धिगस्तु ममेय निन्दा प्राप्तेत्यर्थः । कुतो यत्र मयि
परेषां प्रेष्यः कर्मकरः तस्य यो गुणः क्षिप्रकारित्वलक्षणः सोऽपि न स्थितः ।
त्वदीयप्रत्युत्तरविलम्बनान्ममेयमदक्षता प्राप्तेत्यहो कष्टं परप्रेष्यभाव इति भावः ॥

इदमिति ॥ क्षितिभर्तरि भूपे इदं निगद्य स्थिते तूर्णाभूते सति,
स्त्रीष्वधिस्त्रि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वः । भुवःस्मरं भूलोकमन्मथं तं
पुरुषं दूतयतां दूतकृत्ये निषिद्धमत्यतिमुन्दरं एन दूतं कुर्वतामित्यर्थः । यथा
भरतः—'नोज्ज्वल रूपवन्तं च नार्थवन्तं न चातुरम् । दूतं वापि हि दूतीं
वा बुधः कुर्यात्कदाचन' इति । नयनैपुणव्यये नीतिचातुर्यशून्यत्वे मनो दधत्या
निदधत्या एते नीतिशून्या इति जानन्त्वेवेत्यर्थः । अत एव विदग्धया कुशलया

जलाधिपस्त्वामदिशन्मयि ध्रुवं परेतराजः प्रजिघाय स स्फुटम् ।
 मरुत्वतैव प्रहितोऽसि निश्चितं नियोजितश्चोर्ध्वमुखेन तेजसा ॥२३॥
 अथ प्रकाशं निभृतस्मिता सती सतीकुलस्याभरणं किमप्यसौ ।
 पुनस्तदाभाषणविभ्रमोन्मुखं मुखं विदर्भाधिपसम्भवादधे ॥ २४ ॥
 वृथापरीहास इति प्रगल्भता ननेति च त्वादृशि वाग्विगर्हणा ।
 भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरादतः प्रदित्सुः प्रतिवाचमस्मि ते ॥२५॥

दमयन्त्या स्वगतमप्रकाशं यथा तथा आत्मन्येवाभ्यधायि अभिहितं, 'सर्वध्राव्यं प्रकाशं स्यादध्राव्यं स्वगतं मतम्' इति दक्षरूपके लक्षणात् । अहो बुद्धिमान्धमेयां यदेन कामं दूत्ये नियुक्तवन्त इति भावः ॥ २२ ॥

स्वगतवाक्यमेवाह—जलेति ॥ जलाधिपो वरुणः लडयोरभेदात् जडा-
 प्रणीथ मयि विषये मां प्रतीत्यर्थः । त्वामदिशदतिमृष्टवान् ध्रुवम् ? स प्रसिद्धः ।
 परेतराजो यमः प्रेतमुख्यश्च त्वां प्रजिघाय प्रहितवान् स्फुटमसन्दिग्धं मरुतो
 देवाः तद्वता मरुत्वता इन्द्रेण वातुलेन च । 'मरुतौ पवनामरौ' इत्यमरः ।
 प्रहितोऽसि निश्चितमूर्ध्वमुखेन तेजसा अपिना स्थूलदृशा च नियोजितः प्रेषितो-
 ऽसि । ते च प्रेषितवन्तः त्वञ्च प्रेषितः सत्यमेवैतत् निष्पलोऽयमारम्भ इति
 स्वगतमुवाचेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अधेति ॥ अथ स्वगतोक्त्यनन्तरं सतीकुलस्य पतिव्रतावर्गस्य किमप्य-
 निर्वाच्यमाभरणमलङ्कारभूता असौ विदर्भाधिपसम्भवा वैदर्भा निभृतस्मिता
 गम्भीरस्मिता सती प्रकाशं यथा तथा पुनस्तेन सहाभाषणमेव विभ्रमो विनोदः
 तत्रोन्मुखमुत्सुकं मुखमास्त्रमादधे आवभाषे इत्यर्थः ॥ २४ ॥

वृथेति ॥ भवति पूज्ये त्वादृशि विषये वृथा परीहास इति वाक् उप-
 सार्गस्य घञ्यतुष्ये बहुलमिति परेर्दीर्घः । प्रगल्भता प्रागल्भ्यं दोषावहेत्यर्थः ।
 कार्यकारणयोरभेदोपचारः । ननेति च वाग्व्यन्तनिषेधोक्तिश्च, आभीक्ष्ये
 द्विर्भावः । विगर्हणा गह्वोर्धिः स्यादित्यर्थः । अनुत्तरात् उत्तराप्रदानात् अवज्ञा

कथं नु तेषां कृपयापि वागसावसावि मानुष्यकलाञ्छने जने ।
 स्वभावभक्तिप्रवणं प्रतीश्वराः कया न वाचा मुदमुद्गिरन्ति वा ॥
 अहो महेन्द्रस्य कथं मयौचिती सुराङ्गनासङ्गमशोभिताभृतः ।
 हृदस्य हंसावलिमांसलश्रियो बलाकयेव प्रबला विडम्बना ॥२७॥
 पुरःसुरीणां भण केव मानवी न यत्र तास्तत्र तु सापि शोभिका ।
 अकाश्वनेऽकिश्वननायिकाङ्गके किमारकूटाभरणेन न श्रियः ॥२८

अनादरदोषो भवति । अतो हेतोस्ते तुभ्यं प्रतिवाच प्रत्युत्तरं प्रदित्सुः प्रदानु-
 मिच्छुरस्मि । परमार्थतस्तु प्रत्युत्तरानर्हमेव दाक्षिण्यात्तु वदामीति तात्पर्यम् ॥

कथमिति ॥ तेषामिन्द्रादीनां कृपयापि (कर्ष्या) मनुष्यस्य भावो
 मानुष्यकम् । योपधाद्गुणोत्तमाद्गुञ् । तदेव लाञ्छनं कलङ्को यस्य तस्मि-
 न्निदोषजनाविषयेऽस्मिन्नित्यर्थः । असौ वागस्मान् वृणीष्वेति वचनं कथमसावि
 सूता अनुचितमित्यर्थः । सूतेः कर्मणि छुड् । वा अथवा ईश्वराः स्वामिनः
 स्वभावभक्तिप्रवणं जने प्रति कया वाचा मुद नोद्गिरन्ति भक्तवात्सल्यात् नीच-
 मपि भक्तजनं अत्युच्चयापि वाचा बहु कुर्वन्ति कृपालवः स्वामिन इत्यर्थः ।
 तथा च तद्वचनमुपचारत्वेन गृह्यते । न तु कर्तव्यतयेति भावः ॥ २६ ॥

अहो इति ॥ सुराङ्गनासङ्गमेन शोभत इति तच्छोभि तस्य भावस्तत्ता
 तां विभर्तीति तद्गुतो महेन्द्रस्य हंसावल्या मांसला मांसवती सान्द्रतरेति
 यावत् । सिध्मादित्वाङ्गञ् । सा श्रीर्यस्य तस्य हृदस्य सरसो बलाकयेव मया
 निमित्तेन प्रबला महती विडम्बना परिहासः कथमौचिती न कथञ्चिदित्यर्थः ।
 अहो सति सुरस्त्रीजने मानुषीमनुसरतो महेन्द्रस्यामृतमप्यवधीर्योदकपानप्रवृत्ति-
 रपि सम्भाव्यत एवेति भावः ॥ २७ ॥

पुर इति ॥ सुरीणां सुरस्त्रीणां, जातेरस्त्रीविपयादित्यादिना ङीप् ।
 पुरोऽप्रे मानवी मानुषी केव न कापि । तुच्छेत्यर्थः । इवचान्दो चाक्यालङ्कारे
 भण वद । किंतु यत्र लोके ता. सुरस्त्रियो न सन्ति तत्र सा मानव्यपि शोभत

यथा तथा नाम गिरः किरन्तु ते श्रुती पुनर्मे बधिरे तदक्षरे ।
 पृपत्किशोरी कुरुतामसङ्गतां कथं मनोवृत्तिमपि द्विपाधिपे ॥ २९
 अदोनिगद्यैव नतास्यया तथा श्रुतौ लगित्वाभिहितालिरालपत् ।
 प्रविश्य यन्मे हृदयं हियाह तद्विनिर्गदाकर्णय मन्मुखाध्वना ॥ ३०

इति शोभिका शोभमाना, प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्येर्ताकारः । अकाञ्चने काञ्चना-
 भरणरहिते, अकारान्तोत्तरपदो बहुव्रीहिः । नास्ति किञ्चनाख्येत्किञ्चनो निखः ।
 उच्चावचाकिञ्चनाऽकुतोभयानीति मयूरव्यसकादिषु निपातनात् तत्पुरुषः ।
 तस्य नायिका भार्या तस्या अङ्गके देहे आरकूटस्य रीतिर्विकार आरकूटम् ।
 'रीतिः स्त्रियामारकूटम्' इत्यमरः । तेनाभरणेन श्रियः शोभा न । किन्तु,
 सुरस्त्रीविहारिणो महेन्द्रस्य मानुषीकामुकत्वं काञ्चनाभरणचुञ्चोरारकूटाभरण-
 स्पृहेव महत् परिहासास्पदमित्यहो कष्टमिति भावः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ॥

यथा तथेति ॥ यथा तथा येन तेन प्रकारेण ते गिरः किरन्तु इषन्तु
 नाम । किन्तु, मे मम श्रुती श्रोत्रे पुनस्तदक्षरे तासां गिरां वर्णमात्रेऽपि विषये
 चधिरे । अश्रुतप्रायं तदित्यर्थः । तथा हि पृपत्किशोरी कुरङ्गयुवतिः । 'पृपच्च
 पृपतो विन्दौ कुरङ्गेऽपि च कीर्तितः' इत्यजपालः । द्विपाधिपेऽपि श्रेष्ठगजेऽपि
 असङ्गतामयुक्तां मनोवृत्तिमभिलाषं कथं कुरुतां कुर्यात् तत्प्रायमिदं नो मनी-
 र्पितामिति भावः । अत्रापि दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २९ ॥

अद इति ॥ अदः इदं वचो निगद्योक्तैव नतास्यया अवनतमुह्या
 तथा दमयन्त्या श्रुतौ श्रोत्रे लगित्वा आसन्ना भूत्वाभिहिता कथिता भालिः
 सखी आलपत् आलपितवती किमित्यत आह । इयं दमयन्ती हिया लब्धया
 मे मम हृदयं प्रविश्य यद्वच आह व्रूते । मम मुखेनैवाध्वना विनिर्गद्विनिर्गच्छन्
 तद्वचः आकर्णय शृणु ॥ ३० ॥

विभेति चिन्तामपि कर्तुमीदृशीं चिराय चित्तार्पितनैषधेश्वरा ।
 मृणालतन्तुच्छिदुरा सतीस्थितिर्लवादपि त्रुट्यति चापलात् किल ॥
 ममाशयः स्वप्नदशाज्ञयापि वा नलं विलङ्घयेतरमस्पृशद्यदि ।
 कुतः पुनस्तत्र समस्तसाक्षिणी निजैव बुद्धिर्विबुधैर्न पृच्छयते ॥
 अपि स्वमस्वप्नसूपुपन्नमी परस्य दाराननवैतुमेव माम् ।
 स्वयं दुरध्वार्णवनाविकाः कथं स्पृशन्तु विज्ञाय हृदापि तादृशीम् ॥

विभेतीति ॥ चिराय चिरात्प्रभृति चित्तेऽर्पितः स्थापितो नैषधेश्वरो
 नलो यया सा स्त्री ईदृशीं परविषया चिन्तामपि कर्तुं विभेति कुत इत्यत आह ।
 मृणालस्य तन्तुरिव च्छिदुरा च्छेदशीला, “विदिभिदिच्छिदेः” इत्यादिना कर्म-
 कर्तरि कुरच् । सत्याः पतिव्रतायाः या स्थितिः मर्यादा सा लवादत्पादपि
 चापलाह्लास्याद्देतोः त्रुट्यति किल त्रुटति खल्ल । वा भ्राशेल्यादिना इयन्प्रत्ययः ॥

ममेति ॥ अथवा ममाशयश्चित्तवृत्ति स्वप्नदशाया स्वप्नावस्थाया आज्ञयापि
 वा नल विलङ्घ्य इतरं पुरुष यदि अस्पृशत् प्राप्तवान् । तर्हि समस्तस्य साक्षिणी
 निजा स्वकीया बुद्धिरेव तत्र विषये कुतः पुनर्विबुधैः इन्द्रादिभिः न पृच्छयते
 नानुयुज्यते । सर्वसाक्षिणः स्वयं किं न जानन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अपीति ॥ अमी इन्द्रादयः देवाः अस्वप्न स्वप्नवर्जितं स्वमात्मानं, मां
 परस्य दाराननवैतुमज्ञानुमेव असूपुपन् स्वपितवन्त । स्वापेणीं चडि* युति-
 स्वाप्योरिति सम्प्रसारणम् । अन्यथा सर्वज्ञानां तेषा अस्मिन्नेवांशे कथमज्ञान-
 मित्यर्थः । तदेवोपपादयति—स्वयं दुष्टोऽध्वा दुरध्वः, उपसर्गादध्वन इति
 समासान्तोऽच् । स एवार्णवस्तस्य नावा तरन्तीति नाविकाः कर्णधाराः सन्तः

* अत्र महामहोपाध्यायः प्रष्टव्यः—युतिस्वाप्योरित्यनेनाभ्यासमात्रस्य सम्प्र-
 सारणविधानादभ्यासिनि तदप्रवृत्तेः कथमेतद्रूपसिद्धिरिति । तस्मात्, “स्वापे-
 थडि” इति सूत्रेणात्र सम्प्रसारणमित्यवधेयम् । यस्य हि द्वित्वात्पूर्वं प्रवृत्तेः
 सुलभा तद्रूपसिद्धिः ।

अनुग्रहः केवल एष मादृशे मनुष्यजन्मन्यपि यन्मनो जने ।
 स चेद्विधेयस्तदमी तमेव मे प्रसद्य भिक्षां वितरीतुमीशताम् ॥
 अपि द्रढीयः शृणु मे प्रतिश्रुतं स पीडयेत् पाणिमिमं न चेन्नृपः ।
 हुताशनोद्वन्धनवारिवारितां निजायुपस्तत्करवै स्ववैरिताम् ॥ ३५ ॥
 निषिद्धमप्याचरणीयमापदि क्रिया सती नावति यत्र सर्वथा ।
 घनाम्बुना राजपथेऽतिपिच्छले क्वचिद्दुधैरप्यपथेन गम्यते ॥ ३६ ॥

“नी ब्यचष्टन्” इति ठन्प्रत्ययः । कथ तादृशी मां हृदा विज्ञायापि स्पृशन्तु
 स्पृशेयुः । स्वयममार्गनिवारकाणां तत्प्रवृत्तिरनर्हेति भावः ॥ ३३ ॥

अनुग्रह इति ॥ मनुष्येषु जन्म यस्य तस्मिन्नपि मादृशे जने यन्मन-
 श्चित्तं वर्तते एष केवलोऽनुग्रह एव किंतु सोऽनुग्रहो विधेयः कर्तव्यश्चेत्तर्हि
 अभी इन्द्रादयो देवाः प्रसद्य प्रसन्ना भूत्वा मे मह्यं त नलमेव भिक्षां वितरीतु
 दातु, “ऋतो वा” इति दीर्घः । ईशतां ईश्वरा एव भवन्तु । नलसहृद्वेनैवानु-
 ग्राह्योऽय जने नान्यथा मन्तव्य इति भावः ॥ ३४ ॥

अपीति ॥ हे धीर! द्रढीयः दृढतरं मम प्रतिश्रुत प्रतिज्ञामपि
 शृणु तामेव प्रतिज्ञामाह । स नृपः नलः इमं मदीय पाणिं न पीडयेत् न
 गृह्णीयाच्चेत्तर्हि निजस्यायुप. स्वेनात्मना वैरिता शात्रवं हुताशनश्च उद्वन्धनश्च
 वारि च तै. वारितां निवृत्तिं करवै करवाणि ॥ ३५ ॥

न चात्मनो ध्यापादनमयुक्तमित्यक्ताह—निषिद्धमिति ॥ यत्रापदि
 यदि सती धर्म्या क्रिया सर्वथा सर्वप्रकारेण नावति न रक्षति । तत्र निषिद्ध-
 मप्याचरणीयम् । तथा हि राजपथे राजवीध्यामपि घनाम्बुना सान्द्रोदकेन
 मेघजलेनातिपिच्छले पङ्कले सति बुधैः विद्वद्भिः अपथेनामार्गेणापि क्वचित्
 प्रदेशे गम्यते । “पथो विभाषा” इति समासान्तः । अपथं नपुंसकम् । सर्वथा
 रक्षणां प्राणत्यागेनापि पातिव्रत्यं रक्षणीयमिति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३६ ॥

स्त्रिया मया वाग्मिषु तेषु शक्यते न जातु सम्यग्विवरितुमुत्तरम् ।
 तदत्र मद्भाषितसूत्रपद्धतौ प्रबन्धृतास्तु प्रतिबन्धृता न ते ॥ ३७ ॥
 निरस्य दूतः सः तथा विसर्जितः प्रियोक्तिरप्याह कदुष्णमक्षरम् ।
 कुतूहलेनेव मुहुः कुहूरवं विडम्ब्य डिम्भेन पिकः प्रकोपितः ॥ ३८ ॥
 अहो मनस्त्वामनु तेऽपि तन्वते त्वमप्यमीभ्यो विमुखीति कौतुकं ।
 क्व वा निधिर्निर्धनमेति किञ्च तं स वा क्वाटं घटयन्निरस्यति ॥
 सहाखिलस्त्रीषु बहेऽवहेलया महेन्द्ररागाद्गुरुमादरं त्वयि ।
 त्वमीदृशि श्रेयसि संमुखेऽपि तं पराङ्मुखी चन्द्रमुखि न्यवीवृतः ॥

स्त्रियेति ॥ वाग्मिषु वाक्दूकेषु तेष्विन्द्रादिषु विषयेषु स्त्रिया मया उत्तरं
 सम्यक् यथा भवति तथा विवरितुं प्रपद्यितुं जातु कदाचिदपि न शक्यते तत्
 तस्मात् कारणान् अत्र मद्भाषितानां वचनानामेव सूत्राणां पद्धतौ मार्गे विषये
 ते तव प्रबन्धृता प्रबन्धकर्तृत्वमस्तु प्रतिबन्धृता प्रतिबन्धकर्तृत्व नास्तु । उभय-
 त्रापि तृजन्ताद्वन्धेस्तत् । अस्मिन्निषेधोत्तरे ममानुकूलो भव, न प्रतिकूल इत्यर्थः ॥

निरस्येति ॥ स दूतः तथा तेन प्रकारेण निरस्य न्यक्कृत्य विसर्जितः
 सन् कुतूहलेन हेतुना डिम्भेन शिशुना मुहुः कुहूरव विडम्ब्य अनुकृत्य प्रको-
 पितः पिकः कोकिल इव प्रिया उक्तिः वचनं यस्य स तादृशोऽपि कदुष्ण
 ईषत्परुषं, “कवं चोष्णे” इति कोः कदादेशः । अक्षर वाक्यमाह ॥ ३८ ॥

अहो इति ॥ ते इन्द्रादयोऽपि त्वामनु त्वामुद्दिश्य मनस्तन्वते कुर्वन्ति
 अहो आश्चर्यं त्वमपि अमीभ्यो इन्द्रादिभ्यः विमुखी पराङ्मुखीति यत् कौतुकं
 चित्रमित्यर्थः । किञ्च क्व वा लोके निधिर्निर्धनमेति क्व वा स निर्धनः कदाचि-
 दैवयोगादागतमपि तं निधिं वा क्वाटं घटयन् निरस्यति द्वार पिघाय निषेधती-
 त्यर्थः । ईदृश वधेष्टितमिति दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३९ ॥

सहेति ॥ हे चन्द्रमुखि ! महेन्द्रस्य रागाद्देतोः । त्वयि गुरु महान्त-
 मादारमखिलस्त्रीषु विषये अवहेलया अनादरेण सह बहे त्वन्मादरमन्यास्त्रनादरं

दिवौकसं कामयते न मानवी नवीनमश्रावि तवाननादिदम् ।
 कथं न वा दुर्ग्रह दोष एष ते हितेन सम्यग्गुरुणापि शाम्यते ॥
 अनुग्रहादेव् दिवौककसां नरो निरस्य मानुष्यकमेति दिव्यताम् ।
 अयोऽधिकारे स्वरितत्वमिष्यते कुतोऽयसां सिद्धरसस्पृशामपि ॥

च वहामि त्वामेव भाग्यवतीं मन्य इत्यर्थः । बहेः स्वरितेत्वादात्मनेपदं,
 सहोक्तिरलङ्कारः । ईदृशि धेयसि सन्मुखे अभिमुखे सत्यपि त्वं पराद्मुखी
 सती, तं पूर्वोक्तमौदर न्यवीकृतः निवर्तितवत्यसि । वृतेर्णौ चडि सिचि रूपम् ।
 उरदित्यकारे सन्वद्भावे चाभ्यासेकारः ॥ ४० ॥

दिवौकसमिति ॥ मानवी मानुषी, दिवौकस देवं न कामयते
 नापेक्षत इति इदं नवीनं अश्रुतपूर्वं वचस्तवाननादश्रावि श्रुतं हन्त एष ते तव
 दुर्ग्रहदोषः सूर्यादिग्रहदोषश्च । 'अथार्कादिनवग्रहाः' इति वैजयन्ती । हिते-
 नाप्तनानुकूलेन च गुरुणा पित्रादिना, गोष्पतिना च । 'गुरुगोष्पतिपित्राद्योः'
 इत्यमरः । कथं वा सम्यङ् न शाम्यते न निवर्त्यते । शमेर्ष्यन्तात्कर्मणि लट् ।
 गुरुरात्मवतां शास्ता, "किं कुर्वन्ति ग्रहाः सर्वे केन्द्रस्थाने बृहस्पती" इति
 वचनादपत्यशासने ग्रहान्तरनिरासे च गुर्वरेवाधिकारादिति भावः । अत्रा-
 भिधायाः प्रकृतार्थनियन्त्रणादप्रकृतार्थप्रतीतिष्वनिरवे न श्लेषः ॥ ४१ ॥

अथ मानुष्या देवा न प्रहीष्यन्तीति यदि तदापि नेत्याह—अनुग्रहा-
 दिति ॥ दिवभोको येषां दौरोको येषामिति वा पृषोदरादित्वात् साधुः ।
 तेषां दिवौकसां देवानामनुग्रहादेव नरो मानुष्यक मनुष्यभाव निरस्य योपधाद्गु-
 रूपोत्तमादुक्तिं लुनि यस्येति लोपे प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवान इति प्रकृति-
 भावादपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति यलोपाभावः । दिव्यतामेति तत्परिग्रहादेव-
 भूयमपि ते भवितेति भावः । तथा हि रसः पारदः । देहधात्वम्बुपारद इति
 रसशब्दार्थेषु विश्वः । स हि संस्कारबलाहोहान्तरसुवर्णोकरणे समर्थः सिद्धरस
 उच्यते । तत्स्पृशामयसामपि तत्स्पर्शात् स्वर्णाभूतायसामपीत्यर्थः । अयो-
 ऽधिकारे भयः प्रस्तावे स्वरितत्वमधिकृतत्वं तेषु परिगणनेति यावत् । स्वरिते-

हरिं परित्यज्य नलाभिलापुका न लज्जसे वा विदुपिब्रुवा कथम् ।
उपेक्षितेक्षोः करभाच्छमीरतादुरुं वदे त्वां करभोरु ! भो इति ॥

नाधिकार इति वैयाकरणपरिभाषाश्रयणादेवं व्यपदेशः । स्वशब्दोपतापयोरिति धातोर्देवादिकात् क्तः । कुत इष्यते नेष्यत एवेत्यर्थः । रसस्पृष्टायस. स्वर्णाभिव इव तवापि तत्स्पृष्टाया देवत्वमेव न मानुपत्वमित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः स्पष्टः ॥

हरिमिति ॥ हरिमिन्द्र देव परित्यज्य नलं नरमभिलापुका ताच्छील्ये-
नाभिलपन्ती “लपपत” इत्यादिना उक्त् । “न लोक” इत्यादिना षष्ठी-
प्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीयाया गम्यादिपाठात् समासः । अत एव विदुपी ज्ञात्री
विदे शतुर्वसुः उगितश्चेति डीप् । ब्रवीतीति ब्रुवा विदुष्या ब्रुवा विदुपिब्रुवति
कर्मणि षष्ठीसमासः । विदुषीमात्मान ख्यापयन्ती पण्डितम्मन्येत्यर्थः । “घरूप-
कल्पचेलङ्गुवगोत्रमतहतेषु डयोऽनेकाचो हस्र.” इति हस्र. । ब्रूजः पचायच् ।
एतस्मादेव निपातनाद्गुणवच्यदेशयोरभावः । ईदृशी त्व कथं न लज्जसे मणि
विहाय काचप्रहणवत् कथं न लज्जाकरमित्यर्थः । अत एवाद्य त्वामहमेव
व्याकरिष्यामीत्याह—उपेक्षितेति । उपेक्षितेक्षो. परिहृतेक्षुकाण्डात् शमीरता-
च्छमीभक्षणलालसान् करभादुष्टात् उरु मौढ्येनाधिकान्त्वाम्भो ! करभोरु !
हे करभोर्विति सम्बोधय वदे वक्ष्यामि । भासनादिसूत्रेण ज्ञानार्थे तद् । न तु
करभः करभागविशेष तद्गुरु यस्या इति व्युत्पत्त्येत्यर्थः । ‘करभो माण-
वन्धादिकनिष्ठान्तर उष्ट्रक’ इत्युभयत्रापि विश्व. । अथ सम्बोधनार्थकाः—
‘स्यु. प्यात् पाडङ् हे ई भो.’ इत्यव्ययेष्वमरः । चादिपाठान्निपातमज्ञायाम् ‘ओन्’
इति प्रगृह्यत्वान् प्रकृतिसन्धिः । अनव्ययपक्षेऽपि भवच्छब्दतकारस्य रुत्वाद्दि-
कार्ये यलोपस्यासिद्धत्वाद्वादेशनिवृत्ता भो इत्येव सन्धिः, किन्त्वत्र स्त्रीसम्बोधन
स्त्रियाम् “उगितथ” इति डीप्प्रत्यये भवतीति सम्बुद्धिः स्यात् । न तु भो इति ।
करभोर्वित्यत्र करभ इवोरु यस्या इति ऊरुतरपदादीपम्य इत्युद्प्रत्ययः ।
करभादुरुः करभोरुः इति पक्षे तु मनुष्यजातिविवक्षायां ब्रह्मबन्धूरित्यादिवत्
“ऊहुत्.” इत्युद्प्रत्यये नर्दाहस्वः । यथाह वामनः मनुष्यजातेर्विवक्षाविवक्षे इति ।
अहो कष्टमुष्टचेष्टितवत् त्वचेष्टित हास्यास्पद जातमिति भावः ॥ ४३ ॥

विहाय हा सर्वसुपर्वनायकं त्वयादृतः किं नरसाधिमभ्रमः ।
 मुखं विमुच्य श्वसितस्य धारया वृथैव नासापथधावनभ्रमः ॥४४
 तपोऽनले जुहति सूरयस्तनूर्दिवे फलायान्यजनुर्भविष्णवे ।
 करे पुनः कर्पति सैव विह्वला बलादिव त्वां बलसे न बालिशे ! ॥
 यदि स्वमुद्गन्धुममना विना नलं भवेर्भवन्तीं हरिरन्तरिक्षगाम् ।
 दिविस्थितानां प्रथितः पतिस्ततो हरिष्यति न्याय्यमुपेक्षते हि कः ॥

विहायेति ॥ किञ्च हा बत ! त्वया सर्वसुपर्वनायकं देवेन्द्रं विहाय नरे
 मनुष्ये साधिमभ्रमः साधुत्वभ्रान्तिः । पृथ्वादिपाठात् साधोरिमनिचप्रत्ययः ।
 किं किमर्थं आदृत. अथवा नियति. केन लङ्घयत इत्याशयेनाह—श्वसितस्य
 धारया निश्वासपरम्परया (कर्त्त्या) मुखं मुखद्वारं विपुलं विमुच्य वृथैव नासापथेन
 नासारन्त्रेणातिक्लिष्टेन धावनभ्रम. आदृतः खल्विति शेषः । तद्वत्तवापि ईदृशी
 भवितव्यतेति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४४ ॥

तप इति ॥ किञ्च सूरयः सन्तः अन्यस्मिन् जनुषि जन्मान्तरे
 भविष्णवे भाविर्न्यै । 'भूष्णुर्भविष्णुर्भविता' इत्यमरः । "भुवध्व" इति इष्णुच्-
 प्रत्ययः । भाषायामपीष्यते । भाषितपुस्कत्वात् पुवद्भाव. । दिवे स्वर्गायैव
 फलाय तनूः शरीराणि तपोऽनले जुहति त्यजन्ति । अदभ्यस्तादित्यदादेश. ।
 त्वां पुनः सा प्राणान्तिकतप.साध्या द्यौरैव विह्वला उत्सुका सती बलाद्बलात्काग-
 दिव करे कर्पति हे बालिशे ! मूढे ! 'शिशुवज्ञे च बालिशः' इत्यमरः ।
 न बलसे न बलसि नेच्छसीत्यर्थः । अहो ते दुर्बुद्धिरिति भावः ॥ ४५ ॥

अथ यदुक्तं नलालाभे हुताशनोद्गन्धनादिना मरिष्यामीति तत्सोत्तरमाह—
 यदीत्यादिना चतुष्टयेन ॥ हे भुग्धे ! नल विना नलालाभे स्वमात्मानमुद्गन्धु-
 मनो यस्याः सा उद्गन्धुमनाः पाशेन मर्तुकामा । "तु काममनसोरपि" इति
 मकारलोपः । भवेयंदि स्यात्ततोऽन्तरिक्षगां भवन्तीं दुर्मरणदोषादन्तरिक्ष-
 गतां सर्ता त्वामिति शेषः । दिविस्थितानामन्तरिक्षगतानां स्वर्गतानां च प्रथितः

निवेक्ष्यसे यद्यनले नलोञ्जिता सुरे तदस्मिन्महती दयादृता ।
चिरादनेनार्थनयापि दुर्लभं स्वयं त्वयैवाङ्ग ! यदङ्गमर्प्यते ॥ ४७ ॥
जितं जितं तत्खलु पाशपाणिना विना नलं वारि यदि प्रवेक्ष्यसि ।
तदा त्वदाख्यान् बहिरप्यसूनसौ पयःपतिर्वक्षसि वक्ष्यतेतराम् ॥

पतिः प्रसिद्धः स्वामी हरिरिन्द्रो हरिष्यति प्रहीष्यति जन्मान्तरेऽपि त्वां न
स्यक्ष्यतीत्यर्थः । तथा हि न्याप्यं न्यायप्राप्तं वस्तु क उपेक्षते न कोऽपीत्यर्थः ।
न्तरन्यासः । अस्वाभिकद्रव्यस्य राजगामित्वं न्याप्यं इति भावः ॥ ४६ ॥

निवेक्ष्यस इति ॥ हे मुग्धे ! नलेनोञ्जिता सती अनले निवेक्ष्यसे
यदि जीवितनैःस्पृष्टादग्निं प्रवेक्ष्यसि चेदित्यर्थः । आधारत्वविवक्षया सप्तमी ।
नेर्विश इत्यात्मनेपदम् । तत् तर्हि अस्मिन्ननले अनलाख्ये सुरेऽपि तदधिष्ठातरि
देवे च भूतमात्र इति भावः । महती दया आदृता कृता स्वीकृत्यर्थः । कुतः
यद्यस्मादनेनानलेन चिरार्थनया याचययापि दुर्लभमङ्गं शरीरं अङ्ग ! अयि !
स्वयैव स्वयं आत्मनैव अर्प्यते दीवते तथा स स्फुटतममेव जीवप्राह प्रहीष्यतीति
भावः । अत्र नलालाभे जीवितजिहासोरनलप्रहणबुद्धिरूपानर्थोक्तेर्विषमप्रभेदः ।
विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना चासौ विषमालङ्कृति-
स्त्रिधेति लक्षणान् ॥ ४७ ॥

जितमिति ॥ हे मुग्धे ! नल विना वारि प्रवेक्ष्यसि यदि मरणार्थ-
मिति शेषः । अथेदानीं पाशः पाणौ यस्य तेन पाशपाणिना वरुणेन प्रहरणार्थेभ्यः
परे निष्ठासप्तम्यां भवतः । जितं जितमभीक्ष्णं जितं खलु । भावे क्तः । नित्य-
वीप्सयोरिति नित्यार्थे द्विर्भावः । 'नित्यमार्भाक्ष्ये' इति काशिका । तदा
वारिप्रवेशकाले असौ पयःपतिर्वरुणेऽपि त्वदाख्यान् त्वधामकान् । बहिरप्यसून्
बहिर्वर्तिनः प्राणान् वक्षसि वक्ष्यतेतरां वहेः स्वरितेवात् लटि तर्हि तरण्यामु-
प्रत्ययः । सोऽपि त्वा जीवप्राहं प्रहीष्यतीत्यर्थः । अत एव पूर्वं एवालङ्कारः ॥

करिष्यसे यद्यत् एव दूषणाहुपायमन्यं विदुषी स्वमृत्यवे ।
 प्रियातिथिः स्वेन गता गृहान् कथं न धर्मराजं चरितार्थयिष्यसि ॥
 निषेधवेपो विधिरेप तेऽथवा तवैव युक्ता खलु वाचि वक्रता ।
 विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकरः ॥५०
 भ्रमामि ते भैमि ! सरस्वतीरसप्रवाहचक्रेषु निपत्य कत्यदः ।
 त्रपामपाकृत्य मनाक् कुरु स्फुटं कृतार्थनीयः कतमः सुरोत्तमः ॥

करिष्यस इति ॥ अथ विदुषी पण्डिता विदग्धा त्वं यदि तु अत एव दूषणादेतस्मादेवोद्धन्धनादिना स्वमृत्यवे स्मरणाय अन्यमुपायमनशनादिकं करिष्यसे तदा प्रियातिथिरतिथिप्रिया त्व स्वेन स्वत एव गृहान् धर्मराजगेह गता सती धर्मराज वैवस्वतमतिथिसत्तममिति भावः । कथं न चरितार्थयिष्यसि न कृतार्थं करिष्यसि । कतंव्यमेवेद कृतयुगधर्मत्वात् स्वयं गत्वार्थिमनोरथ-पूरणस्येति भावः ॥ ४९ ॥

निषेधेति ॥ हे विदग्धे ! अथवा तव एषः इन्द्रादिनिषेधो निषेधवेपो निषेधाकारो विधिरङ्गीकार एव । तथा हि वाचि वचने वक्रता वक्रोक्तिचातुरी व्यङ्ग्योक्तिचातुरीति यावत् । सा तवैव युक्ता खलु ? कुतः इदं वक्रवाक्यं वधनाचातुर्यं यस्य ध्वनेर्व्यञ्जकवृत्तेर्विजृम्भितं विजृम्भणं, नपुसके भावे क्तः । विदग्धनारीवदनं सूक्तिचतुरस्त्रीमुख तदाकरस्तस्य ध्वनेरुत्पत्तिस्थानमित्यर्थान्तरन्यासः । ततः स्थूणानिखननन्यायेन विधिमेव द्रढयितुमेतन्निषेधनाटिक-मिति निषेधेन विधिरेव व्यज्यत इति भावः ॥ ५० ॥

एवं सुरस्त्रीकारपक्षमेव सिद्धवत्कृत्य निर्वध्य पृच्छति—भ्रमामीति ॥ हे भैमि ! ते तव सरस्वती वाक् नदीभेदश्च तस्या रसः शृङ्गारो जलञ्च तस्य प्रवाहस्तस्य चक्रेषु पुटभेदाख्यावर्तेषु वक्रोक्तिरूपेष्वित्यर्थः । वक्रेष्विति पाट-ऽप्ययमेवार्थः । चक्राणि पुटभेदाः स्युरित्यत्र वक्राणीति पाटस्यापि स्त्रामनाङ्गी-कारान् । कति कियन्त्यमूनि चक्राणि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा निपत्य

मतः किमैरावतकुम्भकैतवप्रगल्भपीनस्तनदिग्धवस्तव ।

सहस्रनेत्रात्र पृथङ् मते मम त्वदङ्गलक्ष्मीमवगाहितुं क्षमः ॥ ५२

प्रसीद तस्मिन् दमयन्ति ! सन्ततं त्वदङ्गसङ्गप्रभवैर्जगत्प्रभुः ।

पुलोमजालोचनतीक्ष्णकण्टकैस्तनुं घनाभातनुतां स कण्टकैः ॥ ५३

भ्रमामि मुह्याम्यावर्ते च । अत्र वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाप्यवसायात्रिपातनादि-
क्रियानिर्वाहः । अल वक्रोक्तयेति तात्पर्यं किन्तु कतमः सुरोत्तमः कृतार्थनायो
वरणीयः एतदेव त्रपां मनागपाकृत्य शिथिलीकृत्य स्फुटं कुरु व्यक्तं ब्रूहीत्यर्थः ।
नात्र लज्जितव्य, आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुर्याभवेदिति न्यायादिति
भावः ॥ ५१ ॥

अर्थकस्मिन्नेव नामप्राहमनुरागमष्टभिः पृच्छति—मत इत्यादि ॥

हे भूमि ! ऐरावतकुम्भयोः कैतवेन मिषेणेत्यपह्नवभेदः । प्रगल्भी कठोरौ पीनौ
च स्तनौ यस्यास्तस्याः दिशः प्राच्याः धवः पतिरिन्द्रस्तव मतः सम्मतः किम् ?
किशब्दः प्रश्ने । मतिबुद्धीत्यादिना वर्तमाने क्तः । क्तस्य च वर्तमान इति
तद्योगात्तवेति षष्ठी । युक्तवैतदित्याह—मम मते मत्पक्षे त्वदङ्गस्य लक्ष्मी
लावण्यसम्पद अवगाहितुं सम्यग्प्रहीतुं सहस्रनेत्रात् सहस्राक्षान् पृथगन्योऽपि
नेत्यर्थः । पृथग्भवेत्यादिना पक्षे पञ्चमी । क्षमो न । अत्रोत्तरवाक्यार्थेन पूर्व-
वाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । 'हेतोर्वाक्यार्थहेतुत्वे काव्यलिङ्ग-
मुदाहृतम्' इति लक्षणात् । तस्य पूर्वोक्तापह्नवेन सम्यष्टिः ॥ ५२ ॥

प्रसीदेति ॥ हे दमयन्ति ! तस्मै इन्द्राय प्रसीद प्रसन्ना भव क्रिया-
ग्रहणाच्चतुर्थी । जगत्प्रभुः स इन्द्रः सन्ततं तनुं निजाङ्गं त्वदङ्गसङ्गप्रभवेरत एव
पुलोमजाया शच्याः लोचनयोस्तीक्ष्णकण्टकैर्निशितवर्षुरादिद्रुमावयवविशेषैस्तथा
व्ययार्करम्मपञ्जीभावरित्यर्थः । कण्टकैः पुलकैः 'वेणौ द्रुमाङ्गे रोमाद्ये क्षुद्रशर्शौ
च कण्टक' इति उभयत्रापि वैजयन्ती । घनां सान्द्रा आतनुता करोतु शच्याः
सपत्नी भवेत्यर्थः । अत्र पुलकेषु कण्टकत्वरोपाद्रूपकालङ्कारः ॥ ५३ ॥

अवोधि तत्त्वं दहनेऽनुरज्यसे स्वयं खलु क्षत्रियगोत्रजन्मनः ।
 विना तमोजस्विनमन्वतः कथं मनोरथस्ते वलते विलासिनि ! ५४
 त्वयैकपत्न्या तनुतापशङ्कया ततो निवर्त्य न मनः कथञ्चन ।
 हिमोपमा तस्य परीक्षणक्षणे सतीषु वृत्तिः शतशो निरूपिता ॥
 स धर्मराजः खलु धर्मशीलया त्वयास्ति चित्तातिथितामवापितः ।
 ममापि साधु प्रतिभात्ययं क्रमश्चकास्ति योग्येन हि योग्यसङ्गमः ॥

अवोधीति ॥ हे विलासिनि ! विलसनशाले ! “बौकपलसकथसम्भ”
 इति धिनुप्रत्ययः । तत्त्वं त्वन्मनोरथस्वरूपमवोधि बुद्धं, कर्मणि लृट् । तदेवाह
 स्वयं त्वमित्यर्थः । दहने जातवेदसि अग्निदेवे अनुरज्यसे अनुरक्तसि खलु ।
 रज्जेर्देवादिकात् स्वरितेतः कर्तरि लट् । “अनिदिताम्” इत्यादिना अनुनासिक-
 लोपः । कुतः क्षत्रियगोत्रे जन्म यस्यास्तस्यास्ते ओजस्विबंशजाया इत्यर्थः ।
 मनोरथः ओजस्विन तमग्निं विनाऽन्यतोऽन्यत्र सार्वविभक्तिकस्तसिः । कथं
 वलते प्रवर्तते न कथमपीत्यर्थः । एतेनोभयोरोजस्वित्वेन समागमानुरूप्या-
 दहनानुरागित्वं ते युक्तमिति समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं व्यक्तमेव ॥५४॥

न च दाहाद्देतव्यमित्याह—त्ययेति ॥ एकपत्न्या मुख्यपतिव्रतया
 अत एव त्वया तनुतापशङ्कया देहदाहसम्भावनया वा ततोऽग्नेर्मन कथञ्चन
 कथञ्चिदपि न निवर्त्य न निवर्तयितव्यं वृतेर्ष्यन्तादचो यदिति यत्प्रत्ययः ।
 कुतस्तस्याग्नेः परीक्षणक्षणे अग्निदेवेन पातित्रयपरीक्षावसरे सतीषु विषये हिमे-
 नोपमा साम्यं यस्यास्सा वृत्तिः । शतशः शतकृत्वो निरूपिता निर्धारिता न तु
 घुणाक्षरवत् सकृदित्यर्थः । तस्मात् त्वया न भेतव्यं प्रत्युत सैव साध्वी त्वां
 दग्धुं विभेतीति भावः । अत्र पूर्ववाक्यस्यैकपत्नीपदार्थहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकमेक
 काव्यलिङ्गम्, तस्याप्युत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकमेत्यनयोः सङ्गरः ॥ ५५

स इति ॥ अथ वा स प्रसिद्धो धर्मराजो यमः धर्मं शीलव्यतीति
 धर्मशीला धर्मचारिणी । शीलिकामिभक्ष्यान्वारिभ्यो णः । तया त्वया चित्तातिथिता

अजातयिच्छेदलवैः स्मरोत्सवैरगस्त्यभासा दिशि निर्मलत्विवि ।
धुतावधिं कालममृत्युशङ्किता निमेषवत्तेन नयस्व केलिभिः ॥ ५७
शिरीषमृद्धी वरुणं किमीहसे पयःप्रकृत्या मृदुवर्गवासवम् ।
विहाय सर्वान् वृणुते स्म किञ्च सा निशापि शीतांशुमनेन हेतुना ॥
असेवि यस्यक्तदिवा दिवानिशं श्रियः प्रियेणानणुरामणीयकः ।
सहामुना तत्र पयःपयोनिधौ कृशोदरि ! क्रीड यथामनोरथम् ॥

वित्तगोचरत्वमवापितोऽस्ति खलु ? कामितः किमित्यर्थः । खलुशब्दो जिज्ञा-
सायाम् । 'निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु' इत्यमरः । तथा चन्द्र-
मित्याह—प्रमाप्य क्रमः क्रमणं प्रवृत्तिः साधु यथा तथा प्रतिभाति परि-
स्फुरति । तथा हि योग्येन सह योग्यस्य समागमः सम्बन्धश्चास्ति शोभते,
उभयोर्धार्मिकत्वादिति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ५६ ॥

अजातेति ॥ हे भैमि ! अगस्त्यभासा निर्मलत्विवि दिशि दक्षिणस्या
दिशीत्यर्थः । तेन धर्मराजेन सह । इदो मृतेति ज्ञापकात् सहाप्रयोगेऽपि
सहार्थे तृतीया । अविद्यमानं मृत्युशङ्कित मरणशङ्का यस्याः सा सती अन्तकस्यै-
वात्मदासत्वादिति भावः । अजातो विच्छेदलवो विप्रलेशो येषु तैः स्मरोत्सवैः
सम्भोगैरेव केलिभिर्विनोदैः धुतोऽवधिरन्तो यस्य तमनन्तकाल निमेषवन्
निमेषतुल्यं नयस्व यापय । वरान्तरस्वीकारे दुर्लभमिदं सौभाग्यमिति भावः ॥

शिरीषेति ॥ अथवा शिरीषमृद्धी त्व पयःप्रकृत्या जलत्वभावेन वरुण-
शरीरस्य तथात्वात् कारणगुणवशेनेत्यर्थः । मृदुवर्गे वासवमिन्द्र श्रेष्ठ वरुणमाहसे
किमिच्छसि वा तदपि योग्यमेवेति शेषः । तथा हि सा मृदुस्वभावा निशापि
अनेनैव मृदुस्वभावत्वेन हेतुना कारणेन । "सर्वनामस्मृतंतीया च" इति तृतीया ।
सर्वोक्तीक्ष्णान् सूर्यादीन् विहाय शीतांशु न वृणुते स्म किञ्च ? वृणुत एव ।
रष्टान्तालङ्कारः ॥ ५८ ॥

असेवीति ॥ हे कृशोदरि ! अनणु महद्रामणीयक रमणीयत्वं यस्य
सोऽतिरमणीयो यः पयःपयोनिधिः स्वप्ता यीः येन तेन प्रियः प्रियेण लक्ष्मी-

इति स्फुटं तद्वचसस्तयादरात् सुरस्पृहारोपविडम्बनादपि ।
 कराङ्कसुप्रैककपोलकर्णया श्रुतञ्च तद्भाषितमश्रुतञ्च तत् ॥ ६० ॥
 चिरादनध्यायमवाङ्मुखी मुखे ततः स्म सा वासयते दमस्वसः ।
 कृतायतश्चासविमोक्षणाथ तं क्षणाद्भाषे करुणं विचक्षणा ॥ ६१ ॥

पतिना दिवा च निशा च दिवानिशं अहोरात्रयोरित्यर्थः । द्वन्द्वैकवद्भावे अत्यन्त-
 सयोगे द्वितीया । अमेवि सेवितः तत्र पयःपयोनिधौ क्षीराब्धौ अमुना वरुणेन
 सह यथामनोरथ यथेच्छ क्रीड लक्ष्मीनारायणवदिति भावः ॥ ५९ ॥

इतीति ॥ इतीत्य स्फुटं स्फुटार्थं तत्पूर्वोक्त तद्भाषित नलवाक्यं
 तद्वचसो नलवचसः आदरात् सम्बन्धयामान्ये पृष्ठी । तद्वचनस्यानुरागाचेत्यर्थः ।
 सुरोर्ध्वन्द्रादिषु स्पृहाया अभिलाषस्यारोप एव विडम्बन परिहासः तस्मादपि
 कारणात् कराङ्गे करोत्सङ्गे सुप्तं विश्रान्तमेकं कपोलकर्णं द्वन्द्वादौ श्रुतस्य प्रत्येक-
 मभिसम्बन्धादेककपोल एककर्णश्च यस्यास्तथेत्यर्थः । तथा दमयन्त्या श्रुतमश्रुतञ्च
 सुरस्पृहारोपरोधात् करतलेनैकं कर्णं पिधाय नलादरादेकेन श्रुतं न तु द्वभ्या-
 मित्यर्थः । एककपोलरोधस्तु चिन्तावशादिति मन्तव्यम् । अत्रादरविडम्बनयोः
 श्रुताश्रुताभ्यां हेतुहेतुमद्भावेन यथासङ्गयसम्बन्धात् यथासङ्गधालङ्कारः ॥ ६० ॥

चिरादिति ॥ ततो नलवाक्यानन्तरं सा दमस्वसा दमयन्ती अवाङ्-
 मुखी चिन्ताभरान् नम्रमुखी सती मुखे वाचि चिराच्चिरमनध्यायं मौनं,
 अध्यायन्यायेत्यादिना घमन्तो निपातः । “गतिबुद्धि” इत्यादिना अणिकर्तुः
 कर्मत्वम् । वासयते स्म वासितवती, लटि “लट् स्मे” इति भूते लट् । “न
 पादम्” इत्यादिना वसेष्यन्तात्तस्य परस्मैपदप्रतिषेधात् णिच्चेत्वात्मनेपदम् । किन्तु
 विचष्ट इति विचक्षणा वक्त्री सा अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्चप्रत्यये टाप् ।
 असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्य इति ह्याप्रादेशाभावः । कृतायतश्चासस्य
 विमोक्षण विमोचनं यथा सा सती दीर्घं निश्चस्येत्यर्थः । मोक्षयतेधौरादिकात्
 ल्युट् । त नल क्षणात् क्षणं विलम्ब्येत्यर्थः । करुण दीनं यथा तथा यभाषे
 एते मौनश्रामावाङ्मुखत्वादयश्चिन्तानुभावा ज्ञेयाः । ध्यान चिन्ता हितानाप्तेः
 शून्यताश्चासतापकृदिति लक्षणात् ॥ ६१ ॥

विभिन्दता दुष्कृतिनीं मम श्रुतिं दिग्निन्द्रदुर्वाचिकसूचिसन्धयैः ।
प्रयातजीवामिव मां प्रति स्फुटं कृतं त्वयाप्यन्तकदूततोचितम् ॥

त्वदास्यनिर्यन्मदलीकदुर्यशोमसीमयत्वाङ्घ्रिपिरूपभागिव ।
श्रुतिं ममाविश्य भवदुरक्षरं सृजत्यदः कीटवदुत्कटा रुजः ॥६३॥
तमालिरूचेऽथ विदर्भजेरिता प्रगाढमौनव्रतयैकया सखी ।
त्रपां समाराधयतीयमन्यया भवन्तमाह* स्म रसज्ञया मया ॥६४

विभिन्दतेति ॥ दुःकृतिनी पापिष्ठां पापोक्तिप्राहित्वादिति भावः ।
मम श्रुतिं श्रोत्रं दिग्निन्द्राणामिन्द्रादीनां दुर्वाचिकानि दुष्टसन्देशा एव सूचय-
स्तासां सन्धयैः समूहैर्विभिन्दता विदारयता परपुरुषप्रवृत्तत्वादिति भावः ।
त्वयापि प्रयातो जीवो जीवित यस्यास्तां प्रेतामिव मां प्रति स्फुटं व्यक्तं यथा
तथा अन्तकदूतताया यमदूतत्वस्योचितं (कर्म) कृतम् । पतिव्रतानां परपुरुष-
वार्तापि यमयातनाया नातिरिच्यत इति भावः ॥ ६२ ॥

त्वदिति ॥ त्वदास्यानिर्यन् निर्गच्छन् ममालोकमारोपितत्वान्मिथ्याभूतं
दुर्यशो दुःसमज्या तदेव मर्सा तन्मयत्वाङ्घ्रिपिरूपभाक् लिप्यक्षरतां प्राप्तमिव
स्थितमदः इदं भवतो दुरक्षरमतः किमित्यादि दुर्वाचिय कीटवद्दशादिजन्तुवत्
मम श्रुतिं श्रोत्रमाविश्य उत्कटा महत्तरा रुजः व्यथा. सृजति जनयति ।
रूपकोत्प्रेक्षासङ्घर्षमुपमा ॥ ६३ ॥

तमिति ॥ अथानन्तरं विदर्भजेरिता दमयन्तीचोदिता धालि सखी त
नलमूचे किमित्यत आह । सौम्य! इयं सखी मैत्री प्रगाढ दृढ भौनव्रत यस्या-
स्तया एकया रसज्ञया जिह्वया क्षपा समाराधयति भजते । देवताराधने मौनं

* अत्र स्वरसज्ञया मयेति पाठः स्वारसिक प्रतिभाति ।

तमर्चितुं संवरणस्रजा नृपं स्वयंवरः सम्भविता परेद्यवि ।

ममासुभिर्गन्तुमनाः पुरःसरैस्तदन्तरायः पुनरेप वासरः ॥ ६५ ॥

तद्य विश्रम्य दयालुरेधि मे दिनं निनीषामि भवद्विलोकिनी ।

नखैः किलाख्यायि विलिख्य पक्षिणा तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः ॥

युक्तमिति भावः । मया मद्रूपया अन्यया रसज्ञया जिह्वया कामाभिज्ञया च भवन्तमाह स्म । अनन्तरवाच्यं लज्जया स्वयं वक्तुमशक्ता मन्मुखेन वक्तीत्यर्थः ॥

स्वयमेव दमयन्ती भूत्वाह—तमित्यादि ॥ मम संवरणस्रजा तं नृपं नल अर्चितुमर्चयितुमर्चतेभौवादिकात्तुमुन् । परेद्यवि परेऽहनि “सद्यः पशु” इत्यादिना निपातनात् साधु । स्वयंवरः सम्भविता सम्भविष्यति । किंतु पुरः सरन्तीति पुरःसराः पुरोगास्तैः पुरोऽप्रतोऽप्रेषु सत्तेरिति टप्रत्ययः । ममासुभिः प्राणैः सह गन्तुं मनो यस्य स गन्तुमनाः प्राणानादाय गन्तुकाम इत्यर्थः । तु काममनसोरापि इति मकारलोपः । एप वासरः पुनः वासरस्तु तस्य स्वयंवरस्यान्तरायो विभ्रः । दिनमात्रविलम्बोऽपि दुःसह इति भावः । एतेन कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यमुक्तम् ॥ ६५ ॥

ततः किमत आह—तदिति ॥ तत्तस्मात् औत्सुक्यादद्य विश्रम्य मे मम दयालुरेधि भव अद्यास्मद्देहे निवासेन मामनुगृहाणेत्यर्थः । अस्तेलोटि सिपि हुञ्जल्भ्यो हेर्धि, घसोरेद्वावभ्यासलोपश्चेत्येकारः । तन्निवासस्य फलमाह— भवन्त विलोकत इति भवद्विलोकिनी सती दिनं निनीषामि त्वद्विलोकनेन दिनं नेतुमिच्छामीत्यर्थः । मदर्शनात् कथं ते कालयापनमित्याशङ्क्याह—स मत्प्रियो नलः पक्षिणा दूतहृसेन नखैर्विलिख्य तवैव रूपेणाकारेण समः सदृश आख्यायि किल? आख्यातः खलु? ख्यातेः कर्माणि लुङ् । चिणो युगागमः । अतस्त्वदर्शनात् दिनं नेष्यामि । सदृशदर्शनादीना कालविनोदनसाधनम्बाद्वियोगिनां इति प्रागेवोक्तमनुसन्धेयम् ॥ ६६ ॥

दृशोर्द्वयी ते विधिनास्ति वञ्चिता मुखेन्दुलक्ष्मीं तव यत्र वीक्षते ।
 असावपि श्वस्तदिमां नलानने विलोक्य साफल्यमुपैतु जन्मनः ॥
 ममैव पाणौकरणेऽग्निसाक्षिकं प्रसङ्गसम्पादितमङ्ग ! सङ्गतम् ।
 न हा सहाधीतिधृतः स्पृहा कथं तवार्यपुत्रीयमजर्यमर्जितुम् ॥ ६८
 दिगीश्वरार्थं न कथञ्चन त्वया कदर्थनीयास्मि कृतोऽयमञ्जलिः ।
 प्रसद्यतां नाद्य निगाद्यमीदृशं दधे दृशौ बाष्परयास्पदे भृशम् ॥ ६९

अयेह विधामे न केवलं ममैव साफल्य किन्तु तवार्पास्याह—दृशो-
 रिति ॥ हे सौम्य! विधिना ह्यत्र ते तव दृशोर्द्वयी वञ्चितास्ति विफलीकृता
 वर्तते । यत् गस्मात् तव मुखेन्दुलक्ष्मीं न वीक्षते स्वमुखस्य स्वचक्षुषा द्रष्टु-
 मशक्यत्वादिति भावः । तत्तस्मादसौ ते दृग्दृष्यपि श्व. परेऽहनि इमां त्वन्मुख-
 लक्ष्मीं नलानने विलोक्य उभयनिष्ठत्वात् समानधर्मस्येति भावः । जन्मनः
 साफल्यं उपैतु । अत्र दूते सुरबुद्ध्या दूतनलमुखलक्ष्म्योर्भेदेऽप्यभेदोक्ते-
 रतिशयोक्तिभेदः ॥ ६७ ॥

ममैवेति ॥ किञ्च अङ्ग ! भो ! मम पाणौकरणे पाणिप्रहण एव
 “नित्यं हस्ते पाणानुपयमने” इति पाणौ-शब्दस्य गतित्वात् कुगतिप्रादय इति
 समासः । अग्निसाक्षिकं यथा तथा विवाहाग्निसन्निधावेत्यर्थः । प्रसङ्गात्
 स्वयवरप्रसङ्गात् सम्पादित सङ्गतसुभयोरानुरूप्याद्युक्तम् । आर्ययोः श्वशुरयो-
 पुत्र आर्यपुत्रो भर्ता नलः तदीयमार्यपुत्रीय, वृद्धाच्छ, न जीर्यतीत्यजर्यं सङ्गत
 रामसुग्रीवयोरिव स्थिरसह्यमित्यर्थः । अजर्यं सङ्गतमिति यत्प्रत्ययान्तो पिपातः ।
 अर्जितुं सम्पादयितुं सहाधीति. सब्रह्मचारिता ता धारयतीति धृत् साह्यन्य-
 दित्यर्थः । धृधानो. क्तिप् । तस्य तव स्पृहा कथं नास्ति । हेति विपादे ।
 सर्वथा स्पृहणीया तत्सङ्गतित्यर्थः ॥ ६८ ॥

दिगीश्वरेति ॥ किञ्चाह त्वया दिगीश्वरार्थं कथञ्चनापि कदर्थनीया
 निर्वन्धनीया नास्मि अयमञ्जलिः कृतः प्रार्थये त्वामित्यर्थः । प्रसद्यतां प्रसन्नं न

वृणे दिगीशानिति का कथा तथा त्वयीति नेक्षे नलभामपीहया ।
 सतीव्रतेऽग्नौ तृणयामि जीवितं स्मरस्तु किं वस्तु तदस्तु भस्म यः॥
 न्यवेशि रत्नत्रितये जिनेन यः स धर्मचिन्तामणिरुज्झितो यया ।
 कपालिकोपानलभस्मनः कृते तदेव भस्म स्वकुले स्तृतं तथा ॥७१

भूयतां, भावे लोट् । अद्य ईदृशं दिगीशसन्देशरूपं न निगाद्य न वाच्यं,
 स्मृहलोर्ण्यन्, गदमदेत्यादिनानुपसर्गादेव यतो विधानात् । किं बहुना—भृश
 बाष्परयास्पदे अधुवेगाश्रयौ दशौ दधे धारयामि रोदिमीत्यर्थः । नैव दुःखाकर्तुं
 उचितमिति भावः ॥ ६९ ॥

वृणे इति ॥ किञ्च दिगीशान् वृणे इति का कथा अत्यन्तासम्भावित-
 मित्यर्थः । तथा हि नलस्य भा कान्तिमपि त्वग्निष्ठामिति शेषः । त्वयीति त्वयि
 परपुरुषे स्थिते इति हेतोः तथेहया तादृगनुरागेण नेक्षे इह त्वयि या नलभा तां
 नलभामिति केचित् योजयन्ति । नन्वेव सुरावर्धारेणे बलवद्विरोध इत्याशङ्क-
 याह—सतीव्रते पातिव्रत्ये एवामौ जीवितं तृणयामि तृणीकरोमि जीविता-
 स्पृहाणां पतिव्रतानां न कुतश्चिद्भयमिति भावः । स्मरभयन्तु दूरापास्तमित्याह
 स्मरस्तु तत्प्रसिद्धं किं वस्त्वस्तु कः पदार्थो भवेत् न कोऽपीत्यर्थः । कुतः य-
 म्मरो भस्म भस्मीभूतः व्रतैकजीविनां सोऽपि तुच्छः किं करिष्यतीत्यर्थः ।
 चारित्रैकपरायणाः सत्यो न किञ्चिद्द्रणयन्तीति भावः ॥ ७० ॥

न्यवेशीति ॥ हे सौम्य! यो धर्माख्यः चिन्तामणिजिनेन देवेन
 अर्हता रत्नत्रितये जैनपरिभाषया सदृष्टिज्ञानवृत्ताख्ये रत्नत्रये न्यवेशि निवेशितः
 सदृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्म धर्मेश्वरा विदुरिति तैरुक्तत्वात् । विशेष्यन्तात् कर्मणि
 लुट् । न धर्मचिन्तामणि यया स्त्रिया कपाली हर तत्कोपानलभस्मनस्तद्रूपस्य
 कामस्य कृते, कृत इति तादर्थ्येऽव्ययम् । उज्झितरत्यक्तः तथा स्त्रिया तदेव
 भस्म स्वकुले स्तृतं विस्तृतं कामाख्यभस्मान्धतया चरित्रत्यागिन्या स्त्रिया
 स्वकुलमेव भस्मसात् कृत भवेदित्यर्थः । अतो नलैकव्रताया समाम्ने महेन्द्रादि-
 नामग्रहणमपि न कार्यमिति भावः ॥ ७१ ॥

निपीय पीयूपरसौरसीरसौ गिरः स्वकन्दर्पहुताशनाहुतीः ।
 कृतान्तदूतं न तथा यथोदितं कृतान्तमेव स्वममन्यतादर्यम् ॥ ७२
 स भिन्नमर्मापि तदार्तिकाकुभिः स्वदूतधर्मान्न विरन्तुमैहत ।
 शनैरशंसन्निभृतं विनिश्चसन् विचित्रवाक्चित्रशिखण्डिनन्दनः ॥
 दिवोषवस्त्वां यदि कल्पशाखिनं कदापि याचेत निजाङ्गनालयम् ।
 कथं भवेरस्य न जीवितेश्वरी न मोघयाच्यः स हि भीरु ! भूरुहः ॥

निपीयेति ॥ असौ नलः पीयूपरसस्वागृतरसस्य उरसा निमिता-
 र्गारर्माः आत्मजाः सदृशीरित्यर्थः । उरसोऽण् चेल्यणप्रत्ययः । संज्ञाधिकारा-
 दभिधेयनियम इति काशिका । स्वकन्दर्पहुताशनस्य निजकामाग्रेराहुतीर्हृत्पापनी-
 र्गिरो भैर्मावाक्शानि निपीय स्वमात्मानं तथा भैम्या यथोदितं यथोक्तं तदनति-
 क्रमणेनेत्यर्थः । यथासादृश्य इत्यव्ययभावात् । कृतान्तदूत नामन्यत किन्त्वदर्यं
 निर्दयं यथा तथा* खं कृतान्तमेवामन्यत । दूतधर्मत्वात् निर्दाक्षिण्य वक्ष्यामी-
 त्यमन्यतेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

स इति ॥ विचित्रवाक्चित्रशिखण्डिनन्दनो बृहस्पतिः । 'जीव
 आद्रिरमो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः' इत्यमरः । स नलस्तस्याः भैम्या आर्त्सा,
 निमित्तेन काकुभिः करुणोक्तिभिर्भिन्नमर्मापि विदीर्णहृदयोऽपि स्वदूतधर्मादकपट-
 भूताद्विरन्तु नैहत नैच्छत् । किन्तु खेच्छामज्ञानिभृतं विनिश्चसन् शनैस्त्वरया
 अशंसदन्नवात् ॥ ७३ ॥

दिव इति ॥ वक्ष्यमाणविर्भाषिकानुगुणमामन्त्रयते, हे भीरु ! भय-
 शाले ! "भियः वृक्कुलकनौ" इति कुप्रत्ययः । ऊहुत इत्युङ् । अम्यार्थनद्यो-
 हंस्वः । दिवोषवः स्वर्गतिरिन्द्रः कदापि निजाङ्गनालयं कल्पशाखिनं त्वां याचेत
 यदि दुष्टादिपाटाद्विकर्मकत्वम् । तदा कथमस्येन्द्रस्य जीवितेश्वरी न भवेः भवे-
 रेवेत्यर्थः । कुतः हि यस्मात्स भूरुहः कल्पवृक्षः न मोघयाच्यः सफलप्रार्थनः ॥

* अदयमिति कृतान्तविशेषणमित्यपरे ।

शिखी विधाय त्वदवाप्तिकामनां स्वयं हुतस्वांशहविः स्वमूर्तिषु ।
 क्रतुं विधत्ते यदि सार्वकामिकं कथं स मिथ्यास्तु विधिस्तु वैदिकः॥
 सदा तदाशामधितिष्ठतः करं वरं प्रदातुं वलिताद्वलादपि ।
 मुनेरगस्त्याद्वृणुते स धर्मराड् यदि त्वदार्तिं भण का तदा गतिः ॥
 क्रतोः कृते जाप्रति वेत्ति कः कति प्रभोरपां वेदमनि कामधेनवः ।
 त्वदर्थमेकामपि याचते स चेत् प्रचेतसः पाणिगतैव वर्तसे ॥ ७७
 न सन्निधात्री यदि विघ्नसिद्धये पतिव्रता पत्युरनिच्छया शची ।
 स एव राजघ्नजवैशसात् कुतः परस्परस्पर्द्धिवरः स्वयंवरः ॥७८॥

शिखीति ॥ शिखी अग्निः त्वदवाप्तिकामनां विधाय स्वमूर्तिषु स्व-
 विप्रहेषु आहवनीयादिषु स्वयमेव हुत स्वांशं स्वदेवताकं हविर्येन स. सार्व-
 कामिकं सर्वकामप्रयोजनक, प्रयोजनमिति ठक् । क्रतुं विधत्ते यदि तदा स
 वैदिको वेदावगतो विधिरनुष्ठानं कथं तु मिथ्यास्तु निष्फल स्यात् । अत्र
 न्वशब्दत्रयेण क्रमादग्नेरेव कर्तृदेवताहवनीयादिरूपताप्रतिपादनात् कर्मणि
 प्रमादानवकाश. सूचितः । तस्माद्देवप्रामाण्यादनलसादसीति सिद्धमिति भावः ॥

सदेति ॥ स धर्मराज्यमः सदा सर्वदा तस्य धर्मराजस्याशां दिशम् ।
 दक्षिणामधितिष्ठतोऽधिवमतः । अत एव वलादपि वरमेव कर वलिं प्रदातुं
 वलितात् प्रवृत्तादगस्त्यान्मुनेस्त्वदार्तिं त्वत्प्रार्तिं वृणुते यदि तदा का गतिः ।
 भण । वाक्यार्थः कर्म ॥ ७६ ॥

क्रतोरिति ॥ किञ्च क्रतो कृते क्रत्वर्थे अपां प्रभोः वरुणस्य वेदमनि
 कति कामधेनवो जाप्रति वर्तन्ते को वेत्ति असङ्ख्याकाः सन्तीत्यर्थः । स
 वरुणस्त्वदर्थं त्वत्सिद्ध्यर्थं तत्रैकामपि गा याचते चेत् । दमयन्तीं देहीति
 प्रार्थयते चेत् तर्हि प्रचेतसो वरुणस्य पाणिगतैव वर्तसे । तदा कस्त्वा मोच-
 यिष्यतीति भावः ॥ ७७ ॥

नेति ॥ किञ्च पतिव्रता शची पर्युरिन्द्रह्यानिच्छया असम्मत्या कारणेन
 विघ्नसिद्धये स्वयंवरविधातार्थं सन्निधात्री सन्निहिता न यदि न स्यात् चेत्

निजस्य वृत्तान्तमजानतां मिथो मुखस्य रोपात् परुषाणि जल्पतः ।
 मृधं किमच्छत्रकदण्डताण्डवं भुजाभुजि क्षोणिभुजां दिदृक्षसे ॥ ७९
 अपार्थयन् याज्ञिकफूत्कृतिश्रमं ज्वलेद्रुपा चेद्वपुषा तु नानलः ।
 अलं नलः कर्तुमनप्रिसाक्षिको विधिं विवाहे तव सारसाक्षि कम् ॥
 पतिवरायाः कुलजं वरस्य वा यमः कमप्याचरितातिथिं यदि ।
 कथं न गन्ता विफलीभविष्णुतां स्वयंवरः साध्वि ! समृद्धिमानपि ॥

विशसति द्विनस्तीति विशसो हिसकः, पचाश्च । तस्य कर्मवैशसं, युवादित्वादण-
 प्रत्ययः । राजव्रजस्य राजन्यकस्य वैशसान्मिथो विरोधाद्धेतोः परस्परस्पर्धिनो-
 ऽन्योन्यसङ्घर्षिणो वरा वोढारो यस्मिन् स तथोक्तः स्वयंवर एव कुतः कुतस्तरां
 नलवरणमिति भावः । स्वयंवरे शचीसन्निधानादविप्रसिद्धिरिति शास्त्रम् । तथा च
 रघुवंशे—‘सान्निध्ययोगात् किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः’ इति ॥

निजस्येति ॥ मिथो रोपात् परुषाणि जल्पतो निजस्य मुखस्य वदनस्य
 वृत्तान्तमजानतां सेषान्ध्यात् खोक्तमप्यविजानतां क्षोणिभुजां सम्बन्धि
 अच्छत्रका अयुधभङ्गेनापनीतच्छत्रा ये दण्डास्तेषां ताण्डवं तदेव मृध युद्धं
 दण्डादण्डीत्यर्थः । तथा तेषामपि भङ्गे भुजाभ्यां भुजाभ्या प्रवृत्त युद्धं भुजाभुजि
 युद्धं च गम्यमानार्थत्वात् च-शब्दाप्रयोगः “तत्र तेनेदमिति सारूपे” इति
 बहुव्रीह्याविच कर्मव्यतीहारे इतीच्छप्रत्ययः । तिष्ठद्रुपाटादव्ययीभावसंज्ञा । दिदृक्षसे
 द्रष्टुमिच्छसि “ज्ञाधुस्मृश सनः” इत्यात्मनेपदम् ॥ ७९ ॥

अपार्थयन्निति ॥ हे सारसाक्षि ! सरोरुहाक्षि ! ‘सारस सरसीरुहम्’
 इत्यमरः । तव विवाहे अनलोऽग्निः याज्ञिकस्य फूत्कृतिश्रमं याजकफूत्कृतिश्रमं
 समिन्धनप्रयासमपार्थयन् व्यर्थयन् इषा रोपेणैव ज्वलेत् वपुषा स्वरूपेण तु
 न ज्वलेत्चेत् तदा नल अग्न्यभावादग्निसाक्षिको न भवतीत्यनग्निसाक्षिकत्वं क
 विधिमनुष्ठानं कर्तुमल शक्तः न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ८० ॥

पतिवराया इति ॥ क्रिय यमोऽन्तकः पतिं वृणीत इति पतिवरावधूः ।
 “सज्ञायां ष्टुट्” इत्यादिना खच् । अर्द्धिपदजन्तस्य मुम् । तस्या वरस्य

स्फुटोत्पलाभ्यामलिदम्पतीव तद्विलोचनाभ्यां कुचकुङ्मलाशया ।
 निपत्य विन्दू हृदि कज्जलाविलौ मणीव नीलौ तरलौ विलेसतुः ॥
 धुता पतत्पुष्पशिलीमुखाशुगैः शुचेस्तदासीत् सरसी रसस्य सा ।
 रयाय वद्धादरयाश्रुधारया सनालनीलोत्पललीललोचना ॥ ८६ ॥

श्रावणिकथ स , स्युर्नभस्य प्रोष्ठपदपदा भाद्रपदाः समाः इत्यमरः । अलम्भ-
 यत् प्रापयदित्युपमातिशयोक्ती । तत्र लभे. प्राप्स्यर्थत्वेऽपि तदुपसर्जनगत्यर्थ-
 विवक्षायां गतिबुद्धीत्यादिना अणिकर्तुं. कर्मत्व गत्युपसर्जनप्राप्स्यर्थत्वे तु कर्मत्वं
 नास्त्येव । यथा माघे सित सितिप्रेत्यत्र । यदाह वामनः—“लभेर्गल्यर्थत्वा-
 णिच्यणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे” इति । लभेथेति गुमागमः ॥ ८४ ॥

स्फुटेति ॥ अथ कज्जलेनाजनेनाविलौ मलिनौ विन्दू अधुविन्दू
 तद्विलोचनाभ्यामेव स्फुटोत्पलाभ्यामलिदम्पतीव भृङ्गमिधुनमिव कुचकुङ्मलयो-
 राशया लीत्येन हृदि वक्षसि निपत्य तरलौ चञ्चलौ हारमध्यगौ नीलौ मणी इव
 इन्द्रनीलरत्ने इव । ईंदादीनां प्रगृह्यत्वे मणीवादीनां प्रतिपेधो वक्तव्य इत्युभय-
 त्रापि प्रगृह्यत्वनिषेधात् सवर्णदीर्घ । विलेसतुः विरेजतु. । अत एकहल्मध्ये-
 ऽनादेशादेर्लिटीत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ ८५ ॥

धुतेति ॥ पतद्भिः पुष्पशिलीमुखाशुगैः पुष्पवाणैर्विशिखैरन्यत्र पतन्तः
 पुष्पाणि शिलीमुखा अलयश्च येषां तैराशुगैर्वायुभिः । धुता कम्पिता । ‘अलि-
 वाणौ शिलीमुखौ आशुगौ वायुविशिखौ’ इति चामरः । रयाय वद्धादरया
 रययुक्तया अधुधारया निमित्तेन सनालनीलोत्पलस्य लीलेव रत्नं यनेस्ते
 लोचने यस्याः सा भैमी तदा शुचे रसस्य शृङ्गारस्य सम्बन्धिनि अन्यत्र
 शुचेर्प्रीध्मस्य सम्बन्धिनि काश्यादिति भावः । प्रीध्मशृङ्गारयोः शुचिरित्यभिधानात्
 रसस्य जलस्य सरसी सर आसीत् । अत्र भैम्याः शृङ्गारसरसीत्वेन प्रीध्माम्बु-
 सरसीत्वेन च रूपणाद्रूपकालङ्कारः । तस्य श्लेषोपमाभ्यामज्ञाभ्यां मङ्गर. स्पष्ट. ॥

विलम्बसे जीवित ! किं द्रव द्रुतं ज्वलत्यदस्ते हृदयं निकेतनम् ।
जहासि नाद्यापि मृषा सुखासिकामपूर्वमालस्यमहो तवेदशम् ॥९०
दृशौ ! मृषापातकिनो मनोरथाः कथं पृथू वामपि विप्रलेभिरे ।
प्रियश्रियः प्रेक्षणघाति पातकं स्वमश्रुभिः क्षालयतं शतं समाः ॥
प्रियं न मृत्युं न लभे त्वदीप्सितं तदेव न स्यान्मम यत्त्वमिच्छसि ।
वियोगमेवेच्छ मनः ! प्रियेण मे तव प्रसादात्न भवत्यसावपि ॥

विलम्बस इति ॥ हे जीवित ! प्राणवायो ! किं विलम्बसे द्रुतं द्रव
शीघ्र गच्छ कुतः यतस्ते तव अदो निकेतनं आवासगृहं हृदयं ज्वलति
प्रज्वलति । अद्यापि दानीमपि मृषा मृषा सुखासिकां सुखासनं भाववर्धनिर्देशे
ष्वुल् वक्ष्यः । न जहासि । दद्यामाने गेहे न बलव्यमित्यर्थः । तथा तव
जीवनस्य ईदृशमालस्यमपूर्वं नूतनमहो ॥ ९० ॥

दृशाविति ॥ हे दृशौ ! मृषापातकिनोऽनृतपातकिनो मनोरथा नल-
दिदृशारूपाः पृथू महर्था विप्रलम्भानर्हे इत्यर्थः । वां युवामपि कथं विप्रलेभिरे
यस्ययामासुः । ग्राहिकाः किन्न कुर्युरित्यर्थः । मनोरथा वा विकला इत्यर्थः ।
किम प्रियश्रियो नलदीन्दर्यस्य प्रेक्षणघाति दर्शनपातक म् स्वकीय पातक
जन्मान्तरकृतमिति भावः । अश्रुभिः शतं समा वरगरान् । अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । क्षालयतं गुरुपाप गुरुप्रायश्चित्तापनोपमित्यर्थः । अहो मे दर्शनाशापि
निरस्तेति भावः ॥ ९१ ॥

प्रियमिति ॥ हे मनः ! तव ईप्सितमाप्नुमिदं प्रिय न लभे तदलभे
ईप्सित मृत्यु मरणस्य न लभे तस्मान् त्व मम यदिच्छसि तत्र तादित्यन्वय-
व्यतिरेकदर्शनादिति भावः । अतो मे प्रियेण वियोगमेवेच्छ तव प्रसादाद्गौ
वियोगो मे मम न भवति नलप्राप्त्यभावे मरणमेव मे शरणमित्यर्थः । अत्र
धयोगार्थ वियोगप्रार्थनाद्विचित्रालङ्कारः । “विविधं सविदुदस्य फलस्यास्वर्ध-
मुद्यमः” इति लक्षणम् ॥ ९२ ॥

न काकुवाक्यैरतिवाममङ्गजं द्विपत्सु याचे पवनन्तु दक्षिणम् ।
 दिशापि मद्भस्म किरत्वयं तथा प्रियो यया वैरविधिर्वधावधिः ९३
 अमूनि गच्छन्ति युगानि न क्षणः कियत् सहिष्ये न हि मृत्युरस्ति मे ।
 स मां न कान्तः स्फुटमन्तरुज्झिता न तं मनस्तच्च न कायवायवः ॥ ९४
 मदुप्रतापव्ययसक्तशीकरः सुराः ! स वः केन पपे कृपार्णवः ।
 उदेति कोटिर्न मुदे मदुत्तमा किमाशु सद्कल्पकणश्रमेण वः ॥ ९५

नेति ॥ द्विपत्सु चन्द्रादिवैरिमध्ये अतिवाममतिवक्रमङ्गजं कामं काकु-
 वाक्यैः करुणाक्तिभिः न याचे न प्रार्थये किन्तु दक्षिण दक्षिणदिग्भवं दाक्षिण्य-
 वन्त च पवनं याचे, किमिति अयं पवनो यया दिशा प्रियो नलः सञ्चरते तथा
 दिशा तद्दिग्भागेनापि मद्भस्म किरतु क्षिपतु । प्रार्थनायां लोट् । ननु दक्षिणो-
 ऽपि शत्रुपक्ष्यः कथमुपकरिष्यति तत्राह—वैरविधिर्वैराचरण वधावधिर्मरणान्तः
 मरणान्तानि वैराणीति न्यायादित्यर्थः ॥ ९३ ॥

धमूनीति ॥ गच्छन्ति विपरिषतमानान्यमूनि युगानि न क्षणः एको-
 ऽप्यय क्षणो युगसहस्रायत इत्यर्थः । कियत् सहिष्ये मृत्युर्मरणश्च मे नास्ति
 हि स कान्तस्तु अन्तः अन्तरात्मनि मां नोञ्जिता नोञ्जिष्यति स्फुटं त कान्तं
 मनश्च नोञ्जिता तत् मनश्च कायवायवः प्राणा नोञ्जितारः । हन्त का गतिरिति
 भावः ॥ ९४ ॥

मदिति ॥ हे सुराः ! मदुप्रतापव्यये मदतिर्ताम्रसन्तापशान्ता मष्ठा
 प्यामृताः शीकरा यस्य स प्रसिद्धो वो युष्माकं कृपार्णवः केन पपे पीतः ।
 अगस्त्येन प्रसिद्धार्णव इवेति भावः । स्वहोभेनेव पीत इत्यत्राह । सद्कल्पकण-
 श्रमेण अभिध्यानलेशप्रयासेन मत्तोऽप्युत्तमा कोटिः स्यन्तरमित्यर्थः । वो
 युष्माकं मुदे आशु नोदेति किमु शक्यादिवदिति भावः । तस्मादनुकम्पनीये
 जने विपरीताचरणमनुचितमिति तात्पर्यार्थः ॥ ९५ ॥

ममैव वाहर्दिवमश्रुदुर्दिनः प्रसह्य वर्षासु ऋतौ प्रसञ्जिते ।
 कथं नु गृण्वन्तु सुपुप्य देवता भवत्वरण्ये रुदितं न मे गिरः ॥
 इयं न ते नैपथ ! दृक्पथातिथिस्त्वदेकतानस्य जनस्य यातना ।
 हृदे हृदे हा न कियद्रवेपितः स वेधसागोपि खगोऽपि वक्ति यः ॥
 ममापि किं नो दयसे दयाधन ! त्वदङ्घ्रिममं यदि वेत्थ मे मनः ।
 निमज्जयन् सन्तमसे पराशयं विधिस्तु वाच्यः क तवागसः कथा ॥

अथ मदीयमातृघोष देवा नाकर्णयन्तीत्यत्राह—ममैवेति ॥ वा अथवा
 अह्नि च दिवा च अहर्दिवमश्रुदुर्दिनः । ममैवाश्रुदुर्दिनैरश्रुवर्षैरित्यर्थः ।
 प्रसह्य बलाद्वर्षासु ऋतौ वर्षतौ 'स्त्रियां प्राचुद् स्त्रियां भूमि वर्षा' इत्यमरः ।
 ऋत्यक इति प्रकृतिभावः । प्रसञ्जिते प्रवर्तिते सति देवताः सुष्टु सुप्त्वा सुपुप्य ।
 वचिखफीत्यादिना सम्प्रसारणम् सुविदुर्भ्यः सुषिमूतिसमा इति षत्वम् ।
 मे गिरः कथं नु गृण्वन्तु सुपुप्तस्य तदयोगादत एव मे गिरः कथमरण्येरुदितम् ।
 शेषे इति समासः । "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अलुक् । न भवतु ।
 विधेयप्राधान्यादेकवचनम् । सम्भावनायां लोट् । निष्कल वचनमरण्यरुदित-
 प्राणमित्यर्थः । वर्षासु भगवतो हरेः स्वापादन्यत्रापि देवतात्वरामान्यादारोप्य-
 व्यपदेशः । अत्र तत्कालस्य वर्षात्वेन देवतानां स्त्रापेन चासम्बन्धेऽपि
 सम्बन्धोत्तरतिशयोक्तिद्वयं, तथा तन्निरामरण्यरुदितासम्भवेन सादस्याक्षेपा-
 निदर्शनभेदः तेन सङ्गीर्णः ॥ ९६ ॥

इयमिति ॥ हे नैपथ ! इयं त्वदेकतानस्य त्वत्परस्य 'एकतानोऽनन्य-
 वृत्तिः' इत्यमरः । जनस्य स्वस्यैवेत्यर्थः । यातना तीव्रवेदना ते तव दृक्पथातिथिर्न
 दृग्योन्वरे न, देशविप्रकर्षादिति भावः । कियं यः खगो हसो वक्ति नन्याय
 भयातानां निवेदयेत् स खगोऽपि वेपसा अगोपि क्तापि गुप्तः । कुतः हृदे हृदे
 सर्वेषु जलाशयैवित्यर्थः । वीप्सायां द्विरुक्तिः । कियन्न गवेपितो नान्विष्टः ।
 हा चतेत्यर्थः ॥ ९७ ॥

ममापीति ॥ दयाधन ! कृपानिधे ! मन मनस्त्वदङ्घ्रिममं त्वचरण-
 शरण वेत्थ यदि वेत्ति चेत्, विदो रुदो वा' इति स्त्रियः स्थलादेशः । ममापि

कथावशेषं तव सा कृते गतेत्युपैष्यति श्रोत्रपथं कथं न ते ।
 दयाणुना मां समनुग्रहीष्यसे तदापि तावद्यदि नाथ ! नाधुना ॥
 ममादरीदं विदरीतुमान्तरं तदर्थिकल्पद्रुम ! किञ्चिदर्थये ।
 भिदां हृदि द्वारमवाप्य मैव मे हतासुभिः प्राणसमः समङ्गमः ॥

किं नो दयसे ममापि किं नानुकम्पसे, “अधीगर्थदयेशां कर्मणि” इति षष्ठी ।
 अथवा परस्वाशयं हृदयं सन्तमसे महामोहान्धकारे । ‘विष्वक्सन्तमसम्’
 इत्यमरः । “अवसमन्धेभ्यस्तमसः” इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । निमन्वयन्
 विधिस्तु वाच्य उपालम्भ्यः तवागतोऽपराधस्य कथा क्व । विधिना व्यामोहितो
 मामिमां न वेत्य न तु निर्दयत्वादित्यर्थः ॥ ९८ ॥

कथेति ॥ हे नाथ ! तव कृते त्वदर्थं सा दमयन्ती कथैवावशेषो-
 ऽवसानं तं गतेति ते तव श्रोत्रपथं कथं नोपैष्यति उपैष्यत्येवेत्यर्थः । तदापि
 तच्छ्रवणकालेऽपि दयाणुना कृपालेशेन मां समनुग्रहीष्यसे तावदनुग्रहीष्यस्ये-
 वेत्यर्थः । ग्रहो लिटीर्ताटो दीर्घः । अधुना न यदि न चेत् मास्तु पश्चादनु-
 शोचनमपि महानुग्रह इति भावः ॥ ९९ ॥

ममेति ॥ हे नाथ ! ममेदमान्तरं हृदयं विदरीतु, “धृतो वा” इति
 दीर्घः । आदरं आदरवत् तत्तस्माद्द्विदारणाद्धेतोः हे अर्थिकल्पद्रुम ! किञ्चिदर्थये
 याचे किमिति प्राणसमः प्राणतुल्यः त्व हृदि भिदा भेदमेव । पिद्भिदादिभ्योऽए ।
 द्वारमवाप्य मार्गं लब्ध्वा मे मम हृतेस्त्वदप्राप्त्या विफलैरसुभिः सममेव मागमः
 मानिर्गच्छ । गमेर्लृङ् । पुषार्दालादिना च्छेरडादेशः । न माह्योग इत्यङ्गमाभावः ।
 प्राणोत्क्रमणकाले त्वया जन्मान्तरेऽपि त्वत्प्राप्तिकामाया मे हृदयान्नापयातव्यम् ।
 “य यं वापि स्मरन् भाव त्यजन्त्यन्ते कलेवरम् । स तमेवैति कान्तेय ! सदा
 तद्भावभावितः” इति भगवद्भवनादिति भावः ॥ १०० ॥

इति प्रियाकाङ्क्षुभिरुन्मिपन् भृशं दिगीशदूत्येन हृदि स्थिरीकृतः ।
 नृपं स योगेऽपि वियोगमन्मथः क्षणं तमुद्भ्रान्तमर्जीजनत् पुनः ॥
 महेन्द्रदूत्यादि समस्तमात्मनस्ततः स विस्मृत्य मनोरथस्थितैः ।
 क्रिया प्रियाया ललितैः करम्बिता विकल्पयन्निस्थमलीकमालपत् ॥
 अयि ! प्रिये ! कस्य कृते विलप्यते विलिप्यते हा मुखमश्रुबिन्दुभिः ।
 पुरस्त्वपालोकि नमन्नयन्न किं तिरश्चललोचनलीलया नलः ॥ १०३
 चकास्ति बिन्दुच्युतकातिचातुरी घनाश्रुबिन्दुस्रुतिकैतवाचच ।
 मसारसाराक्षि ! ससारमात्मना तनोपि संसारमसंशयं यतः १०४

इतीति ॥ दिगीशदूत्येन हृदि स्थिरीकृतं निरुद्धः स वियोग-
 मन्मथो विप्रलम्भशृङ्गारः । इतीत्य प्रियायाः काङ्क्षुभिः करुणोक्तिभिः
 उन्मिपन्नुद्बुद्धः सन् त नृप योगे समिधाने सत्यपि क्षण पुनरुद्भ्रान्त उद्भ्रान्त-
 चित्तमुन्मत्ताचतमिति यावत् । अर्जीजनदकार्पीदित्यर्थः । उन्मत्तचित्तविभ्रमः
 सन्निधिविप्रयोग सर्वथा विकरोतीति भावः ॥ १०१ ॥

अधोन्मादानुभाव प्रलापः प्रवृत्त इत्याह—महेन्द्रेति ॥ तत उन्मादो-
 दयानन्तर स नल आत्मनो महेन्द्रदूत्यादि समस्तं सर्वकृत्यं विस्मृत्य मनोरथस्थितैः
 सङ्कल्पविकल्पितैर्ललितैर्बिलासैः कराम्बिता मिथ्रिताः प्रियाया, क्रियाः शृङ्गारचेष्टा
 विकल्पयन्नालोचयन्निस्थं नक्ष्यमाणप्रकोणालीकमयुद्धपूर्वकमालपत् ॥ १०२ ॥

अथ प्रलापमेवाष्टादशभिराह—अयीत्यादि ॥ अयि प्रिये ! भैमि !
 कस्य कृते क प्रति विलप्यते । भावे लट् । मुख अश्रुबिन्दुभिर्विलिप्यते
 प्रदुप्यते । कर्मणि लट् । हेति खेदे । पुरोऽपे नमन् प्रणमन् अय नलस्त्वया
 तिरश्चलतः निर्महू प्रसरतो लोचनस्य लीलया विलासेन मात्मीकृतदृष्टेऽर्थः ।
 नालोकि न दृष्ट किम् ? अपरोक्षे परोक्षवदुपालम्भो न युक्त इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

चकास्तीति ॥ मसारसाराक्षिन्द्रनालमार्णश्रेष्ठं तावन्नाक्षिणी यस्या-
 स्तस्याः सम्बुद्धिः । हे मसारसाराक्षि ! घनाश्रुबिन्दुस्रुतेः सान्द्राश्रुबिन्दुच्युतेः

अपास्तपाथोरुहि शायितं करे करोपि लीलानलिनं किमाननम् ।
 तनोपि हारं कियदधुणःस्रवैरदोपनिर्वामितभूपणे हृदि ॥ १०५ ॥
 दृशोरमङ्गल्यमिदं मिलज्जलं करेण तावत् परिमार्जयामि ते ।
 अथापराधं भवदद्विप्रङ्कजद्वयीरजोभिः सममात्ममौलिना ॥ १०६ ॥
 मम त्वदच्छाद्दिनखामृतद्यतेः किरीटमाणिक्यमयूखमञ्जरी ।
 उपासनामस्य करोतु रोहिणी त्यजत्यजाकारणरोपणे ! रूपम् ॥

कैतवात्तव विन्दोरनुस्वारश्च च्युतमेव च्युतकं विन्दुच्युतकं विचित्रवाक्यगेदः
 तत्रातिचातुरी चकास्ति भाति ततस्तच्चातुर्यादेव ससारं भव ससारशब्दघात्मना
 स्वसामर्थ्येन च ससारं सारवन्तं च्युतानुस्वारश्च तनोपि अरांशय संशयो नास्ती-
 त्यर्थः । अर्पाभावेऽव्ययीभावः । त्वया मे संसारसाफल्यमिति भावः । अत्र
 कैतवशब्देनाधुविन्दुच्युतेस्तादृ-आपहवेन वर्णात्मकाविन्दुच्युतकरवारोपादपहवभेदः
 तदुपजीवनेन ससारमिति श्लिष्टपदोपात्तप्रागुक्तार्थद्वयाभेदाध्यवसायेन विन्दु-
 च्युतकालयाकाव्यकरणोत्प्रेक्षणात् श्लेषमूला सापहवोत्प्रेक्षा सा चासशयामिति
 व्यङ्ग्यप्रयोगाद्वाच्येति ॥ १०४ ॥

अपास्तेति ॥ हे प्रिये ! किं किमित्यपास्तं त्यक्त पाथोरुद लीलपथोरुहं येन
 तस्मिन् करे शायितं स्थापितमारोपितमाननमेव लीलानलिनं करोपि लीलकमल-
 परिहारेण करकपोलकरणे किं कारणमित्यर्थः । अदोपाप्येव निर्वासितानि परि-
 त्यक्तानि भूपणानि येन तस्मिन् हृदि अधुणः स्रवैरधुधाराभिरेव हारं कियतनोपि
 किमर्थं रोदिपीत्यर्थः ॥ १०५ ॥

दृशोरिति ॥ इदं ते दृशोरक्ष्णोर्मिलयदुच्छमानं अमङ्गल्यममङ्गलकारि
 जलमधु तावत् करेण परिमार्जयामि परिमार्ज्जं मृजेथौरादिकाहृद् । अथाधु
 मार्जनानन्तर अपराधमात्मवधनदोषं भवदद्विप्रङ्कजद्वयीरजोभिः सम त्वच्चरण-
 कमलरेणुभिः सहति सहोत्तयलङ्कारः । आत्मनो मौलिना मुकुटेन प्रणामेनेत्यर्थः ।
 परिमार्जयामि ॥ १०६ ॥

ममेति ॥ हे अकारणमेव रोपणे ! कोपने ! “ कुधमण्डार्थेभ्यश्च ” इति
 युच्प्रत्ययः रोहिणी लोहितवर्णा, वर्णादनुदात्तात्तोपघातो न इति ङीप् नकारश्च ।

तनोपि मानं मयि चेन्मनागपि त्वयि श्रये तद्बहुमानमानतः ।
 विनम्य वक्त्रं यदि वर्तसे कियन्नमामि ते चण्डि ! तदा पदावधि ॥
 प्रभुत्वभूभ्रानुगृहाण वा नवा प्रणाममात्राधिगमेऽपि कः श्रमः ।
 क याचतां कल्पलतासि मां प्रति क दृष्टिदाने तव बद्धमुष्टिता ॥
 स्मरेषुवाधां सहसे मृदुः कथं हृदि द्रवीयःकुचसंवृते तव ।
 निपत्य वैसारिणकेतनस्य वा व्रजन्ति बाणा विमुखोत्पतिष्णुताम् ॥

मम किरीटमाणिक्यमयूखानां मञ्जरी सैव रोहिणी चन्द्रप्रिया सैव तारा अंख
 पुरःस्थितस्य तवाच्छाद्ग्रिनखस्यैवाभृतशुतेश्वन्द्रस्योपासनां करोतु रोहिण्याश्चन्द्र-
 सेवौचित्यादिति भावः । एवं रोष त्यज त्यज अभीक्ष्णन्यजेत्यर्थः । “नित्य-
 वीप्सयोः” इति नित्यार्थे द्विर्भावः । नित्यमभीक्ष्णम् । प्रणिपातप्रतीकारः सरम्भो
 हि महात्मनामिति भावः । रूपकालङ्कारः ॥ १०७ ॥

तनोपीति ॥ हे चण्डि ! अतिकोपने ! मनागीपदपि मानं मयि रोष-
 मपि तनोपि चेत् । तत्तर्हि त्वयि विषये आनतः सन् बहुमानं श्रये सन्मानं
 कुर्वे प्रतिकोपाशक्तेरिति भावः । अतिकोपं चेति गम्यते । किञ्च वक्त्रं कियत्
 किञ्चिद्विनम्य विनमप्येत्यर्थः । अन्तर्भावितो निजर्थः । वर्तसे तदा ते पदावधि
 पादपर्यन्तं नमामि पूर्वोक्त एवाभिप्रायः ॥ १०८ ॥

प्रभुत्वेति ॥ हे भैमि ! प्रभुत्वभूभ्रा प्रभुत्वप्रयुक्तगौरवेणानुगृहाण वा
 न वा किन्तु प्रणाममात्रसाधिगमे स्वीकारेऽपि कः श्रमः को भार इत्यर्थः ।
 अथ सोऽपि माभूत् दर्शनमात्रेणापि किं नानुगृह्यासीत्याह — केति याचतामर्थिनो
 कल्पलतासि क ? त्वं केत्यर्थः । असीति त्वमर्थवाक्यालङ्करणयोर्युष्मदर्थानुवादेऽर्पाति
 गणव्याहयानात् । मा प्रति दृष्टिदाने बद्धमुष्टिता लुब्धता क । स्याद्बद्धमुष्टिः
 कृपणे कृपाणादियु चेष्यत् इति विश्वः । विक्षयघटनारूपो विषमालङ्कारः ॥ १०९ ॥

स्मरेति ॥ हे भैमि ! मृदुः मृद्वङ्गी त्वं स्मरेषुवाधां कामवाणव्यर्थां कथ
 सहसे । अथवा विसरतीति विसारी स एव वैसारिणो मत्स्यः “विसारिणो

स्मितस्य संभावय सृक्णा कणान् विधेहि लीलाचलमच्चलं भ्रुवोः ।

अपाङ्गरध्यापथिकीच्च हेलया प्रसह्य सन्धेहि दृशं ममोपरि ॥

समापय प्रावृषमश्रुविप्रुपां स्मितेन विश्राणय कौमुदीमुदः ।

दशावितः खेलतु खञ्जनद्वयी विकशिपङ्केरुहमस्तु ते मुखम् ॥

सुधारसोद्वेलनकेलिमक्षरस्रजा सृजान्तर्मम कर्णकूपयोः ।

दृशौ मदीये मदिराक्षि ! कारय स्मितश्रिया पायसपारणाविधिम् ॥

मत्स्ये" इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । तत्केतनस्य कामस्य बाणाः द्रढीयोभ्यां दृढ-
तराभ्यां कुचाभ्यां सवृते तव हृदि निपत्य विमुखाः कुचप्रतिहत्या पराङ्मुखाः ।
अत एवोत्पतिष्णवः उत्पतनशीलाः, अलङ्कृभित्यादिना इणुच्प्रत्ययः । तत्तां
व्रजन्ति वा, अन्यथा कथमुपेक्षस इति भावः ॥ ११० ॥

स्मितस्येति ॥ स्मितस्य कणान्मन्दहासलेशान् सृक्णा ओष्ठप्रान्तेन ।
'प्रान्तावोष्ठस्य सृक्णी' इत्यमरः । मम्भावय सम्मानय भ्रुवोरच्चलमन्तं लीलया
चलं चञ्चलं विधेहि तथा अपाङ्गरध्या कटाक्षमार्गः । तत्र पन्थान गच्छतीति
पथिकीं सञ्चारिणीं "पथ ष्कन्" इति ष्कन्प्रत्यये "यिद्वीरादिभ्यश्च" इति ङीप् ।
दृशं ममोपर्युपरिष्ठात्, पश्यतसर्थप्रत्ययेनेति षष्ठी । हेलया प्रसह्य बलान् सन्धेहि
प्रसारयेत्यर्थः । ध्वसोरेद्भावभ्यासलोपश्चेत्येकारः ॥ १११ ॥

समापयेति ॥ किञ्चाश्रुविप्रुपां प्रावृष वर्षतु वृष्टिमित्यर्थः । समापय
मा रोदीरित्यर्थः । प्रावृषमाप्तेः फलमाह—स्मितेन मन्दहासेन कौमुदीमुदो
विश्राणय वितर । श्रणदान इति चौरादिकालोद् । दशावेष खञ्जनद्वयी खञ्जन-
पक्षियुगमितो मयि खेलतु प्रसरतु ते मुखं विक्रान्ति पङ्केरुहमस्तु प्रसन्न भव-
त्वित्यर्थः ॥ ११२ ॥

सुधेति ॥ हे मदिराक्षि ! मदकराक्षि ! इषिमदीत्यादिना औणादिकः
किरच्प्रत्ययः । अक्षरस्रजा वर्णावल्या वाग्गुम्फेन कर्णकूपयोरन्तः सुधारसस्यो-
द्वेलनकेलिमुन्मज्जनलीलां सृज । आलपेत्यर्थः । किञ्च मदीये दृशौ स्मितश्रिया

ममासनार्थे भव मण्डनं नन प्रिये ! मदुत्सङ्गविभूषणं भव ।
 भ्रमाद्भ्रमादालपमङ्ग ! मृष्यतां विना ममोरः कतरत्तवासनम् ॥
 अर्धीतपश्चाशुगवाणवश्वने ! स्थिता मदन्तर्बहिरेपि चेदुरः ।
 साराशुगेभ्यो हृदयं विभेतु न प्रविश्य तत्त्वन्मयसंपुटे मम ॥
 परिष्वजस्वानवकाशवाणता स्मरस्य लभे हृदयद्वयेऽस्तु नौ ।
 हृडा मम त्वत्कुचयोः कठोरयोरुरस्तटीयं परिचारिकोचिता ११६

करणेन पायलपारणाविधिं पायसभोजनविधिमपि कारय । 'परमात्रन्दु पायसम्' दस्यमरः । "हृकोरन्यतरस्याम्" इति विकल्पादर्ण कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ११३ ॥

ममेति ॥ हे प्रिये ! ममासनार्थे मण्डनं भव । तत्रोपविशेत्यर्थः । नन । अत्यनुचितमेतदित्यर्थः । किंतु मदुत्सङ्गविभूषणं भव अङ्गमारोहेत्यर्थः । तदपि नेत्याह—भ्रमाद्भ्रमादालपं भ्रमादालपं भ्रमादालपमित्यर्थः । लपेल्लङ् । अङ्ग ! भो ! मृष्यतां क्षम्यता किंतु ममोरो वक्षो विना तवासनं कतरत् किमस्ति । चापले द्वे भवत इति वक्तव्यमिति ननेत्यादीं चापले द्विर्भाव । चापल राभ्रमाम्निवृत्तिः सम्प्रमथानौचित्यभयादिति । अत्र मैम्याः क्रमेणाधार-श्रुतिकथनात्पर्यायालङ्कारः । 'एकमनेकस्मिन्नेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्यायः' इति सर्वस्वकारलक्षणात् ॥ ११४ ॥

किञ्चोर स्थलायवस्थानेषु ममापि कामादभयमित्याह—अर्धीतेति ॥ अर्धीता अभ्यस्ता पश्चाशुगस्य पशोषोर्वाणानां वक्षना प्रतारणाविद्या वया सा तथोक्ता तस्याः सम्बुद्धिः । प्रायेण मनस्विनां लज्जावशंवदतया मदनवचन-तान्छीत्यादिदं सम्बोध्यते स्वहृदयप्राणमामर्ष्यसूचनार्थं हे भौमि ! त्वं मदन्त-र्ममाभ्यन्तरे स्थिता अर्वास्थिता । अथ बहिर्हरदधिं प्राप्नोषि चेत् तत्तर्हि मम हृदयं (कतृ) त्वन्मये त्वदान्मके संपुटे पेटिकायां प्रविश्य साराशुगेभ्यः स्मरशरे-भ्यो न विभेतु । त्वया गुप्तस्य मे कुतः कामात्रभयमित्यर्थः ॥ ११५ ॥

परिष्वजस्येति ॥ हे प्रिये ! परिष्वजस्व आलित्वा । तथा सति लोभं मिथोपार्शिते नौ आवयोर्हृदयद्वये स्मरस्यानवकाशा नीरन्ध्रत्वाश्रिरवकाशा वाण्या

* शुभाष्टवर्गस्त्वदनङ्गजन्मनस्तवाधरेऽलिख्यत यत्र लेखया ।
 मदीयदन्तक्षतराजिरञ्जनैः स भूर्जतामर्जतु विम्बपाटलः ॥११७॥
 तवाधराय स्पृहयाभि यन्मधुस्रवैः श्रवःसाक्षिकमाक्षिका गिरः ।
 अधित्यकासु स्तनयोस्तनोतु ते ममेन्दुरेखाभ्युदयाद्भुतं नखः ॥

यस्य तस्य भावस्तत्ता असु । इत्थमालिङ्गनं सरशरप्रवेशानवकाशकारकमिति भावः । किञ्च दृढा कठोरा ममेयमुरस्तटी कठोरयोस्त्वत्कुचयोः परिवारिका उचिता युक्ता । समानगुणयोः सम्बन्धो युक्त इत्यर्थः । अत्र समालङ्कारः । “सा समालङ्कृतियोगे वस्तुनोरनुरूपयोः” इति लक्षणात् ॥ ११६ ॥

शुभेति ॥ यत्र यस्मिन् तवाधरे रेखया रेखाभिरित्यर्थः । जातावेक-
 वचनम् । त्वदनङ्गजन्मनः त्वदीयमन्मयोदयस्य सम्बन्धी शुभाष्टवर्गः शुभ-
 सूचकाष्टवर्गो ज्योतिरशास्त्रप्रसिद्धः अलिख्यत रेखारूपेण लिखितः । रेखारूपस्यैव
 शुभावेदकत्वात् विन्दुरूपस्य वैपरित्यागेति भावः । मदीयदन्तक्षतानां राज्या
 रञ्जनैः विम्बवत् विम्बफलवत् पाटलः सोऽधरः भूर्जतां भूर्जपत्रत्व अर्जतु
 भजतु । अर्जेर्भौवादिकाल्लोद् । अत्राधररेखाणामष्टवर्गरेखात्वमधरस्य भूर्जपत्रत्वं
 चोत्प्रेक्ष्यते । तेन च कामोदयस्य शुभोदकत्वं व्यज्यते । जन्मकालग्रहाधीन-
 भाविशुभावेदको रेखाविन्दुलेख्यश्चक्रविशेषोद्धार्यो ग्रहसन्निवेशविशेषोऽष्टवर्गः ॥

तचेति ॥ किञ्च तवाधराय स्पृहयामि । अधरं पातुमिच्छामीत्यर्थः ।
 स्पृहेरीप्सित इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । कुत इति चेत्—यस्याधरस्य मधुस्रवैः

* अयं श्लोकः कौशिकीवातुव्याख्यानुपलम्भान् परित्यक्तः । परन्तु महिनाये-
 नाय व्याख्यातस्तत्रयते । यतो हि अथि प्रिये कस्येत्यादिश्लोकव्याख्याने (१०३)
 “अथ प्रलापमेवाष्टादशभिरादौ” इति तेनोक्तम् । अस्य श्लोकस्य परित्यागे
 तत्र सङ्गच्छेत, नलप्रलापपराणां श्लोकानामष्टादशानामसम्भवात् । अत एव
 मद्रपुरस्थराजकीयग्रन्थागारात् तत्रभवद्भिः एम्. कुप्पस्वामिशास्त्रमहाभागै-
 प्रेषिते पुस्तके श्लोकस्यास्व व्याख्यानमुपलभ्यमानमुपपद्यते ।

मुनिर्यथात्मानमथ प्रबोधवान् प्रकाशयन्तं स्वमसावबुध्यत ।
 अपि प्रपन्नां प्रकृतिं विलोक्य तामवाप्तसंस्कारतयाऽसृजद्विरः ॥
 अये ! मयात्मा किमनिहृतीकृतः किमत्र मन्ता स तु मां शतक्रतुः ।
 पुरः स्वभक्त्याथ नमन् द्वियाविलो विलोकिताहे न तदिद्वितान्यपि ॥
 स्वनाम यत्राम मुधाभ्यधामहं महेन्द्रकार्यं महदेतदुज्जितम् ।
 हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विपां हसैर्दूतपथः सितीकृतः ॥ १२३ ॥

मुनिरिति ॥ अथैव भ्रान्त्यनन्तरमसौ नलो मुनिर्यथा मुनिरिव प्रबो-
 वानुत्पन्नतत्त्वावबोधः सनात्मानं स्वं स्वरूपं प्रकाशयन्तं सन्तमबुध्यत नलरूपता
 प्रकाशितेत्यबुद्धेत्यर्थः । अथ प्रपन्नां प्राप्ता तां प्रकृतिं स्वभाव विलोक्यापि
 ज्ञात्वापि अवाप्तः उद्बुद्धः संस्कारो निजदूनत्वस्मारकवासना येन तस्य भावस्तत्ता
 तया गिरो दूस्थानुगुणान्येव वाक्यान्यसृजदबोचदित्यर्थः । यथा मुनिर्योग-
 लक्ष्यन्मतन्वावबोधोऽपि वासनावशात् बाह्यमनुसन्वते तथा नलोऽपि प्रकृति-
 तात्मा पुनः संस्कारवशात् दूत्यमेवानुसरन्नुवाचेत्यर्थः ॥ १२१ ॥

अये इति ॥ अये ! इति विपादे । ‘अये विपादे क्रोधे च’ इति विश्वः ।
 मया आत्मा स्वरूपं किं किमर्थमनिहृतीकृतः प्रकाशितः, अत्रात्मप्रकाशने स
 शतक्रतुरिन्द्रस्तु मां किं मन्ता मखते । अथ पुरोऽप्ये स्वभक्त्या नमन् प्रणमन्
 द्विया आविलः कलुषः सन् तस्मैन्द्रोद्विजितानि वैदित्तान्यपि न विलोकिताहे
 न विलोकयिष्यामि । लुटीट् । तन्मुखमवलोकितुमपि नोत्सहे इत्यर्थः ॥ १२२ ॥

स्वेति ॥ यद्यस्मात् मुधा वृथैव स्वनाम अभ्यधाम्नाम? अवोचं खलु ?
 तन्महदेतन्महेन्द्रकार्यमुज्जितं त्यक्तम् ; अहो हनूमदाद्यैः दूतपथो यशसा
 सितीकृतो धवलीकृतो मया पुनर्द्विपा हसैर्हसैः, “स्वनहसोर्वा” इत्यप्रत्ययः ।
 सितीकृतो धवलीकृतः । यशोवद्वासस्यापि धवलत्वादिति भावः । विश्वेश्वरीये तु
 हासस्य धावन्येऽपि शत्रुहासस्य मालिन्यापादकत्वादित्यशयेन मेचकीकृतमिति

धियात्मनस्तावदचारु नाचरं परस्तु यद्रेद स तद्वदिष्यति ।
जनावनायोद्यमिनं जनार्दनं क्षये जगज्जीवपिबं वदन् शिवम् ॥
स्फुटत्यदः किं हृदयं त्रपाभरात् यदस्य शुद्धिर्विबुधैर्विबुध्यताम् ।
विदन्तु ते तत्त्वमिदं तु दन्तुरञ्जनानने कः करमर्पयिष्यति १२५
मम श्रमश्चेतनयानया फली बलीयसाऽऽलोपि च सैव वेधसा ।
न वस्तु दैवस्वरसाद्विनश्वरं सुरेश्वरोऽपि प्रतिकर्तुमीश्वरः ॥ १२६ ॥

व्याख्यातम् । 'सितौ धवलमेचकौ' इत्यमरः । अत्र हनूमद्रूहणं पूर्वकल्पाभि-
प्रायमन्यथा कृतप्रेतावर्तिपुरुषयोः पौर्वापर्यविरोधादिति ॥ १२३ ॥

धियोति ॥ अथवा तावदात्मनो धिया बुद्धिपूर्वकमित्यर्थः । अचार्वसाधु
नाचरं एवं स्थिते परोऽन्यो जनो यदचारु वदिष्यति तत्तु जनानामवनाय
रक्षणायोद्यमिनमुद्योगिन विष्णुमिति शेषः । जनानामदंयतीत्यर्दनं सहर्तारम् ।
नन्द्यादित्वात् त्युद्प्रत्ययः । अथ क्षये कल्पान्ते जगज्जीवानां पिवतीति पिवं
सहर्तारं रुद्रमिति शेषः । पाप्मदिना क्षप्रत्ययः । शिवं शान्तं वदन्, शिव-
माशिवमशिवं शिवम् वदमित्यर्थः । न पर एव वेद अनर्गलो लोकस्तावदास्तां
ममानपराधिभ्वमन्तर्यामिसाशिकामिति भावः ॥ १२४ ॥

स्फुटतीति ॥ अदो हृदयं त्रपाभराद्भ्रामिभारात् स्फुटति किम् ?
स्फुटिष्यति किम् ? "आशंसायां भूतवष" इति चकारादाशंसायां भविष्यदर्थे
वर्तमानवरप्रचयः । यद्यस्मात् स्फुटनादस्य हृदयरा शुद्धिर्विबुधैर्विबुध्यतां
ज्ञायताम् । अतः स्फुटनमाशास्मित्यर्थः । परन्तु ते विबुधान्त्वन्व हृदयशुद्धि
विदन्तु तथापि दन्तुरमतिविषमन्तदेवाह जनानने कः कर मर्पयिष्यति न
कोऽपीत्यर्थः । कथंशिवेवताप्रत्यायनेऽपि जनप्रत्यायन दुष्करमिति तात्पर्यार्थः ॥

ममेति ॥ मम श्रमो दूष्यप्रयागः अनया चेतनया स्वरूपनिगूहनबुद्ध्या
फली मकलः स्नात् बलीयसा बलवतरेण वेधसा देवेन सा चेतनैवालोपि
नाशिता च । तथा हि दैवस्य सारगात् स्वेच्छातो विनश्वरं बस्त्वर्थं सुरेश्वरः

इति स्वयं मोहमयोर्मिनिर्मितं प्रकाशनं शोचति नैपथे निजम् ।
 तथा व्ययामप्रतदुद्दिधीर्षया दयालुरागाङ्गु हेमहंसराट् ॥ १२७
 नलं स तल्पक्षरवोर्ध्ववीक्षिणं स एष पक्षीति भणन्तमभ्यघात् ।
 नयादयैनामति मा निराशतामसून् विहातेयमतःपरं परम् ॥१२८
 सुरेषु पश्यन्निजसापराधतामियत्प्रयस्यापि तदर्थसिद्धये ।
 न कुटसाक्षीभवनोचितो भवान् सतां हि चेतः शुचितात्मसाक्षिका ॥

शक्योऽपि प्रतिकर्तुं नेश्वरो न शक्त इत्यर्थान्तरन्यासः । ईदृशी भवितव्यतेति भावः ॥ १२६ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं नैपथे नले मोहमयोर्मिणा अज्ञानविलसितेन निर्मितं निजमात्मीयं स्वयं प्रकाशनं स्वस्वरूपप्रकटितं प्रति शोचति व्यवमाने सति दयालुर्हेमहंसराट् सुवर्णराजहंसः तथा व्ययामप्रसू तस्य नलस्योद्दिधीर्षया उद्धर्तुमिच्छया, धरतेरुत्पूर्वात् सन्नतात् क्षियामप्रत्यये टाप् । लघु क्षिप्र-मागावागतः ॥ १२७ ॥

नलमिति ॥ स राजहंसः तस्य हंसस्य पक्षरवेण निमित्तो नोर्ध्वं वीक्षत इति वीक्षिण तथा एष स सर्वोपकारी पक्षीति भणन्तमेव नलमभ्यघात् अभिहितवान् हे भदय ! विदय ! एनां दमयन्तीमतिनिराशतां नैराश्यं मा नय प्रापय । कुतः अतः परमिय परं केवलमसून् प्राणान् विहाता विहासति । जहातेल्लट् । तदेतत्प्राणत्राणकाङ्क्षिणा त्वया नैवमाशाच्छेदः कार्य इत्यर्थः ॥१२८

सुरेषु पिवति ॥ हे नल ! भवान् तदर्थस्य सुरकार्यस्य सिद्धयं दय-देतावन् प्रयस्याप्यायस्यापि, यस्य प्रयत्न इति धातोः समासे ल्लो ल्यवादेशः । सुरेषु विषये निजां सापराधतामेव पश्यन् उत्प्रेक्षमाणः सन् कूटसाक्षीमवनश्च कपटसाक्षीभावस्य । अभूततद्भावे च्छिः । उचितो न अनपराधिन्यात्मन्यपराधो-त्प्रेक्षित्वमेव कूटसाक्षित्वं तस्मै अनुचितमित्यर्थः । तथा हि सतां चेतःशुचिता वित्तशुद्धिः आत्मसाक्षिका स्वप्रमाणिका हि । स्वयं प्रमितेऽर्थे किञ्चिच्चारणयेत्यर्थः ॥

इतीरिणापृच्छय नलं विदर्भजामपि प्रयातेन खगेन सान्त्वितः ।
 मृदुर्वभाषे भगिनीं दमस्य स प्रणम्य चित्तेन हरित्पतीन्नृपः ॥ १३०
 ददेऽपि तुभ्यं कियतीः कदर्शनाः सुरेषु रागप्रसवावकेशिनीः ।
 अदम्भदूत्येन भजन्तु वा दयां दिशन्तु वा दण्डममी ममागसा ॥
 अयोगजामन्वभवं न वेदनां हिताय मेऽभूदियमुन्मदिष्णुता ।
 उदेति दोषादपि दोषलाघवं कृशत्वमज्ञानवशादिवैनसः ॥ १३२ ॥

इतीति ॥ इतीरिणा इत्थंवादिना नलं विदर्भजामपि मैत्री चापृच्छ्या-
 मन्म्य प्रयातेन प्रयाणप्रवृत्तेन खगेन हसेन सान्त्वितो बोधितः स नृपक्षितेन
 हरित्पतीन्निन्द्रादीन् प्रणम्य मृदुरार्शचित्त सन् दमस्य भगिनीदमयन्तीं वभाषे ॥

दद इति ॥ हे प्रिये ! सुरेषु विषये रागप्रसवे अनुरागजनने अव-
 केशिनीं वन्ध्या असमर्था इत्यर्थः । 'वन्धोऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः ।
 कियतीरियत्तारहिता इत्यर्थः । कदर्शनाः कुम्भनाः । अश्लीलप्रयोगानिति यावत् ।
 तुभ्यं केवल प्रियाहंयं इति भावः । ददेऽपि ददाम्यपि अतिगर्हितमाचरामी-
 त्यर्थः । अपिर्गर्हायाम् । 'अपिः सम्भावनाप्रश्रयद्वागर्हासमुचय' इति विश्वः ।
 किञ्च माति अमी देवाः अदम्भेनाकपटेन दूत्येन दूतकर्मणा । 'कपटोऽप्री-
 ष्याजदम्भोपधयश्छप्रकृतवे' इत्यमरः । दयां वा भजन्तु आगसा अपराधेन
 मम दण्ड दण्डनं वा दिशन्तु इतःपरमिमां तु न कदर्शयामांति भावः ॥ १३१ ॥

अयोगजामिति ॥ इयमुन्मदिष्णुता उन्मत्तता । "अलङ्कृत्" इत्यादिना इष्णुन्प्रत्ययः । मे हितायोपकारायाम् । कुत अयोगजां वियोगो-
 र्थां वेदनां नान्वभवम् । तथा हि अज्ञानवशान् अज्ञानवत्यादेनघः पापस्य
 कृशत्व ज्ञानकृतापेक्षयाल्पत्वमिष दोषादुन्माददोषादपि दोषस्य वियोगः दुःखस्य
 नापबन्धत्वमुदाति तन्मारोग्योऽपि कदाचिदुपकरोतीति भावः ॥ १३२ ॥

तवेत्ययोगस्मरपावकोऽपि मे कर्दर्थनात्यर्थतयागमद्वयाम् ।
 प्रकाशमुन्माद्य यदद्य कारयन्मयात्मनो मामनुकम्पते स्म सः ॥
 अमी समीहैकपरास्तवामराः स्वकिङ्करं मामपि कर्तुमीशिषे ।
 विचार्यकार्यं सृज मा विधान्मुधाकृतानुतापस्त्वयि पार्ष्णिविप्रहम् ॥
 उदासितेनेव मयेदमुद्यसे भिया न तेभ्यः स्मरतानवाभ्रवा ।
 हितं यदि स्यान्मदसुव्ययेन ते तदा तव प्रेमणि शुद्धिलब्धये ॥

तचेति ॥ हे प्रिये ! इतीर्थं तव कर्दर्थनानां मदीयाप्रियोक्तिरूपकुत्स-
 नानामत्यर्थतया अत्याधिक्येन हेतुना मे मम सम्बन्धी अयोपे य स्मरपावकः
 कामाग्निं सांऽपि दयामगमत् दयालुरभूदित्यर्थः । यद्यस्मादद्य स कामाग्निः
 (प्रयोजककर्ता) उन्माद्य मामुन्मात्तं कृत्वा मया प्रयोज्येन आत्मनो मत्स्वरूपस्य
 प्रकाश प्रकाशनं कारयन् त्वामनुकम्पते स्म । तस्मात् कामाग्नेरपि दयोत्पन्ने-
 त्युत्प्रेक्षा । किं बहुना उन्मादप्रमादात् उभावप्यावां कृताथौ स्वः इति
 तात्पर्यार्थः ॥ १३३ ॥

अमी इति ॥ अमी अमरास्तव समीहाया त्वत्कृतानुरागे एकपरा
 एकाप्रास्ते च त्वामपेक्षन्ते इत्यर्थः । त्वच्च मामपि स्वकिङ्करं निजदासं कर्तुं
 ईशिषे शक्नोषि अपि-शब्दात्तानपात्यर्थः । ईश से इतीडागम । किन्तु विचार्य
 विमृश्य कार्यं सृज उत्पादय । कुतः अनुतापः पश्चात्तापः कृतः सन् त्वाय पार्ष्णि
 विप्रह पार्ष्णिप्राहकृत्यं मुधा माविधात् माकार्यात् । अविमृश्यकरणात्पश्चात्तापस्ते
 माम्भूदित्यर्थः । विपूर्वाद्घातेलुङि न माडयोग इत्यडभावः ॥ १३४ ॥

एतच्च माध्यस्थेनैवोच्यते न तु पक्षपातेनेत्याह—उदासितेनेति ॥
 उदासितेनैवादासीन्येन माध्यस्थेनैवेत्यर्थः भावं क्तः कर्तरि वा । उदासितेन
 मध्यस्थेनैव मया इदं पूर्वोक्तमुद्यमे । वदेः कर्मणि लटि यकि, वविस्रपीत्यादिना
 सम्प्रसारणम् । तेभ्यः सुरेभ्यो भिया वा स्मरतानवात् कामप्रयुक्तकार्याद्वा न ।
 युवादित्वाद्दण्डप्रत्ययः । तस्माद्विमृश्य कुर्विति भावः । अथ विमृश्यैव कुर्वे

इतीरितैर्नैपधसूनुतामृतैर्विदभजन्मा भृशमुहलास सा ।
 ऋतोरधित्रीः शिशिरानुजन्मनः पिकस्वरैर्दूरविकस्वरैर्यथा ॥ १३६
 नलं तदावेत्य तमाशये निजे घृणां विगानश्च मुमोच भीमजा ।
 जुगुप्समाना हि मनो द्रुतं तदा सतीधिया दैवतदूतधावि सा ॥
 मनोभुवस्ते भविनां मनः पिता निमज्जयन्नेनसि तत्र लज्जसे ।
 अमुद्रि सत्पुत्रकथा त्वर्यात सा स्थिता सती मन्मथनिन्दिनी धिया ॥

त्वद्वरणमेवेति निधयसत्राह मदमुष्येन माप्राणसमर्पणेन ते तव हितं पथ्य
 प्रिय यदि स्यात् । तदा माप्राणसमर्पणमिति शेष । तव प्रेर्माण विषये शुद्धि-
 लब्धये आनृष्यलाभाय भवति । त्वत्कृतानुरागोपकारस्य प्राणसमर्पणमेव
 प्रत्युपकार इति भावः ॥ १३५ ॥

इतीति ॥ इतीत्यमीरितैरभिहितैर्नैपधस्य नलस्य सूनुतः सत्यप्रिय-
 पाथ्यैरेवामृतैः सा विदभजन्मा वैदर्भी शिशिरमनु जन्म यस्य तस्य शिशिरानु-
 जन्मनः शिशिरानन्तरभाविनः ऋनोर्बसन्ततोरधिका श्रीदूरविकस्वरैरतिप्राथ्यैः
 पिकस्वरैर्यथा केकिलकूर्जितैरिव शृगमुहलाग जहर्ष । अत्र सूनुतानामुपमान-
 भूतकेकिलालोपनमादात्तिकन्वेर्नासप्राथ्यत्वद्योतनार्थं वसन्तस्य शिशिरानुजन्म-
 र्त्वेन व्यपदेशः ॥ १३६ ॥

नलमिति ॥ तदा नलस्य स्वरूपगोपनकाले दैवतदूते धावति प्रवर्तत
 इति दैवतदूतधावि यथा तथा द्रुत मनः सतीधिया पतिप्रतात्वाभिमानेन हेतुना
 जुगुप्समाना भीमज्जमाना भीमजा तदा नलस्य स्वरूपदृघनकाले त दूत नल-
 मवेत्य बुद्धा निजे आशये घृणा परपुरश्च इति जुगुप्सा विगानमात्मनिन्दा च
 मुमोच ॥ १३७ ॥

मनोभुव इति ॥ हे मन्मथ! मनोभुवो मनोजन्यस्य ते भविनां
 मगादिषु मन पिता, तत् पितर मनः एनमि एव दुःखिन्तापापे निमज्जयन्

प्रसूनमित्येव तदङ्गवर्णना न सा विशेषात् कतमत्तदित्यभूत् ।
 तदा कदम्बं निरवर्णि रोमभिर्मुदश्रुणा प्रावृषि हर्षमागतैः ॥१३९॥
 मयैव संबोध्य नलं व्यलापि यत् स्वमाह मद्बुद्धमिदं विमृश्य तत् ।
 असाविति भ्रान्तिमसाहमस्वसुः स्वभाषितस्वोद्धमविभ्रमक्रमः ॥

लज्जसे त्वया एव पितृद्रोहिणा सत्पुत्राणां कथा पितृभक्तताख्यातिरमुद्रि मुद्रिता
 निवारिता इत्येवं सा भैमी धियान्तःकरणेन मन्मथनिन्दिनी सती स्थिता ।
 तूष्णीं स्थिता सती कथञ्चित् किञ्चिदुवाचेत्यर्थः ॥ १३८ ॥

प्रसूनमिति ॥ सा प्रसिद्धा तदङ्गवर्णना भैमीशरीरस्तुतिः प्रसूनं
 सामान्यतः पुष्पमेवाभूत् । किन्तु तत्प्रसूनं कतमत् किं जातीयमिति विशेषात्
 विशेषोलेखान्नाभूत् । बत्काले मुदश्रुणा प्रावृषि वर्षासु आनन्दबाष्पवर्षे सतीत्यर्थः ।
 हर्षं विकासमागतैः प्रावृषेण्यत्वात् कदम्बकुमुमविकासस्येति भावः । लोमभिः
 लोमव्याजेनेत्यर्थः । कदम्बं कदम्बकुसुममिति निरवर्णि निरैक्षि प्रत्यक्षेणवालक्षा-
 ल्यर्थः । 'निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । तदा पुलकितं
 तदङ्गं वालकदम्बकल्पमासीदित्यर्थः । एतच्च "स्वम्भप्रलयरोमाघाः स्वदेो वैवर्ष्य-
 वेपथू । अश्रुवै स्वर्षमित्यष्टौ सात्विका परिकीर्तिता" इत्युक्तसकलसात्विकोप-
 लक्षणमिति द्रष्टव्यम् । तदङ्गस्य कदम्बाभेदेऽक्षरतिशयोक्तिभेदः ॥ १३९ ॥

मयेति । मया नलमेव सम्बोध्य व्यलापीति यत् तदिदं मद्बुद्धमिदं
 विमृश्यालोच्यासौ नलः मद्बुद्धं स्वसम्बोधनलिङ्गेन मया ज्ञातमेव स्वमात्मनमाह—
 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वम्' इत्यमरः । अनया ज्ञातस्य मे किं गोपनेनेति मत्वा
 नलोऽहमिति कथितवानित्यर्थः । आहेति भूते णलन्तभ्रमादिति वामनः । अत्र
 तु वर्तमानसामीप्याद्वा गतिरिति । दमस्वसुः या भ्रान्तिस्तां भ्रान्तिं असौ स
 नलः स्वैव भाषितः कथितः स्वोद्धमविभ्रमाणां स्वोन्मादविलसितानां क्रमः अये
 प्रिये इत्यादि श्लोकौक्तप्रकारो येन स सन् असात् असासीत् अछेदीदित्यर्थः ।
 स्यतेर्लुङि विभाषा घ्राधेद्शाच्छास इति वा सिचो लुक् । उन्मादादात्मप्रकाशन-
 मिति नलवाक्यादेवावगमात्तु स्वैव ज्ञात्वा दूतभ्रान्तिर्निवृत्तेत्यर्थः ॥ १४० ॥

विदर्भराजप्रभवा ततः परं प्रपासखी वक्तुमलं न सा नलम् ।
 पुरस्तमूचेऽभिमुखं यदत्रपा ममज्ज तेनैव महाहृदे द्वियः ॥१४१॥
 यदापवार्यापि न दातुमुत्तरं शशाक सख्याः श्रवासि प्रियाय सा ।
 विहस्य सख्यैव तमव्रवीत्तदा द्वियाधुना मौनधना भवत्प्रिया ॥
 पदातिथेयाँल्लिखितस्य ते स्वयं वितन्वती लोचननिर्झरानियम् ।
 जगाद यां सैव मुखान्मम त्वया प्रसूनबाणोपनिपन्निशम्यताम् ॥
 असंशयं स त्वयि हंस एव मां शशंस न त्वद्विरहात्संशयाम् ।
 क्व चन्द्रवंशस्य वतंस ! मद्रथान्मृशंसता संभविनी भवादृशे ॥१४४

विदर्भेति ॥ सा विदर्भराजप्रभवा वैदर्भी ततः परं मलोऽयमिति
 ज्ञानानन्तरं प्रपायाः सरती लज्जिता सती नलं यक्तुं साक्षात् सम्भाषितुं नालं
 न शशाक । कुन् पुः पूर्वमत्रपा निष्प्रपा सती त नलमभिमुखं यथा तथा ऊच
 इति यत् तेनैव हेतुना द्वियो महाहृदे महति लबाहृद इत्यर्थः । पटस्य स्वरूप-
 मितिषन् कश्चिद्देदानिर्देशः । ममज्ज ममा ॥ १४१ ॥

यदेति ॥ सा भिमी, यदा अपवार्ये भ्यवधायपि सख्याः श्रवासि श्रोत्रे
 प्रियायोत्तरं दातु न शशाक तदा सख्यैव विहस्य तं नलमप्रवात् । किमिति
 अधुना भवत्प्रिया भिमी दिया मौनधना यदमोना न तु वैराग्यादुपाश्रिते भावः ॥

पदेति ॥ इय भवत्प्रिया लिखितस्य चित्रगतस्य ते पदयोरातिथेया-
 न्निधिषु साधून् पाठभूतानित्यर्थं । पथ्यतिथिवमतिरूपनेर्बुध् । लोचन-
 निर्झरान् बाणपूरान्वितन्वती यां प्रसूनबाणोपनिपद कामरहस्य जगाद
 त्वदागमात् प्रागिति शेषः । गैव प्रसूनबाणोपनिपन्मम सुगान् स्वया स्वयं
 निशम्यतां धूयताम् ॥ १४२ ॥

अमंशयमिति ॥ हे चन्द्रवंशस्य वतसवतंस ! “कठि वागुरिरसोप-
 मवन्धोऽदगमंयो” इत्युद्धारलोपः । छ ह्म. स्वद्विरहेनाममसायां प्राग्प्रत्ययमन्देशां
 मां स्वयं विषये न वासामैव भगवत्पदम् । अन्यथा भवत्प्रिया मन्दिने “त्वदादिषु”

जितस्त्वयास्येन विधुः स्मरः श्रिया कृतप्रतिज्ञौ मम तौ वधे कुतः ।
तवेति कृत्वा यदि तज्जितं मया न मोघसङ्कल्पधराः किलामराः ॥

निजांशुनिर्दग्धमदङ्गभस्मभिर्मुधा विधुर्वाञ्छति लाञ्छनोन्मृजाम् ।
त्वदास्यतां यास्यति तावतापि किं बधूवधेनैव पुनः कलङ्कितः ॥

इत्यादिना कञ्प्रत्ययः । आ सर्वनाम्न इत्याकारादेशः । मद्रुधाद्धेतोर्नृशंसता
घातुकत्वं श्रीविधपातकिन्वामिति यावत् । 'नृशसो घातुकः कूर' इत्यमरः ।
क सम्भविनी सम्भवति न कापि सम्भवितेत्यर्थः । मञ्जनस्य दयानिधेस्तव
नेहकार्यं युक्तमिति भावः ॥ १४४ ॥

जित इति ॥ विधुधन्द्रस्त्वया आस्येन जितः । स्मरः श्रिया सौन्दर्येण
जितः । कुतः कारणान् तौ विधुस्मरौ मम वधे कृतप्रतिज्ञौ त्वयि जेतारि स्थिते
निरपराधां मा किमिति मारयत इत्यर्थः । अथ तवेति त्वदीयेति कृत्वा यदि
तत्तद्दि मया जितं त्वां विना जीवनाभावान् मरणमेव मे श्रियमित्यर्थः ।
सेत्स्यति चेतदित्याह—अमरा मोघसङ्कल्पस्य धरन्तीति धरा, पचाद्यच्,
न किल । सत्यमङ्कल्पाः खलु देवाः, देवां च विधुस्मराविति भावः । अत्र
मलापकागममर्थयोर्विधुस्मरयोस्तदीयजनापकारकथनात् प्रत्यनीकालङ्कारः ।
“वलिनः प्रातिपक्षस्य प्रतीकारे सुदुष्करे । यस्तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकं
तदुच्यते” इति लक्षणान् ॥ १४५ ॥

निजेति ॥ विधुधन्द्रः निजैरशुभिः निर्दग्धस्य मदङ्गस्य मच्छरीरस्य
भस्मभिर्लाञ्छनोन्मृजा स्तकलङ्कपरिमाजनेन, पिन्द्रिदादिभ्योऽह् । मुधा वृथैव
वाञ्छति नलमुखसाम्यार्थमिति शेषः । तथा हि—हे प्रिय! बधूवधेन मद्रुध-
पातकेनैव पुनः कलङ्कितः मन् तावतापि मदङ्गभस्मनोन्माजनेनापि त्वदास्यता
तलुन्यतामित्यर्थः । यास्यति प्राप्स्यति किम्? न यास्यत्येवेत्यर्थः । अत्र
विधोर्नलास्यताम्याय भस्मङ्गभस्मभिः स्तकलङ्कमाजनाद्बधूवधकलङ्कप्राप्तिकथना-
दनयोत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः ॥ १४६ ॥

प्रसीद यच्छ स्वशरान् मनोभुवे स हन्तु मां तैर्धृतकौसुमाशुगः ।
 त्वदेकचित्ताहमसून् विमुञ्चती त्वमेव भूत्वा तृणवज्जयामि तम् ॥
 श्रुतिः सुराणां गुणगायनी यदि त्वदङ्घ्रिमप्रस्य जनस्य किं ततः ।
 स्तने रवेरप्सु कृताप्लवैः कृते न मुद्वती जातु भवेत् कुमुद्वती ॥
 कथासु शिष्ये वरमद्य न ध्रिये ममावगन्तासि न भावमन्यथा ।
 त्वदर्धमुक्तासुतयाशु नाथ मां प्रतीहि जीवाभ्यधिक ! त्वदेकिकाम् ॥

प्रसीदेति ॥ हे प्रिय । प्रसीद स्वशरान्मनोभुवे कामाय यच्छ देहि ।
 पाप्रादिना टाणे यच्छादेशः । स कामो धृतकौसुमाशुगः लक्षकुसुमवाणस्तै-
 स्स्वच्छरैर्मो हन्तु हिनस्तु । तस्योपयोगमाह अह त्वस्येकस्मिंश्चित्त गत्याः मा
 मती अमून् प्राणान् विमुञ्चती त्यजन्ती, “आच्छिनद्योर्नुम्” इति विकल्पा-
 न्गुमभावः । अत एव त्वमेव भूत्वा, ‘यं य वापि स्मरन् भावम्’ इत्यादि-
 मीताप्रामाण्यादिति भावः । त काम तृणवज्जयानुत्थं जयामि जेष्यामीत्यर्थः ।
 आशमाया वर्तमानवत्प्रलयः ॥ १४७ ॥

ननु धृतयोऽपि देवानेव गायन्ति किमिति तत्तेषु वेदवेद्येषु विगानमत
 आह—श्रुतिरिति ॥ श्रुतिर्देवोऽपि सुराणा गुणगायनी गुणसौख्येव यदि,
 कर्त्तरि ल्युट्, टित्वात् ङीप् । त्वदङ्घ्रिं ममस्य त्वच्छरणैकशरणस्य जनस्य
 स्वग्रेण्यर्थः । ततः किं तैर्देवे कोऽर्थ इत्यर्थः । तथा हि अमु कृताप्लवै
 कृताप्लवैः जनैः रवेरकस्य स्तने स्तोत्रे कृते मति कुमुदःन्यस्यां सन्तीति
 पुमुद्वती कुमुदिनी, कुमुदनज्वेतमेभ्यो कश्चुप् टिलोपे ङीप् । जातु कदापि
 मुदम्याप्तीति मुद्वती मोदवती विक्रासवती न भवेत् कथमपीति शेषः ।
 दृशन्नालङ्कारो व्यक्तः । लक्षणन्तूक्तम् ॥ १४८ ॥

कथास्त्विति ॥ हे नाथ । कथासु शिष्ये कथामाप्रशेषा भवामि मरि-
 प्यामीत्यर्थः । शिष्य अगर्भोपयोग इति धातोर्देवादिङान् प्राप्तकाले कर्त्तरि लट् ।
 वर मनात् प्रियं अद्य न ध्रिये न स्थास्ये न जीविष्यामीत्यर्थः । धृ उवस्थाने

महेन्द्रहेतेरपि रक्षणं भयाद्यदर्थिसाधारणमस्त्रश्रुतम् ।

प्रसूनवाणादपि मामरक्षतः क्षतं तदुच्चैरवकीर्णिनस्तव ॥ १५० ॥

तवास्मि मां घातुकमप्युपेक्षसे मृषामरं हामरगौरवात् स्मरम् ।

अवेहि चण्डालमनङ्गमङ्ग ! तं स्वकाण्डकारस्य मधोः सखा हि सः॥

इति घातोत्तौदादिकात् प्राप्तकाले कर्तरि लट् । “रिड्शयग्लिधु” इति रिडा-
देशः । अन्यथा जीवेन परीक्षणे मम भावमाशयं नावगन्तासि नावगमिष्यसि,
गमेर्लुटि सिप् । त्वदर्थे तुभ्यं मुक्तामुतया त्यक्तप्राणतया आद्यु मां हे जीवा-
भ्यधिक । अत एव त्वमेवैको मुख्यो यस्यास्तां त्वदेकिकां त्वदेकशरणामित्यर्थः ।
शैथिके कपि कात्पूर्वस्येकारः । प्रतीहि जानीहि ॥ १४९ ॥

महेन्द्रेति ॥ महेन्द्रहेतवज्जायुधादपि यद्भयं तस्माद्रक्षणं, “भोत्रार्थानां
भयहेतुः” इति क्रमादुभयत्रापादानत्वात् पञ्चमी । अर्थिष्वर्थिमात्रेषु साधारण-
मस्त्रश्रुतां व्रतं प्रसूनमेव वाणो यस्य स कुसुमवाणः कामस्तस्मादपि मां स्त्रिय-
मिति भावः । अरक्षतः अत एवावकीर्णिनः क्षतव्रतस्य । ‘अवकीर्णा क्षतव्रत’
इत्यमरः । तव तदुच्चैर्महत् प्रत क्षत सर्वाभयदानप्रतिनस्ते पुष्पवृतः स्युपेक्षणे
महत्कष्टमापन्नमित्यर्थः ॥ १५० ॥

तद्येति ॥ तवास्मि त्वदीयाहमसि शरणागतत्वाणं विहितमिति भावः ।
एवं सति मां घातुकं शरणागतस्त्रीहन्तारमपीत्यर्थः । लपपतेत्यादिना उकन्,
न लोकेत्यादिना कर्मणि पठ्ठीनिषेधात् द्वितीया । अत एव मृषामरमलीकामरं
स्मरममरमिति गौरवादुपेक्षसे हा कष्टम् ? किं तु अङ्ग ! भोस्तमनङ्ग चण्डाल-
मवेहि । कुतः हि यस्मात्तोऽनङ्गः स्वकाण्डकारस्य स्वेषुकारस्य मधोर्वसन्तस्य
पुष्पकरत्वात् स्वस्य पुष्पाद्भगत्वाच्चेति भावः । ‘काण्डोऽस्त्री दण्डवाण’ इत्यमरः ।
सखा हि इषुकारस्य चण्डालविशेषत्वात् तससर्गिणोऽपि चण्डाला एवेत्यर्थः ॥

इतीयमालेख्यगतेऽपि वीक्षिते त्वयि स्मरत्रीडसमस्ययाऽनया ।

पदे पदे मौनमयान्तरीपिणी प्रवर्तिता सारघसारसारणी ॥ १५५

चण्डालस्ते विषमविशिखः स्पृश्यते दृश्यते न

ख्यातोऽनङ्गस्त्वयि निजभिया किन्नु कृत्वाङ्गुलीकः ।

कृत्वा मित्रं मधुमधिवनस्थानमन्तश्चरित्वा

सख्याः प्राणान् हरति हरितस्त्वद्यशस्तञ्जुपन्ताम् ॥

मन्त्रप्रतिषेधां स्तः । तेऽपि तायन्मदनस्त्वमेव वा न । लोके त्वां मदनं च विना
न कोऽपि निष्कृण इति भावः ॥ १५४ ॥

इतीति ॥ हे सौम्य ! आलेख्यगते चित्रगतेऽपि त्वयि वीक्षिते मति
स्मरत्रीडयोः समस्यया समष्ट्या अनया भैम्या पदे पदे वचने वचने स्थाने स्थाने
अन्तर्गता आपोऽस्यैत्यन्तरीपमन्तस्तट, 'द्वीषोऽङ्घ्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिण-
स्तटम्' इत्यमरः । "कृत्वाङ्गुलीकः" इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः । अन्तरापसर्गे
भ्यांऽपि ईदित्तीकारः । मौनमय मौनरूपमन्तरीपं यस्याः सा मौनान्तरीपोद्गते-
त्यर्थः । सर्वधन्वीतिवदिन्नन्तो धनुर्वीहिः अट्कुप्वाडित्यादिना ण्वन्म् । इतीय
उक्तरूपा सारघसारस्य मधुमारस्य सारणी स्वल्पनदी । 'सारणी स्वल्पसरित्'
इति विश्वः । प्रवर्तिता चित्रगतस्य तवाग्रे एवं मधुवर्षिणी वागुक्तेत्यर्थः । अत्र
विषयस्य वाचोऽनुपादानेन विषयिण्याः सारघसारण्या एवोपनिबन्धात्तयोर्भेदे-
ऽप्यभेदोक्तेर्वातिसयोक्तिभेदः ॥ १५५ ॥

चण्डाल इति ॥ हे नल ! विषमविशिखः कामस्ते तव सम्बन्धी
चण्डालः, बन्धाद्य हन्यु सतत यथा शास्त्रं वृषाङ्गयति स्मरणान् । नाहङ्-
मरणार्थमेव त्वया मृतः कोऽपि चण्डाल इत्यर्थः । अत एव न दृश्यते न
स्पृश्यते च एकत्रान्तर्गतादन्यत्र शास्त्रनियेधाद्योक्त भावः । किं च निजभिया
स्त्रीयापराधदण्डभयेन त्वयि विषये त्वामुद्दिश्य कृताङ्गुलीकः । अपराधेऽपि
प्राणार्थं छिन्नाङ्गुलीकः । "नष्टतथ" इति कप् । पथमङ्गुलिवच्छेद उरोविन्ध्यस्त-

दशमः सर्गः ।

रथैरथायुः कुलजाः कुमाराः शस्त्रेषु शस्त्रेषु च दृष्टपाराः ।
 स्वयंवरं शम्बरवैरिकायव्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजाः ॥ १ ॥
 नाभूद्भूमिः स्मरसायकानां नासीदगन्ता कुलजः कुमारः ।
 नास्थादपन्था धरणेः कणोऽपि व्रजेषु राज्ञां युगपद्रजत्सु ॥ २ ॥

अथ स्वयंवरवृत्तान्त वर्णयति—रथैरित्यादि ॥ अथ नलप्रयाण-
 नन्तर कुलजाः कुलानाः शस्त्रेषु शस्त्रविद्यासु शस्त्रेषु व्रम्यादियु च दृष्ट पारं यस्ते
 दृष्टपाराः पारदृशानः शम्बरवैरिणः कामस्य कायव्यूहस्य शरीरस्थानस्य श्रीरिव
 धी. शोभा येषां ते कन्दर्पकम्पा इत्यर्थः । प्रिया सम्पदा जितो यक्षराजः कुबेरः
 यस्मिन्ने कुमारा राजकुमाराः कन्या वरयते रूपमित्याद्युक्तसमप्रगुणसम्पन्नाः इत्यर्थः ।
 रथैः साधनैः स्वयं मियतेऽस्मिन्निति स्वयंवरसमम् । ऋदोरप् । स्वयंवरभुव
 आयु. आयाताः । आदृ पूर्वाघातेर्लडि लडः शाकटायनस्यैवेति वैकल्पिको
 दर्शनादेशः ॥ १ ॥

नेति ॥ कुलजः कोऽर्थात् शेषः । स्मरसायकानामभूमिरविषयो नाभूत्
 तथा अगन्ता स्वयंवरप्रयाता च नासीत् । किञ्च राज्ञा व्रजेषु युगपद्रजत्सु
 रात्सु धरणेः कणोऽपि भूलेद्योऽप्यपन्था अपथ, “कणो विभाषा” इति
 विकृत्यात् समासान्ताभावः । नास्थात् न स्थितः, गतिस्थैत्यादिना विचो लुक् ।
 अथ राज्ञां कारस्त्रैर्न स्मरेषुविषयत्वगन्तुवान्या भूमि पथित्वेन चासम्बन्धेऽपि
 सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ २ ॥

तदखिलमिह भूतं भृत्यगत्या जगत्याः

पतिरभिलपति स्म स्वात्मदूतत्वतत्वम् ।

त्रिभुवनजनयावद्वृत्तवृत्तान्तसाक्षात्-

कृतिकृतिषु निरस्तानन्दमिन्द्रादिषु द्राक् ॥ १५९ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरस्सुतं

श्रीहीरस्सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामह्लदेवी च यम् ।

सन्दृग्धार्णववर्णनस्य नवमस्तस्य व्यरंसीन्महा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १६० ॥

तदिति ॥ जगत्याः पृथिव्याः पतिर्नलः इह दमयन्तीसमक्ष भूत वृत्त तदखिल स्वात्मनः स्वरूप दूतत्वं तत्त्व दूतस्वरूप लघुणां भुवनानां समाहार-
त्रिभुवन, तद्विदार्येत्यादिना समाहारे द्विषु । द्विगुरेकवचन पात्रादित्वात्
स्त्रीत्वम् । तस्मिन् जनानां यावन्तो वृत्ता यावद्वृत्तं यावदवधारण इत्यव्ययी-
भावः । यावद्वृत्तश्च ते वृत्तान्तश्च तेषां साक्षात्कृतौ साक्षात्करणे कृतिषु कुशले-
ष्विन्द्रादिषु विषये द्राक् सपदि निरस्तानन्दं तेषामिष्टविधाताद्विद्वत्सन्तोषं यथा
तथा भूतगत्या सत्यमद्भ्या । 'युक्ते क्षमादावृते भूत प्राण्यतीते समे त्रिषु'
इत्यमरः । अभिलपति स्म कथितवान् । मालिनीवृत्तम् । "ननमययुतेय
मालिनी भोगिलेकै" इति लक्षणात् ॥ १५९ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ सन्दृग्धं प्रथितमर्णववर्णनमर्णववर्णनाख्यप्रबन्धो येन
तस्येत्यर्थः । 'प्रथितं प्रन्धित दृग्धम्' इत्यमरः ॥ १६० ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचल-
मालिनाथसूरारिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवानुसमाख्याने
नवमः सर्गः समाप्तः ।

दशमः सर्गः ।

रथैरथायुः कुलजाः कुमाराः शस्त्रेषु शस्त्रेषु च दृष्टपाराः ।

स्वयंवरं शम्बरवैरिकायव्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजाः ॥ १ ॥

नाभूदभूभिः स्मरसायकानां नासीदगन्ता कुलजः कुमारः ।

नास्थादपन्था धरणेः कणोऽपि व्रजेषु राज्ञां युगपद्भ्रजत्सु ॥ २ ॥

अथ स्वयंवरवृत्तान्त वर्णयति—रथैरित्यादि ॥ अथ नलप्रयाणानन्तर कुलजाः कुलीनाः शस्त्रेषु शस्त्रविद्यासु शस्त्रेषु ब्रह्मादियु च दृष्ट पारं यैस्ते दृष्टपाराः पारदधानः शम्बरवैरिणः कामस्य कायव्यूहस्य शरीरस्थानस्य धीरिवथी. शोभा येषां ते कन्दपेकल्पा इत्यर्थः । धिया सम्पदा जितो यक्षराजः कुबेरः यैस्ते कुमारा राजकुमाराः कन्या वरयते रूपमित्यायुक्तसमप्रगुणसम्पन्नाः इत्यर्थः । रथैः साधनैः स्वयं त्रियतेऽस्मिन्निति स्वयंवरसम् । ऋदोरप् । स्वयंवरभुव आयुः आयाताः । आहू पूर्वाघातेर्लङि लङः शाकटायनस्यैवेति वैकल्पिको संज्ञादेशः ॥ १ ॥

नेति ॥ कुलजः कोऽर्थात् शेषः । स्मरसायकानामभूमिरविपयो नाभूत् तथा अगन्ता स्वयंवरप्रयाता च नासीत् । क्विञ् राज्ञा व्रजेषु युगपद्भ्रजत्सु सत्सु धरणेः कणोऽपि भूलेषोऽप्यपन्था अपथ, “पथो विभाषा” इति विक्रान्त समासान्ताभाषः । नास्थात् न स्थितः, गतिस्थित्यादिना विचो लृक् । अप्र राज्ञां कात्स्न्येन मरेषुविषयत्वगन्तृत्वान्यां भूमे पथित्वेन चासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभदः ॥ २ ॥

योग्यैर्ग्रजद्विर्नृपजां वरीतुं वीरैरनर्हैः प्रसभेन हर्तुम् ।
 द्रष्टुं परैस्ताननुरोद्धुमन्यैः स्वमात्रशेषाः ककुभो वभूवुः ॥ ३ ॥
 लोकैरशेषैरवनिश्रियन्तामुद्दिश्य दिश्यैर्विहिते प्रयाणे ।
 स्ववर्तितत्तज्जनयन्त्रणार्तिविश्रान्तिमापुः ककुभां विभागाः ॥ ४ ॥
 तलं यथेयुर्न तिला विकीर्णाः सैन्यैस्तथा राजपथा वभूवुः ।
 भेर्मां स लब्धामिव तत्र मेने यः प्राप भूभृद्भवितुं पुरस्तात् ॥ ५ ॥

योग्यैरिति ॥ योग्यैः रूपयौवनादिना सम्बन्धाहैः नृपजां भेर्मां वरीतुम् । “वृत्तो वा” इति दीर्घः । अनर्हैः किन्तु वीरैः प्रसभेन यत्नेन हर्तुं परैः कैश्चिन्निःस्पृहैः केवल द्रष्टुमेव अन्यैस्तु तान् राजन्यादीननुरोद्धुमुपासितुं प्रजद्विः करणैस्तद्रजनेनेत्यर्थः । ककुभो दिशः स्वमात्रशेषाः स्वरूपमात्रावशिष्टाः वभूवुः । अत्रापि ककुभां स्वमात्रशेषत्वाम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ३ ॥

लोकैरिति ॥ अवनिश्रिय भूलोकलक्ष्मां तां भेर्मांमुद्दिश्याभिसन्धाय दिश्यैर्दिशु भवैः, दिगादिभ्यो यत् । अशेषैर्लोकैर्जनैः प्रयाणे विहिते सति ककुभा विभागाः प्रदेशाः स्ववर्तिना स्वनिष्ठानां तेषां तेषां जनाना यन्त्रणया सम्बन्धेनार्तैः पीडायाः विश्रान्ति विरतिमापुः । तद्दलक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा गम्या ॥

तलमिति ॥ यथा विकीर्णा उपरि क्षिप्तास्तिलास्तलं भूतल नेयुः नाप्नुयुः सैन्यैः सैनिकैः । ‘सेनाया समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते’ इत्यमरः । सेनाया वेति ष्यप्रत्ययः । राजपथा राजमार्गास्तथा तिलमात्रावकाशराहिता वभूवुः । तादृक्सम्बन्धासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धस्योक्तेरतिशयोक्तिभेदः । किञ्च तत्र समवाये यो भूभृद्वाजा पुरस्ताद्भवितुं प्राप प्राप्तः स राजा भेर्मां लब्धामिव मेने । यदि पूर्वगतो भवेय तर्हि स्वयं भेर्मां लप्स्य इत्यभिमानादहपूर्विकया सर्वे समाजगुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

नृपः पुरःस्थैः प्रतिरुद्धवर्त्मा पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमानः ।
यन्त्रस्थसिद्धार्थपदाभिषेकं लब्ध्वाप्यसिद्धार्थममन्यत स्वम् ॥ ६ ॥
राज्ञां पथि स्त्वानतयानुपूर्वीविलङ्घनाशक्तिविलम्बभाजाम् ।
आह्वानसंज्ञानभिवाप्रकम्पैर्दधुर्विदभेन्द्रपुरीपताकाः ॥ ७ ॥
प्राग्भूय कर्कोटक आचकर्ष सकम्बलं नागबलं यदुच्चैः ।
भुवस्तले कुण्डिनगामिराज्ञां तद्वासुकेश्चाश्वतरोऽन्वगच्छत् ॥ ८ ॥

नृप इति ॥ पुरःस्थैर्जनैः प्रतिरुद्धवर्त्मा निरुद्धमार्गः पश्चात्तनैः पश्चाद्भवैः
पृष्टत् आगनेगिर्यर्थः । साय चिरमित्यादिना टपुप्रत्ययलुङागमश्च । नुद्यमानः
प्रेर्यमाणः कश्चन नृपः यन्त्रस्थस्य तैलाकर्षणयन्त्रलमस्य सिद्धार्थस्य सर्पपस्य
पदे स्थाने अभिषेकं लब्ध्वापि सर्पपत्वं प्राप्यापीत्यर्थः । स्वमात्मानमसिद्धार्थ-
मसर्पपदनमन्यतेति विरोधः । अपिशब्देः विरोधद्योतनार्थः । असिद्धार्थं सिद्ध-
रहितममन्यतेत्यविरोधाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । अत्र संमर्दे यन्त्रस्थनर्पपव-
द्विशीर्षस्य मे कुत्रोऽर्पसिद्धिरित्यमन्यतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

राज्ञामिति ॥ विदभेन्द्रपुरी कुण्डिनपुरं तस्यां पताकाः अप्रकर्म्यः
न्याप्रचलनैः पथि मार्गे स्त्वानतया मंहततया संन्यसद्दीर्घतयेत्यर्थः । सयोगादे-
रातो धातोर्यञ्चत इति स्वार्थतेर्निष्ठानत्वम् । आनुपूर्वीविलङ्घनाशक्त्या क्रम-
चङ्गुणाशक्त्या विलम्बभाजां राज्ञामाह्वानसंज्ञानमाकारणवैश्यां दधुर्वित्युत्प्रेक्षा ॥

प्रागिति ॥ भुवस्तले भूषुष्टे कुण्डिनगामिनाम् । धितादिषु गमि-
गान्यादीनामुपसङ्ख्यानान् द्वितीयासमासः । राज्ञां सम्बन्धि मकम्बलं सप्रावार-
सुर्षमंहयप्रगवल गजबलं (कर्म) कर्क इति पदच्छेदः । अटनीलटकः सांप्र-
गन्ता । बहुलमन्यत्पार्श्वार्थः दिकः ययुन्प्रत्ययः । कर्कः भेताश्वः । पृष्टयः
सर्पासौ सितः कर्कः इत्यमरः । जातावेकवचनम् । प्राग्भूय अप्रमरो भूत्वा
प्रागिति च्यन्तस्य गतिवाप्रतिषमागे लो ल्यप् । आचकर्ष आकृष्टवान् ।
अधूर्व गत्रा गच्छन्तीति प्रथितम् । तन्नागबलमश्वतरो गर्दभादश्वानामुत्पमो

आगच्छदुर्वान्द्रचमूसमुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डुरिता मुखश्रीः ।

विस्पष्टमाचष्ट दिशां जनेषु रूपं पतित्यागदशानुरूपम् ॥ ९ ॥

आखण्डलो दण्डधरः कृशानुः पाशीति नाथैः ककुभां चतुर्भिः ।

भैम्येव बद्धा स्वगुणेन कृष्टैर्यये तदुद्वाहरसात्र शेषैः ॥ १० ॥

बेमराह्यो बाहनविशेषः । वत्सोक्षामर्षभेभ्यश्च तनुत्व इति तरप्रत्ययः । तस्य तनुत्वमन्यपितृकतेति काशिका । सोऽन्वगच्छत् अत्रापि जातवेकवचनम् । अप्रतोऽश्वास्ततो गजास्ततोऽश्वतरा जग्मुरित्यर्थः । अन्यत्र भुवस्तले रसातले वासुकेर्वासुकिमहानागस्य सम्बन्धि कुण्डिनगामिनः सकम्बलं कम्बलाह्यनागेन्द्र-सहितम् । 'कम्बलो नागराजः स्यात् साक्षाप्रावारचोरपि' इत्युभयत्रापि विश्वः । चतुर्धैर्नागबलमहिसैन्य 'ग्रहाप्राहिगजे नागाः' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । कर्कोटको नाम नागविशेषः । प्राग्भूयाचकर्म तं नागबलमश्वतरो नाम नाग-विशेषोऽन्वगच्छत् । 'अश्वतरो वसरे च नागराजान्तरेऽपि च' इत्युभयत्रापि विश्वः । कम्बलकर्कोटकाश्वतरादियुक्तो वासुकिश्च सबल आगत इत्यर्थः । अलाभयो. कर्मनागबलयोः प्रकृतत्वात् केवलप्रकृत-लेप. ॥ ८ ॥

आगच्छदिति ॥ आगच्छतामुर्वान्द्राणा राज्ञामूसमुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डुरिता धूसरीकृता दिशा मुखश्रीः पतित्यागदशानुरूपं भर्तृप्रवासावस्थोचित-रूपं प्रोपिते मलिना कुशेत्युक्ताकार जनेषु विषये विस्पष्टमाचष्ट जनेभ्यः प्रकटी-चकारेत्यर्थः । अत्रान्यधर्मैस्त्वान्यत्रासम्भवादिशां प्रोपितभर्तृकारूपमिव रूपमिति नाट्याक्षेपादसम्भवद्वल्लुसम्बन्धाह्यो निदर्शनाभेदः । हरिद्वधूनामिति देशान्तर-पाठे रूपक व्यक्तम् ॥ ९ ॥

अथेन्द्रादिलोकरूपालवृत्तान्तमाह—आखण्डल इति ॥ आखण्डल इन्द्रः दण्डधरो यमः, कृशानुराभिः पाशी वरुण इति प्रसिद्धः चतुर्भिः ककुभा नाथैः भैम्याः स्वगुणेन स्वसौन्दर्यगुणेनैव गुणरज्ज्वेति श्लिष्टरूपक बद्धाकृष्टैरिवेत्युत्प्रेक्षा । तदुद्वाहरसात्र्द्रीमीपरिणयरागादेव यमे कुण्डिनं प्रति यातम् । यातेर्भावे लिट् । शैर्परवाशिष्टैः नैर्दृतादिभिः पद्भिर्न यये ॥ १० ॥

मन्त्रैः पुरं भीमपुरोहितस्य तद्बद्धरक्षं विशति क रक्षः ।
 तत्रोद्यमं दिक्पतिराततान यातुं ततो जातु न यातुधानः ॥ ११ ॥
 कर्तुं शशाकाभिमुखं न भैम्या मृगं द्रगम्भोरुहनिर्जितं यत् ।
 तस्या विवाहाय ययौ विदर्भान् तद्वाहनस्तेन न गन्धवाहः ॥ १२ ॥
 जातौ न वित्ते न गुणे न कामः सौन्दर्य एव प्रवणः स वामः ।
 स्वच्छस्वशैलेक्षितकुत्सवेरस्तां प्रत्यगात्र खितरां कुवेरः ॥ १३ ॥

अथ पद्भिर्नैर्ऋताद्यनागमने कारणमाह—मन्त्रैरित्यादि ॥ भीमस्य भीमभूपतेः पुरोहितस्य मन्त्रैः रक्षोघ्नमन्त्रैर्बद्धरक्ष कृतरक्ष तत् पुर कुण्डनपुर रक्षो राक्षसः क विशति न कापीत्यर्थः । ततो रक्षाबन्धाद्धेतोः यातुधानो दिक्पतिर्नैर्ऋतः जातु कदापि तत्र पुर यातु गन्तुमुद्यम माततान न चकार ॥

कर्तुमिति ॥ गन्धवाहो वायुः भैम्या द्रगम्भोरुहाभ्यां नयनारविन्दाभ्यां निर्जित मृग स्ववाहनमृगमभिमुखीकर्तुं न शशाकेति यत् तेनाशक्तत्वेन तद्वाहनो मृगवाहनः सन् तस्या भैम्या विवाहाय विदर्भान् जनपदान् न ययौ वाहन विना गन्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

ननु धृतवित्तादिसम्पन्नः कुवेरः किमिति न यातस्तत्राह—जाताविति ॥ कामो जातावभिजने न प्रवणो न तत्परः वित्ते धने च न प्रवणः गुणे ध्रुतशीलादौ च न प्रवणः, किन्तु सौन्दर्य एव प्रवणः । कुतः? स कामो वाम वक्रः उक्तविपरीत इत्यर्थः । अत एव भणन्ति—कन्या वरयते रूपमिति । तस्मात् स्वच्छे स्फटिकमयत्वाद्विम्बप्रादिणि स्वशैले कैलासे इक्षिता कुत्सा गर्हा यस्य तद्देर शरीर यस्य सः सम्यगवगतस्वकौरूप्य इत्यर्थः । स कुवेरः खितरामुत्कृष्ट-स्त्रीं ब्रह्मोक्थमुन्दरीमित्यर्थः । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति घादिपरो ह्रस्व । ता दमयन्ती प्रति नागात् कौरूप्यलब्धया न गत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

भैमीविवाहं सहवेऽस्य कस्मादर्धं, तनुर्या गिरिजा स्वभर्तुः ।

तेन व्रजन्त्या विदधे विदर्भानीशानयानाय तयान्तरायः ॥ १४ ॥

स्वयम्बरं भीमनरेन्द्रजाया दिशः पतिर्न प्रविवेश शेषः ।

प्रयातु भारं स निवेश्य कस्मिन्नहिर्महीगौरवसासहिः कः ॥१५॥

ययौ विमृशयोर्ध्वदिशः पतिर्न स्वयंवरं वीक्षितधर्मशास्त्रः ।

व्यलोकि लोके श्रुतिषु स्मृतौ वा समं विवाहः क पितामहेन ॥

भैमीति ॥ गिरिजा पार्वती स्वभर्तुरीश्वरस्य भैमीविवाह कस्मात् सहते न कस्मादपीत्यर्थः । असहने कारणमाह—या भर्तुरर्द्धं तनुः समांशपरत्वात्प्रपुंस-
कत्व, 'पुंस्यर्धोऽर्धं समेऽशके' इत्यमरः । भर्तुरर्धाद्भूता कथं सापत्यं सहत इति भावः । तेनासहनेन निमित्तेन विदर्भान् जनपदान् व्रजन्त्या तथा देव्या ईशानस्येश्वरस्य यानाय प्रयाणाय अन्तरायो विप्रो विदधे विहितः । अचलत्वधे कथमर्थान्तरं चलेत् चलने वा शरीरं विशीर्येत निष्किय वा स्यात् । तस्मादीशान-
दिकपालो नायात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वयम्बरमिति ॥ दिशः पतिर्दिकपालः शेषः शेषाहिः, भीमनरेन्द्रजाया भैम्याः स्वयवरं न प्रविवेश । कुतः स शेषो भारं भूभारं कस्मिन्निवेश्य निधाय प्रयातु न कस्मिन्नपीत्यर्थः । तथा हि महीगौरवं महीभारं सासहिर्भृश सैःवा । 'सहिवहिवचलिपतिभ्यो यदन्तेभ्यः किकिनी वक्ष्यो' इति किकिनी तयो-
र्लिङ्गद्वावात् "न लोके" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया । अन्योऽहिः सर्पः कोऽस्ति न कोऽपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

यथाघिति ॥ वीक्षितं सम्यक् परिशीलितं धर्मशास्त्रेण स ऊर्ध्वदिशः पतिर्ब्रह्मा विमृश्यायुष्मिति निधिलेख स्वयंवरं न ययौ । तथा हि पितामहेन व्रजन्त्या पितुः पित्या च समं विवाहः । 'पितामहो विशिधिः स्वात्तातस्तु जनको-
ऽपि च' इति विश्वः । लोके कः व्यलोकि दृष्टः? ध्रुतिषु वेदेषु स्मृतौ धर्मशास्त्रे वा कः धृतः? न कपीत्यर्थः । असपिण्डो यवीयसी इति स्मरणादिति भावः ।
मानान्येन विशेषमर्थनरूपोऽर्धान्तरन्यासः ॥ १६ ॥

भैमीनिरस्तं स्वमवेत्य दूत्या मुखात् किलेन्द्रप्रमुखा दिगीशाः ।
 स्पन्दे मुखेन्दौ च वितत्य मान्यं चित्तस्य ते राजसमाजमीयुः ॥
 नलभ्रमेणापि भजंत भैमी कदाचिदस्मानितिशेषिताशा ।
 अभून्महेन्द्रादिचतुष्टयी सा चतुर्नली काचिदलीकरूपा ॥ १८ ॥
 प्रयस्यतान्तद्भवितुं सुराणां दृष्टेन पृष्टेन परस्परेण ।
 तद्वैतसिद्धिर्न वतानुमेने स्वाभाविकात् कृत्रिममन्यदेव ॥ १९ ॥

भैमीति ॥ अथ पूर्वोक्ताथत्वार एव इन्द्रप्रमुखा दिगीशा दूत्याः
 स्वप्रेषितदूतिकाया मुखात् स्वमात्मान भैम्यानिरस्त परिहृतमवेत्य ज्ञात्वा चित्तस्य
 मान्य विषादजाड्य स्पन्दे गत्वा मुखेन्दौ च वितत्य प्रकाश्य विषादात् मन्द-
 गतयो विवर्णमुखाश्च भूवेत्यर्थः । एतेन सानुभावो विषाद उक्तः । राजसमाजमीयुः
 किल ॥ १७ ॥

अधोपायान्तरवैफल्यादिन्द्रादयः तां वञ्चयित्वा प्रहीतु प्रवृत्ता इत्याह—
 नलेति ॥ अथ राजसभाप्राप्त्यनन्तर सा महेन्द्रादीनां चतुष्टयी भैमी कदाचित्
 कस्याश्चिद्वेलायां नल इति भ्रमेण भ्रान्त्याप्यस्मान् भजेत वृणीतेत्येव शेषिताशा
 एतावन्मात्रावशेषितमनोरथा सती । उपायान्तरोपरमादिति भावः । अलीक-
 रूपा काल्पनिकस्वरूपा अत एव काचिदनिर्वाच्या चतुर्नली नलचतुष्टयभूत् ।
 चत्वारोऽपि नलरूप दधुरित्यर्थः । तद्वितायेत्यादिना समाहारद्विगावकारान्तो-
 त्तरपदत्वात् स्त्रियां द्विगोरिति ङीप् ॥ १८ ॥

प्रयस्यतामिति ॥ असः स भवितु तद्भवितुं नलीभवितु तच्छब्दात्
 अभूततद्भावे च्चिः । प्रयस्यता प्रयतमानानां यस्यतेः देवादिकाऽऽः शत्रादेशः ।
 सुराणां सम्बन्धिनि द्वयोर्भावो द्विता, द्वितैव द्वैतं, प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽणप्रत्ययः ।
 तस्य नलस्य द्वैतं तत्सिद्धिर्द्वितीयनलत्वसिद्धिः । तदत्यन्तसारूप्यसिद्धिरिति
 यावत् । सा दृष्टेन पृष्टेन सादृश्येन नलवदह स्थित इति पुनः पुनः पृष्टेन

पूर्णेन्दुमास्यं विदधुः पुनस्ते पुनर्मुखीचक्रुरनिद्रमञ्जम् ।

स्ववक्रमादर्शतलेऽथ दर्शं दर्शं वभञ्जुर्न तथातिमञ्जु ॥ २० ॥

तेषां तथा लब्धुमनीश्वराणां ध्रियं निजास्येन नलाननस्य ।

नालं तरीतुं पुनरुक्तिदोषं बर्हिर्मुखानामनलाननत्वम् ॥ २१ ॥

परस्परं नानुमेने । अतिप्रयासेनापि नलतुलां नारोहप्रिवेत्त्यर्थः । वतेति खेदे । तथा हि स्वाभाविकात् स्वभावसिद्धाद्रूपात् क्रियया निर्गतं कृत्रिमं कृतकं रूपं द्वितः क्रिः, “त्रैर्मन्त्रित्यम्” इति क्त्रिम् च । अन्यद्विलक्षणमेव हीनमेवेत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरग्यासः ॥ १९ ॥

पूर्णेन्दुमिति ॥ ते देवाः पुनः पूर्णेन्दु पूर्णचन्द्रमेवास्य विदधुः भास्यं चक्रुः । तथा पुनरनिद्रं विकचमञ्जं पद्मं मुखीचक्रुः । नलमुखसाम्यलाभाय पुनश्चन्द्रेण पद्मेन च मुखानि निर्ममुरित्यर्थः । अधानन्तरं स्ववक्रमादर्शतले दर्शतलेऽन्तर्दर्शं दर्शं दृष्ट्वा दृष्ट्वा पुनः पुनर्दृष्ट्वेत्यर्थः । आर्भाक्ष्ये णमुल् द्विर्वचनं च । तथा नलमुखवदातिमञ्जु अतिमुन्दरं नेति वभञ्जुर्भ्रम चक्रुः निनिन्दुरित्यर्थः । अत्र पूर्णेन्द्रादिकारणसामान्येऽपि विवक्षितकार्यानुत्पत्तिकथनाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः । “तत्सामान्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यत” इति लक्षणात् ॥ २० ॥

तेषामिति ॥ तथा तेन प्रकारेण निजास्येन प्रयोज्येन नलाननस्य ध्रियं लब्धु लम्भयितुमिति णिजर्थो प्राह्यः । यद्वा निजास्येन साधनेन तां ध्रियं लब्धु प्राप्नुमनीश्वराणां बर्हिर्मुखानामभिर्वक्राणां, “अग्निमुखा वै देवाः” इति ध्रुतेः । ‘बर्हिर्मुखाः कर्तुभुज, बर्हिर्दृष्ट्वा कृष्णवर्त्मा’ इति चामरः । तेषामिन्द्रादीनां सम्बन्धि नलस्याननमिव आननं येषां ते नलानना इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः । ते न भवन्तीत्यनलाननाः तेषां भावः तत्त्वं तादृग्मुखरहितत्व (कर्तृ) अन्यत्र, अनलोऽग्निरेवाननं येषामित्यनलपदपूर्वपदो बहुव्रीहिः, तेषां भावस्तत्त्वमन्येकमुच्यत्वं (कर्तृ) पुनरुक्तिरेव दोषः त तरीतुं अतिलङ्घितुं नालं न एमर्थम् । नलाननत्वोपयोगेऽपि पूर्वसिद्धमनलाननत्वमेवावाशिष्टम् । न तु नलाननत्व-

प्रियावियोगकथितात् किमैलाच्चन्द्राद्गृहीतैर्ग्रहपीडिताने ।

ध्माताद्भवेन स्मरतोऽपि सारैः स्वकल्पयन्ति स्म नलानुकल्पम् ॥

नलस्य पश्यत्वियदन्तरं तैर्भूमीति भूपान् विधिराहृतास्यै ।

स्पर्धा दिगीशानपि कारयित्वा तस्यैव तेभ्यः प्रथिमानमाख्यत् ॥

सम्भावनापीत्यर्थः । द्वयोरप्यनलाननत्वयोर्भेदेऽपि श्लिष्टैकपदोपादानमहिम्नैकत्वा-
भिमानात्पौनरुक्त्यव्ययपदेशः । अप्र नलाननश्रीलिप्सूनां तेषां न केवलं तदलाभः
प्रत्युत दुस्तरतरपुनरुक्तिदोषरूपानर्थोत्पत्तिरिति द्वितीयो विषयप्रभेदः । यद्वा-
नर्थस्य वा भवेदिति लक्षणात् ॥ २१ ॥

प्रियेति ॥ ते देवाः प्रियावियोगेनोर्वशीविरहाग्निना कथितात् दग्धा-
दौलादिलात्मजात्पुरुषवसः कर्पूरादेरिवेति भावः । तथा ग्रहपीडिताद्गृहीतैर्ग्रहपीडिता-
च्चन्द्राच्च यन्त्रनिष्पीडितात्तिलसर्पपादेरिवेति भावः । भवेन हरेण ध्मातात् मुख्य-
मारुतसन्धुक्षिताग्निदग्धात् स्मरतोऽपि कामाच्च खदिरकाष्ठादेरिवेति भावः ।
गृहीतैरुपात्तः सारैः साधनै स्वमात्मानं नलस्यानुकल्पं कल्पयन्ति स्म किमित्यु-
त्प्रेक्षा । अन्यथा तदनुकल्पतापि कुत इति भावः । मुख्यः स्यात् प्रथमः
कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः इत्यमरः ॥ २२ ॥

नलस्येति ॥ विधिर्ब्रह्मा नलस्य तैर्भूपः सह इयत् अन्तरं तारतम्य
इय भूमी पश्यत्विति हेतोः एतान् भूपानाहृत आहृतवान् । हरतेल्लेडि तद्
हस्तादङ्गात् इति सिज्जलोपः । किञ्च दिगीशानपि स्पर्धा कारयित्वा दिगीशारपि
नलेन सह मत्सरद्वारयित्वेत्यर्थः । हकारन्यतरस्यामिति विकल्पादागिकर्तुः
कर्मत्वम् । तस्य नलस्यैव तेभ्य इन्द्रादिभ्योऽपि पश्यमीविभक्त इति पश्यमी ।
प्रथिमानमाधिक्यमस्यै भैभ्य आख्यदाख्यानवान् । ह्यातेर्लुङि अस्पतिवक्ति-
ह्यातिभ्योऽङिति च्चेरहादेशः । त्रिलोक्यानिशाधि लावण्यमस्येति भैमी प्रत्या-
पितुमेव ब्रह्मा स्वयम्बरव्याजेन तिलोकीमेकत्राचकर्षेत्युत्प्रेक्षा ॥ २३ ॥

सभा नलश्रीयमकैर्यमाद्यैर्नलं विनाऽभूद्वृत्तदिव्यरत्नैः ।

भामाङ्गणप्राघुणिके चतुर्भिर्देवदुर्मैद्यौरिव पारिजाते ॥ २४ ॥

तत्रागमद्वासुकिरीशभूषाभस्मोपलेहस्फुटगौरदेहः ।

फणीन्द्रवृन्दप्रणिगद्यमानप्रसीदजीवाद्यनुजीविवादः ॥ २५ ॥

द्वीपान्तरेभ्यः पुटभेदनं तत् क्षणादवापे सुरभूमिपालैः ।

तत्कालमालम्भि न केन यूना स्मरेपुपक्षानिलतूललीला ॥ २६ ॥

समेति ॥ सभा सा राजसभा नलश्रियो यमकैः पुनरुक्ताकारैस्त्रूप-
धारिभिरित्यर्थः । धृतानि दिव्यानि रत्नानि यैस्तेः रत्नाभरणभूषितैरित्यर्थः ।
यमार्यनलं विना तदा नलस्यानागमनात्तेन विनाभूतैरित्यर्थः । अत एव चतुर्भि-
र्यमाद्यैर्देवैः पारिजाते पारिजाताख्ये देवदुर्भे भामायाः सख्यभामायाः अङ्गणस्य
चत्वरस्य प्राघुणिके अतिथैः सति तथा उपहृते सतीत्यर्थः । 'आदेशिकः
प्राघुणिक आगन्तुरतिथिः स्मृतः' इति इलायुधः । धृतरत्नैश्चतुर्भिर्देवदुर्मैन्द-
रादिभिः, 'पश्यते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुषि
वा हरिचन्दनम्' इत्यमरः । यीः स्वर्ग एवाभूत् अभादित्यर्थः ॥ २४ ॥

तत्रेति ॥ ईशभूषा ईश्वराभरणभूतः अत एव भस्मन उपलेहेनोपलेपेन
तदङ्गरागमस्मसङ्गमणेन स्फुटगौरदेहः शुभ्राङ्गः वासुकिः फणीन्द्रवृन्दः सर्पराज-
गणैः प्रणिगद्यमानो व्याहियमाण, नेर्गदनदेत्यादिना णत्वम् । प्रसीदजीवा
प्रसीदजीवशब्दावादिर्यस्य सोऽनुर्भावविवादः सेवकजनोक्तिः यस्य सं सन् आदि-
शब्दान्बयादिशब्दसङ्ग्रहः तत्र स्वयंवरे आगमदागतः ॥ २५ ॥

द्वीपान्तरेभ्य इति ॥ तत् पुटभेदनं कुम्भिनपुरं द्वीपान्तरेभ्यः,
अपादाने पद्ममी । मुराध भूमिपालाध तैः क्षणादवापे अवाप्तम् । तथा हि
तस्मिन्काले तत्कालमत्यन्तसयोगे द्वितीया । केन यूना स्मरेपूर्णा पक्षानिलेन
तूलस्य कर्पाशादेर्लीला नालम्भि नालाभि । चिन्भावकर्मजोरिति लभेः कर्मणि
लृङि चिन् । "विभाषा चिन्मूलोः" इत्युपसृष्टाईभाषिको नुमागमः । अत्रा-

रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन सपर्यया कुण्डिननाकनाथः ।

प्रियोक्तिदानादरनम्रतायैरुपाचरच्चारु स राजचक्रम् ॥ २७ ॥

चतुःसमुद्रीपरिखे नृपाणामन्तःपुरे वासितकीर्तिदारैः ।

औदार्यदाक्षिण्यदयादमानां चतुष्टयीरक्षणसौविदह्ना ॥ २८ ॥

अभ्यागतैः कुण्डिनवासवस्य परोक्षवृत्तेष्वपि तेषु तेषु ।

जिज्ञासितस्वेप्सितलाभलिङ्गं स्वल्पोऽपि नावापि नृपैर्विशेषः ॥

खिलयूनं कामुकत्वेन कुण्डिनप्राप्तिसमर्धनात् कारणेन विना कार्यसमर्धनरूपो-
ऽधोन्तरन्यासः । स च तूललीलेति निदर्शनासङ्कीर्णः ॥ २६ ॥

रम्येष्विति ॥ सः कुण्डिननाकनाथः कुण्डिनेन्द्रो भीमः राजचक्र
राजमण्डल रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन निवासनेन सपर्यया अर्घ्यपाद्यादिपूजया
तथा प्रियोक्तिः प्रियवचन दानं गन्धमात्यताम्युलादिसमर्पण आदरो महूकरण
नम्रता विनयाचरणमेवमार्यरूपचारैरायशब्दाद्भोजनादिसविधानसद्गहः । चाह
सम्यगुपाचरत् उपचरितवान् ॥ २७ ॥

युक्तं चेतदित्याह—चतुरिति ॥ चतुःसमुदयेव परिष्ठा वलय यस्य
तस्मिन् वासिताः स्थापिताः कीर्तय एव दासाः कलप्राणि तस्मिन् तस्मिन्
नृपाणा राजामन्तःपुरे भूवलयरूप इति शेषः । औदार्यं त्यागः दाक्षिण्य परि-
शितानुवर्तनं दया कृपा दम इन्द्रिययमन तेषां चतुष्टयेव रक्षणे सौविदह्ना
कञ्जुकिनी । 'सौविदह्नाः कञ्जुकिनः' इत्यमरः । औदार्यादिगुणावहीनस्य कुतः
कीर्तिरिति भावः । रूपकालङ्कारः ॥ २८ ॥

अभ्यागतैरिति ॥ अभ्यागतैर्नृपैः कुण्डिनवासवस्य कुण्डिनेन्द्रस्य
भीमस्य सम्बन्धिषु परोऽधोऽपि गूढनिष्पन्नेष्वपि तेषु तेषु चतुःसमुदयेषु जिज्ञासितो
ज्ञानमिष्टः प्रयत्नान्नेष्वर्णानामित्यर्थः । जानातेः समन्तात् कर्मणि क्तः । कुतः
भ्येत्सकताभस्य भर्माताभस्य निद्र गमकभूतः स्वल्पोऽपि विशेषो नावापि न
न ५० सर्वत्र सम स्वकथोरचरणानुदोषचारविशेषेणापि दुस्सुखदानप्रदान इत्यर्थः ॥

अङ्गे विदर्भेन्द्रपुरस्य शङ्के न सम्ममौ नैप तथा समाजः ।
 यथा पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा जगद्धा जठरे मुरारेः ॥ ३० ॥
 पुरे पथिद्वारगृहाणि तत्र चित्रीकृतान्युत्सववाञ्छयेव ।
 नभोऽपि किर्मीरमकारि तेषां महीभुजामाभरणप्रभाभिः ॥ ३१ ॥
 विलासवैदग्ध्यविभूषणश्रीस्तेषां तथाभूत् परिचारकेऽपि ।
 अज्ञासिपुः स्त्रीशिशुबालिशस्तं यथागतं नायकमेव कञ्चित् ॥ ३२ ॥
 अस्वेदगात्राश्चलचामरौघैरमीलनेत्राः प्रतिवस्तुचित्रैः ।
 अम्लानमाला विपुलातपत्रैर्देवा नृदेवाश्च भिदां न भेजुः ॥ ३३ ॥

अङ्ग इति ॥ विदर्भेन्द्रपुरस्य कुण्डिनपुरखाट्टे अभ्यन्तरे एष समाजो
 राजसहोऽगस्त्यहस्ते पयोराशिर्यथा मुरारेः जठरे जगद्धा यथा तथा न सम्मर्मा
 न, किन्तु तथैव सम्ममावित्यर्थः । शङ्क इत्युत्प्रेक्षायाम् । मुनिहस्तहरिकुक्ष्या-
 पम्येन अल्पेऽपि पुरे समाजस्य महतः सम्मानोत्प्रेक्षणादुपमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ।
 तेनाधारापेयोरनानुरूप्यलक्षणाधिकालङ्कारस्तन्महत्त्वमत्यद्भुतं वस्तु च व्यज्यते ॥

पुर इति ॥ तत्र पुरे उत्सववाञ्छया पन्थानो द्वाराणि गृहाणि च
 तान्येव चित्रीकृतानि तेषामभ्यागतानां महीभुजामाभरणप्रभाभिः नभोऽपि
 किर्मीरं चित्रमकारि । अपिसन्धात् पथिद्वारगृहाणि च किर्मीरितानीत्यर्थः ।
 'चित्रकिर्मीरकल्पापः शबलेताथ कर्बुर' इत्यमरः । अत्र समृद्धिमद्भूतवर्णना-
 दुदात्तालङ्कारः ॥ ३१ ॥

सा विभ्रमं स्वप्रगतापि तस्यां निशि स्वलाभस्य ददे यदेभ्यः ।
 तदार्थिनां भूमिभुजां वदान्या सती सती पूरयति स्म कामम् ॥
 वैदर्भदूतानुनयोपहृतैः शृङ्गारभङ्गीष्वनुभाववत्सु ।
 स्वयंवरस्थानजनाश्रयस्तैर्दिने परत्रालमकारि वीरैः ॥ ३७ ॥
 भूषाभिरुच्चैरपि संस्कृतेयं वीक्ष्याकृतप्राकृतबुद्धिमेव ।
 प्रसूनबाणे विबुधाधिनाथस्तेनाथ साशोभि सभा नलेन ॥ ३८ ॥

सेति ॥ सा भैमी तस्यां निशि स्वयंवरात्पूर्वरात्री स्वप्रगतापि अपि-
 स्सम्भावनायां जागरे तु सम्भावितत्वादिति भावः । एभ्यो राजभ्यः स्वलाभस्य
 स्वप्राप्तेर्विभ्रम भ्रान्तिमलीकसङ्गतिमित्यर्थः । ददेऽददादिति यत्तत्तस्मादात्म-
 दानाद्धेतोर्वदान्या दात्री सती पतिप्रता च सती भवन्ती । स्वप्राप्तिदानाद्दान्या
 प्राप्तेर्मिथ्यात्वात्पतिप्रता च सतीत्यर्थः । अर्थिनां भूमिभुजां काम मनोरथं
 पूरयति स्म । एवं स्वकामुकानंकलोकौत्तरयुवसमुदायेऽपि सा नलैकजीवितैव
 सती स्थितेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

वैदर्भेति ॥ परत्र दिने परेऽहनि वैदर्भस्य भीमनृपतेर्दूतैरनुनयेन
 प्रार्थनेनोपहृतैः शृङ्गारभङ्गीषु रतिभावविजृम्भणेपु येऽनुभावाः कटाक्षविशेषादय-
 त्तद्गतसु । शृङ्गारभङ्गीष्वनुभाववद्भिरिति पाठे शृङ्गारचेष्टाः प्रकाशयद्भिरित्यर्थः ।
 तैर्दिगन्तार्गतवीरैः स्वयंवरस्थानभूतो जनाधयो मण्डपः । 'मण्डपोऽध्वी जना-
 धयः' इत्यमरः । अलमकारि अलङ्कृतम् । स्वयंवरस्थान प्राप्तमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भूषेति ॥ विबुधाधिनाथः सुराधीश इन्द्रो य नल वीक्ष्य भूषाभिर्भूषणे-
 रतिशयेन संस्कृतेऽलङ्कृतेऽपि, "सम्परिभ्यां करोती भूषणे" इति मुद्रागमः ।
 प्रसूनबाणे मन्मथे प्राकृतबुद्धि पृथग्जनबुद्धिमेव । 'प्राकृतस्य पृथग्जनः'
 इत्यमरः । अकृत कृतवान्, न तु शुन्दरबुद्धिमित्यर्थः । कृमः कर्तारि लुहि
 तर् । हस्तादङ्गादिति सिन्धो लोचः । अथ राजागमनानन्तरं तेन नलेन सा
 सभा अशोभि । शोभा गमिता अलङ्कृतमित्यर्थः । शोभयंतः कर्मणि लृट् ॥ ३८ ॥

आद्यं विधोर्जन्म स एष भूमौ द्वैतं युवासौ रतिवह्नस्य ।
 नासत्ययोर्मूर्तिरियं तृतीया इति स्तुतसैः किल मत्सरैः सः ॥ ४२ ॥
 इहेदृशः सन्ति कतीति दुष्टैर्दृष्टान्तितालीकनलावली तैः ।
 आत्मापकर्षे किल मत्सराणां द्विपः परस्पर्धनया समाधिः ॥ ४३ ॥
 गुणेन केनापि जनेऽनवद्ये दोषान्तरोक्तिः खलु तत्खलत्वम् ।
 रूपेण तत्संसददूषितस्य सुरैर्नरत्वं यददूषि तस्य ॥ ४४ ॥

सन्द्वयप्रियतवचनत्वाभावात् । इतीमं नलं स्तुतिच्छलाभ्रानन्दुः । असमानममी-
 करणेन स्तुतिलोकोत्तरस्य निर्दवेति भावः । चन्द्रत्वाद्युत्प्रेक्षात्रयस्य संज्ञाष्टिः ॥

आद्यमिति ॥ स एष नलो भूमौ भूतले विधारिन्दोराद्य जन्म प्रथमा-
 वतार इत्यर्थः । युवासौ रतिवह्नस्य कामस्य द्वैतं द्विव द्वितीयकाम इत्यर्थः ।
 नासत्ययोरभिनोस्तृतीया मूर्तिरित्यर्थः । इति इत्थं स नलो मत्सरैः मत्सरवाद्भिः
 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषस्तद्वारूपणयोरपि' इत्यमरः । असं आदिभ्योऽज्ञात
 मत्वर्थायोऽकारः । कैश्चित् स्तुतः किल ? स्तुतः खलु ? पूर्वश्लोकेन पुनरुक्तमपि
 क्वचित्श्लोभात् स्थितं सर्वं पूर्ववत् ॥ ४२ ॥

इहेति ॥ दुष्टैः खलैर्दृष्टुंभैः इह सभायामोरसः कति कियन्तोऽपि
 सन्तीति कथयित्वेत्यर्थः । इतिनैवोक्तार्थत्वादप्रयोगः । अलीकनलावली इन्द्र-
 वरुणयमानलात्मकमायानलपद्भिः दृष्टान्तिता दृष्टान्तीकृता निदृश्यं माधारण्या-
 पादनाददूषित्वर्थः । तथा हि मत्सराणां मन्त्रिणाम् भ्रान्तनोऽपकर्षे इत्ये-
 वमिति द्विपः प्रतिपक्षस्य परेण पुष्टान्तरेण स्पर्धनया मद्दुषणया केष्यन्तर-
 नाधारण्यापादनेनेत्यर्थः । स्पर्धेर्भ्यन्ताद्युन् । समाधिः किल ? आत्मापकर्षपरि-
 हारः सत्वित्यर्थः । एतादृशाः क्वचित् न मन्त्राणि मनानद्येष्यन्तरोद्घाटनेन दूष-
 यित्वा तुष्यन्तीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

गुणेनेति ॥ केनापि गुणेतानवद्ये अगद्ये मदेगुणसम्पन्न इत्यर्थः ।
 अवयवभेदादिना निपातनात्प्रापु । येन दोषान्तरस्पर्धेः तस्य कस्यचिद्

तेभ्यः परान्नः परिकल्पयस्व श्रिया विदूरीकृतकामदेवान् ।
 अस्मिन् समाजे बहुषु भ्रमन्ती भैमी किलास्मासु घटिष्यतेऽसौ ॥
 असाम यन्नाम तवेह रूपं स्वेनाधिगत्य श्रितमुग्धभावाः ।
 तन्नो धिगाशापतिवात्रेन्द्र ! धिक् चेदमस्मद्विबुधत्वमस्तु ॥ ४८ ॥

दर्पकः कन्दर्पः । 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः' इत्यमरः । दृष्यतेर्ष्यन्तादप्प्रत्ययः ।
 ततोऽन्ये अदर्पकाः स्मः । तदन्यार्थे नञ्समासः । न कोऽप्यत्र काम इत्यर्थः ।
 दृष्यन्तीति दर्पका दत्ताः, अप्रन्तात् षुल्प्रत्ययः । ततोऽन्ये—अदर्पका दर्प-
 शून्या इत्यर्थान्तरं पूर्ववत्समासः । किञ्च कश्चिन्नासत्यताम् अभितां न विभक्तिं
 न कोऽप्यत्र नासत्य इत्यर्थः । 'नासत्यावशिनी दसौ' इत्यमरः । नासत्यतां
 सत्यतां च न विभक्तिं । किन्त्वसत्यनला वयमित्यर्थान्तरम् ॥ ४६ ॥

तेभ्य इति ॥ पूर्वश्लोकस्थस्य यच्छब्दस्यापेक्षया तदो म्यवहारः । तन्
 तस्मादिलाभनायभावात् श्रिया सौन्दर्येण विदूरीकृतकामदेवान् अधरीकृत-
 मन्मथाग्नोऽस्मान् तेभ्य ऐलादिभ्यः परानन्यान् परिकल्पयस्व निधिनुष्व ।
 अन्यच्च हे सीम्य ! श्रिया विदूरीकृतकामदेवाग्नोऽस्मास्तेभ्यः परानुत्कृष्टान् देवान्
 विद्धि । अस्तु किमर्थमागतास्तत्राहुः अर्षी भैमी अस्मिन् समाजे राजशब्दे बहुषु
 मध्ये भ्रमन्ती पर्यटन्ती अस्मासु घटिष्यते सेतस्यतीति तथा बहुष्वस्मासु नल-
 रूपेण्विति भावः । अत एव भ्रमन्ती को वा नल इति भ्राम्यन्ती अस्मासु
 घटिष्यते सङ्गस्यते । किलेति सम्भावनायाम् । इत्याशयेनेति शेषः । अत्रार्थ-
 द्वयस्यापि विवक्षितत्वान् केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ४७ ॥

अस्मामेति ॥ हे नरेन्द्र ! यद्यस्तव नाम रूपञ्च स्वेनात्मनाधिगत्य
 हात्वापि श्रितमुग्धभावाः स्वीकृतमूढभावाः सन्तः इह स्वयमेव अग्राम भवाम
 वसामेति यावत् । अस्तेषोर्द् । तत्तस्यादाशापतिवान् धीतृष्णाममःप्रोऽस्मान्
 धिक् । इदमस्माकं विबुधत्वं विवक्षितवच्च धिगस्तु । अन्यच्च यत्तत्र रूपमधिगत्य
 रवेद्वेषं धारयित्वा श्रितमुग्धभावा रज्ज्वर्षन्दशो सन्तः । 'मुग्धः मुन्दरमूढयोः'

सा वागवाज्ञायितमां नलेन तेषामनाशङ्कितवाक्छलेन ।

स्त्रीरत्नलाभोचितयत्नमप्रमेनं न हि स्म प्रतिभाति किञ्चित् ॥ ४९

यः स्पर्द्धया येन निजप्रतिष्ठां लिप्सुः स एवाह तदुन्नतत्वम् ।

कः स्पर्धितुः स्वाभिहितस्वहानेः स्थानेऽवहेलां बहुलां न कुर्यात् ॥

इति विश्वः । असाम नाम दीप्यामहे खलु । असगतिदीप्यादानेऽपि धातेः-
लोट् । तत्तस्मात्प्रोऽस्माकम् आशापतितां दिक्पतितां धिक् । 'आशातृष्णा-
दिशोरपि' इति विश्वः । इदमस्मद्विबुधत्वञ्च धिक् । तुच्छव्यापारादिति भावः ।
'विबुध. पण्डिते देवे' इति विश्वः । पूर्वं एवालङ्कारः ॥ ४८ ॥

सेति ॥ अनाशङ्कितवाक्छलेन अनाकलितवाक्पटेन नलेन तेषां देवानां
सा वाक् पूर्वोक्ता व्याजोक्तिः अवाज्ञायितमामतिशयेनावज्ञाता पुरःस्फूर्तिक
एवार्थो गृहीतो न तु तात्त्विक इत्यर्थः । जानातेरवपूर्वात्कर्मणि लुडि तडि
ति इभ्यघादामुप्रत्ययः । कुतः हि यस्मान् स्त्रीरत्नलाभे य उचितयत्नो योग्य-
व्यापारो देवतानुप्यानादिः तत्र मत्प्रमासक्तमेव नलं प्रति किञ्चित्किमप्यन्यत्र
प्रतिभाति स्म न स्फुरति स्म । व्यासज्ञो हि महान्निबेकप्रतिबन्धक इति भावः ॥

नन्वसमानस्य इयामत्सरिणः परस्योपेक्षणे कथं स्वपरतारतम्याभि-
व्यक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह—य इति ॥ योऽपकृत्यो येनोत्कृष्टेन सह स्पर्द्धया
सत्तुर्पणेन निजप्रतिष्ठासुत्कर्षे लिप्सुः लब्धुमिच्छुः, लभेः सप्रन्तादुप्रत्ययः ।
सः स्पर्द्धमान एव तस्मोत्कृष्टपुंसस्य उप्रतत्वमुत्कृष्टत्वमाह—प्रतीति तर्पेयैक
तयोस्तारतम्यं स्फुटीभवतीत्यर्थः । तथा हि कः प्रेधावान् स्वेनवाभिहिता
स्वहानिः स्वापकर्षो यस्य तस्य स्पर्धितुर्बहुला भूयधीमवहेलामवज्ञां न कुर्यात्
कुर्यादेवेत्यर्थः । प्रीःशरानाननावज्ञावहेलनमगूर्ध्वपमित्यप्रावहेत्यति शीर-
न्मामी । स्थाने युष्मत् । 'युष्मे द्वे सांप्रत स्थानम्' इत्यमरः । इन्द्रादिदुषेष्टना
नलस्य महानुत्कर्ष एव भाषादिति भावः ॥ ५० ॥

गीर्देवतागीतयशःप्रशस्तिः श्रिया तटित्वहललिताभिनेता ।

मुदा तदावैक्षत केशवस्तं स्वयंवराडम्बरसम्बरस्थः ॥ ५१ ॥

अष्टौ तदाष्टासु हरित्सु दृष्टीः सदोदिदृक्षुर्निदिदेश देवः ।

लैङ्गीमदृष्ट्वापि शिरः श्रियं यो दृष्टौ मृषावादितकेतकीकः ॥ ५२ ॥

एकेन पर्यक्षिपदात्मनाद्रिं चक्षुर्मुंरारेरभवत् परेण ।

तैर्द्वादशात्मा दशभिस्तु शेषैर्दशोदशालोकत लोकपूर्णाः ॥ ५३ ॥

गीरिति ॥ तदा तस्मिन् काले केशवां विष्णु. गीर्देवतया वाग्देवतया गीता यशःप्रशस्तिः कीर्तिप्रबन्धो यस्य सः श्रिया लक्ष्मीदेव्या तडित्वतः सविद्युतो मेघस्य ललितस्य विलासस्य अभिनेतानुकर्ता सन् अम्बरस्थः त स्वयवरस्याडम्बरं सरम्भ मुदा हर्षेणैक्षत किमुतान्य इति भावः ॥ ५१ ॥

अष्टाविति ॥ तदा तस्मिन्काले सदः स्वयवरसभां दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः गत इति शेषः । देवधनुर्मुखोऽष्टासु हरित्सु दिक्षु अष्टौ दृष्टीर्निदिदेश प्रेरयामास अष्टदिगागतजनतावलोकनार्थमित्यर्थः । यो देवो लैङ्गीं ज्योतिर्लिङ्गमम्बन्धिनीं शिरःश्रियं लिङ्गस्योत्तरावधिमित्यर्थः । अदृष्ट्वापि दृष्टौ लिङ्गशिरोदर्शनविषये मृषा वदतीति मृषावादिनी सा कृता मृषावादिता मृषावादीकृतेत्यर्थः । मृषावादि-शब्दात्तत्करोतीति ह्यन्तात् कर्मणि ऋः । पुवद्भावाटिलोपाद्यर्थे णाविष्ठवद्भावापो-सङ्ख्यानान्दिलोपः । तथा कृता केतकी येन स कूटसाक्षीकृतकेतकीकुमुम इत्यर्थः । “नयूतश्च” इति कप्समासान्तः- । पुरा किल ब्रह्मा ज्योतिर्लिङ्गस्य शिरोदेश-मदृष्ट्वाप्यद्राक्षमित्युक्ता । तत्र शिवाशिरःपतित केतकीकुमुमं कूटसाक्षीचकारेति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया । तथा च शिवाशिरःपारमिव स्वयंवरागतजनता-सागरपारमपि अष्टाभिर्दृष्टिभिः पश्यन्नपि नापश्यदित्यर्थः ॥ ५२ ॥

एकेनेति ॥ द्वादशात्मानो रूपाणि यस्य स द्वादशात्मा सूर्य एकेन आत्मना ह्येणाद्रिं मेरु पर्यक्षिपन् प्रदक्षिणीकृतवान् परेणात्मना मुरारेर्विष्णो-श्चक्षुर्दक्षिणमभवत् शेषैरवशिष्टैर्दशभिस्तीरात्मभिस्तु लोकपूर्णाः जनसम्पूर्णाः दश दिशो आलोकत आलोकितवान् ॥ ५३ ॥

प्रदक्षिणं दैवतहर्म्यमद्रिं पदैश्च कुर्वन्नपि शर्वरीशः ।
 द्रष्टा महेन्द्रानुजदृष्टिमूर्त्या न प्राप तद्दर्शनविघ्नतापम् ॥ ५४ ॥
 विलोकमाना वरलोकलक्ष्मीं तात्कालिकीमप्सरसो रसोत्काः ।
 जनान्मुधौ तत्र निजाननानि वितेनुरम्भोरुहकाननानि ॥ ५५ ॥
 न यक्षलक्षैः किमलक्षि नो सा सिद्धैः किमध्यासि सभाप्रशोभा ।
 सा किन्नरैः किं न रसादसेवि नादर्शि हर्षेण महर्षिभिश्च ॥ ५६ ॥

प्रदक्षिणमिति ॥ शर्वरीशश्चन्द्रोदेवतानां हर्म्यं वासगृहम्, अद्रिं मेघं
 पदैः प्रदक्षिणं कुर्वन्नपि महेन्द्रानुजसोपेन्द्रस्य विष्णोर्दृष्टिमूर्त्यां नेत्ररूपेण द्रष्टा
 सन् तस्य स्वयंवरस्य दर्शनविघ्नेन यस्तापस्त न प्राप । चन्द्रस्य स्वयमनागतत्वे-
 ऽपि तत्र विष्णोरागतत्वात्तद्गामाक्षिरूपेणाद्रार्क्षदेवेति कुतस्तस्य दर्शनक्लेश
 इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

विलोकमाना इति ॥ रसेन रामेणोत्का उन्मनसः उत्तुकाः सत्यः,
 उत्क उन्मना इति निपातनमभिधानं च । तात्कालिकी तत्कालभवा वरलोक-
 लक्ष्मी परिणेतृजनशोभा विलोकमाना आलोकमाना अप्सरसस्तत्र जनान्मुधौ
 स्वस्थालोकिकजनानां भूमिष्ठिरयोगात् । निजाननानि स्वमुखाणि अम्भोरुह-
 काननानि वितेनुः दधुः तदन्तर्गतानि तन्मुखाणि पद्मानीव रेजुरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

नेति ॥ तदा आसशोभा लब्धयान्तिः सा सभा यथाणां लक्ष्यः सत-
 यदृष्टेर्नालक्षि नादर्शि किम् ? सिद्धैर्वा नाध्यासि नाध्यासिता किम् ? किन्नरैः
 रसाद्रागाप्रासेवि न सेविता किम् ? महर्षिभिः हर्षेण नादर्शि च न द्रष्टा किम् ?
 सेवाध्यासने अपि मुस्यासम्भवात्परस्परान्वायेन दर्शने परंबसिते । तथा च सर्व-
 रदर्शित्वर्थः । सर्वत्र कर्मणि ङृष् ॥ ५६ ॥

वाल्मीकिरश्नाघत तामनेकशाखत्रयीभूरुहराजिभाजा ।
 क्लेशं विना कण्ठपथेन यस्य दैवी दिवः प्राग्भुवमागमद्वाक् ॥५७॥
 प्राशंसि संसद् गुरुणापि चार्वा चार्वाकतासर्वविदूपकेण ।
 आस्थानपट्टं रसनां यदीयां जानामि वाचामधिदेवतायाः ॥ ५८ ॥
 नाकेऽपि दीव्यत्तमदिव्यवाचि वचःस्रगाचार्यकवित्कविर्यः ।
 दैतेयनीतेः पथि सार्धवाहः काव्यः स काव्येन सभामभाषीत् ॥

वाल्मीकिरिति ॥ तां सभां वाल्मीकिर्मुनिरश्नाघत अस्तुत प्राक्
 प्रथममनेकाः शाखाः काठककालापादिवेदविभागाः वृक्षावयवविशेषाश्च यस्याः सा
 अनेकशाखा, 'शाखा वेदप्रभेदेषु बाहौ पार्श्वद्विभक्तयोः' इति वैजयन्ती । सा च
 सा त्रयी त्रिवेदी च सैव भूरुहराजिस्तरुपद्भिः ता भजतीति तद्वाक्, भजो ष्विः ।
 तेन, तद्वाजा पथिकविश्रामवृक्षवतेत्यर्थः यस्य कण्ठ एव पन्थास्तेन कण्ठपथेन
 वाग्देवी छन्दोमयी सरस्वती क्लेशं विना अनायासेन दिवो शुलोकात् भुवं
 भूलोकमागमदागता । येन छन्दोवद्धा सरस्वती प्रथममनायासेन भूलोकमवता-
 रिता तेनादिकविनापि स्तुतेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

प्राशंसीति ॥ चार्वा चारुः रम्या । बोतो गुणवचनादिति वैकल्पिकी
 ङीप् । संसत्सभा चार्वाकतया चार्वाकसिद्धान्तितया हेतुना सर्वविदूपकेण गुरुणा
 बृहस्पतिनापि प्राशंसि प्रशंसिता किमुतान्यैरिति भावः । यदीयां रसनां जिह्वां
 वाचामधिदेवतायाः सरस्वत्या आस्थानपट्टमास्थानपीठ सिंहासन जानामि ।
 'शासनान्तरपीठयोः पट्टम्' इति विश्वः । सर्वविदूपकेण वाचस्पतिनापि स्तुयत
 इति सभाशोभायाः परमोत्कर्ष इति भावः ॥ ५८ ॥

नाकेऽपीति ॥ यः काव्यः अतिशयेन दीव्यन्त्वो दीव्यत्तमाः देदीप्य-
 मानाः, तसिलादिष्वो कृत्वमुच इति पुवद्भावः । ता दिव्यवाचः संस्कृतवाचो
 यस्मिन्नाके स्वर्गेऽपि वचःस्रजां वाग्गुम्फनानाम् आचार्यकमाचार्यत्व, योपधा-
 द्भुरूपोत्तमाद्भुम् । तद्वित्कवितामार्गोपदेष्टा कविः स्वयं कवयिता च, दिल्या

अमेलयद्वीमनृपः परं न नाकर्षदेतान् दमनस्वसैव ।

इदं विधातापि विचित्र्य यूनः स्वशिल्पसर्वस्वमदर्शयन्नः ॥ ६० ॥

एकाकिभावेन पुरा पुरारिर्यः पञ्चतां पञ्चशरं निनाय ।

तद्वीसमाधानममुष्य कायनिकायलीलाः किममी युवानः ॥ ६१ ॥

अपत्यानि पुमांसो दैतेया दैत्याः, दितिशब्दात् कृदिकारडीपन्तात् स्त्रीभ्यो ङक् । अन्यथा दित्वादित्येत्यादिना ष्यप्रत्ययस्य पूर्वविप्रतिषेधेन ङगपवादकत्वात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषात्वमित्येति गतिः । भाष्यवार्तिकयोरनुरक्तत्वादसाधुरिति केचित् । परेत्वभियुक्तप्रयोगादाभिधानिकप्रसिद्धेय तत्राद्रियन्ते । तेषां नीतेः पथि दैत्यनीतिमार्गे सार्थं वहतीति सार्थवाहोऽप्रणीः । कर्मण्यण् । स काव्यः कवेरपत्य शुक्रः, कुवादिभ्यो ष्यः । ता सभां काव्येन प्रबन्धेनाभाषीदवर्णयत् । 'काव्य प्रन्धे प्रहे काव्य' इति विश्वः ॥ ५९ ॥

अथ पद्भिस्तत्काव्यमेवाह—अमेलयदित्यादि ॥ एतान् यूनो युव-जनान् भीमनृप एव नामेलयत् न मेलितवान् । तथा दमनस्वसा दमयन्त्येव नाकर्षत्स्वगुणेनेति शेषः । किन्तु विधातापि विचित्र्य एकस्य सद्गृह्येदं पुरोवर्ति युवरूपस्वशिल्पसर्वस्वं स्वनिर्माणकौशलसम्पद नोऽस्माकमदर्शयत् राज्ञः प्रयत्नात् भैर्मात्स्यन्दयसम्पदा द्रष्टव्यः स्वनिर्माणकौशलप्रकाशनव्यसनाच्चेदं युवमेलनं नत्वे-कैकस्मादित्युरप्रेक्षा ॥ ६० ॥

एकाकीति ॥ यः पुरारिः पुरा एकाकिभावेनासहायत्वेन हेतुना पञ्चशर स्वरं पञ्चानां भावः पञ्चता पाञ्चभौतिकस्य शरीरस्य पञ्चधा विशरण मरणमिति यावत् तां निनाय, अमी युवानः अनुष्य कामस्य सम्बन्धिभ्या-स्तस्मात् पुरारोर्भयः समाधानं निवारणं निवारका इत्यर्थः । कार्यकारणयो-रभेदोपचारः । कायनिकायलीला शरीरसमूहविलासास्तद्देशाः धिमिति यावत् । एकाकिन काम हरः सहारिष्यतीति भयादनेकधा परिणताः कामघयव्यूहा इमे इत्युरप्रेक्षा । सर्वे कामकल्पा इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

पूर्णेन्दुबिम्बाननुमासभिन्नानस्थापयत् कापि निधाय वेधाः ।
 तैरेव शिल्पी निरमादमीपां मुखानि लावण्यमयानि मन्ये ॥६२॥
 मुधार्षितं मूर्धसु रत्नमेतैर्यन्नाम तानि स्वयमेत एव ।
 स्वतः प्रकाशे परमात्मबोधे बोधान्तरं न स्फुरणार्थमर्ध्यम् ॥६३॥
 प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चैरिदं मुदा चेदितरेतरं तत् ।
 न शक्यतो लक्षयितुं विमिश्रं दसौ सहस्रैरपि वत्सराणाम् ॥६४॥

पूर्णेति ॥ शिल्पी निर्माणकुशलो वेधाः अनुमास मासि मासि भिन्नान्
 नानाभूतान् पूर्णेन्दुबिम्बान् संसारस्यानादित्वादसङ्ख्यानिति भावः । कापि
 निधाय निक्षिप्यास्थापयत् स्थापितवान् चिरमरक्षदित्यर्थः । अथ तैः पूर्णेन्दु-
 बिम्बैरेवामीपां यूनां लावण्यमयानि मुखानि निरमात् निर्मितवानिति मन्ये ।
 उत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥

मुधेति ॥ एभिर्नृपैर्मूर्धसु मालिषु रत्न मुधार्षितं शिरोमणिवृथा धृतः
 इत्यर्थः । कुतः यद्यस्मादेते स्वयमेव तानि रत्नानि नाम खलु तथोत्कृष्टा इत्यर्थः ।
 'रत्न स्वजातिभेष्टेऽपि' इत्यमरः । किं रत्नधारणेनेति वाच्यप्रतीयमानयोरभेदा-
 ध्यवसायेन वैयर्थ्योक्तिः । तथा हि स्वतः प्रकाशे स्वयंप्रकाशे परमात्मैव बोध-
 स्तस्मिन् स्वरूपवैतन्ये विषये स्फुरणार्थं प्रकाशनार्थं बोधान्तरं नार्थ्यं नापेक्ष्यम् ।
 दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यत इति ॥ दसावश्विनावुच्चैर्महदिदं सुन्दरवृन्दं रमणीयवर्गं मुदा
 कौतुकेन प्रवेक्ष्यतोऽन्तः प्रविष्टौ भविष्यतश्चेत् तत्तर्हि विमिश्रं मिलितमेकाकार-
 तयानभिन्व्यक्तम् । इतरेतरमन्योन्यं वत्सराणां सहस्रैरपि लक्षयितुं प्रविशिकतया
 प्रहीतुं न शक्यतः शक्यौ न भविष्यतः । अत्र दस्रयोः सौन्दर्यगुणसाम्येन
 सुन्दरवृन्दैकतापत्त्या सामान्यालङ्कारः । "सामान्यं गुणसाम्येन यत्नं वस्त्वन्तरै-
 कता" इति लक्षणात् ॥ ६४ ॥

स्थितैरियद्विर्युवभिर्विदग्धैर्दग्धेऽपि कामे जगतः क्षतिः का ।
 एकाम्बुविन्दुव्ययमम्बुराशेः पूर्णस्य कः शंसति शोपदोपम् ॥ ६५
 इति स्तुवन् हुङ्कृतिवर्गणाभिर्गन्धर्ववर्गेण स गायतैव ।
 ओङ्कारभूम्ना पठतैव वेदान् महर्षिवृन्देन तथान्वमानि ॥ ६६ ॥
 न्यवीचिशत्तानथ राजसिंहान् सिंहासनौघेषु विदर्भराजः ।
 शृङ्गेषु यत्र त्रिदशैरिवैभिरशोभि कार्तस्वरभूधरस्य ॥ ६७ ॥
 विचिन्त्य नानामुवनागतांस्तानमर्त्यसङ्कीर्त्यचरित्रगोबान् ।
 कथ्याः कथङ्कारममी सुतायामिति व्यपादि क्षितिपेन तेन ॥ ६८ ॥

स्थितैरिति ॥ विदग्धैः प्रगल्भैरदग्धैश्च स्थितैरियद्विरेतावद्विर्युवभिः
 परिपूर्णस्येति शेषः । जगतः कामे दग्धेऽपि का क्षतिः न्यूनता न कापीत्यर्थः ।
 तथा हि पूर्णस्याम्बुराशेरेकाम्बुविन्दुव्यय कः शोष एव दोषस्त शंसति न
 कोऽपि दोषत्वेन शंसतीत्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ६५ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं स्तुवन् स काव्यो गायतैव गन्धर्ववर्गेण हुङ्कृतीनां
 वर्गणाः पुनःपुनरुच्चारणानीत्यर्थः । ताभिरन्वमानि अनुमतः कर्मणि लुङ् ।
 तथा वेदान् पठतैव महर्षिवृन्देन ऊँकारभूम्ना प्रणवभूयस्त्वेनान्वमानि अत्र
 गानार्थं हुङ्कारैः वेदपाठार्थः ऊँकारैश्च काव्यवाक्यानुमतिः कर्तव्येत्युत्प्रेक्षा ।
 'ऊँमित्यनुमर्ता प्रोक्त प्रणवे चाप्युपक्रमे' इति विश्वः ॥ ६६ ॥

न्यवीचिशदिति ॥ अथ विदर्भराजो भीमस्तान् राज्ञः सिंहानिव
 राजसिंहान् राजश्रेष्ठान् सिंहासनौघेषु न्यवीचिशत् उपवेशयामास । विशेषणी च
 लुङि चङ् । यत्र येषु सिंहासनेष्वेभी राजसिंहैः कार्तस्वरभूधरस्य हेमाद्रेः शृङ्गेषु
 त्रिदशैरिवाशोभि शोभितम् । भावे लुङ् ॥ ६७ ॥

विचिन्त्येति ॥ तेन क्षितिपेन भीमेन नानामुवनेन्य आगतास्तान्
 यूने मर्त्यैः सङ्कीर्त्यानि कीर्तयित्वा शक्यानि चरित्राणि गोत्राणि कुलानि नामानि

श्रद्धालुसङ्कल्पितकल्पनायां कल्पद्रुमस्याथ रथाङ्गपाणेः ।
 तदाकुलोऽसौ कुलदैवतस्य स्मृतिं ततान क्षणमेकतानः ॥ ६९ ॥
 तच्चिन्तनानन्तरमेव देवः सरस्वतीं सस्मितमाह स स्म ।
 स्वयंवरे राजकगोत्रवृत्तवक्त्रीमिह त्वां करवाणि वाणि ! ॥ ७० ॥
 कुलञ्च शीलञ्च बलञ्च राज्ञां जानासि नानाभुवनागतानाम् ।
 एषामतस्त्वं भव वावदूका मूकायितुं कः समयस्तवायम् ॥ ७१ ॥

च येषां ते न भवन्तीति तथोक्तास्तास्तथाविधान्विचिन्स्यामी युवानः सुतायां
 विषये कथङ्कारं कथम् ? अन्यथैव कथमित्यादिना णमुल् । कथ्याः कथनीयाः,
 अचो यत्, इति हेतोर्व्यपादि विषण्णेन अभावि । भावे लुङ् । प्राक्सिताङ्ब्य-
 वायेऽपि सदिरप्रतेरिति यत्वम् ॥ ६८ ॥

श्रद्धाल्विति ॥ अथ विषादानन्तरमाकुलोऽसौ भीमः तथा श्रद्धालुनां
 स्पृह्यिगृहीत्यादिना आलुच् प्रत्ययः । सङ्कल्पितकल्पनायामीप्सितार्थसम्पादने
 कल्पद्रुमस्य कुलदैवतस्य रथाङ्गपाणेः कृष्णस्य स्मृतिं क्षणमेकतानोऽनन्यश्रुतिः
 सन् ततान । 'एकतानोऽनन्यश्रुतिः' इत्यमरः ॥ ६९ ॥

तदिति ॥ तस्य भीमस्य चिन्तनानन्तरं स्मरणानन्तरमेव स देवो
 हरिः । सरस्वतीं सस्मितमाह स अभ्यभाषे । लट् स्म इति भूते लट् । किमिति
 हे वाणि ! अहं त्वां स्वयम्बरे राज्ञां समूहो राजकं, गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ् ।
 तस्व गोत्राणां नाश्र्वां कुलानां वृत्तानां चरित्वाणाम् वक्त्रीमाख्यात्रीं करवाणि ।
 प्रैपार्थे लोट् ॥ ७० ॥

कुलमिति ॥ हे वाणि ! नानाभुवनागतानां राज्ञां कुलञ्च शीलञ्च
 बलञ्च जानासि । अतः कारणात् त्वमेपां वावदूका वक्त्री वशवीर्यादिगुणतो
 वर्णयित्री भव । 'वावदूकस्तु वक्त्रि' इत्यमरः । यजजपेत्त्र वदेधेति वार्तिकेन
 वदेर्यङ्लगन्तादूकः इति स्वामी । तथा हि तव मूकायितुं मूकवदाचारितुं तूष्णीं स्थातु

जगन्नयीपण्डितमण्डितैषा सभा न भूता न च भाविनी वा ।
 राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन सङ्गथावतः श्रावय वाङ्मुखानि ॥ ७२ ॥
 इतीरिता तद्यरणात् परागं गीर्वाणचूडामणिमृष्टशेषम् ।
 तस्य प्रसादेन सहाज्ञया सा वादाय मूर्ध्नादरिणी वभार ॥ ७३ ॥
 मध्येस्तभं सावततार वाला गन्धर्वविद्यामयकण्ठनाला ।
 त्रयीमयीभूतवलीविभङ्गा साहित्यनिर्वर्तितटक्करङ्गा ॥ ७४ ॥

मूकशब्दादाचारार्थं क्यङ्कन्तात् कालसमयवेलासु तुमुन् । अयं कः समयः
 को वावसरः वागिमनाम् अवसरे तूर्णाभावो न युक्त इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ७१ ॥

वागवसरत्त्वमेवाह—जगदिति ॥ जगत्पूया ये पण्डिताः वाचस्पत्या-
 दयः तैरशेषैर्मण्डितैश्च सभा न भूता न च भाविनी वा न प्रवृत्ता न च भवि-
 प्यतीत्यर्थः । अतो राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन गुणप्रकाशनछलेन सङ्गथावतः
 पण्डितान् वाङ्मुखान्युपन्यासान्, 'सङ्गथावान् पण्डितः कविरिति उपन्यासस्तु
 वाङ्मुखम्' इति चामरः । श्रावय । पण्डितमण्डली द्वि विदुषां विजृम्भण-
 स्थान, तत्रापि तूर्णाभावे वाग्बेफत्यमयोभयता च स्यादिति भावः ॥ ७२ ॥

इतीरिता ॥ इतीरिता आश्रयार्थं वाणी तस्य हरेधरणाद्राकांशानां देवानां
 चूडामणिभिः त्रिरिति मृष्टशेषे पराग तस्य हरेः आश्रयैव प्रसादेन अनुग्रहेण
 सहादाय मूर्ध्ना आदरिणी आदरवती सर्ती वभार ॥ ७३ ॥

मध्येस्तभमिति ॥ सा वाणी मध्ये सभाया मध्येमभं, "पारि मध्ये
 पयसा वा" इत्यर्थेनाह, अवततार । कः इति वात्या मुबनिर्गन्धर्वविद्या
 गानविदा तन्मदस्तद्विद्यारः कण्ठनाली यस्याः सा त्रयीमयीभूता, त्रिवेदविद्यारो-
 भूता वलीविभङ्गा त्रिवेदाः रसोऽन्ति यस्याः सा सर्तहन्नेन कवित्वेन निर्वर्तिता
 निष्पादता रसो दृश्यः तरङ्गा इव यस्याः वा ॥ ७४ ॥

आसीदथर्वा त्रिवलित्रिवेदीमूलाद्विनिर्गत्य वितायमाना ।

नानाभिचारोचितमेचकश्रीः श्रुतिर्यदीयोदररोमरेखा ॥ ७५ ॥

शिक्षैव साक्षाच्चरितं यदीयं कल्पप्रिया कल्पविधिर्यदीयः ।

यस्याः समस्तार्थनिरुक्तिरूपैर्निरुक्तविद्या खलु पर्यणंसीत् ॥ ७६ ॥

जात्या च वृत्तेन च भिद्यमानं छन्दोभुजद्वन्द्वमभूद्यदीयम् ।

श्लोकार्धविश्रान्तिमयीभविष्णु पर्वद्वयीसन्धिसुचिह्नमध्यम् ॥ ७७ ॥

अथ चतुर्दशश्लोक्या वाग्देवीमेव वर्णयति—आसीदिति ॥ अथर्वा ध्रुतिरथर्ववेदः तिष्ठो बलयः त्रिवलि, 'त्रिवलिप्रसिद्धिः सज्ञा चेत्' इति वामनः। तद्रूपा त्रिवेदी सैव मूल तस्माद्विनिर्गत्य वितायमाना वितन्यमाना तनोतेर्यक्की-ल्यनुनासिकस्य विकल्पादात्वम् । अथर्वणस्तु त्रय्युद्धारः इति प्रसिद्धिः । नाना-विधानामभिचाराणां हिंसाकर्मणामुचिता मेचकश्रीः कृष्णकान्तिर्यस्याः सा । अन्यत्र अनाभिचारः नञ्समासः, स न भवतीति नानाभिचारः पुनरपि नञ्-समासः नाभिप्राप्तिरित्यर्थः । तस्य उचिता सा च सा मेचका श्रीर्यस्याः सा तथोक्ता यदीया यस्याः सम्बन्धिनी उदरे रोमरेखा रोमराजिरासीत् ॥ ७५ ॥

शिक्षेति ॥ शिक्षाग्रन्थ एव साक्षात्स्वयमेव यदीयं चरितमभूत्परोपदेश-रूपत्वादिति भावः । यदीय आकल्पविधिः प्रसाधनविधिः कल्पप्रिया कर्मकाण्ड-भूतया कल्पसूत्रलक्ष्म्या निर्वृत इति शेषः । निरुक्तविद्यैव यस्याः समस्तार्थानां सर्वपदार्थानां निरुक्तिरूपैर्निर्वचनभङ्गिभिः पर्यणंसीत् खलु तद्रूपेण परिणता-सीदित्यर्थः । णमेर्लुङि अस्तिसेचोऽपृक्त इतीडागमः यमरमनमातांसक्चेति सगिडागमौ, इट ईटीति सलोपः । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशश्चेति णत्वम् ॥

जात्येति ॥ जात्या मात्रावृत्तरूपेण वृत्तेन वर्णवृत्तरूपेण च भिद्यमान द्विधाभूत तथा श्लोकार्धे विश्रान्तिमयीभविष्णु विश्रान्तिरूपतामापन्नं छन्दश्छन्दो-ग्रन्थः पर्वणोः कूर्परपूर्वोत्तरभागयो द्वयी तस्याः सन्धिस्तेन सुचिह्नं सुव्यक्तं मध्यं कूर्परस्थान यस्य तद्यदीयं भुजद्वन्द्वमभूत् द्विविध छन्दो भुजयुगत्वेन श्लोकार्धविश्रान्तः कूर्परत्वेन पर्यणंसीदित्यर्थः ॥ ७७ ॥

असंशयं सा गुणदीर्घभावकृतां दधाना विततिं यदीया ।

विधायिका शब्दपरम्पराणां किञ्चरचि व्याकरणेन काञ्ची ॥

स्थितैव कण्ठे परिणम्य हारलता वभूवोदिततारवृत्ता ।

ज्योतिर्मयी यद्भजनाय विद्या मध्येऽङ्गमङ्केन भृता विशङ्के ॥ ७९ ॥

अवैमि चादिप्रतिवादिगाढस्वपक्षरागेण विराजमाने ।

तौ पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे रदच्छदौ भूतवती यदीयौ ॥ ८० ॥

असंशयमिति ॥ किञ्च गुणस्य मूत्रस्य दीर्घभावेन दैर्घ्येण कृतां विततिं विस्तारं दधाना अन्यत्र गुणश्च दीर्घश्च भावप्रत्ययश्च कृत्प्रत्ययश्च तेषां विततिं दधानेति विपरिणामः । शब्दपरम्पराणां शिञ्जितपरम्पराणां विधायिका जनयित्री अन्यत्र सुप्तिङन्तशब्दपरम्पराणां विधायकेन साधकेनेति विपरिणाम । सा प्रसिद्धा यदीया कार्त्वी व्याकरणेनारचि रचिता असंशयमित्यर्थः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥ ७८ ॥

स्थितेति ॥ कण्ठे वाचि अन्यत्र प्रीवायां स्थिता उदिता उक्तास्तारा अभित्वाद्यो येषु तानि वृत्तानि पद्यानि यस्यां सा अन्यत्र उदिततारा निर्जित-
शुद्धमौक्तिका सा च सा वृत्ता वस्तुला च तथोक्ता । 'तारोमुक्तादिसशुद्धी तरले
शुद्धमौक्तिके । वृत्त पद्ये चरे त्रिपु' इति च कर्माद्रुभामरी । अत्रानां शिधादीनां
अन्यत्र करादीनां मध्ये मध्येऽङ्गं, "पारे मध्ये" इत्यादिनाम्ययीभावः । अङ्केन
एकवादिषट्ठपाचिङ्केन भृता पूर्णा अन्यत्र अङ्केन कण्ठेनोरसा भृता भरते-
र्विभर्तेथ कर्मणि ऋः । 'अष्ट कण्ठेऽन्तिके विङ्के' इत्युभयप्रापि वैजयन्ती ।
ज्योतिर्मयी नक्षत्रदधाना अन्यत्र भास्वनी, 'ज्योतिस्ताराभिभाञ्जालारवपुत्रार्पे-
ऽध्वरान्मसु' इति च वैजयन्ती । विद्या ज्योतिर्विद्यैव परिणम्य विकृत्य
यद्भजनाय यस्याः शेषनाय हारलता वभूव विशङ्क इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७९ ॥

ब्रह्मार्थकर्मार्थकवेदभेदा द्विधा विधाय स्थितयात्मदेहम् ।

चक्रे पराच्छादनचारु यस्या मीमांसया मांसलमूरुयुग्मम् ॥८१॥

उद्देशपर्वण्यपि लक्षणेऽपि द्विधोदितैः षोडशभिः पदार्थैः ।

आन्वीक्षिकीं यद्दशनद्विमालीं तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः ॥८२

रदच्छदो ओष्ठौ भूतवती बभूवतुः, भवतेः क्वतुप्रत्ययः । अवैमि उत्प्रेक्षे ते अत्र ओष्ठावपि वादिनावभिवादनव्यापारवन्तौ रागवन्तौ पूर्वोत्तरीभूतौ चेति द्रष्टव्यम् ॥ ८० ॥

ब्रह्मेति ॥ पराच्छादनचारुकृष्टवसनाभिराम मांसमस्यास्तीति मांसलं पीवरं सिध्मादित्वादिलच् । यस्या ऊरुयुग्मं परेषां प्रतिवादिनामाच्छादनेन तिरस्करणेन चारु शोभनमात्मदेह स्वस्वरूप चार्विति विशेषणाद्यपुसकं ब्राह्मम् । 'कायो वेह. क्लीबपुसोः' इत्यमरः । ब्रह्मैवार्थः प्रतिपाद्यार्थो यस्य यः, शेषाद्विभाषा इति कप् । भावप्रधानो निर्देशः । ब्रह्मार्थकर्मार्थकत्वाभ्यां यो वेदस्य भेदो द्वैविध्यं तस्माद्धेतो द्विधा विधया पूर्वोत्तरीमीमांसारूपेण द्विविधं कृत्वा स्थितया प्रतिष्ठितया मीमांसया द्वैविध्यया चक्रे कृतम् । गम्योत्प्रेक्षा ॥ ८१ ॥

उद्देशेति ॥ यस्या दशनानां द्वयोर्मालयो. समाहारो द्विमाली आवन्तो वेति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् । तामेव आकलिता गुम्फितां मुक्तैव मुक्तिका मुक्ताशब्दात् स्वार्थे कप्रत्यये केऽण इति ह्रस्वे तस्य भाषितपुस्काच्चेति कात्पूर्वस्येत्वम् । ता मुक्तावलीमित्यर्थः । उद्देशो नामतः कीर्तन तस्य पर्वण्यवसरेऽपि व्यावर्तकं लक्षणं तत्पर्वण्यपीत्यर्थः । द्विधोदितैः द्विवारमुक्तैरित्यर्थः । अन्यत्र लक्षणे सामुद्रिकलक्षणे द्विधोदितैर्द्वैगुण्येनोक्तैरित्यर्थः । उभयषोडशदशनत्वस्य भाग्यलक्षणत्वादिति भावः । षोडशभिः पदार्थैः प्रगणादिनिग्रहस्थानान्तैरुपलक्षिता मुक्तिं कामयन्त इति मुक्तिकामाः मुमुक्षवः शीलिकामिभक्षाचरिभ्यो ण इति णप्रत्ययः । तैराकलितामभ्यस्ता प्रमाणादिसूत्रेण पदाधाना तत्तद्ज्ञानान्निधेयसाधिगम इत्युक्तत्वादिति भावः । ता प्रसिद्धा प्रत्यक्षगमाभ्यामीक्षितस्य पश्वादीक्षणमन्वीक्षा सा प्रयोजनमस्य इत्यान्वीक्षिकी तर्कविद्या, प्रयोजनमिति

तर्का रदा यद्वदनस्य तर्क्या वादेऽस्य शक्तिः क तथा अन्यथा तैः ।
 पत्रं क दातुं गुणशालिपूगं क वादतः खण्डयितुं प्रभुत्वम् ॥८३॥
 सपह्वं व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावाद्बुभयीभविष्णु ।
 तन्मत्स्यपदाद्युपलक्ष्यमाणं यत्पाणियुगमं बबुते पुराणम् ॥ ८४ ॥

ठन् । तां प्रतीमो जानीमः, प्रतिपूर्वादिणो लट् । द्विरावृत्तपोडशपदोदिततादृग्-
 दन्तपद्वियुगलत्वेन परिणतेत्युत्प्रेक्षार्थः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारा-
 दान्वीक्षिक्येव तथा परिणतेत्युक्तम् । दशनद्विमाळीमेवाकलितां मुक्तिकामति
 श्लिष्टपदोपात्तेन रूपकेणोक्तोत्प्रेक्षायाः सङ्करः ॥ ८२ ॥

पुनर्दन्तानेव तर्कत्वेनापि उत्प्रेक्षते—तर्का इति ॥ यद्वदनस्य सम्ब-
 न्धिनो रदा दन्ताः, 'रदना दशना दन्ता रदाः' इत्यमरः । तर्का ऊहास्याः
 प्रमाणानुप्राहकज्ञानविशेषा तन्मयास्तर्क्या उत्प्रेक्षायाः । अन्यत्र तर्कवत् कर्कशा
 इत्यर्थः । तथा हि अस्य वदनस्य तैस्तथाभूर्नविना वादे कथायामभिवदनव्यापारे
 च तथा तादृशी शक्तिः क । पत्रं पत्रिका दातु पत्रालम्बन कर्तु अन्यत्र
 ताम्बूलीदलादिक दातुं खण्डयितु शक्तिः क । यतेः ददातेश्च तुमुन् । तदा
 गुणशालिनां प्रतिभादिगुणवतां वाक्द्रुकानां पूग वृन्दं वादतो वादेन खण्डयितु
 भङ्कतु अन्यत्र वेति छेदः अदतो भक्षयतः गुणशालिरसाद्य पूग पूगीफलं,
 'पूगः कमुकवृन्दयोः' इत्यमरः । खण्डयितु शक्यमित्युं प्रभुत्व सामर्थ्यं कट्ट
 श्लेषप्रतिभेदाभापितेयं दन्तानां तर्कपरिणतित्वेनोत्प्रेक्षति सङ्करः ॥ ८३ ॥

सपह्वयमिति ॥ व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावात् प्रणीतत्वाद्बुभयी-
 भविष्णु द्विगुणाभावुकम् । "भुवध" इतीप्सुन् । यद्यप्यष्टादशपुराणानां कर्ता
 सत्यवतामुतः । तथापि—पुराण वेणव चके वसु वन्दे पराशरमित्यादि प्रसिद्धे-
 र्येत्तुक्तम् । तत्रसद्व मन्मपद्यपुराणादिशशाभिरादिशब्दात् कुन्स्कान्दादि-
 सद्गह । अन्यत्र मत्स्यपद्यादिरेखाभिरादिशब्दान् भ्रजकतशादिसद्गहः । उप-
 लक्ष्यमाणमद्वितमित्यर्थः । सपह्वं सविस्तार, 'पह्व त्वश्री प्रकोष्ठ चापि
 विसृती' इति वैजयन्ती । अन्यत्र गृह सरथ पदवेन सपह्वम्, "अप्यय

आकल्पविच्छेदविवर्जितो यः स धर्मशास्त्रव्रज एव यस्याः ।
 पश्यामि मूर्धा श्रुतिमूलशाली कण्ठे स्थितः कस्य मुदे न वृत्तः ॥
 भ्रुवौ दलाभ्यां प्रणवस्य यस्यास्तद्विन्दुना भालतमालपत्रम् ।
 तदर्धचन्द्रेण विधिर्विपश्चीनिकाणनाकोणधनुः प्रणिन्ये ॥ ८६ ॥
 द्विकुण्डली वृत्तसमाप्तलिप्याः कराङ्गुली काञ्चनलेखनीनाम् ।
 कैश्यं मसीनां स्मितभाः कठिन्याः काये यदीये निरमायि सारैः ॥

विभक्ति" इत्यादिना सहशब्दस्य गुणीभूतसादृशार्थेऽव्ययीभावः । अव्ययीभावे चाकाल इति सहशब्दस्य सभावः । 'सह सादृश्यसाकल्यर्यागपयसमृद्धिपु' इति विश्वः । पुराणं पद्मादि यस्याः प्राणियुग्मं ववृते प्राणिपद्मत्वेन परिणतमित्यर्थः । उत्प्रेक्षा ॥ ८४ ॥

आकल्पेति ॥ आकल्पं कल्पान्तपर्यन्तं विच्छेदेन विवर्जित. अविच्छिन्नसम्प्रदाय इत्यर्थः । अन्यत्र प्रसाधनविच्छेदरहितो नित्यभूषित इत्यर्थः । श्रुतिर्वेद एव । मूल मूलप्रमाण तेनान्यत्र श्रुतिमूलाभ्यां श्रोत्रप्रान्ताभ्यां च शालत इति तथोक्तः । 'वेदे ध्रुवसि च श्रुतिः' इत्यमरः । कण्ठस्थितो मुखस्थः अन्यत्र गलस्थः यो धर्मशास्त्राणां मन्वादिस्मृतीनां व्रजः स एव यस्या देव्याः मूर्धा वृत्तः सवृत्तः परिणत इत्यर्थः । अन्यत्र वर्तुलः कस्य मुदे न ? सर्वस्यापि स्यादेवेत्यर्थः । पश्यामि उत्प्रेक्षे ॥ ८५ ॥

अथोद्गाराक्षरस्य नागरलिप्यर्धाक्षरभेदमाश्रित्योत्प्रेक्षते—भ्रुवाचिति ॥
 विधिर्व्रद्धा प्रणवस्योद्गारस्य' दलाभ्यामुभयप्रान्तरेखाभ्या यस्या देव्या भ्रुवौ तथा तस्य प्रणवस्य विन्दुना विन्दुकाररेखया भाले तमालपत्र तिलक तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्' इत्यमरः । तथा तस्य प्रणवस्यार्धचन्द्रेणार्धचन्द्राकाररेखया विपश्चीन्यास्तत्रिकाणनाया वीणाया. वादनस्य कोणधनुः कोणभूतं धनुराकार साधनम् । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमरः । प्राणिन्ये निर्भमे "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इति णत्वम् । उत्प्रेक्षा ॥ ८६ ॥

द्विकुण्डलीति ॥ यदीये काये देहे द्वयोः कुण्डलयोः समाहारो द्विकुण्डली कर्णकुण्डलद्वयं वृत्ताया वर्तुलाया. समाप्तिलिप्या अवसानरेखाया

या सोमसिद्धान्तमयाननेव शून्यात्मतावादमयोदरेव ।

विज्ञानसामस्त्यमयान्तरेव साकारतासिद्धमयाखिलेव ॥ ८८ ॥

भीमस्तयागद्यत भोदितुं ते वेला किलेयं तदलं विपद्य ।

मया निगाद्यं जगतीपतीनां गोत्रं चरित्रं च यथावदेषाम् ॥ ८९ ॥

विन्दुद्वयरूपायाः सारैः साराशैर्निरमायि निर्मिता । माडो लुडि “आतो युक्-
चिण्कृतोः” इति युगागमः । कराहुली कराहुल्यः जातावेकवचनम् । कामन्-
लेखनीना स्पर्णकणिकानां सारैस्तथा केशानां समूहः कैश, केशाभ्यां यथान्य-
तरस्याम्” इति यङप्रत्ययः । मसीनां सारैस्तथा स्मितभा मन्दहासकान्तिः
कठिन्याः षटिकायाः, ‘षटिकायान्तु कठिनी’ इति विश्वः । सारैर्निरमायी-
त्युत्प्रेक्षा ॥ ८७ ॥

येति ॥ या देवी सोमसिद्धान्तः कापालिकदर्शन सोमस्वेन्दोः सिद्धान्तः
अरण्डरूपश्च तन्मयाननेव स्थिता तथा शून्यस्यैवात्मतावादो माध्वैकदर्शन-
मथ च शून्यात्मता निस्स्वरूपता तद्वादो नास्तिवादस्तन्मयमुदर यस्याः सेव
नासिद्धोदरेत्वादिना विकल्पादनीकारः । निराकारविज्ञानमात्रवादी बाह्यापलापी
योगाचारस्तन्मतं विज्ञानसामस्त्यम् । अथ विशिष्टज्ञानसम्पत्तिश्च तन्मयमन्तरङ्ग
यस्याः सेव । साकारज्ञानवादी संप्रान्तिरु. ज्ञानानां नीलपीताद्याकारता साका-
रता तत्सिद्धिस्तन्मतमथ शोभनाकारतासम्पत्तिश्च तन्मयाः अरिपलाः सर्वावयवा
यस्याः सेव स्थितेति सर्वप्रोत्प्रेक्षा ॥ ८८ ॥

भीम इति ॥ अथ तथा देव्या भोयो भीमभूपतिरगद्यत निरुक्तः
किमिति हे राजन् ! इयन्ते तव भोदितुं वेला किल ! मनसः सक्त ! काल-
गमयवेलासु तुमुन् । तत्तस्माद्विषय भोदित्वात् नियादो न कर्तव्य इत्यर्थः ।
“अलङ्कृतोः” इत्यादिना स्फापत्ययः । उतः यथा जगतीपतीनां गोत्रं कुल
नाम च, ‘गोत्रं नामि कुलेऽपि च’ इति विश्वः । चरित्रं मया निगाद्यं
वक्ष्यामि वक्ष्यामीत्यर्थः । ऋहलोर्ध्व, गदनदेत्वादिनूपे अनुपपन्नं एव यतो
विधानात् ॥ ८९ ॥

अविन्दतासौ मकरन्दलीलां मन्दाकिनी यच्चरणारविन्दे ।
 अत्रावतीर्णा गुणवर्णनाय राज्ञां तदाज्ञावशगास्मि कापि ॥ ९० ॥
 तत्कालवेद्यैः शकुनस्वराद्यैराप्तमवाप्तां नृपतिः प्रतीत्य ।
 तां लोकपालैकधुरीण एष तस्यै सपर्यामुचितां दिदेश ॥ ९१ ॥
 दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीनामाकर्षकौतूहलसिद्धविद्याम् ।
 ततः क्षितीशः स निजां तनूजां मध्येमहाराजकमाजुहाव ॥ ९२ ॥
 दासीषु नासीरचरीषु जातं स्पीतं क्रमेणालिषु वीक्षितासु ।
 स्वाङ्गेषु रूपोत्थमथाद्भुताब्धिमुद्वेलयन्तीमवलोककानाम् ॥ ९३ ॥

कात्वं किमर्थमागता चेत्याकाङ्क्षायामाह—अविन्दतेति ॥ असी प्रसिद्धा
 मन्दाकिनी यस्य पुसधरणारविन्दे मकरन्दलीला कन्दलिकां अविन्दत तस्य
 पुस. आङ्गया वशगा वशवर्तिनी कापि या काचिदह, किं विशेषचिन्तयेति
 भाव. । राज्ञां गुणवर्णनायात्र स्वयम्बरसभायामवतीर्णास्मि ॥ ९० ॥

तत्कालेति ॥ लोकपालरिन्द्रादिभिः सहैकधुर वहतीत्येकधुरीणः
 समानस्कन्धः, “एकधुराल्लुक् च” इति स्वप्रत्ययः । एष नृपतिर्भीमः तत्काले
 वेद्यैर्वेदितुं शक्यै. शकुनः पक्षिस्वरधन्द्रादिनाडिकाभेदः आद्यशब्दादक्षिस्पन्दादि-
 सङ्ग्रहः । तैरुपायैरवाप्ता ता वाग्देवीमाप्ता हिता प्रतीत्य निधित्य तस्यै उचितां
 सपर्यां पूजा दिदेश समर्पयामास ॥ ९१ ॥

दिगिति ॥ ततो देवापूजानन्तरं सः क्षितीश. भीमो दिगन्तरेभ्यः
 पृथिवीपतीनामाकर्षकौतूहले आकर्षणकर्मणि सिद्धविद्यां सिद्धमन्त्रममोघवृत्ति-
 मित्यर्थः । निजान्तनूजा महतो राजकस्य राजसमूहस्य मध्ये मध्येमहाराजक-
 माजुहाव आहूतवान्, ह्यतेर्लिटि अभ्यस्तस्य चेति द्विभावात्प्राक्सम्प्रसारणे
 रूपसिद्धिः ॥ ९२ ॥

अथ षोडशश्लोक्या दमयन्तीं वर्णयति—दासीष्वित्यादि ॥ कीदृशी
 नासीरे चरन्तीति नासीरचरीष्वप्रेसरीषु, चरेष्टः, टित्वात् ङीप् । दासीषु परि-

स्निग्धत्वमायाजललेपलोपसयन्नरत्नांशुमृजांशुकामाम् ।

नेपथ्यहीरद्युतिवारिवर्तिस्वच्छायसच्छायनिजालिजालाम् ॥ ९४ ॥

विलेपनामोदमुदागतेन तत्कर्णपूरोत्पलसर्पिणा च ।

रतीशदूतेन मधुव्रतेन कर्णे रहः किञ्चिदिवोच्यमानाम् ॥ ९५ ॥

चारिकामु वीक्षितासु सतीषु जातमुत्पन्न क्रमेणालिषु सखीषु वीक्षितासु स्फीत प्रवृद्धं स्फायः स्फी निष्ठायामिति स्फीभावः । रूपोत्थं सौन्दर्यजन्यं अवलोककानां द्रष्टृणां अद्भुतान्धिमार्थ्यसमुद्र स्नात्रेषु वीक्षितेषु सत्सद्वेलयन्ती उद्वेलं कुर्वन्ती वेलामतिलङ्घयन्तीमित्यर्थः । उद्वेलशब्दात् तत्करोतीति ध्यन्ताच्छतरि षोडश । अत्रैकस्मिन्नद्भुतान्धी क्रमेणानेकेपात्रात्स्फीत्वोद्वेलत्वानां वृत्तिकथनात् पर्यायालङ्कारभेदः । एकस्मिन्ननेकमनेकस्मिन्नेकमिति लक्षणात् ॥ ९३ ॥

स्निग्धत्वेति ॥ पुनः स्निग्धत्व माद्युष्यगुणः मायाजल जलगर्भताह्यो दोषः लेपो रागाह्यो दोषः, 'रागद्व्यासथ बिन्दुध रेखा च जलगर्भता । सर्वरत्नेष्वमी पथ दोषाः साधारणा मताः' इति वाग्भटः । तयोरभावो लोपः । तान्धां सपद्मानि उपलक्षणमेतत् गुणसम्पत्तिदोषविरहाभ्यां शुद्धानीत्यर्थः । यती प्रयत्न इति धातोः । ऋः श्रीदेतो निष्ठायामितीद् प्रतिषेधः । तेषां रत्नानां अशुमृजा किरणप्रसादः सैवांशुकामा बह्वप्रभा यस्यास्तां पुनः नेपथ्यहीरद्युतिवारिवर्तिस्वच्छायमाभरणवत्प्रभाभ्युगतस्वप्रतिबिम्ब, विभाषा सेनेत्यादिना छायाशब्दस्य नपुसकत्व, तेन सच्छाय सर्वत्र निजालिजालं स्वसखीकुल यस्यास्तां भक्त भूपामणिप्रभाशरममे सर्वाजने स्वप्रतिबिम्बत्वोत्प्रेक्षया तावामपि तत्समानसौन्दर्यं वस्तु म्यजते ॥ ९४ ॥

विलेपनेति ॥ विलेपनस्याङ्गरागस्यामोदे सारभे मुदा प्रालागतेन तथा तस्याः कर्णपूरोत्पल सर्पितांति तत्सर्पिणा तद्गन्धाकृष्टेन च रतीशदूतेन तदुद्दीपकेनेत्यर्थः । मधुव्रतेन कर्णे किञ्चिद्रहो रहस्य उच्यमानामिव कामदेवसन्दिग्ध किमप्युपदिश्यमानामिव स्थितानुत्प्रेक्षा । तथा च तस्यान्तदा द्रिलकिञ्चित्तादि-
प्यारवेष्टाविभाषो म्यजते ॥ ९५ ॥

विरोधिवर्णाभरणाश्मभासां मल्लजिकौतूहलमीक्षमाणाम् ।
 स्मरस्वचापभ्रमचालिते नु भ्रुवौ विलासाद्वलिते वहन्तीम् ॥ ९६
 सामोदयुष्पाशुगवासिताङ्गीं किशोरशाखाप्रशयालिमालाम् ।
 वसन्तलक्ष्मीमिव राजभिस्तैः कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणाम् ॥ ९७ ॥
 पीतावदातारुणनीलभासां देहोपदेहात् किरणैर्मणीनाम् ।
 गोरोचनाचन्दनकुङ्कुमेणनाभीविलेपान् पुनरुक्तयन्तीम् ॥ ९८ ॥

विरोधीति ॥ पुनर्विरोधिवर्णानां नानावर्णानामाभरणाश्मनां भूषण-
 मणीनां या भासः तासां मल्लजिकौतूहलं मल्लयुद्धकौतुकं परस्परान्कमणसंरम्भम्
 ईक्षमाणानां पुनर्विलासाद्वलिते स्त्रीस्वभावाद्गीलाचलिते तत्रोत्प्रेक्षा स्मरेण स्वचाप-
 भ्रमाचालिते नु आदातुं कम्पिते इव स्थिते इत्यर्थः । कम्पने चलिः इति
 मित्वेऽपि ज्वलङ्गलङ्गलचलानामनुपसर्गादिति विकल्पनाद्भ्रमाभावः । एवम्भूते
 भ्रुवौ वहन्तीम् ॥ ९६ ॥

सामोदेति ॥ पुनः सामोदं सहर्षं यथा तथा पुष्पाशुगेन कामेन
 वासितमावाधीकृतमङ्गं वपुर्यस्यास्तां अगतयजिगीषोः कामस्यामोघसाधनत्वा-
 प्रित्याधिष्ठिताङ्गीमित्यर्थः । वासशब्दात् तत्करोतीति प्यन्तान् कर्मणि क्तः ।
 अन्यत्र गन्धवत्कुसुमवायुसुरभीकृताङ्गीम् । 'आमोदो हर्षगन्धयोरशुगी वायु-
 विशिखौ' इति विश्वामरौ । पुनः किशोरशाखाः कोमलाद्दुलयोऽप्रशया अप्र-
 पाणयो यासां ताः आलिमालाः सखीपद्मयः यस्यास्तां, 'पञ्चशालः छयः पाणिः'
 इत्यमरः । अन्यत्र किशोरशाखानां बाललतानाम् अंग्रेषु शेरत इति तच्छया
 अधिकरणे शेतैरित्यन्प्रत्ययः । ता अलिमाला नृद्रभेणयः यस्यां तां तैरन्नागत-
 राजभिः कल्पद्रुमैरपि सर्वाभिलाषपूरकैरपीति भावः । वसन्तलक्ष्मीमिवाभि-
 लष्यमाणानां यथा सर्वाभिलाषपूरकैरपि कल्पद्रुमैर्वसन्तलक्ष्मीरप्यस्यते तद्दत्तानि-
 रपीति सात्त्विकोक्तिः ॥ ९७ ॥

पीतेति ॥ पुनः पीता अवदातास्त्रिता अरुणा नीलाथ भागो देयां
 देयां मणीनां किरणैर्देहस्योपदेहादुपलेपनात् क्रमेण गोरोचनादिचतुष्टयानुलेपान्

स्मरं प्रसूनेन शरासनेन जेतारमश्रद्धतीं नलस्य ।

तस्मै स्वभूषादपदंशुशिल्पं बलद्विपः कार्मुकमर्पयन्तीम् ॥ ९९ ॥

विभूषणेभ्यो वरमंशुकेषु ततो वरं सान्द्रमणिप्रभासु ।

सम्यक् पुनः कापि न राजकस्य पातुं दशा धातृकृतावकाशाम् ॥

प्राक् पुष्पवर्षैर्वियतः पतद्भिर्द्रुपुं न दत्तामथ तद्द्विरेफैः ।

तद्गीतिभुमेन ततोमुखेन विधेरहो वाञ्छितविघ्नयज्ञः ॥ १०१ ॥

पुनरुक्तयन्तीं सावर्ण्यात्पुनरुक्तान् कुर्वन्तीं एणनाभिः कस्तूरी, अत्र गोरोचना-
यनुलेपचतुष्टयस्य यथासङ्गपसम्बन्धेन पीतादिमणिकिरणकतापत्तिक्रयनाद्यथा-
सङ्गपसङ्गीर्णः सामान्यालङ्कारः । लक्षणमुक्तम् ॥ ९८ ॥

स्मरमिति ॥ प्रसूनेन शरासनेन पुष्परूपचापेन नलस्य जेतार स्मरं
काममश्रद्धतीमविश्वसतीमत एव तस्मै स्मराय स्वभूषादपदंशुना निजाभरण-
मणिकिरणानां शिल्प निर्माणं निर्मितमित्यर्थः । बलद्विपः कार्मुकमिन्द्रचापमर्प-
यन्तीं वीरधारेयो नलः पुष्पचापदुर्जय इति मत्वा जयाय स्वाभरणमणिकिरण-
कल्पितमेन्द्रं धनुः दृढीयत्तस्मै दधानामिव स्थितामित्युरप्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगा-
द्गम्या ॥ ९९ ॥

विभूषणेभ्य इति ॥ विभूषणेभ्यो वर प्रथम विभूषणेष्वासज्य ततो-
ऽधिक यथा तथांशुकेषु ततो वरमधिक सान्द्रमणिप्रभासु चक्रेयति शेषः ।
राजकस्य राजसमूहस्य, गोसौक्ष्मेत्यादिना वुञ्जप्रत्ययः । दशा दृष्ट्या सम्यक् पातुं
पुनः स्पर्शेण द्रष्टुं धात्रा कृतावकाशां न भवन्तीमुत्तरोत्तरविषयाकृष्टा पूर्वपूर्व-
विस्तारणी राजकरट्टिर्न कापि क्षणमवस्थितेत्यर्थः । तदत्रसङ्गस्त्वद्यापि दवाया-
निति भावः । अत्र विभूषणानामुत्तरोत्तर्यद्वारेण राजकरष्टेः क्रमेण विभूषणाद्यने-
काधारसम्बन्धोक्तेः सारात्तद्धारः । तत्सङ्गीर्णः पर्यायभेदथ । उत्तरोत्तरमुत्कर्षः
धारः ॥ १०० ॥

प्रागिति ॥ पुनः प्राक् प्रथमं वियतोऽम्बरात्पतद्भिः पुष्पवर्षेण
तद्द्विरेफैः पुष्पाकृष्टभ्रंशतोऽनन्तरं तद्गीतिभुमेन चक्रभयनक्षेपेण नुषेन च द्रष्टुं

एतद्वरं स्यामिति राजकेन मनोरथातिथ्यमवापिताय ।
 सखीमुखायोत्सृजतीमपाङ्गात्कूर्पूरकस्तूरिकयोः प्रवाहम् ॥१०२॥
 स्मितेच्छुदन्तच्छदकम्पकिञ्चिद्दिगम्बरीभूतरदांशुवृन्दैः ।
 आनन्दितोर्वीन्द्रमुखारविन्दैर्मुदं नुदन्तीं हृदि कौमुदीनाम् ॥१०३॥
 प्रत्यङ्गभूषाच्छमणिच्छलेन यद्वप्रतन्निश्चललोकेनलाम् ।
 हाराप्रजाप्रद्वरुडाश्मरदिमपीनाभनाभीकुहरान्धकारम् ॥ १०४ ॥

न दत्तामेतः प्रतिषद्धदर्शनामित्यर्थः । राजकस्येति शेषः । तथाहो आश्चर्यं
 विधेर्देवस्य वाञ्छितविप्रयज्ञो वाञ्छितार्थविधातव्यसनितेत्यर्थान्तरन्यासः ।
 तत्र चकस्या राजदृष्टेः क्रमेण भेमीदर्शनप्रतिबन्धकपुष्पवृष्ट्याद्यनेकधारसम्बन्धो-
 त्थेन पर्यायेण सद्गरः ॥ १०१ ॥

एतदिति ॥ पुरा राजकेन राजसमूहेन वरं श्रेष्ठ सखीमुखं स्या
 तदात्मकं भवेयं, प्रार्थनायां लिङ् । इति मनोरथस्यातिथ्यमतिथित्वं ब्राह्मणा-
 दित्वात् घ्यञ्प्रत्ययः । अवापिताय प्रापिताय एतन्मुखत्वे भेमीदृष्टिगोचरत्वसिद्धे-
 रिति भावः । सखीमुखायापाङ्गात्कूर्पूरस्य कस्तूर्यैव कस्तूरिका, स्वार्थे क केऽण
 इति ईकारस्य ह्रस्वः । तस्याथ प्रवाहमुत्सृजती प्रवर्तयन्ती सखीमुखमेव
 वीक्षमाणामित्यर्थः । आच्छिन्नद्योर्नुमिति विकल्पान्नुमभावः । दृष्टीनां सिता-
 सितत्वेनेत्थं निर्देशः । अत एव विषयनिगरणेन विषयिमात्रोपनिबन्धाद्रेदे
 अभेदरूपातिशयोक्त्यलङ्कारः ॥ १०२ ॥

स्मितेति ॥ पुनरानन्दितानि उर्वीन्द्रमुखारविन्दानि यैस्तैः, अत एव
 स्मितेच्छोः स्मितोद्युक्तरा दन्तच्छदस्य अधरस्य कम्पेन किञ्चिद्दिगम्बरीभूतरीपत्
 प्रकाशीभूतैर्यद्वा दिशामम्बरीभूतैर्दिग्ब्यापकैः रदाशनां दन्तकान्तीनां वृन्दैः
 कौमुदीनां मुदं हृदि नुदन्तीं कौमुदीमधुरनन्दहासामित्यर्थः ॥ १०३ ॥

प्रत्यङ्गेति ॥ पुनः प्रत्यङ्ग प्रत्यवव ये भूषाच्छमणयः तेषां छलेन
 येष्वङ्गेषु लज्जानि तेष्वङ्गेषु निश्चलानि हर्षपारवश्यादिति भावः । तयोः सप्रकुञ्ज-

तद्गौरसारस्मितविस्मितेन्दुप्रभाशिरःकम्परुचोऽभिनेतुम् ।

विपाण्डुतामण्डितचामरालीनानामरालीकृतलास्यलीलाम् ॥१०५॥

तदङ्गभोगावलिगायनीनां मध्ये निरुक्तिक्रमकुण्ठितानाम् ।

स्वयं धृतामप्सरसां प्रसादं द्वियं हृदोमण्डनमर्पयन्तीम् ॥१०६॥

तारा रदानां वदनस्य चन्द्रं रुचा कचानाञ्च नभो जयन्तीम् ।

आकण्ठमङ्गोर्द्वितयं मधूनि महीभृतः कस्य नभोजयन्तीम् ॥

वत्समासः । तानि लोकनेत्राणि यस्यास्त्वामिबेति सापह्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगा-
द्रम्या । पुनः हाराप्रे जाप्रतः प्रकाशमानस्य गरुडाश्मनो गरुमद्भ्रस्य रश्मिभिः
पीनाभ सन्द्रप्रभं नाभीकुहरान्धकारं यस्यात्तां अत्र मरकतच्छायस्यान्धकारैः
साम्योक्तेः सामान्यालङ्कारः ॥ १०४ ॥

तदिति ॥ पुनस्तस्या भ्रम्याः गौरसारस्मितेन विशदेत्कृष्टमन्दहासेन
विस्मिताया विस्मयाविष्टाया इन्दुप्रभायाश्चन्द्रिकायाः शिरः कम्परुचोऽभिनेतु-
मनुकर्तुमिबेत्युत्प्रेक्षा । विपाण्डुतामण्डिता धावत्यशांभिताधामराल्यधामरपङ्कय
एव नानामराल्यो राजहस्यस्ताभिः कृता लास्यलीला नृत्येष्टा यस्यास्तां निज-
मन्दहासजनितविस्मयकम्प्यमानचन्द्रिकाशिरश्चाह्वानरचयर्वाज्यमानामित्यर्थः ॥

तदङ्गेति ॥ सैवाङ्ग काम्याथेतया शरीर यासान्तास्तदज्ञास्तद्विषया
इत्यर्थः । शब्दार्थी मूर्तिराह्वयाताविति लक्षणात् । तासाम्भोगावलीना प्रबन्ध-
विशेषाणा गायन्यां गायिकाः, कर्नैरि त्युद् डीप् । तासां मध्ये गानमध्ये
निरुक्तिक्रमेणु निष्कृत्योच्चारणप्रकारेण कुण्ठितानां लुप्तप्रतिभानान्धरसां स्वयं
धृतां हृदः स्तान्तरय वक्षसथ मण्डनमण्डनभृतां द्वियं लज्जामेव प्रसाद परि-
तोदिष्टमर्पयन्ती प्रवच्छन्ती तरोपशमनेन ताः अपि हेययन्तीमित्यर्थः । गायकेभ्यः
स्वपृतवध्वात्कारादिक प्रीत्या प्रवच्छन्तीम् । अत्र तु हीदानमेव तदानमित्यु-
त्प्रेक्षा द्वियोऽपि स्वयं धृतत्वादलङ्कारत्वात् तद्विषयत्वाच्चेति भावः ॥ १०६ ॥

तारा इति पुनः रदानां दन्तानां रुचा कान्त्वा तारा नक्षत्राणि वदनस्य
रुचा चन्द्र कचानां केशानां रुचा नभश्च जयन्तीम् अत एव कस्य महीभृतो-

रूपं यदाकर्ण्य जनाननेभ्यस्तत्तद्विगन्ताद्वयमागमामः ।

सौन्दर्यसारादनुभूयमानादस्यास्तदस्माद्बहुना कनीयः ॥ ११४ ॥

रसस्य शृङ्गार इति श्रुतस्य क नाम जागर्ति महानुदन्वान् ।

कस्मादुदस्थादियमन्यथा श्रीर्लावण्यवैदग्ध्यनिधिःपयोधेः ॥ ११५ ॥

साक्षात्सुधांशुर्मुखमेव भैम्या दिवः स्फुटं लाक्षणिकः शशाङ्कः ।

एतद्भ्रुवौ मुख्यमनङ्गचापं पुष्पं पुनस्तद्रुणमात्रवृत्त्या ॥ ११६ ॥

भावः । अत्रान्वयपादे मलयमलयमप्सरसारसेति व्यजनयुग्मावृत्त्या छेकानुप्रासः, अभ्यत्र वृत्त्यनुप्रासः तयोः पूर्वोक्तोत्प्रेक्षयोश्च संसृष्टिः ॥ ११३ ॥

रूपमिति ॥ वयं जनाननेभ्यः अस्याः सम्बन्धि यद्रूप सौन्दर्यमाकर्ण्य स स चासौ दिगन्तश्च वीक्षतायां द्विर्भावः । तस्मादागमान आगताः स्तः, गमेर्लुङि च्लेरडादेशः । तद्रूपमस्मादनुभूयमानात् सौन्दर्यसारात्, पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी । बहुना भूम्ना प्रथिम्ना, भावप्रधानो निर्देशः । कनीयोऽल्पीयः, “युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्” इति विकल्पात्कनादेशः ॥ ११४ ॥

रसस्येति ॥ शृङ्गार इति श्रुतस्य प्रसिद्धस्य रसस्य शृङ्गाररसस्येत्यर्थः । तस्य सम्बन्धी महानुदन्वानुदधिः, उदन्वानुदधियेति निपातनात्साधुः । क नाम जागर्ति कुतापि किल प्रकाशत इति विकल्पः सर्वदा क्वचिदस्त्वैवेत्युत्प्रेक्षा । कुतः अन्यथा शृङ्गारार्णवाभावे लावण्यवैदग्ध्ययोः सौन्दर्यप्रावीण्ययोर्निधिरिय पुरोवर्तिनी धीर्लक्ष्मीः कस्मात्पयोधेरुदस्थान् पयोध्यन्तरस्य तस्याः ध्रिच इवास्याः धियो जनने सामर्थ्याभावादिति भावः । अत्रेय धीरिति विषयनिगरणेन विषयि- मात्रनिबन्धनाद्भेदेऽप्यभेदरूपातिशयोक्तिरेतन्मूला च पूर्वोक्तशृङ्गारसागरमद्भावो- त्प्रेक्षेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ११५ ॥

भैमीमुखे शुमुखे च चन्द्रव्यवहार दृष्ट्वा तस्य चन्द्रस्यैकत्वप्रसिद्धिविरोधात् तथा भैमीभ्रुवाः पुष्पे चानङ्गचापव्यवहारस्य पुष्पचापप्रसिद्धिविरोधाच्च गौण- मुख्यभावेन तत्समाधितया भैमीमुख एव मुख्यत्वमुत्प्रेक्षते—साक्षादिति ॥

लक्ष्ये धृतं कुण्डलिके सुदत्या ताटङ्कयुग्मं स्मरधन्विने किम् ।
 सव्यापसव्यं विशिखा विसृष्टास्तेनैतयोर्यान्ति किमन्तरेण ॥११७
 तनोत्यकीर्तिं कुसुमायुधस्य सैपा वतेन्दीवरकर्णपूरौ ।
 यतः श्रवःकुण्डलिकापराद्धशरं खलः ख्यापयिता तमाभ्याम् ॥

भैम्या मुखमेव साक्षात्सुधांशुः मुख्यचन्द्रो दिवोऽन्तरिक्षस्य मुखन्तु लाक्षणिको
 लक्षणागम्यो लाञ्छनिकश्च शैथिल्यकृत् । शशाङ्कश्चन्द्रः शशाङ्कत्वादेव लाक्षणि-
 कत्वमिति भावः । स्फुटमित्युत्प्रेक्षा । तथा एतस्या भ्रुवावेव मुखमिव मुख्य
 प्रधानमभिधेयमित्यर्थः । अमोपत्वादिति भावः । शारादिभ्यो य इति इवार्ये
 यप्रत्ययः । मुखे भवं च, शरीरावयवाद्यत् । अनङ्गचापं पुष्प पुनः पुष्पन्तु
 तस्य मुखस्य भ्रुवापस्य गुण उद्दीपकत्वादिस्तन्मात्ररूपा तत्सादृश्यादित्यर्थः ।
 ज्यामात्रयोगेन च 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुखतन्तुपु' इति वैजयन्ती ।
 अत्रापि स्फुटमित्यनुपज्ञादुत्प्रेक्षेति द्वयोर्निरपेक्षत्वात् संसृष्टिः ॥ ११६ ॥

लक्ष्येति ॥ सुदत्या भैम्या ताटङ्कयोः कर्णवेष्टनयोर्युग्मं स्मर एव धन्वी
 ग्रीष्मादित्वादिनिः । तस्मै तादर्थ्ये चतुर्था । लक्ष्ये शरव्यभूते कुण्डलावेव कुण्ड-
 लिके चक्रे मती धृत किम् । ताटङ्कयुग्ममेव शरव्यचकत्वेन धृतवती कि-
 मित्युत्प्रेक्षा । अत एव तेन स्मरधन्विनां सव्यमपसव्यञ्च यथा तथा विसृष्टा
 विमुक्ता विशिखा आणास्तयोः शरव्यचक्रयोरन्तरेणैव यान्ति प्रसरन्ति कि-
 मित्युत्प्रेक्षा । तस्याः पूर्वोत्प्रेक्षासापेक्षत्वात् सद्दूरः । सव्यसाचिनो धानुष्काः
 शरव्यद्वये शरान् मुच्यन्तीति भावः ॥ ११७ ॥

तनोतीति ॥ सैपा भैमी इन्दीवरकर्णपूरावेव कुसुमायुगस्याकीर्ति-
 मरकीर्तिं तनोति ताभ्यां तस्याकीर्तिं जनयतीत्यर्थः । आयुष्टमिति वत्कार्य-
 कारणयोरभेदोपचारः । कारणेन्दीवरगुणादकीर्तिश्च कालमेति भावः । वतेति
 धेदे । इतस्तयोन्व-कारणत्वं तदाह—यतः खलः कथिरोपान्वेषी दुजन आभ्या-
 विन्दीवरकर्णपूराभ्यां इमावेव निदर्शयत्यर्थः । तद्व्यपे पञ्चमो । तं कुसुमशरं

रजःपदं पट्पदकीटजुष्टं हित्वात्मनः पुष्पमयं पुराणम् ।

अद्यात्मभूराद्रियतां स भैम्या भ्रूयुग्ममन्तर्धृतमुष्टि चापम् ॥११९

पद्मान् हिमे प्रावृषि खञ्जरीटान् क्षिप्नुर्यमादाय विधिः कचित्तान् ।

सारेण तेन प्रतिवर्षमुच्चैः पुष्पाति दृष्टिद्वयमेतदीयम् ॥ १२० ॥

एतद्दृशोरम्बुरुहैर्विशेषं भृङ्गौ जनः पृच्छतु तद्गुणज्ञौ ।

इतीव धात्रा कृततारकालिस्त्रीपुंसमाध्यस्थ्यमिवाक्षियुग्मे ॥१२१॥

ध्रुवसोः कर्णयोः कुण्डलिके ताटङ्गी ते कुण्डलिके लक्ष्ये चक्रे ताभ्यामपरादशरं
च्युतसायकं, 'अपराद्वपृपत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायक.' इत्यमरः । ह्यापयिता
ह्यापयिष्यति कर्तरि लुट् । इन्दीवरयोरपि कामशरत्वात् कुण्डलिकावहिर्भागे
लग्नत्वाच्च दृष्टान्तेनैवास्यापराद्वपृपत्कत्वदोषोद्घाटनसौकर्यात्तयोरकीर्तिकारणत्वो-
त्प्रेक्षेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

रज इति ॥ अद्य स आत्मभूः कामः रजसां पदं स्थान धूलीधूसर-
मित्यर्थः । पट्पदरेव कीटैः किमिभिः जुष्ट सेवित दृष्टमित्यर्थः । पुराण जीर्णं
पुष्पमयमात्मनथापं हित्वा ल्यक्कान्तर्मध्ये धृतमुष्टि मुष्टिपिहितत्वाददृश्यमप्य-
मित्यर्थः । भैम्या भ्रूयुग्मेव चापमाद्रियताम् अङ्गीकरोतु अमोघत्वादिति भावः॥

पद्मानिति ॥ विधिः स्रष्टा य स्तरं पद्मखञ्जरीटगतं मृष्टांशमादाय
ताभिःसारान् पद्मान् हिमे हेमन्तर्ती खञ्जरीटान् खञ्जनपक्षिणः प्रावृषि वर्षतीं
कचित् क्वापि क्षिप्नुः क्षेप्ता क्षिप्तवानित्यर्थः । प्रसिग्धीत्वादिना षनुप्रत्ययः
न लोकेलादिना पष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । तेन सारेण प्रतिवर्षं प्रतिवत्सर-
मेतदीय दृष्टिद्वय उच्चैः पुष्पातीत्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमीदृशी शोभेति भावः ॥

एतदिति ॥ जन उभयतारतम्यजिज्ञासुः लोक एतद्दृशोर्भेमीदृष्टो-
रम्बुरुहैः सह विशेषं तारतम्यं तद्गुणज्ञावम्बुरुहरसज्ञौ भृङ्गौ भृङ्गी च भृङ्गश्च
भृङ्गौ पृच्छतु, पृच्छेदुंहादित्वाद्भिकर्मकत्वम् । इतीव इति मत्वेव धात्रा इहै-

व्यधत्त सौधौ रतिकामयोस्तद्भक्तं वयोऽस्या हृदि वासभाजोः ।
 तदप्रजाप्रपृथुशातकुम्भकुम्भौ न सम्भावयति स्तनौ कः ॥ १२२
 अस्याभुजाभ्यां विजिताद्विसार्त्तिकं पृथक्करोऽगृह्यत तत्प्रसूनम् ।
 इहेक्ष्यते तन्न गृहः श्रियः कैर्न गीयते वा कर एव लोकैः ॥ १२३
 छद्मैव तच्छम्बरजं विसिन्यास्तत्पद्मस्यास्तु भुजाप्रसव्य ।
 उत्कण्ठकादुद्रमनेन नालादुत्कण्ठकं शातशिखैर्नखैर्यत् ॥ १२४ ॥

तदीयेऽक्षियुग्मे तारके कनीनिके एव अलि स्त्रीपुंसावलिदम्पती, अचतुरादिना समासान्तनिपातः । तयोर्माध्यस्थं कूटसाक्षित्वमक्षिमध्यवर्तित्वं चाकृतं कृतवान् करोतेः कर्तरि लुङि तदि, “इत्यादन्नात्” इति सकारलोपः । विवादपदत्वज्ञो मध्यस्थश्च साक्षीति भावः । भेमीदृगम्बुरुहृतारतम्यकथनाय धात्रा स्थापितमलि-
 मिधुनमिव भाति कनीनिकायुग्ममित्युत्प्रेक्षा ॥ १२१ ॥

व्यधत्तेति ॥ अस्या भूम्या हृदि वासभाजोर्निवसतो रतिकामयोः तयोः रतिकामयोर्भक्तं विधेयं वयो यौवनं (कर्तुं) सौधौ व्यधत्त निर्ममं अन्यथा तयोस्तत्र निवासयोगादिति भावः । अत एव कोऽस्याः स्तनौ तयोः सौधयोः जाप्रती प्रकाशमानौ पृथु च शातकुम्भकुम्भौ कनककलशौ न सम्भावयति न वितर्कयति सर्वोऽप्येवमुत्प्रेक्षत एवेत्यर्थः ॥ १२२ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भूम्या भुजाभ्यां विजेतृभ्यां विजिताद्विसात् नृणालात् पृथगेकैकेनैव तत्प्रसूनं विसप्रसूनं पद्ममेव करो बलिहस्तश्च अगृह्यत गृहीतं किमित्युत्प्रेक्षा । ‘बलिहस्ताशवः करा’ इत्यमरः । जेतुर्जितात्करप्रहण-
 मेतत्करस्य पद्मत्वं बोधितमिति भावः । तथा हि इहास्या भुजयोस्तत्करत्वेन गृहीतं पद्मं कैलोकैर्नः श्रियो लक्ष्म्याः शोभाया गृहपालयो नैक्ष्यते कर एव कर इत्येव स गीतेषु नोच्यते वा, सर्वैरपि तथा क्रियत इत्यर्थः । एतदस्तस्य स्त्रीगृहत्वात्पद्मत्वं करत्वप्रसिद्धेर्बिसात्करत्वेन प्रहणं च सिद्धमित्युत्प्रेक्षा युक्तेत्यर्थः ॥

छद्मैवेति ॥ विसिन्याः परिध्याः सम्बन्धि नत्पद्मं तत् शम्बरज-
 मप्यन्यमथ च शम्बरागुरनादाजन्यं उपैव मायैव, न तु पारमार्थिकमित्यर्थः ।

जागर्ति मर्त्येषु तुलार्थमस्या योग्येति योग्यानुपलम्भनं नः ।

यद्यस्ति नाके भुवनेऽथवाधस्तदा न कौतस्कुतलोकवाधः ॥ १२५ ॥

नमः करेभ्योऽस्तु विधेर्न वास्तु स्पृष्टं धियाप्यस्य न किं पुनस्तैः ।

स्पर्शादिदं स्याल्लुलितं हि शिल्पं मनोभुवोऽनङ्गतयानुरूपम् ॥

‘दैत्ये नाशम्बरोऽम्बुनि’ इति वैजयन्ती । अस्या भैम्या भुजाप्र सन्न स्थान यस्य तत्, यत्तु पद्म पारमार्थिकं पद्ममित्यर्थः । कुतः—यद्यस्मादुद्गताः कण्टका. सूचय. पुलकाश्च यस्य तस्मान्नलात् भुजान्नलदण्डाद्योद्गमनेन. हेतुना शातशिखैः तीक्ष्णाप्रैः नरैः नखच्छलेनेत्यर्थः । उत्कण्ठकम्, बिसनीपद्म तु नोत्कण्ठकं, कारणगुणानुविधायित्वात् कार्यस्येति भावः । भैमीपाणिपद्मस्य प्रसिद्धपद्मव्यतिरेकोक्तया व्यतिरेकालङ्कारः ॥ १२४ ॥

जागर्तीति ॥ अस्या भैम्यानुलार्थं तुलार्थम् औपम्याय योग्यार्हा काचिन्मर्त्येष्वस्तीत्यत्र नोऽस्माकं योग्यानुपलम्भनं योग्यानुपलब्धिरेव वाधकं प्रमाणं जागर्ति विलसति अथ नाके स्वर्गेऽधोभुवने पाताले वास्ति यदि तर्हि कौतस्कुतानां तत्सत. स्वर्गादिलोकादागतानां तत् आगत इत्यण् प्रत्ययः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । लोकानां वाधः सम्बाधो न स्यात् तद्वत्या नागच्छेयुरेत्यर्थः । अहो एवमनुपलम्भ्यर्थापत्तिभ्यामस्यास्त्रिलोक्यामपि तुलाभावो निश्चित इत्यर्थः । अत एवोपमानलोभास्त्रुप्तोपमालङ्कारः ॥ १२५ ॥

नम इति ॥ विधेः स्रष्टुः करेभ्यो हस्तभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु यैरिदं शिल्पमकल्पीति भावः । नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी । अथ नमो नास्तु वा कुतः अस्य विधेः धिया मनसापि न स्पृष्टन्तैः करैः किं पुनः हि यस्मात् स्पर्शात्करस्पर्शादिदं शिल्पं विल्ललितं तत्र तत्र प्रमृष्टं स्यात् । किन्तु अनङ्गतया मनोभुवः कामस्यानुरूपं युक्तम् । अस्पृष्टैव निर्माणसम्भवात्तिलोक्यविजयिनस्तस्यानङ्गत्वेऽपि निर्माणशक्तिसम्भवाच्चेति भावः । अत्र भैमीशिल्पस्य विधिकरसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिस्तरसापेक्षा चैयमनङ्गस्रष्टित्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ १२६ ॥

इमां न मृद्वीमसृजत् कराभ्यां वेधाः कुशाध्यासनेन कर्कशाभ्याम् ।
 शृङ्गारधारां मनसा न शान्तिविश्रान्तिधन्वाध्वमहीरुहेण ॥ १२७
 उल्लास्य धातुस्तुलितां करेण श्रोण्यौ किमेपा स्तनयोर्गुरुर्वा ।
 तेनान्तरालैस्त्रिभिरङ्गुलीनामुदीतमध्यत्रिवलीविलासा ॥ १२८ ॥
 निजामृतोद्यन्नवनीतजाङ्गीमेतां क्रमोन्मीलितपीतिमानम् ।
 कृत्वेन्दुरस्या मुखमात्मनाभूत्रिद्रालुना दुर्षटमम्बुजेन ॥ १२९ ॥

इतोऽपि हेतोर्न वैधसीसृष्टिरियमित्याह—इमामिति ॥ वेधाः स्रष्टा
 मृद्वी कोमलाङ्गीमिमां कुशाध्यासनेन कुशाक्रमणेन कर्कशाभ्यां कराभ्यां नामृज-
 दयोग्यत्वादिति भावः । तथा शृङ्गारधारां शृङ्गाररसवाहिनीमिनाम् । शान्तेः
 विषयविरतेः विधान्त्यै धन्वाध्वमहीरुहो मरुभार्गवृक्षः तेन विरक्तेन विषयरसा-
 नभिज्ञेन मनसापि नामृजत्स्वयमशृङ्गारिणः शृङ्गारिणीसृष्टप्रशक्तेरिति भावः ।
 अत्र विधिकरमन.सम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरससृष्टिः ॥ १२७

उल्लास्येति ॥ एषा भैमी ध्रु.प्योर्गुरुर्गुर्वा, “वेतो गुणवचनात्” इति
 विकल्पादनीकार. कुचयोर्वेति सशय्येति शेष । इतिर्नैव गम्यमानार्थत्वा-
 दप्रयोगः । धातुः करेणोलानपाणिना उल्लास्य नीवीमुदरे गृहीत्वा उग्रमप्येत्यर्थः ।
 तुलिता सम धारिता किमित्युत्प्रेक्षा । तेन तुलनेनाङ्गुलीनां चतसृणां त्रिभि-
 रन्तरालैरुदीत उद्गतः, ईद् गताविति धातो कर्तार क्त. । मध्ये त्रिवलीविलासो
 र्वालप्रयशोभा यस्याः सा जाता अतो नून तुलितेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

निजैति ॥ इन्दुर्निजमात्मीयममृत पं.चूपं धीरदप्यादिगोरगध । ‘अमृत
 म्योऽग्नि देवाग्ने मोक्षे हेग्नि च गोरम’ श्लोके वैजयन्ती । तन्मादुयदुत्पद्यमानं
 नवनीत दधिसारः, ‘दधिमारो नवनीतम्’ इति इलायुधः । तत्रमङ्गं यद्वा-
 न्नामृत एव क्रमोन्मीलितपीतिमान नवनीतवदेव क्रमाविभूतपीतवर्णमितो भैमी
 कृत्वा निर्माय निद्रालुना निर्मात्नशीलेनाम्बुजेन दुर्षटं दुस्साधमस्या मुख-
 मात्मनाभूत् स्वयमेवाभूदायुःप्रेक्षा । अन्यथा कथमीदृग्लापदगम्पतिरिति भावः ॥

इति स्तुवानः सविधे नलेन विलोकितः शङ्कितमानसेन ।

व्याकृत्य मर्त्योचितमर्थमुक्तेराखण्डलस्तस्य नुदोद शङ्काम् ॥१३५

स्वं नैपधादेशमधोविधाय कार्यस्य हेतोरपि नानलः सन् ।

किं स्थानिवद्भावमधत्त दुष्टं तादृकृतव्याकरणः पुनः सः ॥१३६॥

इतीति ॥ इति स्तुवान् आखण्डलः सविधे समीपे शङ्कितमानसेना-
मर्त्योचितार्थोपन्यासचकितचित्तेन नलेन विलोकितः सन् उक्तं स्मितेनेत्यादि-
वाक्यस्य मर्त्योचितमर्थं गौरीत्यादिशब्दानां सितत्वादिरूपं व्याकृत्य व्याख्याय
तस्य नलस्य शङ्का नुनोद अपनीतवानित्यर्थः ॥ १३५ ॥

अत्र कविराह—स्वमिति ॥ स इन्द्रः स्व स्वकीय नैपधस्य नलस्या-
देशन्तदुक्तं दमयन्तीपरिहारवाक्यमेवाधोविधायान्वर्ध्याहो इति पाठे नैपधादेशं
दमयन्तीं प्रति नलप्रेषणं विधाय तद्वैफल्ये पुनः कार्यस्य हेतोर्दमयन्तीप्राप्ति-
कारणान् । षष्ठी हेतुप्रयोगे । नले न भवतीत्यनलः, नञसमासः । अनलो
न भवतीति नानलो न-समासः । नल इत्यर्थः । सोऽपि सन्नलरूपधारी च
सन्नित्यर्थः । पुनः, पश्चात्तादृक् तथाकृत व्याकरण रंगपारवश्योक्तत्वान्यथा-
विवरणेन सोऽपि सन् प्रलपन्नित्यर्थः । स्थानी प्रसङ्गिमान् तद्वत् किं किमर्थं
दुष्टं पापिष्ठभाव परस्त्रीवाञ्छामधत्त । अहो महेन्द्रस्यापि दुर्व्यसनितेत्वात्त्वर्थम् ।
अन्यच्च तादृकृतव्याकरणो महेन्द्रव्याकरणकर्तापि इन्द्रो नैपधादेश विधाय
तद्रूपधारणेन तदादेशो भूत्वा न अल् अनल् न अनल् नानल् पूर्ववत्समासः ।
अलित्यर्थः तस्याल कार्यार्थं किमिति दुष्टमनस्विधाविति निषेधादयुक्तं स्थानि-
वद्भावमधत्त । अहो विरुद्धमित्यर्थः । अन्यच्च तादृकृतव्याकरणस्तथा कृत-
संस्कार. स इत्ययमशब्दः स्व स्वकीयमादेश विधायेति खण्डश्लेषः स्वदायत्व
प्राप्येत्यर्थः । नानलः कार्यस्य हेतोरलाभितद्दृष्ट्यादिलोपलक्षणस्थानिकार्यार्थं
किमिति दुष्टमनस्विधाविति प्रतिषेधादनुपपन्नं स्थानिवद्भावमधत्त अहो विरुद्ध-
मित्यर्थः । अत्रोक्तस्य विरोधस्य प्राथमिकार्थेनैव समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ।
स च श्लेषप्रतिभोत्थापित इति सङ्करः । तृतीयार्थं स इति विशेष्यस्यापि

इयमियमधिरथ्यं याति नैपध्यमञ्जु-

विशति विशति वेदीमुर्वशी सेयमुर्व्याः ।

इति जनजनितैः सानन्दनादैर्विजप्रे

नलहृदि परभैमीवर्णनाकर्णनाप्तिः ॥ १३७ ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तर्केष्वप्यसमश्रमस्य दशमस्तस्य व्यरंसीम्महा-

काव्ये चारुणि नैपधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

मिदृत्वात् व्यङ्ग्य सर्दापि वाच्यस्य विरोधाभासस्यैव साधकत्वाद्वाच्यसिद्ध्यङ्ग-
मित्यनुसन्धेयम् ॥ १३६ ॥

इयमियमिति ॥ नैपथ्येन प्रसाधनेन मञ्जुर्मनोज्ञा उर्व्या ऊर्वशी
भूतलोर्वशी सेय दमयन्तीयमियमिति पुरोवर्तित्वानिर्देशः, सम्भ्रमे द्विरुक्तिः ।
अधिरथ्य रथ्याया विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । याति यथायां गच्छतीत्यर्थः ।
वेदिं स्वयम्बरवेदिकां विशति विशति पूर्ववद्विरुक्तिः । इत्येव जनैरालोकजनै-
र्जनितैः सानन्दनादैः सन्नोपघोषैः कर्तृभिः सा प्रस्रुता नलहृदि परेया समीपस्थ-
जनानां भैमीवर्णनस्याकर्णनाप्तिः श्रवणसुखलाभो विजप्रे विहितः । मालिनीवृत्तम् ॥

श्रीहर्षमिति ॥ तर्केष्वर्पाति ॥ न केवल कवितायामेवेत्यर्थः ।
गतमन्यत् ॥ १३८ ॥

इति पदवाच्यप्रमाणपारावारपारोपधामहामहोपाध्यायकोलाचल-

महिनाथसूरिविरचिते नैपथ्यव्याख्याने जीवानुसमाख्याने

दशमः सर्गः समाप्तः ।

अस्याः स चारुर्मधुरेव कारुः श्वासं वितेने मलयानिलेन ।
 अमूनि पुष्पैर्विदधेऽङ्गकानि चकार वाचं पिकपञ्चमेन ॥ १३० ॥
 कृतिः स्मरस्यैव न धातुरेपा नास्याहि शिल्पीतरकारुजेयः ।
 रूपस्य शिल्पे वयसा च वेधा निर्जीयते स स्मरकिङ्करेण ॥ १३१ ॥
 गुरोरपीमां भणदोष्टकण्ठनिरुक्तिगर्वच्छिदया विनेतुः ।
 श्रमः स्मरस्यैप भवं विहाय मुक्तिं गतानामनुतापनाय ॥ १३२ ॥

अस्या इति ॥ चारुश्चतुरः सः प्रसिद्धो मधुर्वसन्त एव कारुः शिल्पी मलयानिलेनोपादानेनास्याः श्वासं निश्वासमाहृतं वितेने चकार । पुष्पैरमूनीति हस्तनिर्देशः । अङ्गकान्यङ्गानि विदधे वाचं पिकपञ्चमेन कोकिलस्वरेण पिकः कूजति पञ्चममिति वचनात् । चकार ससर्ज इत्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथमेपामीदृशानि सौरभमार्दवमाधुर्याणीति भावः ॥ १३० ॥

कृतिरिति ॥ एषा भैमी स्मरस्यैव कृतिः सृष्टिर्धातुः कृतिर्न । कुतः हि यस्मादस्या भैम्याः शिल्पी निर्माता इतरकारुभिः शिल्प्यन्तरैर्जैयोजय्यो न, अपराजितेन भवितव्यमित्यर्थः । ब्रह्मा तु पराजित इत्याह—रूपस्य शिल्पे रूपनिर्माणविद्यायां वेधाः स्मरकिङ्करेण वयसा यौवनेनापि निर्जीयते ब्रह्मसृष्टेरपि यौवनसृष्टेरधिकरमणीयत्वादित्यर्थः । अतस्तस्वाम्यादसौ स्मरेण जित इति किमु वक्तव्यमिति युक्ता स्मरकृतिरेषेत्युत्प्रेक्षा स्वभावरमणीय तद्रूप यौवनमदनाभ्यां जगन्मोहन जातमिति तात्पर्यम् ॥ १३१ ॥

गुरोरिति ॥ इमा भैमी भणत् वर्णयत् गुरोर्वृहस्पतेरथोष्टकण्ठमोष्टी-
 कण्ठस्य, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । “न लोक” इत्यादिना पृष्ठीप्रतिषेधात्कर्मणि
 द्वितीया । तस्य निरुक्तिगर्वच्छिदया वक्तृत्वाद्द्वारखण्डनेन विद्भिदादिभ्योऽङ् ।
 विनेतुः शिक्षयितुः ताच्छील्ये तृन्प्रत्ययः । निर्वक्तुमशक्यरूपनिर्माणमेवास्य
 शिष्येति भावः । स्मरस्यैप श्रम ईदृश्रूपनिर्माणप्रयापो भवससारबन्धं विहाय
 मुक्त्या मुक्तिगतानामनुतापनाय वृथा मुक्ताः स इति पश्चात्तापजननाय भवती-

इति स्तुवानः सविधे नलेन विलोकितः शङ्कितमानसेन ।

व्याकृत्य मर्त्योचितमर्थमुक्तेराखण्डलस्तस्य नुदोद शङ्काम् ॥१३५

स्वं नैपधादेशमधोविधाय कार्यस्य हेतोरपि नानलः सन् ।

किं स्थानिवद्भावमधत्त दुष्टं तादृकृतव्याकरणः पुनः सः ॥१३६॥

इतीति ॥ इति स्तुवान् आखण्डलः सविधे समीपे शङ्कितमानसेना-
मर्त्योचितार्थोपन्यासचकितचित्तेन नलेन विलोकितः सन् उक्तं स्मितेनेत्यादि-
वाक्यस्य मर्त्योचितमर्थं गौरीत्यादिशब्दानां सितत्वादिरूपं व्याकृत्य व्याख्याय
तस्य नलस्य शङ्कां नुदोद अपनीतवानित्यर्थः ॥ १३५ ॥

अत्र कविराह—स्वमिति ॥ स इन्द्रः स्व स्वकीयं नैपधस्य नलस्या-
देशन्तदुक्तं दमयन्तीपरिहारवाक्यमेवाधोविधायवर्ध्याहो इति पाठे नैपधादेशं
दमयन्तीं प्रति नलप्रेषणं विधाय तद्वृत्त्ये पुनः कार्यस्य हेतोर्दमयन्तीप्राप्ति-
कारणात् । षष्ठी हेतुप्रयोगे । नलो न भवतीत्यनलः, नञ्समासः । अनलो
न भवतीति नानलो न-समासः । नल इत्यर्थः । सोऽपि सन्नलरूपधारी च
सन्नित्यर्थः । पुनः, पश्चात्तादृक् तथाकृतं व्याकरणं रागपारवश्योक्तस्त्रान्यथा-
विवरणं येन सोऽपि सन् प्रलपन्नित्यर्थः । स्थानी प्रसक्तिमान् तद्वत् किं किमर्थं
दुष्टं पापिष्ठभाव परस्त्रीवाञ्छामधत्त । अहो महेन्द्रस्यापि दुर्भ्यसनितेत्याश्रयम् ।
अन्यच्च तादृकृतव्याकरणो महेन्द्रव्याकरणकर्तापि इन्द्रो नैपधादेशं विधाय
तद्रूपधारणेन तदादेशो भूत्वा न अल् अनल् न अनल् नानल् पूर्ववत्समासः ।
अलित्यर्थः तस्यालः कार्यार्थं किमिति दुष्टमनस्त्विधाविति निषेधादयुक्तं स्थानि-
वद्भावमधत्त । अहो विरुद्धमित्यर्थः । अन्यच्च तादृकृतव्याकरणस्तथा कृत-
संस्कारः स इत्ययमशब्दः स्व स्वकीयमादेशं विधायति खण्डश्लेषः तदाद्यत्वं
प्राप्येत्यर्थः । नानलः कार्यस्य हेतोरत्याधितहल्ङ्ग्यादिलोपलक्षणस्थानिकार्यार्थं
किमिति दुष्टमत्विधाविति प्रतिषेधादनुपपन्नं स्थानिवद्भावमधत्त अहो विरुद्ध-
मित्यर्थः । अत्रोक्तस्य विरोधस्य प्राथमिकार्थेनैव समाधानाद्द्विरोधाभासोऽलङ्कारः
स च श्लेषप्रतिभोत्थापित इति सङ्करः । तृतीयार्थं स इति विशेष्यस्यापि

इयमियमधिरथ्यं याति नेपथ्यमञ्जु-

विशति विशति वेदीसुर्वशी सेयसुर्व्याः ।

इति जनजनितैः सानन्दनादैर्विजप्रे

नलहृदि परभैमीवर्णनाकर्णनाप्तिः ॥ १३७ ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामहृदेवी च यम् ।

तर्कष्वप्यसमश्रमस्य दशमस्तस्य व्यरंसीम्महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

सिद्धत्वात् व्यङ्ग्य सदापि वाच्यस्य विरोधाभासस्यैव साधकत्वाद्वाच्यसिद्ध्यङ्ग-
मित्यनुसन्धेयम् ॥ १३६ ॥

इयमियमिति ॥ नेपथ्येन प्रसाधनेन मञ्जुर्मनोशा उर्व्या ऊर्वशी
भूतलोर्वशी सेय दमयन्तीयमियमिति पुरोवर्तित्वान्निर्देशः, सम्प्रमे द्विर्लक्षः ।
अधिरथ्य रथ्यायां विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः । याति यथ्यायां गच्छतीत्यर्थः ।
वेदिं स्वयम्बरवेदिका विशति विशति पूर्ववद्विर्लक्षः । इत्येव जनैरालोकजन-
जनितैः सानन्दनादैः सन्तोषघोरैः कर्तृभि मा प्रस्तुता नलहृदि परेषां समीपस्थ-
जनानां भैर्मावर्णनस्याकर्णनाप्तिः ध्वनमुद्धलाभो विजप्रे विहृतः । मालिनीवृत्तम् ॥

श्रीहर्षमिति ॥ तर्कष्वपीति ॥ न केवल कवितायामेवेत्यर्थः ।

गतमन्यत् ॥ १३८ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारंग्रन्थीमहामहोपाध्यायकोलाचल-

मदिनाथसूरविरचिते नैपथ्याख्याने जीवानुसमाख्याने

दशमः सर्गः समाप्तः ।

एषां त्वदीक्षणरसादनिमेपतैषा

स्वाभाविकानिमिपतामिलिता यथाभूत् ।

आस्ये तथैव तव तन्वधरोपभोगै-

मुग्धे ! विधावमृतपानमपि द्विधास्तु ॥ ९ ॥

एषां गिरेः सकलरत्नफलस्तरुः स

प्राग्दुग्धभूमिसुरभेः खलु पञ्चशाखः ।

मुक्ताफलं फलनसान्वयनाम तन्व-

न्नाभाति बिन्दुभिरिव च्छुरितः पयोभिः ॥ १० ॥

एषामिति ॥ एषां सुराणां त्वदीक्षणे रसाद्रागदेया अनिमेपता निमेप-
राहिल्यं यथा स्वाभाविक्यः, “स्त्रियाः पुवत्” इत्यादिना पुंवद्भावः । न
निमिपन्तीत्यनिमिपता इगुपधलक्षणः क. । तेषां भावस्तथा तथा मिलिता
सङ्गता सती द्विधा द्विगुणिताऽभूत् तथैव नन्वपि । मुग्धे ! सुन्दरि ! विधौ
चन्द्रे अमृतपानमपि तवास्ये आस्यचन्द्रे अशरोपनोर्गैरधरामृतपाननैर्मिलित सर्व
द्विधास्तु द्विगुणितमास्त्वत्यर्थः । अत्रानिमिपत्वामृतपानयोर्द्विविध्यासम्बन्धेऽपि
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ९ ॥

एषामिति ॥ सकलानि रत्नान्येव फलानि यस्य स सर्वरत्नसुरित्यर्थः ।
फलन धारकस्येष्टसम्पादनं, फलनिष्पत्ताविति धातोर्युद्ध् । तेन सान्वयमन्वर्थं
नाम यस्य तन्मुक्ताफल तन्वन् विस्तारयन् तादृग्मुक्ताफलव्याप्त इत्यर्थः ।
एषां सुराणां सम्बन्धी स प्रसिद्धस्तनः कल्पवृक्षः प्राक् पुरां दुग्धा भूमिरेव
सुरभिः गौं गौरूपधरा भूमिर्येन तदुक्तम्—प्रमाण ध्रुयते दुग्धा पुनर्दिव्यै-
र्बन्धुधरा । औपधीथैव भासन्ति रत्नानि विविधानि च ॥ यत्तस्मिन् दिग्मवा-
नासीत् दोग्धा मेरुर्महागिरिः ॥” इति । तस्य गिरेर्मैरोः सम्बन्धिपयोभिः
क्षीररूपैर्बिन्दुभिः च्छुरितो व्याप्तः पञ्चशाखः पाणिरिवाभातीत्युत्प्रेक्षा । पञ्चशाखः

वक्त्रेन्दुसन्निधिनिमीलिदलारविन्द-

द्वन्द्वभ्रमक्षममथाञ्जलिमात्ममौलौ ।

कृत्वापराधभयचञ्चलमीक्षमाणा

सान्यत्र गन्तुमरैः कृपयान्वमानि ॥ ११ ॥

तत्तद्विरागमुदितं शिविकाधरस्थाः

साक्षाद्विदुः स्म न मनागपि यानधुर्याः ।

आसन्नन्ननायकविषण्णमुखानुमेय-

भैमीविरक्तचरितानुमया नु जङ्घुः ॥ १२ ॥

शयः पाणिः' इत्यगरः । दोग्धुः पाणिः दुग्धविन्दुभिर्दिग्धो भवतीति प्रसिद्ध
सुरवरणेन स मेरुस्ते हस्तगामी भवतीति भावः ॥ १० ॥

“ चक्षत्रेन्द्विति ॥ अथ वाणीवाक्यानन्तरं वक्त्रेन्दोः सन्निधिना सन्नि-
धानेन निमीलानि सद्बुधन्ति दलानि ययोस्तयोरारविन्दयोः पद्मयोर्द्वन्द्वे भ्रमक्षमं
भ्रान्तिजननशक्तम् अञ्जलिमात्ममौलौ स्वमूर्ध्नि कृत्वा अपराधादवरणरूपादंतो-
र्यद्भयं सुरेभ्यस्तेन चञ्चले यथा तथा ईक्षमाणा सा भैमी अमरं कृपया अन्यत्र
गन्तुमन्वमानि अनुमता प्राणिपातप्रमायाः खडु महान्त इति भावः । अत्राञ्जलौ
वक्त्रेन्दुसन्निधिसङ्घितारविन्दयुगलभ्रान्तिवर्णनाद्रूपकानुप्राणितो भ्रान्तिमदलद्वार
इति सद्दरः । कविसम्मतसादृश्याद्भवन्तरप्रतिबिम्बनं भ्रान्तिमानिति लक्षणात् ॥

तत्तदिति ॥ शिविकायाधनुरग्रयानस्य अधरस्था अध स्थिता भूत
एव ते यानस्य धुर्या धूर्वहा । शिवभागवतवत्प्रासास. धुरो यद्दकाविति
यत्प्रत्ययः । उदितमुत्पन्नं तत्तद्विराग तस्या भैम्यास्तेषु तेषु नायकपु विषये
विरागमपराग मनागीपदपि साक्षात्प्रत्यक्षं न विदुः न विदन्ति स्म, “विदो
स्यो वा” इति श्रेर्नुमादेशः, लट् स्म इति भूते लट् । किं व्यासप्रानां पुरो-
र्वापिनां नायकानां विषण्णप्रसन्नैर्मुखैरनुमेयानां भैम्या विरक्तचरितानाम् अप-
रक्तचेष्टितानामनुमयानुमानेन आतथ्योपसर्ग इत्यह् । अनुजङ्घ अज्ञासिपुः
नायकमुखचेष्टया भैमीविरागमनुमितवन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

रक्षःस्वरक्षणमवेक्ष्य निजं निवृत्तो

विद्याधरेष्वधरतां वपुषैव भैम्याः ।

गन्धर्वमंसदि न गन्धमपि स्वरस्य

तस्या विमृश्य विमुखोऽजनि यानिबर्गः ॥ १३ ॥

दीनेषु सत्स्वपि कृताफलवित्तरक्षै-

यक्षैरदर्शि न मुखं त्रपयेव तस्याम् ।

ते जानते स्म सुरशाखि पतिव्रतां किं

तां कल्पवीरुधमधिक्षिति नावतीर्णाम् ॥ १४ ॥

रक्षःस्विति ॥ यानं वाहनमेधामस्तीति यानिनः शिबिकावाहिनः तेषां बर्गो रक्षस्सु राक्षसेषु निजम् अरक्षणमवेक्ष्य दृष्ट्वा तेषां हिंस्रत्वान्नास्तीति निधिल्येत्यर्थः । निवृत्तः विद्याधरेषु देवयोनिविशेषेषु वपुषैव भैम्याः भैमीतः पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमा । अधरतां निकृष्टत्व विमृश्य निधिल्य तथा गन्धर्वाणां ससदि सङ्घे तस्याः भैम्याः स्वरस्य नगन्धमगन्धमपि लेशस्याप्यभावमित्यर्थः । नञर्थेन न शब्देन सुप्पुपेति समासः । 'गन्धो लेशे महीगुणे' इति वैजयन्ती । विमृश्य निधिल्य विमुखोऽजनि जातः । जनेः कर्तारं छद् दीपजनेत्यादिना कर्तारि विणादेशः ॥ १३ ॥

दीनेष्विति ॥ दीनेषु दरिद्रेषु सत्सु विद्यमानेष्वपि कृता अफला निष्फला वित्तरक्षा धनगुप्तियैस्तैः कृपणैर्यक्षैः त्रपयेव तस्या भैम्यां विपये मुखं नादर्शि न दर्शित, दृशेर्ष्यन्तात्कर्माणं लुब्धः । तथा हि ते यक्षास्तां दमयन्तीम् अधिक्षिति क्षितौ, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अवतीर्णामुत्पन्नां सुरशाखिपतिव्रतां कल्पवृक्षपत्नीं कल्पवीरुधं कल्पलता न जानते स्म किम् ? ज्ञातवन्त एव अस्या वदान्यतया तेषां युक्ता लज्जेति कारणात्कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । ततः तेषां निधिगोपिशाचानां कुतो वरणवार्ताऽपीति भावः ॥ १४ ॥

जन्यास्ततः फणभृतामधिपं सुरीषा-

न्माञ्जिष्ठमञ्जिमविगाह्निपदोष्ठलक्ष्मीम् ।

तां मानसं निखिलवारिक्षराश्रवीना

हंसावलीमिव घना गमयाम्बभूवुः ॥ १५ ॥

यस्या विभोरखिलवाङ्मयविस्तरोऽय-

माख्यायते परिणतिर्मुनिभिः पुनः सा ।

उद्गत्वरामृतकरार्धपरार्धभालां

बालामभापत सभासततप्रगल्भा ॥ १६ ॥

जन्या इति ॥ ततोऽनन्तरं जनीं बधूं वहन्तीति जन्याः बधूभृत्याः
‘जन्या भृत्या नवोढाया’ इति केशवः । सङ्गायां जन्या इति यत्प्रत्ययान्तो
निपातः । मञ्जिष्ठया रागद्रव्यविशेषस्येयं * मञ्जिष्ठन्तस्य मञ्जिमानं रामणीयकं
विगाहत् इति तद्विगाहिनी पदोष्ठस्य पदयोरोष्ठयोश्च लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तां
हंसावल्यामपि योज्यम् । ओत्वोष्ठयोः समासं वा पररूपं वक्ष्यम्यम् । तां भैमी
नवीना घनाः मेघाः हंसावलीं निखिलाद्वारिक्षरात् जलप्रवाहात् मानसं मानसाह्वयं
सर इव सुरीषात् देवसङ्घात् अपादानात् विहायेति त्यम्बलोपे पञ्चमी । फणभृता-
मधिपं वामुकिं गमयाम्बभूवुर्निन्युः ॥ १५ ॥

यस्या इति ॥ अयमखिलवाङ्मयविस्तरः शब्दप्रपञ्चो मुनिभिर्व्यासा-
दिभिर्विभोर्महाशक्तैर्यस्याः देव्याः परिणतिः रूपान्तरं आख्यायते सभामु सतत
प्रगल्भा सा देवी उद्गत्वरः उदित्वरः गत्वरथ इति करबन्तो निपातः । तस्या-
मृतकरस्येन्दारार्धमिव खण्डमिव परार्धमुत्कृष्टं भालं ललाटं यक्षास्तां बाला
भैमी पुनरभापत ॥ १६ ॥

* अपरे तु—मञ्जिष्ठया रक्तं वज्रादिकं तस्य मञ्जिमानमिति व्याख्याय तेन
रक्तमित्यभिप्रायः ।

आश्लेषलग्नगिरिजाकुचकुङ्कुमेन . . . . .

यः पट्टसूत्रपरिरम्भणशोणशोभः ।

यज्ञोपवीतपदवीं भजते स शम्भोः

सेवासु वासुकिरयं प्रसितः सितश्रीः ॥ १७ ॥

पाणौ फणी भजति कङ्कणभूयमैशे

सोऽयं मनोहरमणीरमणीयमूर्तिः ।

कोटीरवन्धनधनुर्गुणयोगपट्ट-

व्यापारपारगममुं भज भूतभर्तुः ॥ १८ ॥

धृतैकया रसनयामृतमीश्वरेन्दो-

रप्यन्यया त्वदधरस्य रसं द्विजिह्वः ।

आश्लेषेति ॥ यो वासुकिराश्लेषादालिङ्गनाद्गमेन सङ्केन गिरिजायाः पार्वत्याः कुचयोः कुङ्कुमेन पट्टसूत्रस्य परिरम्भणात्परिवेष्टनादिव शोणशोभो-
ऽरुणकान्तिः सन् शम्भोर्यज्ञोपवीतस्य पदवीं पद भजते सेवासु प्रसितस्तत्परः
'तत्परे प्रसितासञ्जौ' इत्यमरः । सितश्रीः शुभ्रकान्तिः स वासुकिरयमिति
पुरोवर्तिनिर्देशः ॥ १७ ॥

पाणाद्यिति ॥ उभैहप्रतः फणी वासुकिः ऐशे ईशसम्बन्धिनि पाणौ
मनोहराभिर्मणीभी रमणीयमूर्तिः कङ्कणभूय कङ्कणत्व भुवो भाव इति क्वप् ।
भजति भूतभर्तुः शिवस्य कोटीरवन्धन कपर्दवन्धनं धनुषो गुणो नीर्वा योग-
पट्टय तेषां व्यापारस्य पारग पारंगममु वासुकिं भज वृणोष्व । अत्रकस्य
वासुकेरनेकेषु कोटीरादिषु क्रमेण वृत्तेः पर्यायभेदः । अधानुभावविशेषार्थागपय
सम्भवे तु समुच्चयः ॥ १८ ॥

धृत्येति ॥ एरुया रसनया ईश्वरेन्दोर्हरशिरधन्द्रस्य भन्तमन्यया
रसनया त्वदधरस्य रसनपि रसञ्च धृत्वा युगपदिकास्तादयन् एतदुभयस्य
एतस्य रसद्रवस्य विशेषमन्तर निर्पेतुं क्षमः समर्धः स्यादि द्विजिह्वो रसाना-

6366

आस्वादयन् युगपदेष परं विशेषं .

निर्णेतुमेतदुभयस्य यदि क्षमः स्यात् ॥ १९ ॥

आशीविषेण रदनच्छददंशदान-

मेतेन ते पुनरनर्थतया न गण्यम् ।

बाधां विधातुमधरे हि न तावकीने

पीयूषसारघटिते घटतेऽस्य शक्तिः ॥ २० ॥

तद्विस्फुरत्फणविलोकनभूतभीतेः

कम्पश्च वीक्ष्य पुलकश्च ततोऽनु तस्याः ।

सञ्जातसात्विकविकारधियः स्वभृत्यान्

नृत्यान्न्यपेधदुरगाधिपतिर्विलक्षः ॥ २१ ॥

द्वयवनिष परमेव एव क्षमो नान्य इत्यर्थः । ऐन्दवामृतादेतदधरामृतमेव ज्याय इति भावः ॥ १९ ॥

आशीविषेणेति ॥ आशिषि दंष्ट्रायां विषमस्येत्याशीविषो विषधरः, पृषोदरादित्वात्साधुः । 'आशीरुगदष्ट्याम्' इत्यमरः । एतेन वामुकिना (कर्त्री) ते पुनः तव तु रदनच्छदस्य अधरस्य दशदान दशकरणमनर्थतया न गण्यमनर्थत्वेन न मन्तव्यम् । कुतः हि यस्मात् पीयूषसारेण घटिते निर्मिते तावकीने त्वदीये अधरे दशेन बाधां पीडां विधातु अस्य शक्तिर्न घटते न सम्भवति अमृतघटितस्य कुतो विषभयामिति भावः ॥ २० ॥

तद्विति ॥ ततो बाणीवाङ्मनन्तरं तस्य वामुकेः विस्फुरतां स्फारयतां फणानां विलोकनेन भूतभीतेः सञ्जातसात्विकविकारधीः शृङ्गारसात्विकभ्रमो नेपां तान् स्वभृत्यान् विलक्षो भैमीभावज्ञानलाभित उरगाधिपतिर्वामुकिर्नृत्यादानन्दनतना-
न्यपेधर् न्यवारयत् स्वजानिर्विलक्ष्याद्भिर्मावैराग्यप्रतीतेर्हो विप्रा इत्यर्थः । अथ भृत्यानां भैमीभयसात्विकेषु शृङ्गारभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलद्वारः । सम्मप्रत्य-
रोमायाः स्वदेशे वैश्वस्येपधु । अधुर्वैश्वस्येपधु सात्विकाः प्रदीर्घाः ॥ २१ ॥

6366

तद्दर्शिभिः स्ववरणे फणिभिर्निराशै-

र्निश्वस्य तत्किमपि सृष्टमनात्मनीनम् ।

यत्तान् प्रयातुमनसोऽपि विमानवाहा

हा हा प्रतीपपवनाशकुनात्र जग्मुः ॥ २२ ॥

ह्रीसंकुचत्फणगणादुरगप्रधाना-

त्तां राजसङ्गमनयन्त विमानवाहाः ।

सन्ध्यानमद्दलकुलात् कमलाद्विनीय

कह्लारमिन्दुकिरणा इव हासभासम् ॥ २३ ॥

तदिति ॥ तद्दर्शिभिर्वाङ्मुक्त्वृत्तान्तसाक्षात्कारिभिः अत एव स्ववरणे
निराशैः कैमुत्यपराहर्तैरित्यर्थः । फणिभिरन्यैः कर्कटकादिनागैर्निश्वस्य निश्वास
कृत्वा तन्निश्वसितरूपं किमप्यवाच्यमात्मने हितमात्मनीनम्, आत्मविश्वजन-
भोगोत्तरपदास्तः । तद्विरुद्धमनात्मनीनं सृष्टम् आत्मनो महाननर्थहेतुराचरित
इत्यर्थः । कुतः यद्यस्मान्निश्वासकारणात्तान् फणिनः प्रति यातुमनसो गन्तुकामा
अपि विमानं वहन्तीति विमानवाहाः सिबिकावाहिनः, कर्मण्यण् । प्रतीपपवनः
प्रतिकूलवायुस्तस्माद्देवाशकुनाद्दशकुनात् जग्मुः दूरत एव परिजहूरित्यर्थः ।
अत एव हा हेति खेदे ॥ २२ ॥

ह्रीति ॥ विमानवाहाः सिबिकावाहिनः तां दमयन्ती हिया सङ्कुचन्
फणगणो यस्य तस्मादुरगप्रधानादुरगराजाद्रामुद्धेर्विनीयापनीय इन्दुकिरणाः
हासभासं विद्यासलक्ष्नीं सन्ध्यायां नमद्दलकुलात्सङ्कुचत्पत्रचयात्कमलाद्विनीय
कह्लारं धीर्गन्धिधूमिव राजसङ्गमनयन्त प्रापयन् इतिवादात्मनेपदं नीवद्योर्हरेतेथ
इति षचनार्द्रकर्मकत्वम् ॥ २३ ॥

देव्याभ्यधायि भव भीरु ! धृतावधाना

भूमीभुजस्त्यजत भीमभुवो निरीक्षाम् ।

आलोकितामपि पुनः पित्रतां दृशैता-

मिच्छापगच्छति न वत्सरकोटिभिर्वः ॥ २४ ॥

लोकेशकेशवशिवानपि यश्चकार

शृङ्गारसान्तरभृशान्तरशान्तभावान् ।

पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिपुष्व्चकेन

संक्षोभयन् वितनुतां वितनुमुदं वः ॥ २५ ॥

अथ देवी दमयन्ती राक्षस्य स्ववाक्य एवावधानमशादित्वाह—देव्येति ॥
 देव्या कामदेव्या अभ्यधायि अभिहित किं तत्तदाह—हे भीरु ! भयशोले ।
 भीरुशब्दाद्भुत इत्युह प्रत्ययं सम्बुद्धौ नदाहस्वः । धृतमवधान यथा सा भव
 अवहिता श्योन्वत्यर्थः । हे भूमीभुजो भूपाः । यूयश्च भीमभुवो भूम्या निरीक्षा-
 मीक्षणास्थां गुरोध हल इति स्त्रियामप्रत्यय । त्यजत, कुतः आलोकितामीक्षिता-
 मप्येतां भूमिं पुनरंशा पित्रतामास्थया पश्यतां वा युष्माक वत्सरकोटिभि-
 रनन्ताब्देरपि इच्छा दर्शनेच्छा नापगच्छांत अतो मद्वाच्यमवाहिताः धुणुतेत्यर्थः ॥

लोकेशेति ॥ यो वितनुरनङ्गो लोकेशकेशवशिवान् ब्रह्माविष्णुमहेशा-
 नपि शृङ्गारेण शृङ्गाररसेन सान्तरः सावकाशो विरलो भूषो गाढ आन्तरः
 अभ्यन्तरः शान्तभावः शान्तरसो येषां तान् रागजर्जरितवैराग्यांश्चकार पञ्चानां
 सद्गुणैः पञ्चकं 'सङ्कषायाः सहायदुग्मप्रार्थयन्नेषु' इति कन्प्रत्ययः । तेनैवैषां पञ्चकेन
 जगतां पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि सङ्क्षोभयन् ध्याकृतयन् स वितनुरनङ्गो वां
 युष्माकं मुद वितनुतां वितनुरनु विभक्तिविभक्तिनो भयवतः कामदेवस्य प्रसादः
 कस्य न श्याप्य इति भावः ॥ २५ ॥

पुष्पेपुणा ध्रुवममूनिपुवर्षजप्त-
हुङ्कारमन्त्रबलभस्मितशान्तिशक्तीन् ।
शृङ्गारसर्गसिक्कद्व्यणुकोदरि ! त्वं
द्वीपाधिपान्नयनयोर्नय गोचरत्वम् ॥ २६ ॥

स्वादूदके जलनिधौ सवनेन सार्धं
भव्या भवन्तु तव वारिविहारलीलाः ।
द्वीपस्य तं पतिममुं भज पुष्करस्य
निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ! ॥ २७ ॥

सावर्तभावभवदद्भुतनाभिकूपे !
स्वर्भौममेतदुपवर्तनमात्मनैव ।

पुष्पेपुणेति ॥ रसोऽस्यास्तीति रासकम्, "अत इति ठनौ" इति
ठन् प्रत्ययः । द्वावणू कारणत्वेनास्य म्न् इति द्व्यणुकम् अणुद्वयारब्धद्रव्यं शैपिकः
कप्रत्ययः । शृङ्गारस्य सर्गे निर्माणे रमिक प्रवृत्तं यत् द्व्यणुकं तदेवोदरं यस्या-
स्तथाः सम्बुद्धिः । द्व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्यद्रव्यारम्भ इति तार्किकाः । शृङ्गार-
मयसर्वाङ्गीति भावः । त्वं पुष्पेपुणा ध्रुवं सलमिपुवर्षं वाणमोक्षकाले जप्तः
उच्चारितो यो हुङ्कारः कोपप्रयुक्तः स एव मन्त्रस्तस्य बलेन सामर्थ्येन भस्मिता
भस्मीकृता तत्करोतीति प्यन्तात्कर्मणि क्तः । सा शान्तिशक्तिः इन्द्रियनिग्रह-
सामर्थ्यं येषां तानमून् द्वीपाधिपान् नयनयोगोचरत्वं दृष्टिविषयत्व नय पर्येत्यर्थः ॥

स्वाद्विति ॥ हे निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ! उन्निरपद्यविजयसमर्थ-
नेत्रे । कमलायताक्षीत्यर्थः । ततः स्वादूदके जलनिधौ मधुरोदकसमुद्रे सवनेन
सवनाख्येन राज्ञा सार्धं भव्याः मनोहराः वारिविहारलीलाः जलकोडाबिनोदाः
भवन्तु । अत एव पुष्करस्य पुष्कराहस्य द्वीपस्य पतिं तममुं सवनं भज
शृणीष्व ॥ २७ ॥

सावर्तेति ॥ रोम्णामम्भसाद्य भ्रमः आवर्तः सावर्तभावेन सावर्तत्वेन
भ्रमद्भुतो विस्मयो यास्यन् स विप्रीयमाणो नाभिरेव रूपो यस्याः सा तस्याः

स्वाराज्यमर्जयसि न श्रियमेतदीया-

मेतद्गृहे परिगृहाण शचीविलासम् ॥ २८ ॥

देवः स्वयं वसति तत्र किल स्वयम्भू-

न्यम्रोधमण्डलतले हिमशीतले यः ।

स त्वां विलोक्य निजशिल्पमनन्यकल्पं

सर्वेषु कारुषु करोतु करेण दर्पम् ॥ २९ ॥

न्यम्रोधनादिव दिवः पतदातपादे-

न्यम्रोधमात्मभरधारमिवावरोहैः ।

सम्युद्धिः सावर्तत्यादि, कृते सावर्तत्व चित्रामिति भावः । एतस्य राज्ञः उपवर्तन देशः, 'नीतृञ्जनपदी देशविषयी तूपवर्तनम्' इत्यमरः । आत्मनैव भीमं भूमि- भव स्वः स्वर्गः एतदीया श्रियमैश्वर्यमेव स्वाराज्य स्वर्गराज्यं रोरीति रेफलोपे वृलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घः । नाजयतीति काङ्कः अर्जयस्येवेत्यर्थः । एतद्गृहे शचीविलासं शचीसाभाग्य परिगृहाण स्त्रीकुरु । एतद्गृहे स्वर्गः एत- द्राज्यमेव स्वाराज्यम् अयमेवेन्द्रस्त्वमंवेन्द्राणी भवेत रूपकालङ्कारः ॥ २८ ॥

देव इति ॥ तत्र पुष्करद्वीपे हिमवच्छीतले न्यम्रोधः वटवृक्षः,

'न्यम्रोधो बहुपादुटः' इत्यमरः । तस्य मण्डले मण्डलाकारे तले अधस्थले य- स्वयम्भूः ब्रह्मदेवः स्वयं साक्षाद्गमति किल खलु ? स देव ईषदसमाप्तमन्यदन्य- कल्पम् अन्यमदृश तत्र भवतीत्यनन्यकल्पम् अनन्यसाधारणम् ईषदसमाप्तौ कल्पप्रत्ययः । निजशिल्पं स्वनिर्माणं त्वां विलोक्य सर्वेषु कारुषु शिल्पेषु मध्ये करेण करकौशलेन दर्पं करोतु अहङ्करोतु इत्यर्थः । सद्युः कीर्तिकरं ते रूप- शिल्पमिति भावः ॥ २९ ॥

न्यम्रोधनादिति ॥ दिवोऽन्तरीक्षात्पततः आपतत आतपादेः आदि- पाध्वात् वदीदेध न्यम्भूय अधःस्थत्वा रोधनाभिवारणादिव न्यम्रोधं न्यम्रोध- शब्दकार्यमिन्दुत्प्रेक्षेयमुत्तारार्थं पश्यमानातपत्रत्वेऽप्रेक्षोपयोगिनी । वस्तुतस्तु

तं तस्य पाकिफलनीलदलद्युतिभ्यां

द्वीपस्य पश्य शिखिपत्रजमातपत्रम् ॥ ३० ॥

न श्वेततां चरतु वा भुवनेषु राज-

हंसस्य न प्रियतमा कथमस्य कीर्तिः ।

चित्रन्तु तद्विशदिमाद्वयमादिशन्ती

क्षीरश्च नाम्बु च मिथः पृथगातनोति ॥ ३१ ॥

न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः पचायन् हकारस्य धत्वनिपातनात्साधुः । न्यक् पूर्वा-
श्लोहतेः तथा अवरोहन्तीत्यवरोहा. अधोमुखाः शाखाः शिफाः । 'शाखा शिफा-
वरोहः स्यात्' इत्यमरः । तत्रैव श्वेततां भ्रमरः शाखाभारं धरतीति तद्वार-
मिव स्थितमित्युरप्रेक्षा धरतेः कर्मण्यग्रत्ययः । किञ्च पाक एषामस्तीति पाकिनां
पकानां फलानां नीलदलानां नीलपल्लवानाञ्च युतिभ्या रक्षद्यानकान्तिभ्यां
निमित्तेन तस्य द्वीपस्य पुष्करद्वीपस्य सम्बन्धि शिखिपत्रजं मयूरपिच्छोद्भवं
तन्प्रसिद्धमानपत्र तद्वन् स्थानमिति निमित्तगुणजातिस्वरूपोत्प्रेक्षाभ्यञ्जकप्रयोगा-
द्रम्या । अस्याश्च प्रथमोत्प्रेक्षयाऽत्रादिभावेन सजातीयसदृशः । द्वितीयया
सजातीयसदृष्टिः । वदन्नुक्षमिति शेषः । पश्य, एतद्राजवरणादेवविधोऽन्त-
दर्शनोत्सवलाभो भविष्यतीति भावः ॥ ३० ॥

नेति ॥ राजहंसस्य राजप्रेष्ठस्य कलहसस्य च । 'राजहंसो नृपप्रेष्ठे
कादम्बकलहसयो.' इति विश्वः । अस्य सवनस्य राज्ञः प्रियतमा द्रष्टव्या
तत्कान्ता वरदा च कीर्तिः कथं न श्वेततां न धवलीभवतु श्वेतावर्ण इति
युतादी पठ्यते । तस्माद्भेद् । भुवनेषु लोकेषु सलिलेषु च, 'भुवनं सलिले लोके'
इति विश्वः । कथं वा न चरतु किन्तु विशदिमाद्वयमावस्थाद्वैतम् आदिशन्ती
आपादयन्ती । क्षीरं चाम्बु च मिथोऽन्योन्यं पृथग्विभक्तं नातनोतीति चतुर्ध्र
हृष्टानां क्षीरनीरविनेकस्य जनिधर्मत्वात्तदभावो विरुद्ध इति भावः । स
चादिवेद्यो धावत्यगुणतो न स्वरूप इति विरोधसमाधानाद्विरोधाभावोऽलङ्कारः ।
तथा विशदिमाद्वयमादिशन्तीत्यनेन सामान्यालङ्कारः । सामान्यं गुणसाम्येन

शूरेऽपि सूरिपरिपत्प्रथमार्षितेऽपि

शृङ्गारभङ्गिमधुरेऽपि कलाकरेऽपि ।

तस्मिन्नवद्यमियमाप तदेव नाम

यत्कोमलं न किल तस्य नलेति नाम ॥ ३२ ॥

भ्रूवल्लिकिञ्चननिकुञ्चितमिङ्गितं सा

लिङ्गं चकार तदनादरणस्य विज्ञा ।

राज्ञोऽपि तस्य तदलाभजतापवद्धि-

चिह्नीयभूव मलिनच्छविभूमधूमः ॥ ३३ ॥

यत्र वस्त्वन्तरं कता इति लक्षणात् । तस्य विशेषणगत्या क्षीरनीराविवेकहेतु-
त्वात् पदार्थहेतुक काम्यलिङ्गं पूर्वापे च शैत्यभुवनचारित्वराजहंसप्रियतमात्वाह्वय-
श्लिष्टाश्लिष्टप्रस्तुतक्षीरितिविशेषणसाम्यादप्रस्तुतराजहंशीप्रतीतेः श्लेषसङ्घर्षसमाप्तो-
क्तिरित्येतैत्रिभिः सहाङ्गाङ्गिभावेन पूर्वोक्तस्य विरोधाभासस्य सशरः ॥ ३१ ॥

शूरेऽपीति ॥ इयं दमयन्ती शूरे वीरेऽपि सूरिपरिपत्सु विद्वत्समासु
प्रथमार्षिते अप्रपूज्येऽपि शृङ्गारभङ्गिमधुरे शृङ्गारविलासकान्तेऽपि कलाकरे
मकलवियानिदानेऽपि तस्मिन् उवनाह्वये राङ्गि कोमल कर्णामृत नलेति नाम
नामधेयं तस्य न किल नास्ति हीति यत् तत्रलनामराहित्यमेव अवद्य दूषण
आप नाम जगद् सात्वत्यर्थः । अनलत्वातिरिक्तमहाबिकारण किञ्चिदपि
नाभूदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भ्रूवल्लीति ॥ विशेषेण जानातीति विज्ञा अभिज्ञा, इयुपभङ्गाप्रीक्तिरः
क. । सा दमयन्ती भ्रूवत्याः किञ्चन किञ्चिद्विचित्रं किञ्चनेति किञ्चिदर्थेऽप्यय
तस्य विशेषणसमासः । तदेवेति चेदिति तस्मिन् उवने अनादरणस्य लिङ्ग-
वच्छर भूनिक्षेपनेनेव तदनादर सूचितवतीत्यर्थः । तस्य राज्ञोऽपि मन्त्रिनच्छवि-
भूमौ वैषम्यभूदस्व म एव भूमद्यस्याः दमयन्त्याः अलाभेन जातभ्रमः तस्य
तापवद्धेः गन्तापामेयिहीकभूव अनुमापकं जातमित्यर्थः । अत एवानुमानानुहारः ।

राजान्तराभिमुखमिन्दुमुखीमथैनां

जन्या जना हृदयवेदितयैव निन्युः ।

अन्यानपेक्षितविधौ न खलु प्रधान-

वाचां भवत्यवसरः सति भव्यभृत्ये ॥ ३४ ॥

ऊचे पुनर्भगवती नृपमन्यमस्यै

निर्दिश्य दृश्यतमतावमताभिनेयम् ।

आलोक्यतामयमये ! कुलशीलशाली

शालीनतानतमुदस्य निजास्यविम्बम् ॥ ३५ ॥

साध्यसाधननिर्देशोऽनुमानमिति लक्षणात् । किं त्विह धूमाग्न्यो रूपकलब्धात्म-
कयोरलङ्कारगर्भाकारेण विच्छित्तिविशेषाश्रयणात्कर्तानुमानाद्भेदः ॥ ३३ ॥

राजान्तरेति ॥ अथ जन्या जनाः भृत्यजनाः । जन्यशब्दो व्याख्यातः ।
हृदयवेदितया चित्तज्ञतयैव प्रेरणां विनैवेत्यर्थः । इन्दुमुखीमिनां भैमीम् अन्यो-
राजा राजान्तरं, मुष्मुपेति समासः* । तस्याभिमुखं यथा तथा निन्युः ।
स्वामिप्रेरणां विना कथं निन्युरत आह—अन्यानपेक्षितोऽनपेक्षितान्यः स्वाम्या-
देशनिरपेक्ष इत्यर्थः । बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्घपयोरुपसङ्घपानादन्यशब्दस्य पूर्व-
निपातः । स विधिः कार्यं तस्मिन् स्वतः स्वामिकार्यसाधनसमर्थे भव्ये अकपटे
भृत्ये कर्मकरे सति प्रधानवाचां स्वाम्यादेशानामवसरो न भवति नास्ति रास्त्व-
ल्लभान्तरन्यासः ॥ ३४ ॥

ऊच इति ॥ भगवती भारती पुनः भूय. दृश्यतमतया दर्शनीयतम-
त्वेन सौन्दर्यातिशयेन अवमताववर्धारिती आभिनेयी अभिनी येन तमन्यं नृप-
मस्यै भैम्यैर्निर्दिश्य हस्तेन प्रदर्श्य भवे ! भैमि । कुलेन शालेन सद्गुणेन च
शालत इति तच्छाली अयं नृपः शालीनतया अपाठेन नतमास्यविम्बमुदस्यो-
प्रमप्य आलोक्यतामित्यूचे उच्यते नृपः कर्तारि लिटि तच् । स शालाप्रवेश-
मर्हति लब्धयेत्यर्थे शालीनकौपीने अपृष्टाकार्ययोरिति सप्रत्ययान्तो निपातः ॥ ३५ ॥

* इदं चिन्त्यम् । मयूरभ्यसकादित्वादस्य साधुर्वामित्यपरे ।

एतत्पुरःपठदपश्रमवन्दिदृन्द- ... ..

वाग्दम्बरैरनवकाशतराम्बरेऽस्मिन् । ...

उत्पत्तुमस्ति पदमेव न मत्पदाना-

मर्थोऽपि नार्थपुनरुक्तिषु पातुकानाम् ॥ ३६ ॥

नन्वत्र ह्य इति विश्रुतनाम्नि शाक-

द्वीपप्रशासिनि सुधीषु सुधीभवन्त्याः ।

एतद्भुजाविरुद्वन्दिजयानयापि

किं रागि राजनि गिराजनि नान्तरन्ते ॥ ३६ ॥

शाकः शुक्च्छदसमच्छविपत्रमाल-

भारी हरिष्यति तरुस्तव तत्र चित्तम् ।

पतदिति ॥ एतस्य पुरोऽपे पठतामपधमाणा वन्दिनां वृन्दस्य वाग्दम्बरैः वागाटोपैरनवकाशतरे अत्यन्तनिरवकाशे अस्मिन्म्वरे अन्तरिक्षे मत्पदाना मद्वाक्यानां 'पदं शब्दे च वाक्ये च' इति विश्वः । उत्पत्तुमेव पद-मवकाशो नास्तीत्यतिशयोक्तिः । आकाशगुणः शब्द इति तात्त्विकाः । किञ्च कथञ्चिदुत्पत्तौ अपि अर्थपुनरुक्तिषु पातुकानां पतता वन्दिवाक्यैः पुनरुक्तार्थानामित्यर्थः । लपपतेत्यादिना उक्ञप्रत्ययः । मत्पदानामर्थ- प्रयोजनमेव नास्ति गतार्थत्वादिति भावः ॥ ३६ ॥

नन्विति ॥ ननु भैमि ! अत्रास्मिन् ह्य इति विश्रुतनाम्नि प्रख्यात-नामधेये शाकद्वीप प्रशास्तीति तत्रशासिनि तस्त्वाभिनि राजनि विपये सुधीषु विद्वत्सु सुधीभवन्त्या विदुषीभवन्त्यास्ते तवान्तरमन्तरङ्गम् अनया धूममाणया एतस्य भुजाविरुद्वन्दिभ्यो बाहुप्रशस्तिस्त्रोन्म्य जाता तज्जातया गिराप रागि रागवत् नाजनि नाजनिष्ट किमिति प्रश्नः । जनेः कर्तारि लुडि दीपजनेत्यादिना विकृत्याभिणप्रत्ययः । "विणो लुक्" इति तस्य लुक् ॥ ३७ ॥

शाक इति ॥ तत्र शाकद्वीपे शुक्च्छदसमच्छवीनां कीरपक्षसदृश-कान्तीना पत्राणा मालां पङ्क्तिं विभर्तीति तन्मालभारि, "श्टकेपीकामालानां

यत्पल्लवौघपरिरम्भविजृम्भितेन

ख्याताज्जगत्सु हरितो हरितः स्फुरन्ति ॥ ३८ ॥

स्पर्शेन तत्र किल तत्तरुपत्रजन्मा

यन्मारुतः कमपि सम्मदमाददाति ।

क्रीतूहलं तदनुभूय विधेहि भूयः

श्रद्धां पराशरपुराणकथान्तरेऽपि ॥ ३९ ॥

चित्ततूलभारिषु” इति हस्तः । शाकस्तम्भः शाकवृक्षः, ‘शाकवर्बरवर्धका’ इत्यमरः । तत्र चित्त हरिष्यति हरितो दिशो यस्य शाकतरोः पल्लवौघानां पल्लवराशीनां परिरम्भविजृम्भणेन व्याप्तिमहिम्ना हरितः हरिद्वर्णाः, ‘हरितो नृगे ना कनके क्लीव दिशि स्त्री हरिते त्रिषु’ इति शाब्दिकमण्डने, जगत्सु ख्याताः हरित इत्याख्याताः स्फुरन्ति प्रधन्ते । अत्र दिक्षु हरिच्छन्दप्रवृत्ते-र्हरिद्वर्णनिमित्तायाः शाकतरुपल्लवछायाच्छुरणनिमित्तत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धो-क्तस्तद्रूपातिशयोक्तिः । तथा च तस्य तरोस्तादृग्विस्तारो व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३८ ॥

स्पर्शेनेति ॥ तत्र द्वीपे किल तस्य तरोः पत्रेभ्यो जन्म यस्य तजन्मा मारुतः स्पर्शेन स्पर्शमात्रेण कमप्यवाच्यं सम्मदमानन्दमाददातीति यत् तदानन्ददानरूपं क्रीतूहलं विनोदम्, ‘क्रीतूहलं विनोदः स्यात् कुतुक्य कुतूहलम्’ इति हलायुधः । भूयः पुनरपि पराशरपुराणे विष्णुपुराणे यत्कथान्तरमन्या कथा तत्र श्रद्धां विधेहि विश्वासं कुरु तत्रैव सकलभूगोलवृत्तान्तकथनादेकदेश-संवादेन तदुक्तकथान्तराणामपि विश्वसनीयत्वादिति भावः । अत्र विष्णुपुराण-वाक्यम्—‘शाकस्तत्र महावृक्षः सिद्धगन्धर्वसेवितः । यत् पत्रवातसस्पर्शा-दाडादो जायते परः’ इति ॥ ३९ ॥

क्षीरार्णवस्तव कटाक्षरुचिच्छटानो-

मध्येतु तत्र विकटायितमायताक्षि ! ।

वेलावनीवनततिप्रतिबिम्बचुन्वी

किर्मरितोर्मिचयचारिमचापलाभ्याम् ॥ ४० ॥

* कल्लोलजालचलनोपनतेन पीवा

जीवातुनानवरतेन पयोरसेन ।

क्षीरेति ॥ हे आयताक्षि ! तत्र शाकद्वीपे क्षीरार्णवस्तव कटाक्षरुचि-
च्छटाना कटाक्षकान्तिजालाना वृन्दं जालं चक्रवाल, 'जालकं पेटकं छटा'
इति वैजयन्ती । विकटायित विकटभावं विलसितमित्यर्थः । विकटशब्दाद्भोहि-
तादिक्यङ्गन्ताद्भावे षः । लोहितादिराकृतिगणः । वेलावनी कूलरेखा, 'वेला
कूलेऽपि वारिधेः' इति शाश्वतः । तत्र या वनततिर्वनपङ्क्तिस्तस्याः यत् प्रतिबिम्ब
तत् चुम्बति स्पृशतीति तच्चुम्बी तद्भाक् । अत एव किर्मरितः कर्तुरितः
'चित्त किर्मरकल्माषशबलैताश्च कर्तुरा' इत्यमरः । तस्योर्मिचयस्य तरङ्गपङ्के-
चारिमा चारुता, पृथ्वादित्वादिमनिचि टेरिति टिलोप । चापल चाद्यत्यं युवा-
दित्वादणप्रत्ययः । ताभ्यां स्मारकाभ्याम् अध्येतु स्मरतु । इक् स्मरण इत्यस्मा-
ल्लोटि शेषत्वविवक्षायामेवाधीगर्धेत्यादिना षष्ठीविधानात्तदभावे कर्मणि द्वितीया ।
अत्र किर्मरितोर्मिचयस्य सितासितत्वसादृश्यात् तद्विलासस्य कटाक्षविलसित-
स्मारकत्वात्तया स्मरणालङ्कारः ॥ ४० ॥

कल्लोलेति ॥ कल्लोलजालस्य तरङ्गसमूहस्य चलनात् उपनतेन प्राप्तेन
जीवातुनोजीवकेन अनवरतेनाऽविच्छिन्नेन पयोरसेन क्षीरास्त्रादेन पीवा पीवरः,
'पीनपीनी तु स्थूलपीवरे' इत्यमरः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति पीडः

* यद्यप्ययमुत्तरार्धे श्लोको जीवातुभ्याश्चानुपलम्भात् परित्यक्तः केषुचिन्न्येषु
तथापि मद्रपुरस्वराजकीयप्रन्थालयगते गोश्रीपुरराजकीयतृप्पुणितुरप्रन्थालयगते
च प्रन्थे तदुपलम्भादस्माभिरिदं प्रकाशयते ।

अस्मिन्नखण्डपरिमण्डलितोरुमूर्ति-
रध्यास्यते मधुभिदा भुजगाधिराजः ॥ ४१ ॥

त्वद्रूपसम्पदवलोकनजातशङ्का
पादाब्जयोरिह कराङ्गुलिलालनेन ।
भूयाश्चिराय कमला कलितावधाना
निद्रानुबन्धमनुरोधयितुं धवस्य ॥ ४२ ॥

बालातपैः कृतकगौरिकतां कृता द्वि-
स्तत्रोदयाचलशिलाः परिशीलयन्तु ।
त्वद्विभ्रमभ्रमणजश्रमवारिधारि
पादाङ्गुलीगलितया नखलाक्षयापि ॥ ४३ ॥

कनिष् । स प्रसिद्धो भुजगाधिराजः शेषः अस्मिन् क्षीरणवे अखण्डमनूनं यथा
तथा परिमण्डलिता कुण्डलिता उठमूर्तिः महाकायो यस्य न सन् मधुभिदा
हरिणा अप्यास्यतेऽधिष्ठीयते ॥ ४१ ॥

त्वदिति ॥ किञ्च इहास क्षीरोदे कमला लक्ष्मीः त्वद्रूपसम्पदवलोकना-
ज्जातशङ्का तव सौन्दर्ये दृष्ट्वा मयः स्वभर्तारं शङ्कितचापला सतीत्यर्थः । धवस्य
स्वप्रियस्य हरेः पादाब्जयो मृदूनां कराङ्गुलीनां लालनेन चालनेन करप्रेण
संवाहनव्यापारेणेत्यर्थः । निद्रानुबन्धं निद्रानुवृत्तिमनुरोधयितुमनुवर्तयितुं त्वदर्शनं
प्रतिबन्धाय निद्रासक्तमेव कर्तुमन्यर्थः । चिराय बहुकालं कलितावधाना
अवहिता भूयान् । अन्यथा चञ्चलचित्ताः पुमांसो न विश्वसनीया इति भावः ॥

बालातपैरिति ॥ तत्र शाकट्टीपे उदयाचलशिलाः बालातपैः तथा
त्वद्विभ्रमभ्रमणेन तव लीलाविहारेण जात तन्न भ्रमवारि स्वप्नाभ्यु तद्धारिणीभ्यः
पादाङ्गुलीभ्यः गलितया मृतया नखलाक्षयाऽपि शिर्विवारं कृतां द्विगुणीकृता-
मित्यर्थः । क्लियाभ्याऽऽस्तगणने शिर्विवनुर्भ्यः भुन् । कृतकानि कृतिमाणि यानि
गौरिकानि धानुविद्येपान्तां परिशीलयन्तु अनुभवन्तु तथाभूताः सन्वित्यर्थः ॥

नृणां करम्बितमुदामुदयन्मृगाङ्क-

शङ्कां सृजत्वनघजङ्घि ! परिभ्रमन्त्याः ।

तत्रोदयाद्रिशिखरे तव दृश्यमास्यं

काश्मीरसम्भवसमारचनाभिरामम् ॥ ४४ ॥

एतेन ते विरहपावकमेत्य तावत्

कामं स्वनाम कलितान्वयमन्वभावि ।

अङ्गीकरोषि यदि तत्तय नन्दनाथै-

र्लब्धान्वयं स्वमपि नन्वयमात्तनोतु ॥ ४५ ॥

लक्ष्मीलतासमवलम्बमुजद्रुमेऽपि

वाग्देवतायतनमश्रुमुखाभ्युजेऽपि ।

नृणामिति ॥ हे अनघजङ्घि अनवद्यजङ्घे ! नासिकोदरेत्वादिना विकल्पेन हीप्रत्ययः । तत्र द्वीपे उदयाद्रिशिखरे परिभ्रमन्त्याः विहरन्त्यास्तव काश्मीरसम्भवसमारचनेन ऋद्रुमानुलेपनेन अभिराममत एव दृश्यं दृशनीय ऋद्रुपभावास्तल्पिनृतेरिति वयम् । तयास्यं (कर्तुं) करम्बितमुदां सम्मिलितानन्दानां नृणां पुतां नृचेति विकल्पार्थः । उदयन्मृगाङ्कङ्कामुदीयमानचन्द्रसन्देह भ्रान्ति वा नृजतु करोतु । अलङ्कारोऽपि सन्देहभ्रान्तिमतोरन्यतरोऽस्तु ॥

एतेनेति ॥ ननु भैमि ! एतेन ह्यव्याहयेन राज्ञा ते तव विरहपावकमेत्य वियोगामि प्राप्य ह्य स्वकीय नाम ह्यव्याहारात् काम प्रकाम कलितान्वय गृहीतमन्वय घटन्वभावि अनुभूतम् । अर्था हुतत्वादय ह्यव्याहारात् सार्थाऽत्रनीत्यर्थः । इत्यमनुरक्तं त नृपमङ्गीकरोषि यदि तदाय नृपः स्वमात्मानमपि तव नन्दनाथैः स्वप्युत्पादितपुत्रपौत्रादिभिर्लब्धान्वयं सन्पवद्यप्रतिष्टमात्तनोतु धर्मप्रज्ञासम्पत्त्यर्थं वातात्परिषहस्येति भावः ॥ ४५ ॥

लक्ष्मीलतेति ॥ लक्ष्मीरेव नृणां तस्या समवतम्बः आधारभूतः भुज एव इमो वन्द्य तस्मिन्पि भुजात्रितसम्बन्धपरित्यक्तः । तथा वाग्देवतायाः

सामुत्र दूषणमजीगणदेकमेव

नार्थी बभूव मघवा यदमुष्य देवः ॥ ४६ ॥

लक्ष्मीविलासवसतेः सुमनःसु मुख्या

दस्माद्विकृष्य भुवि लब्धगुणप्रसिद्धिम् ।

स्थानान्तरं तदनु निन्युरिमां विमान-

वाहाः पुनः सुरभितामिव गन्धवाहाः ॥ ४७ ॥

भूयस्ततो निखिलवाङ्मयदेवता सा

हेमोपमेयतनुभासमभाषतैनाम् ।

एनं स्वबाहुबहुवारनिवारितारिं

चित्ते कुरुष्व कुरुविन्दसकान्तिदन्ति ! ॥ ४८ ॥

सरस्वत्या आयतनं स्थान मञ्जु मनोमं मुखाम्बुज यस्य तस्मिन्प्रपि लक्ष्मी-
सरस्वत्योरेकाधिकरणेऽपीत्यर्थः । अनुत्र अमुष्मिन् हृष्ये राक्षि सा भैमी एकमेव
दूषणमजीगणत्रणयामास गणेशो चदि, ईश गण इत्यन्यासस्वेकारः । किं तद्दूषण
तदाह अमुष्य हृष्यस्य देवो मघवा महेन्द्रः अर्था याचिता न बभूवेति यत्
नत्स्य तु सोऽर्था यद्व्यं यथाचे तत्कथमनलमेनं शृणीतेति भावः ॥ ४६ ॥

लक्ष्मीविलासेति ॥ तदनु तत्परिहारानन्तरं विमानवाहाः भुवि
लोके लब्धा गुणेन शीन्दर्यादिना, अन्यत्र प्राणतर्पणेन च प्रसिद्धिर्वया तां इमां
दमयन्तीं गन्धवाहा वायवः सुरभितां सौरभसम्पदमिव, लक्ष्म्याः सम्पदः
अन्यत्र पद्यायाः विलासवसतेर्लालाटहात् सुमनःसु विद्मसु अन्यत्र पुष्पेषु
सुखादस्मान्नुपात्पद्याष विहृष्यापनीय पुनः स्थानान्तरं राजान्तरम् अन्यत्र
पुष्पान्तरं निन्युः ॥ ४७ ॥

भूय इति ॥ ततोऽनन्तरं भूयः पुनरपि निखिलवाङ्मयदेवता सकल-
वागपिदेवता सा सरस्वती हेमोपमेया तनुभाः शरीरकान्तिः दस्याः ताम्

द्वीपस्य पश्य दयितं द्युतिमन्तमेतं . . . . .

क्रीश्वस्य चञ्चलदृगञ्चलविभ्रमेण ।

यन्मण्डले स किल मण्डलसन्निवेशः . . . . .

पूरञ्चकास्ति दधिमण्डपयःपयोधेः ॥ ४९ ॥

तत्राद्रिरस्ति भवदङ्घ्रिविहारयाची

क्रीश्वः स्फुरिष्यति गुणानिव यस्त्वदीयान् ।

हंसावलीकलकलप्रतिनादवाग्भिः . . . . .

स्कन्देपुवृन्दविवरैर्विवरीतुकामः ॥ ५० ॥

एनां दमयन्तीमभापत—हे कुरुविन्दसकान्तिदन्ति ! पद्मरागसदृशदक्षणे ! नासिकोदरेत्यादिना विकल्पादीकारः । 'कुरुविन्दः पद्मरागः' इति विश्वः । सकान्तीत्यत्र समानस्य सभावधिन्यः । स्वभाहुना बहुवारं निवारितारिं बहुशो निर्जितशत्रुमेव राजानं चित्ते कुरुष्व अनुमन्यस्वेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

द्वीपस्येति ॥ द्युतिमन्तं नाम एतं क्रीश्वस्य क्रीशाह्यस्य द्वीपस्य दयितम् अधिपतिं चञ्चलस्य तरलस्य दृगञ्चलस्य कटाक्षस्य विभ्रमेण विलासेन पश्य. यन्मण्डले यद्देशे स प्रसिद्धो मण्डलसन्निवेशो वर्तुलसंस्थानः पाण्डुः पाण्डुवर्णः दामो मण्ड मस्तु, 'मण्डं दधिभवं मस्तु' इत्यमरः । तस्य पयोधेः समुद्रस्य पूरो राशिश्चकास्ति किलेत्यनिष्ठे ॥ ४९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र क्रीश्वद्वीपे भवत्याः अङ्घ्रिविहारयाची त्वचरणक्रीडा-विलासार्थां क्रोशो नामाद्रिरस्ति योऽद्रिः हंसावलीकलकलानां प्रतिनादा एव याचो वचनानि येषां तैः स्कन्दस्य कुमारस्वेपुवृन्दानां विवरैस्तरैव मुञ्जरित्वर्थः । त्वदीयान् गुणान्विवरीतुकामो व्याख्यातुकाम इव स्फुरिष्यति प्रकाशयते; स्फुरतेः कुटादित्वाहुणाभावः ॥ ५० ॥

वैदर्भि ! दर्भदलपूजनयापि यस्य
 गर्भे जनः पुनरुदेति न जातु मातुः ।
 तस्यार्चनां रचय तत्र मृगाङ्गमौले-
 स्तन्मात्रदैवतजनाभिजनः स देशः ॥ ५१ ॥

चूडाम्रचुम्बिमिहिरोदयशैलशील-
 स्तेनाः स्तनन्धयमुधाकरशेखरस्य ।
 तस्मिन् सुवर्णरसरूपणरन्यहर्म्य-
 भ्रूद्दटा घटय हेमघटावतंसाः ॥ ५२ ॥

वैदर्भीति ॥ हे वैदर्भि ! यस्य देवस्य दर्भदलैः कुचपत्रैः पूजनयापि
 किमुत कमलदलादिपूजनयेति भावः । जनो जन्तुर्जातु कदापि पुनर्मातुर्गर्भे-
 नोदेति न जायते तत्पूजनस्य मुष्टिरेव फलमित्यर्थः । तत्र तस्य मृगाङ्गमौले-
 रीश्वरस्य अर्चनां रचय पूजां कुरु । तथा हि स देशः तन्मात्र स एवैको देवत
 देशां तेषां जनानाम् अभिजायन्ते अस्मिन्नभिजनो जन्मभूमिरित्यर्थान्तर-
 न्यायः । ह्यनातः कुलेऽप्यभिजनो 'जन्मभूम्यां कुलध्वजः' इति विश्वः ।
 तत्रत्याः सर्वे तदेकशरणास्तत्सेवयोत्पप्रतत्वज्ञानां मुच्यन्त इति भावः ॥ ५१ ॥

चूडाप्रति ॥ हे वैदर्भि ! तस्मिन् देशे स्तनन्धयतीति स्तनन्धयः ।
 "नासिक्तास्तनयोष्मापिद्योः" इति सप्तप्रत्यये मुनागमः । स्तनन्धयमुधाकरशेख-
 रस्य कालेन्दुशेखरस्य शम्भोः चूडाम्रचुम्बिमिहिरस्य शिखराप्रलम्बसूक्ष्म उदय-
 शैलस्य उदयश्रेः शीलं मस्थानं तस्य स्तेनास्तत्परशीरित्यर्थः । हेनपटावतंसा
 उपरिस्थापितकनककलशा इत्यर्थः । सुवर्णरसरूपणेन हेमश्वररूपेण रम्यंनि
 हर्म्यभेदे भूतः पर्वताद्येषां पटाः पट्टीपटय निर्माणय कनककलशांस्थितानेक-
 सीबर्णशशादनिराभेन तं भगवन्तमिन्दुशेखर भवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तस्मिन्मलिम्लुच इव स्मरकेलिजन्म-

धर्मोदविन्दुमयमौक्तिकमण्डनं ते ।

जालैर्मिलन्दधिमहोदधिपूरलोल-

कङ्गोलचामरमरुत्तरुणि ! च्छिनत्तु ॥ ५३ ॥

एतद्यशो नवनवं खलु हंसवेशं

वेशन्तसन्तरणदूरगमक्रमेण ।

अभ्यासमर्जयति सन्तरितुं समुद्रान्

गन्तुश्च निःश्रममितः सकलान् दिगन्तान् ॥ ५४ ॥

तस्मिन्निति ॥ हे तशणि ! तस्मिन् शीपे दधिमहोदधेः पूरे लोलाः कङ्गोला एव चामराणि तेषां मरुत् मलिम्लुचधोर इव, 'पाटचरमलिम्लुचो' इत्यमरः । जालैर्गवाक्षरन्ध्रैर्मिलन्तधरन् ते तव स्मरकेल्या जन्म यस्य तद्धर्मोदविन्दुमयं खेदोदकविन्दुरूप, मन्थीदनेत्यादिना उदकस्य विकल्पादुदादेशः । मौक्तिकमण्डन मुक्ताभरणं, स्वाधं ठक् । मौक्तिकमिति विनयादि पाठादिति वामनः । छिनत्तु छित्वा हरतु चौरा हि केनचिच्छिद्येण प्रविश्य हारादिक छित्वादाय पलायन्ते । अत्र खेदविन्दुषु मौक्तिकत्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः । तेन मलिम्लुच इत्युमायाः सङ्करः ॥ ५३ ॥

एतदिति ॥ नवनवं नवप्रकार, "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्भावः । हसरोव वेशः सर्वत्र प्रवेशाभ्यापारो यस्य तत् एतस्य राज्ञो यशः वेशन्तसन्तरण पत्वलतरण, 'वेशन्तः पत्वलबाल्यसरः' इत्यमरः । दूरगमो दूरगमन, "प्रहृ-
हृधनिधिगमथ" इति अप्प्रत्ययः । तयोः क्रमेण रीत्या हसवदेव इतोऽस्मा-
देशान् नि भ्रम तथा तथा समुद्रान् सन्तरितुं सकलान् दिगन्तान् गन्तुं चान्यास-
मर्जयति गन्तुं करोति किमित्यर्थः । त्रिज्ञासाया खलुशब्दः । तेन पुनः पुनरेव-
मभ्यस्यति किन् । अन्यथा कथमस्य सकललोकलङ्घित्वमित्युत्प्रेक्षा गम्यते ॥५४

तस्मिन् गुणैरपि भृते गणनादरिद्रै-

स्तन्वी न सा हृदयबन्धमवाप भूपे ।

दैवे निरुन्धति निबन्धनतां वहन्ति

हन्त प्रयासपरुषाणि न पौरुषाणि ॥ ५५ ॥

ते निन्वियरे नृपतिमन्यमिमाममुष्मा-

दंसावतंसशिविकांशभृतः पुमांसः ।

रत्नाकरादिव तुपारमयूखलेखां

लेखानुजीविपुरुषा गिरिशोत्तमाङ्गम् ॥ ५६ ॥

एकैकमुद्रतगुणं धुतदूपणञ्च

हित्वान्यमन्यमुपगत्य परित्यजन्तीम् ।

तस्मिन्निति ॥ तन्वी कृशाङ्गी । “वेतो गुणवचनात्” इति विकल्पात्
 डीप् । सा भैमी गणनादरिद्रैः सहृष्याश्चरसहृषिगुणैर्भृते पूर्णैऽपि तस्मिन्
 द्युतिमदाक्ष्ये राक्षि हृदयबन्धं मनःसङ्गं नावाप । तथा हि दैवे दिष्टे निरुन्धति
 प्रतिपन्नति सति प्रयासेन दुःखबाहुल्येन परुषाणि दुष्कराणि पौरुषाणि पुरुष-
 काराः । युवादित्वादणप्रत्ययः । निबन्धनतां कार्यहेतुत्व न वहन्ति इत्यर्थान्तर-
 न्यासः । हन्तेति खेदे ॥ ५५ ॥

त इति ॥ ते प्रकृताः अंसावतंसस्य भुजाशरोभूषणस्य शिविकाया
 अंशभृतः एकदेशधारिणः पुमांसः इमां भैमी लेखानुजीविपुरुषाः देवानुचरजनाः
 ‘लेखा अदितिनन्दना’ इत्यमरः । तुपारमयूखलेखां चन्द्रेणां रत्नाकरादजाकरं
 विहाय गिरिशोत्तमाङ्गं शिवशिर इव अमुष्मादमु नृपं विहाय, त्यज्योपे पञ्चमी ।
 अन्यं नृपतिं निन्वियरे प्रापयामासुः । मित्वादात्मनेपदम् ॥ ५६ ॥

एकैकमिति ॥ जगद्विरचितपादपद्या जगद्व्या सरसती उद्रतगुणं
 गुणान्यं धुतदूपण निर्दोषञ्च एकैकमेकमेक नृपं, यीष्वायां द्विर्भाषः । एकं

एतां जगाद् जगदर्चितपादपद्मा

पद्मामिवाच्युतभुजान्तरविच्युतांसाम् ॥ ५७ ॥

ईशः कुशेशयसनाभिश्ये ! कुशेन

द्वीपस्य लाञ्छिततनोर्यदि बाञ्छितस्ते ।

ज्योतिष्मता सममनेन वनीघनासु

तत्त्वं विनोदय घृतोदतटीषु चेतः ॥ ५८ ॥

वातोर्मिलोलनचलद्दलमण्डलाम-

भिन्नाभ्रमण्डलगलज्जलजातसेकः ।

स्तम्भः कुशस्य भविताम्बरचुम्बिचूड-

ध्रित्राय तत्र तव नेत्रनिपीयमानः ॥ ५९ ॥

बहुमीहिवदिति बहुमीहिवद्रावात् सुपो लृक् । हित्वा अन्यमर्घ्यं नृपतिं पूर्ववत्
द्विर्भावः । उपमय्य परिव्रजन्ती तमपि परिहरन्तीम् अच्युतस्य विष्णोर्भुजा-
न्तराद्विच्युतांसां पद्मा साक्षाद्दस्नीमिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा एतां भेमी जगाद् ॥

ईश इति ॥ हे कुशेशयसनाभिश्ये ! कमलसदृशकरे ! 'पद्मशायः
शयः पाणिः' इत्यमरः । कुशेन दर्मस्तम्भेन लाञ्छिततनोर्द्विदितस्वभावस्य
द्वीपस्य कुशद्वीपस्य ईशः स्वामी ते तव बाञ्छितः इद्ये यदि तर्थाहं त्वं ज्योति-
ष्मता ज्योतिष्मप्रामकेनानेन कुशद्वीपेभरेण समं सह वनीभिर्घनानु वनसान्द्रासु
घृतमुदकं यस्य नः घृतोदो घृतसमुद्रः उदकस्योदः सद्भावामित्युदाहरः । तस्य
तटीषु तीरेषु चेतधित विनोदय विनोद कारय । विपूर्वान्नुदतेर्भ्यन्तादिनोद-
घन्दाद्वा तत्करोतीति न्यन्ताघोर्दृटि सिप् ॥ ५८ ॥

घातेति ॥ तत्र कुशद्वीपे अम्बरपुम्बेनी चूडा यस्य सोऽब्रह्मपाप
इत्यर्थः । अत एव वातस्य वायोर्स्निपा तदभ्रमण्डला लोभनेन कम्बनेन चतद्वि-
दम्बेः पद्मरेव मण्डलाभिः रात्रिर्मिमादभ्रमण्डलान्मेपनमण्डलाद्वातनिः कर्वाद्भ्रमेतः

पाथोधिमन्थसमयोत्थितसिन्धुपुत्री-

पत्पङ्कजार्पणपवित्रशिलासु तत्र ।

पत्या सहावह विहारमर्यैर्विलासै-

रानन्दमिन्दुमुखि ! मन्दरकन्दरासु ॥ ६० ॥

आरोहणाय तव सज्ज इवास्ति तत्र

सोपानशोभिवपुरश्मवल्लिच्छटाभिः ।

भोगीन्द्रवेष्टशतघृष्टिकृताभिरब्धि-

धुब्धाचलः कनककेतकगोत्रगात्रि ! ॥ ६१ ॥

जातः सेको यस्य स कुशस्य स्तम्बो दर्भगुटमः, 'अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मी'
इत्यमरः । नेत्राभ्यां निपीयमानः आदराद्दृश्यमानः सन् तव चित्राय विस्मयाय
भविता भविष्यति ॥ ५९ ॥

पाथोधीति ॥ हे इन्दुमुखि ! भैमि ! तत्र कुशद्वीपे पाथोधिमन्थस्य
अब्धिमन्थनस्य समये उत्थितायाः प्रादुर्भूतायाः सिन्धुपुत्र्याः लक्ष्म्याः पत्पङ्कजयो-
धरणकमलयोः, 'पदद्घ्रिधरणोऽखियाम्' इत्यमरः । अर्पणेन पवित्राः शिलाः
यामु तामु मन्दरकन्दरासु पत्या भर्त्रा सह विहारमर्यैर्विहाररूपैर्विलासैर्विनोद-
रानन्दमावह सम्पादयस्व ॥ ५८ ॥

आरोहणायेति ॥ कनककेतकं स्वर्णकेतकदलं गोत्रमभिजनो यस्य
तन्, तस्य गोत्र सन्ततिर्वा, गात्र यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिस्तद्वाति ! तत्सदश-
गात्रीत्यर्थः । अत्रगात्रकण्ठेभ्य इत्यादिना ङीप् । तत्र कुशद्वीपे भोगीन्द्रस्य
वामुकेर्वेष्टशतघृष्टिर्भवेष्टनशतानां घर्षणेः कृताभिरश्मसु शिलासु बलीनां वेष्टन-
मार्गाणा र्छटाभिः समूहैर्हेतुभिः सोपानैः शोभत इति तच्छोभि वपुर्यस्य सः
बलिहृतसोपानपद्विरब्धेः धुब्धाचलो मन्दराद्रिः, धुब्धस्वान्तेत्यादिना निपात-
नात्साधुः । तवारोहणाय सज्जः सज्जित इवास्ति वर्तत इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६१ ॥

मन्था नगः स भुजगप्रभुवेष्टघृष्टि-
 लेखाचलद्धवलनिर्झरवारिधारः ।
 त्वन्नेत्रयोः स्वभरयन्वितशीर्षशेष-
 शेषाङ्गवेष्टिततनुभ्रममातनोतु ॥ ६२ ॥

एतेन ते स्तनयुगेन सुरेभकुम्भौ
 पाणिद्वयेन दिविपद्मपल्लवानि ।
 आस्येन स स्मरतु नीरधिमन्थनोत्थं
 स्वच्छन्दमिन्दुमपि सुन्दरि मन्दराद्रिः ॥ ६३ ॥

मन्था इति ॥ भुजगप्रभोर्वाङ्मुकेर्वेष्टवेष्टनेयां घृष्टरेखाः पर्यणमार्गास्तासु
 चलन्त्यः प्रवहन्त्यो धबला निर्झरवारिधारा यस्य सः स प्राप्तद्वः मन्था मन्थन-
 दण्डो नगोऽद्रिमन्दराद्रिः, 'वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके' इत्यमरः ।
 त्वन्नेत्रयोः स्वस्य मन्दरस्यैव भरेण भारेण यन्त्रितानि कुञ्चितानि शीर्षाणि
 यस्य तस्य शेषस्य भ्रमर बहुतः शेषाद्दे. शेषाङ्गनावशिष्टकायेन वेष्टिता तनुः
 शरीरं यस्य स शत भ्रममातनोतु भ्रान्ति जनयतु सर्पो हि शिरसि क्रामतोऽङ्ग
 न्नात्रेण वेष्टयतीति प्रमिदम् । अत्र कविधम्मन्तसादस्यमूलभ्रान्तबर्णनाद्भ्रान्ति-
 मदलद्वारः ॥ ६२ ॥

एतेनेति ॥ हे सुन्दरि ! स मन्दराद्रिः । एतेनेति सर्वेषुपुरोवाति-
 निर्देशः ते तव स्तनयुगेन सुरेभस्पर्शवतस्य कुम्भौ तथा पाणिद्वयेन दिविप-
 द्मस्य कल्पवृक्षस्य पल्लवानि आस्येन इन्दुमपीत्येवं नीरधिमन्थनोत्थ सर्वाणि
 सुमुदमथनोत्थानि यस्तूनि, "नपुसकमनपुसकेनैववधान्यतरस्याम्" इति नपुस-
 क्य वैकल्पिकमेकवचनम् । स्वच्छन्द यथेष्ट स्मरतु, 'स्वच्छन्दो निरवग्रहः'
 इत्यमरः । अत्र कविधम्मन्तसादस्यमूलस्थितानि मन्थनात् स्मरणालद्वारः ॥ ६३ ॥

वेदैर्बचोभिरखिलैः कृतकीर्तिरत्रे
हेतुं विनैव धृतनित्यपरार्थयत्रे ।
मीमांसयेव भगवत्यमृतांशुमौलौ
तस्मिन् महीभुजि तयानुमतिर्न भेजे ॥ ६४ ॥
तस्मादिमां परपतेरपनीय तन्वीं,
राजन्यमन्यमथ जन्यजनः स निन्ये ।
स्त्रीभावधावितपदामभिमृश्य याच्न्वा-
मर्थां निवर्त्य विधनादिव वित्तवित्तम् ॥ ६५ ॥

वेदैरिति ॥ अखिलैः समस्तैः अन्यत्राखिलैरविच्छिन्नसम्प्रदायेर्वेदै-
र्वदतुल्यैर्बचोभिः सत्यरुपवाक्यैरन्यत्र, “यतो वा” इत्यादिबेदाक्यैः कृत-
व्याकृतं कीर्तिरत्र सत्कीर्तिः यस्य तस्मिन् हेतुं विनैव निर्हेतुकमेव । धृतो नित्यः
सदातनः परार्थयज्ञः स्वयमवाप्तसकलकामतया परार्थकप्रवृत्तियस्य तस्मिन्
ज्योतिष्मन्प्राप्ति महीभुजि भूषे तया भैम्या भगवत्यमृतांशुमौलौ ईश्वरे मीमांसया
पूर्वमीमांसयेव अनुमातरङ्गीकारो न भेजे न प्राप्तः । भजेः कर्मणि लिट् ।
वेदापांशुष्येवादिनी मीमांसा भगवन्तमीश्वर न सहत इत्याशयः । पूर्णोपमा ॥

तस्मादिति ॥ अधानन्तर जन्यजनो यानिवर्गः स्त्रीभावेन स्त्रीलीलया
धावितपदाद्यालितचरणा स्त्र्यानु रूपचरणचेष्टयैव अन्यतो गमनमनुजानती-
मित्यर्थः । ‘भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु’ इति वैजयन्ती ।
अन्यत्र स्त्रीभावे स्त्रीत्वे स्त्रीलिङ्गे धावित याचकत्वेन प्रवर्तितं पदं याच्मेति पद-
यस्यास्तां यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षी नदिति नहप्रत्ययस्य यजादिभ्यः पुषि
प्रयोगे याचरेव स्त्रीलिङ्गप्रयोगादिति भावः । तन्वीं कृशाङ्गीमिमां भैमी तस्मा-
त्परपतेरपनीय अर्थां याचकोऽभिमृश्य विमृश्योक्तरूपां याच्मां याच्माद्युत्ति
विधनाभिधेनात् पुंसो निवर्त्य वित्तन धनेन वित्तः प्रतीतः विद्ययात् इति याचन्,
वित्तो भोगप्रत्ययोरिति विदेर्नाभापांमिष्टानत्वाभावादिपातनादुभयप्रोभय साधु

देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा

वागालपत् पुनरिमां गरिमाभिरामाम् ।

अस्यारिनिष्कृपकृपाणसनाधपाणेः

पाणिप्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम् ॥ ६६ ॥

द्वीपस्य शात्मल इति प्रथितस्य नाथः

पाथोधिना बलयितस्य सुराम्बुनाऽयम् ।

अस्मिन् वपुष्मति न विस्मयसे गुणाब्धौ

रक्षा तिलप्रसवनासिकि ! नासि किं वा ॥ ६७ ॥

भुज्यत इति भोगो वित्तः प्रलयः ख्यातिः । तदाहुः—“वेत्तेषु विदितो निष्ठा
विद्यतेर्विभ्र इष्यते । विन्देर्विभ्रथ वित्तथ भोगवित्तसु विन्दतेः” इति । तं वित्त-
वित्त धनाद्यमिव अन्य राज्ञोऽपत्वं राजन्यं राजान निन्ये । राजश्वशुरायत् ।
राज्ञोऽपत्ये जातिप्रहणमिति वचनाद्राजन्यः क्षतियः ॥ ६५ ॥

देवीति ॥ पवित्रितचतुर्भुजस्य विष्णोर्वामभागो यया सा लक्ष्मी-
सरस्वत्यौ देवस्य दक्षिणवामपार्श्ववर्तिन्यावित्यागमः । वाग्देवी सरस्वती गरिष्णा
गुणगौरवेण अन्यत्र अर्धगौरवेण अभिरामामिमां भैमीं पुनरालपत् उवाच ।
किमिति हे वत्से ! अरिषु निष्कृपो निष्ठुरो यः कृपाणः राक्षस्तेन सनाधः सहितः
पाणिर्यस्य अस्य राज्ञो गुणानां गण पाणिप्रहणादनु विवाहानन्तरं गृहाण
जानीहि तदा शास्यसि महिमानमस्त्वर्थः ॥ ६६ ॥

द्वीपस्येति ॥ हे तिलप्रसवनासिकि ! तिलकुमुमसमाननासिके ! नासि-
कोदरेत्वादिना विकल्पात् द्वीप । यो राजा सुरामयमेवाम्बु यस्य तेन पाथोधिना
समुद्रेण बलयितस्य सप्रातबलयस्य वेष्टितस्येत्वर्थः । शात्मल इति प्रथितस्य
द्वीपस्य नाथः स्वामी गुणाब्धौ वपुष्मति वपुष्मदाह्ये अस्मिन् राडि किं न
विस्मयसे रक्षा वा अनुरक्षा च किं नासि उभयमप्युचितमेवेत्वर्थः ॥ ६७ ॥

विप्रे धयत्युदधिमेकतमं त्रसत्सु

यस्तेषु पञ्चसु विभाय न शीघुसिन्धुः ।

तस्मिन्ननेन च निजालिजनेन च त्वं

सार्धं विधेहि मधुरा मधुपानकेलीः ॥ ६८ ॥

द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्य-

सौभाग्यकर्मणमयीमुपदां गिरिस्ते ।

तद्द्वीपदीप इव दीप्तिभिरोपधीनां

चूडामिलज्जलदकज्जलदर्शनीयः ॥ ६९ ॥

विप्र इति ॥ शेरते अनेनेति शीघुरासवः, 'मरेयमानवः शीघुः' इत्यमरः । शीघो धुक्प्रत्यय औणादिकः । शीघुसिन्धुरासवसमुद्रः विप्रे अगस्त्ये एकतममुदधिं धयति पिबति सति । धेटः शतृप्रत्ययः । तेषु पञ्चसु समुदेषु त्रसत्सु विभ्यत्सु स्वयं न विभाय न भीतः ब्राह्मणो न सुरां पिबेदिति निषेधादिति भावः । तस्मिन् सुराब्धौ अनेन राज्ञ च निजेन आलीजनेन च सार्धं मधुराः मनोहराः मधुपानकेलीर्विधेहि कुरु ॥ ६८ ॥

द्रोण इति ॥ तत्र शाल्मलिद्वीपे ओपधीनां तृणज्यानिपां दोप्तिभिस्तस्य द्वीपस्य दीप इव स्थितः अत एव चूडाया शिखरे मिलद्भिः मन्त्रच्छमानैर्जलदेरेव कज्जलदर्शनीयो दृष्टप्रियः स द्रोणो द्रोणाख्यो गिरिस्ते तव भाग्यैरेव लभ्य सौभाग्यं पतिवाङ्मन्यं तस्य कर्मणमयीपथसाध्यं वशीकरणकर्म, 'मूलकर्म नु कर्मणम्' इत्यमरः । तदुक्त्वात् "कर्मणोऽण्" इति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । तन्मयीं तद्रूपामुपदामुपायनं, 'उपायनमुपमाह्वनुपहारस्त्रयोपद' इत्यमरः । वितरिष्यति दास्याति । उपलक्षणमेतत् मन्त्रीवन्यायनंकादिर्ष्यादाधित्वाभस्ते भविष्यतीति भावः । अत्र कर्मणमयीमुपदामिति परिणामालङ्कारः । आरोप्यमाणोपदायास्ताद्विषयकर्मणाकारपरिणामेन प्रकृतप्रभुचित्तावर्जोत्तमयोगित्वान् आरोप्यमाणमारोपविषयात्मत्वेन स्थितम् । प्रकृतस्योपयोगित्वे परिणाम उदाहृत

तद्दीपलक्ष्म पृथुशात्मलितूलजालैः

क्षौणीतले मृदुनि मारुतचारुकीर्णैः ।

लीलाविहारसमये चरणार्पणानि

योग्यानि ते सरससारसक्रोशमृद्धि ! ॥ ७० ॥

एतद्गुणश्रवणकालविजृम्भमाण-

तल्लोचनाश्चलनिकोचनसूपितस्य ।

भावस्य चक्रुचिंतं शिथिकाभ्रतमन्ते

तामेकतः क्षितिपतेरपरं नयन्तः ॥ ७१ ॥

इति लक्षणात् । तस्य च दीप इवेत्युत्प्रेक्षया सद्यष्टिः । तस्यास्तु जलदकब्जलेति रूपकेण सष्टरः ॥ ६९ ॥

तद्दीपेति ॥ हे सरससारसक्रोशमृद्धि ! प्रत्यप्रकमलकोमले ! मारुतेन वायुना चारु यथा तथा कीर्णैस्तद्दीपस्य शात्मलिदीपस्य लक्ष्म विहंगं पृथुर्महान् यः शात्मलिदृशविशेषः, 'स्थिरायुः शात्मलिद्वयो' इत्यमरः । तस्य तूलजालैस्तूलसमूहैर्मृदुनि कोमले क्षौणीतले तत्र लीलाविहारसमये क्रीडासम्भरणकाले चरणार्पणानि पादन्यासाः योऽन्यान्यनुरूपानि भविष्यन्तीति शेषः । तथाति-
श्राप्यमिति भावः । अप्रानुरूपयोगोक्तेः समालङ्कारः, सा समालङ्कितयोगे बहुनोरनुरूपयोः" इति लक्षणात् ॥ ७० ॥

तदिति ॥ तां भोमीमेकतः एकस्मान् क्षितिपतेरपरं क्षितिपतिं नयन्तये शिथिकाभ्रतो जन्ना एतस्य तल्लो गुणगणश्रवणकाले विजृम्भमाणस्य तस्या दमयन्त्याः लोचनागतस्य च्छायास्य अनलोचनेन महोचनेन मूर्चितास्य ज्ञापितस्य भारस्मान्निप्रायस्य उचितमर्हं कृत्व चक्रुः । अपरागङ्गानान्तरमपश्रवणशेष उचितमिति भावः ॥ ७१ ॥

खेलां विधातुमधिशखविलम्बिदोला-

डोलाखिलाङ्गजनताजनितानुरागे ॥ ७४ ॥

पीत्वा तवाधरसुधां वसुधासुधांशु-

र्न श्रद्धघातु रसमिक्षुरसोदवाराम् ।

द्वीपस्य तस्य दधतां परिवेशवेपं

सोऽयं चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ! ॥ ७५ ॥

सूरं न सौर इव नेन्दुमवीक्ष्य तस्मि-

न्नश्राति यस्तदितरसिदशानभिह्वः ।

तस्यैन्दवस्य भवदास्यनिरीक्ष्यैव

दर्शेऽभ्रतोऽपि न भवत्ववकीर्णभावः ॥ ७६ ॥

तवापि खेलान्दोलाङ्गीडा, 'कीडा खेला च कुर्दन्म्' इत्यमरः । विधातुं कर्तुं मतिरिच्छा भविषी भाविनी यत् । परकीयविहारदर्शनान् स्वस्यापि तदभिलाषो भवन्तीति भावः ॥ ७४ ॥

पीत्वेति ॥ हे चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ! चकितचकोरचलाक्षि ! वसुधासुधांशु. भूचन्द्रः सोऽयं मेधातिथिस्तवाधरसुधामधरामृतं पीत्वा यस्य द्वीपस्य परिवेशवेप परिव्याहार दधताम् इक्षुरस एवोदक यस्य तस्येक्षुरसान्धे-
वांशं वारीणां रस स्वाद न धरघातु नाभिलषतु । 'धर्द्धास्त्यनाभिलाषयोः'
इति वैजयन्ती । अमृतास्वादलोलुपस्य किमिक्षुरसगण्डूरीरिति भावः ॥ ७५ ॥

सूरमिति ॥ तस्मिन् प्रधर्द्धपि तस्मादिन्दोरितरेषां त्रिदशानाम्
अनभिह्वः इन्दोरन्व देवमभ्रमानो यः सूरं भाङ्गयंस्य सौरः सूर्यभङ्गः, भाङ्ग-
रित्त्वन् । सूरं सूर्यमिव इन्दुमवीक्ष्य नावेक्ष्य नाधाति न भुङ्क्ते तस्यैन्दवस्य
इन्दुभङ्गस्य, पूर्ववदन्त्यलयः । भवत्या भासानिरीक्ष्यैव त्वन्मुपदर्शनेनैव सर्व-
नापो प्रतिमात्रे पुबद्भावः । दर्शे अमावास्यायामधतो भुधानस्यापि अविहीर्षि-

तां भारती पुनरभापत नन्वमुष्मिन्
 काश्मीरपद्मनिभलप्रजनानुरागे ।
 श्रीखण्डलेपमयदिग्मयकीर्तिराजि-
 राजद्भुजे भज महीभुजि भैमि ! भावम् ॥ ७२ ॥

द्वीपं द्विपाधिपतिमन्दपदे ! प्रशास्ति
 पृथ्वोपलक्षितमयं क्षितिपस्तदस्य ।
 मेधातिथेस्त्वमुरसि स्फुर सृष्टसौख्या
 साक्षाद्यथैव कमला यमलार्जुनारेः ॥ ७३ ॥

पुक्षे महीयसि महीवलयतपत्रे
 तत्रेक्षिते खलु तत्रापि मतिर्भवित्री ।

तामिति ॥ भारती तां भैमी पुनरभापत । किमिदं ननु भैमि !
 काश्मीरपद्मनिभेन कुङ्कुमपद्ममिषेणेत्यपद्मः । लम्बो जनानुरागो यस्मिन् तस्मिन्
 श्रीखण्डलेपः चन्द्रतलेपनं तन्मदीभिर्दिग्मयकीर्तानां राजिभी राजन्ती भुजौ
 यस्य तस्मिन्मुष्मिन्महीभुजि राजि भावमनुरागं भज । अत्र श्रीखण्डलेपे
 कीर्तित्वेत्प्रेक्षा गम्या ॥ ७२ ॥

द्वीपमिति ॥ द्विपाधिपतेर्गजेन्द्रस्तेव मन्दं पदं गमनं यस्यास्तस्या
 सम्युद्धिः अयं क्षितिपः उभेन दृग्भूतेन उल्लक्षितं चिह्नितं द्वीपं दृग्द्वीपं
 प्रशास्ति । तत् तस्मान्मेधातिथेर्मेधातिथिनागोऽस्य रात्र उरामि त्वं सृष्टसौख्या
 जनितानन्दा सती यमलयोरजुनदृश्योः कुरुभृशयोः तद्रूपधारण्योरमुरयोरे-
 विष्णोरसि यथा साक्षात्कमला लक्ष्मीरिव स्फुर भाहि ॥ ७३ ॥

पुक्षे इति ॥ तत्र दृग्द्वीपे अधिपत्यं साख्यतां विलम्बिनीभिर्दोलाभिः
 प्रेक्षाभिः लोत्तमसिलान् यस्यास्तदा जनतया जनमनुदेन जानतोऽनुरागो
 यस्मिन् तस्मिन् महीपलवलातपत्रे महीयसि महत्तरे उभे दृग्दृग्धे संयते सति

खेलां विधातुमधिशाखविलम्बितदोला-

ढोलाखिलाङ्गजनताजनितानुरागे ॥ ७४ ॥

पीत्वा तवाधरसुधां वसुधासुधांशु-

र्न श्रद्धघातु रसमिक्षुरसोदवाराम् ।

द्वीपस्य तस्य दधतां परिवेशवेपं

सोऽयं चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ! ॥ ७५ ॥

सूरं न सौर इव नेन्दुमवीक्ष्य तस्मि-

न्नभ्राति यस्तदितरसिदशानभिन्नः ।

तस्यैन्दवस्य भवदास्यनिरीक्ष्यैव

दर्शेऽभ्रतोऽपि न भवत्ववकीर्णभावः ॥ ७६ ॥

तवापि खेलान्दोलाङ्काङ्कां, 'झीडा खेला प कुर्दन्म्' इत्यमरः । विधातु कर्तुं
मातरिच्छा भवित्री भाविनी राडु । परकीयविहारदर्शनान् स्वर्गापि तदभिलाषो
भरन्तीति भावः ॥ ७४ ॥

पीत्वेति ॥ हे चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ! चकितचकोरचलाक्षि ।

वसुधासुधांशुः भूवन्दः सोऽय मेधातिथिल्लवाधरमुधामधरागूत पीत्वा यस्य
द्वीपस्य परिवेशवेप परिव्याकारं दधताम् इधुरस एवोदक यस्य तस्मैधुरस्यान्धे-
षांती वारीणां रस स्वाद न धरुधातु नाभिलषतु । 'प्रदाक्षिपसाभिलषयोः'
इति वैजयन्ती । अनूतास्तादलोडुपस्य क्षिमिधुरस्यगूरीरिति भावः ॥ ७५ ॥

सूरमिति ॥ तस्मिन् प्रथमं तस्मादेन्दोरितरेषां प्रिदशानाम्

अनभिन्नः इन्दोरन्व देवमभ्रमानो यः सूरं भाष्यंस्व सौरः सूर्यभष्कः, भाष्य-
रित्त्वन् । सूर सूर्यांशु इन्दुमवीक्ष्य नावेश्य नाभ्राति न भुङ्क्ते तस्यैन्दवस्य
इन्दुभष्कस्य, पूर्ववदन्प्रत्ययः । भवत्वा भास्वनिरीक्ष्यैव स्वन्मुखादर्शनेनैव सर्व-
नाशे इतिमात्रे पुत्रदावः । इषे भवावास्यामामभ्रतो भुधानस्तपि आरक्ष्यते ।

उत्सर्पिणी न किलं तस्य तरङ्गिणी. या

त्वन्नेत्रयोरहह तत्र विपाशि. जाता ।

नीराजनाय नवनीरजराजिरास्ता-

मत्राञ्जसानुरज राजनि राजमाने ॥ ७७ ॥

एतद्यशोभिरखिलेऽम्बुनि सन्तु हंसा

दुग्धीकृते तदुभयव्यतिभेदमुग्धाः ।

क्षीरे पयस्यपि पदे द्वयवाचिभूयं

नानार्थकोशविषयोऽद्य मृपोद्यमस्तु ॥ ७८ ॥

भावः क्षतप्रतत्वं, 'अवकीर्णिं क्षतप्रतम्' इत्यमरः । त्वन्मुखस्यैव मुखयेन्दुत्वात्तदर्शनादेव इन्दुदर्शनप्रतिनां भोजनाधिकारसिद्धेः नास्ति. प्रतभद्रदोष इति भावः । अत्र प्रतभद्रदोषाभावेनैव तन्मुखे मुखयेन्दुध्रमाच्चान्तिमदलद्वारेण व्यज्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ॥ ७६ ॥

उत्सर्पिणीति ॥ या विपाण्णाम तरङ्गिणी तद्दोषस्य उत्सृज्य सर्पिणी दूरस्था न किल ? तत्र तस्यां विपाशि विपाण्णयां, 'विपाशा तु विपाट्छ्रियाम्' इत्यमरः । जाता नवा नीरजराजिः पद्मपद्मिस्त्वन्नेत्रयोर्नीराजनाय आस्तां तिष्ठतु । अहहैत्यद्भुते । राजमाने दीप्यमाने अग्रान्निन् मेधातिथिनाग्नि राजनि अन्नसा सत्यमनुरज अनुरज्यस्व । रजेर्भावादिक्वाङ्गोऽटि सिप् । "रधेध" इत्युपधानकारस्य लोपः ॥ ७७ ॥

पतदिति ॥ एतस्य राक्षो यशोभिरखिलेऽम्बुनि जले दुग्धीकृते क्षीरीकृते सति अद्य हसास्तस्योभयस्य दुग्धाम्बुद्वयस्य व्यतिभेदे विवेके मुग्धा मूढाः सन्तु । किञ्च क्षीरे पदे पयसि, पदेऽपि क्षीरपयःपदयोर्विषय इत्यर्थः । नानार्थकोशस्य—क्षीर नीरे च दुग्धे च पयोऽम्भसि च दुग्धे चेत्यादिनानार्थनिपण्ठोर्बिषयस्त्रयप्रतिपाद्यभूतमित्यर्थः । द्वयवाचिभूयमर्थद्वयवाचित्व भुवो भाव इति कथम् । क्षीरपदपय.पदयोर्निपण्ठमर्थद्वयवाचकत्वमद्य मृपोद्य मिथ्यादितमस्तु

एकादशः सर्गः ।

ऋमः किमस्य नलमप्यलमाजुहूपोः

कीर्तिं स चैप च समादिशतः स्म कर्तुम्

खद्वीपसीमसरिदीश्वरपूरपार-

वेलाचलाक्रमणविक्रममक्रमेण ॥ ७९ ॥

अम्भोजगर्भरुचिराथ विदर्भसुभ्रू-

स्तं गर्भरूपमपि रूपजितत्रिलोकम् ।

वैराग्यरूक्षमवलोकयति स्म भूपं

दृष्टिः पुरत्रयरिपोरिव पुष्पचापम् ॥ ८० ॥

सलिलस्यापि दुग्धीभावेन द्वितीयार्थासम्भवादिति भावः । राजसूयसूर्यमृषो-
चेत्यादिना निपातनात्साधुः । अत्राखिलेऽम्बुनि दुग्धीकृते इति सामान्यालङ्कारः ।
तदुपजीवनेन हसानां क्षीरनीरविवेकसम्बन्धेऽपि क्षीरपयःपदयोरप्यर्थद्वय-
सम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धरूपातिशयोक्तिद्वयोन्यापनात् सद्हरः ॥ ७८ ॥

ऋम इति ॥ नलं नैपधमपि अलमत्यर्थमाजुहूपोः सस्पर्धमाहातुमिच्छो-
नलसमानस्कन्धस्येत्यर्थः । ह्यतेराद्पूर्वात् स्पर्धायामात्मनेपदिनः सनन्ता-
दुप्रत्ययः । “न लोक” इत्यादिना पृष्ठीप्रतिषेधात्प्रलमिति कर्मणि द्वितीया ।
अस्य मेधातिथेर्माहात्म्यमिति शेष । किं ऋमः वक्तुमशक्यमित्यर्थः । तथा हि
स नलश्च एष मेधातिथिश्च खद्वीपयोः ऋक्षजम्बूद्वीपयोः सीमनि सरिदीश्वरपूरस्या-
न्धिप्रवाहस्य पारे वेलायां परतीररेखायाम् अचलस्य आक्रमणमेव विक्रमतम-
क्रमेण वीगपद्येन कर्तुं कीर्तिं प्रयोज्यकर्त्री समादिशतः स्म समादिष्टवन्तौ ।
द्वीपान्तरेष्वप्यनयोः कीर्तिसञ्चार इति भावः ॥ ७९ ॥

अम्भोजेति ॥ अर्धतद्वाक्यश्रवणान्तरमम्भोजगर्भवद्वाचिरा रम्या दृष्टि-
स्तद्दृढहनेत्यर्थः । विदर्भसुभ्रूः वैदर्भी प्रशस्तो गर्भो गर्भरूपस्त पूर्ववयसमपीत्यर्थः ।
प्रशसाया रूपम् । रूपजितत्रिलोकं रूपेण सौन्दर्येण जितास्त्रयो लोका येन त
पुष्पचापेऽपीदं योज्यम् । त भूप मेधातिथिं पुष्पचापं कामं पुरत्रयरिपोः

ते तां ततोऽपि चक्रपुर्जगदेकदीपा-
 दंसस्थलस्थितसमानविमानदण्डाः ।
 चण्डद्युतेरुदयिनीमिव चन्द्रलेखां
 सोत्कण्ठकैरववनीसुकृतप्ररोहाः ॥ ८१ ॥

भूपेषु तेषु न मनागपि दत्तचित्ता
 विस्मरया वचनदेवतया तयाथ ।
 वाणीगुणोदयतृणीकृतपाणिवीणा-
 निकानया पुनरभाणि मृगेक्षणा सा ॥ ८२ ॥

ईश्वरस्य दृष्टिरिव वैराग्यरूक्षं वैराग्येणापरागेण रूक्षं परुष यथा तथा अव-
 लोकायति स्म ॥ ८० ॥

ते इति ॥ असस्थलेषु स्थितः समान एकरूपो विमानदण्डो वाहनदण्डो
 येषां ते समविभक्तभरा इत्यर्थः । ते धुर्यास्तां भैमी सोत्कण्ठायाश्चन्द्ररेखोत्सुकायाः
 कैरववन्याः कुमुदवदस्य सुकृतप्ररोहाः भाग्यविलासाः उदयिनी उदयोन्मुखी
 चन्द्ररेखा जगदेकदीपाश्चण्डद्युतेष्वण्डांशोरिव जगदेकदीपात्ततो मेधातिथेरपि
 चक्रपुरपनिन्युः । सूर्यस्य तेजस एव चन्द्ररूपेण कुमुदानन्दकरत्वे वराह-
 मिहिरः—“यत्तेजः पितृधात्रि शीतमहसः पाथोमये मण्डले सम्प्रान्त कुमुदा-
 कारस्य कुहते काचिद्विकासधियम्” इति ॥ ८१ ॥

भूपेष्विति ॥ अथ तेषु भूपेषु द्वीपाधिपतिषु मनागापदपि न दत्तचित्ता
 अस्मान्तरजा मृगेक्षणा सा भैमी अत एव विस्मरया विस्मितया, नमिठ म्पी-
 ल्यादिना रप्रत्ययः । वाणीगुणोदयेन माधुर्यादिवाग्गुणप्रकर्षेण तृणीकृतश्विरस कृत-
 पाणिवीणायाः स्वरवीणायाः निकानो यथा तया वीणाधिकवाणीगुणया वचनः
 देवतया तया अथ पुनरभाणि ॥ ८२ ॥

यन्मौलिरत्रमुदितासि स एष जम्बु-

द्वीपस्तदर्थमिलितैर्युवभिर्विभाति ।

दोलायितेन बहुना भवभीतिकम्प्रः

कन्दर्पलोक इव खान् पतितस्त्रुदित्वा ॥ ८३ ॥

विष्वग्धृतः परिजनैरयमन्तरीपै-

स्तेषामधीश इव राजति राजपुत्रि ! ।

हेमाद्रिणा कनकदण्डमहातपत्रः

कैलासरश्मिचयचामरचक्रचिह्नः ॥ ८४ ॥

एतत्तरुस्तरुणि ! राजति राजजम्बूः

स्थूलोपलानिव फलानि विमृश्य यस्याः ।

यदिति ॥ हे भौम ! त्वं यस्य जम्बूद्वीपस्य मौलिरत्रं भूत्वा उदिता उत्प्रासि स एष जम्बूद्वीपस्तुभ्यं त्वदर्थं मिलितैर्युवभिर्हेतुभिर्विभाति क इव भवभीत्या रुद्रमयेन कम्प्र. अत एव बहुना अनेकेन दोलायितेन दोलनेन त्रुदित्वा खास्तर्गात्पतितः, 'रश्मिन्दिये मुन्ने स्वये शून्यविन्दौ विषायसि' इति विश्वः । कन्दर्पलोकः कामजगदिनेत्युत्प्रेक्षा विभातीत्येकाम्बयो वा ॥ ८३ ॥

विष्वगिति ॥ हे राजपुत्रि ! अन्तर्गता आपो येषां तान्यन्तरीपाणि षड्वीपादीनि, 'द्वीपोऽश्रियामन्तरीपम्' इत्यमरः । तैरेव परिजनैर्विष्वक्चमन्ता-
द्वृत. । हेमाद्रिणा मेरुणा कनकदण्ड कनकमयदर्पं महातपत्रं कनकातपत्रमेव यस्य सः मेरोः शिरसि विशालत्वादन्वयत्र तनुत्वादेकस्यैव दण्डत्वेनातपत्रत्वेन च रूपणम् । कैलासस्य रश्मिचय एव चामरचक्रं चामरजालं तच्चिह्नं यस्य सः अयं जम्बूद्वीपः तेषां द्वीपान्तराणामधीश इव राजतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ८४ ॥

एतदिति ॥ हे तरुणि ! एतस्य जम्बूद्वीपस्य तरुचिह्नरुक्षो राजजम्बूः जम्बूविशेषः । 'अथो राजजम्बूः भुफलः सुरभिच्छद' इति वैजयन्ती । राजति स्थूलोपलान् गण्डशैलानिव स्थितानि यस्याः जम्बूयाः फलानि विमृश्या-

सिद्धस्त्रियः प्रियमिदं जिगदन्ति दन्ति-

यूथानि केन तरुमारुरुहुः पथेति ॥ ८५ ॥

जाम्बूनदं जगति विश्रुतिमेति मृत्स्ना

कृत्स्नापि सा तव रुचा विजितश्चि यस्याः ।

तज्जाम्बवद्रवभवास्य सुधाविधाम्ब्र

जम्बूः सरिद्धहति सीमनि कम्बुकण्ठि ! ॥ ८६ ॥

तस्मिन् जयन्ति जगतीपतयः सहस्र-

मस्राश्रुसार्द्ररिपुतद्वनितेषु तेषु ।

लोच्य सिद्धस्त्रियः प्रिय स्वदयितं दन्तियूथानि करिषटाः केन पथा तरुमारुरुहुरिति इदं वचो निगदन्ति । गजप्रमाणानि तत्फलानीत्यर्थः । द्वाविंशत्सीरित्यस्य त्रुवेरर्धप्रदणाद्देर्द्विकर्मकत्वम् । अत्र जम्बूफलेषु दन्तिभ्रमोक्षया भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ८५ ॥

जाम्बूनदमिति ॥ कम्बोः शङ्खस्य कण्ठ इव कण्ठो यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः, हे कम्बुकण्ठि ! अत्रगात्रकण्ठेत्यादिना ङीप् । तेषां पूर्वोक्तानां जाम्बवानां जम्बूफलानां द्वात् रसाद्रवा तद्रवा, 'जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम्' इत्यमरः । फले लृट् । जम्ब्या वेति विकल्पादलृक् । मुधायाः विधेव विधा प्रकरो येषां तानि तद्विधानि तत्प्रकाराण्यम्बूनि यस्याः सा मुधाविधाम्बु-जम्बाह्या सरित् अस्य जम्बूदीपस्य सीमनि यहति प्रवहति । किञ्च यस्या जम्बूनद्याः सम्बन्धिनी कृत्स्ना ममस्ता मा प्रमिद्धा मृत्स्ना प्रशस्ता मृत्तिश्च 'मृत्मृत्तिश्च प्रशस्ता तु मृत्स्या मृत्स्ना च मृत्तिश्च' इत्यमरः । "सद्यो प्रशस्तानाम्" इति सप्रत्ययः । तव रुचा शरीरधान्त्या विजितश्चि निमित्तद्योभ नपुंसके हस्तः । जम्बूनद्यां भव जाम्बूनद मुशणमिति जगति विश्रुतिमेति ॥ ८६ ॥

तस्मिन्निनि ॥ रम्भे कदलिश्रम्भाविशोरु यस्याः वा रम्भोहः, ऊरु-तरपशदापम्ब इत्युद्भवः । तस्याः सम्बुद्धौ नदीत्यस्य । हे रम्भोह !

रम्भोरु ! चारु कतिचित्तव चित्तबन्धि-
रूपान्तिरूपय मुदाहमुदाहरामि ॥ ८७ ॥

प्रत्यर्थियौवतवतंसतमालमालो-
न्मीलत्तमःप्रकरतस्करशौर्यसूर्ये ।

अस्मिन्नवन्तिनृपतौ गुणसन्ततीनां
विश्रान्तिधामनि मनो दमयन्ति ! किन्ते ॥ ८८ ॥

तत्रानुतीरवनवासितपस्विप्रा
सिप्रा तवोर्मिभुजया जलकेलिकाले ।

आलिङ्गनानि दधती भविता वयस्या
हास्यानुबन्धरमणीयसरोरुहास्या ॥ ८९ ॥

तस्मिन् जम्बूद्वीपे जगतीपतयः भूपतयः सहस्र जयन्ति अस्त्रैः शोणितैः अधुभि-
र्बाण्यैश्च यथासङ्ख्य सार्द्राः सिक्का रिपवस्त्वद्वनिताश्च येषां तेषु हतारिष्वित्यर्थः ।
तेषु भूपेषु मध्ये कतिचित् चित्तबन्धि चित्तप्राहि रूपं येषां तान् भूपानहमुदा-
हरामि कथयामि मुदा हर्षेण चारु निरूपय सम्यगवधारय ॥ ८७ ॥

प्रत्यर्थाति ॥ हे दमयन्ति ! प्रत्यर्थिनां रिपूणां यौवतं युवतिसमूहम् ।
भिक्षादित्वादनप्रत्ययः । तस्य वतसास्तमालमालास्ता एव उन्मीलत्तमांसि तेषां
प्रकरस्य तस्करमपहारकं यच्छौर्यं तत्र सूर्ये गुणसन्ततीनां गुणसम्पदां विश्रान्ति-
धामनि विश्रामस्थाने अस्मिन्नवन्तिनृपतौ अवन्तिनाथे ते मनः किम् ? ॥ ८८ ॥

तत्रेति ॥ तत्र अवन्तिदेशे अनुतीर तीरे, विभक्त्यर्थे वा यस्य चायाम
शक्ति वा अव्ययीभावः । तद्वनानि यावत्तीरमायतानीत्यर्थः । तद्वासिनस्तपस्विनो
विप्रा यस्या सा सिप्रा नदी तव जलकेलिकाले ऊर्मिरेव भुजा तथा आलिङ्ग-
नानि दधती कुर्वती तथा हास्य विकासं स्मितश्च तदनुबन्धेन तयोगेन रमणीय
सरोरुहमेवान्यत्र तदिद्यास्य यस्याः सा सती वयस्या भविता सती भविष्यति ॥

अद्याधिशय्य पुरमुज्जयिनीं भवानी

जागर्ति या सुभगयौवतमौलिमाला ।

पत्यार्धकायघटनाय मृगाक्षि ! तस्याः

शिष्या भविष्यसि चिरं वरिवस्ययापि ॥ ९० ॥

निःशङ्कमङ्कुरिततां रतिवल्लभस्य

देवः स्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेन ।

तत्रावलोक्य सुदृशां हृदयेषु रुद्र-

स्तदेहदाहफलमाह स किं न विद्यः ॥ ९१ ॥

अस्येति ॥ भवस्य पत्नी भवानी पार्वती, इन्द्रवरुणभवेत्यादिना डीबा-
नुगागमथ । अस्य अवन्तिनाथस्य उज्जयिनीं पुरमधिशय्याधिष्ठाय अयम्
यिक्विदतीत्ययदादेशः, “अधिसीद्स्थासां कर्म” इति अधिकरणस्य कर्मत्वम् ।
जागर्ति प्रकाशते या भवानी सुभगस्य पतिवल्लभस्य यौवतस्य युवतिसमूहस्य
मौलिमाला शिरोभूषणं हे मृगाक्षि ! पत्या भर्ता सह अर्धं कायस्यार्धकायः
अर्धं नपुंसकमिति समासः । तस्य घटनाय तस्या भवान्याधिरं वरिवसया
परिचर्यया । “नमो वरिवधित्रदः कथञ् अप्रत्ययात्” इति स्त्रियामकारप्रत्यये
टाप् । शिष्यापि भविष्यसि न केवलं पूर्वोक्तसिप्राविहारःदिमुत्तसम्पत्तिरेव
किन्तु सर्वसौभाग्यप्रधानभूतं भवानी शिष्यत्वमपि ते भविष्यतीति भावः ॥ ९०

निःशङ्कमिति ॥ तत्र उज्जयिन्यां स देवो रुद्रो महाकालनाथः ।
सुदृशां हृदयेषु स्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेनैव रतिवल्लभस्य स्वरस्य निःशङ्कमङ्कुरि-
ततां सघ्राताङ्कुरत्वं पुनरुत्पन्नत्वमिति यावत् । चन्द्रभासां स्मरोदीपकत्वादिति
भावः । अवलोक्य तस्य कामदेहदाहस्य स्वरुतस्य फलं किमाह ? किं व्रूते ?
न विद्यः । स्वदग्धस्य कामस्य स्वशिरस्यन्द्रिकासेकादेव दग्धवदरादिवत्पुनः
सहस्रधा प्रादुर्भावे स्वप्रयासस्य किं प्रयोजन वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

आगःशतं विदधतोऽपि समिद्धकामा
 नाधीयते परुषमक्षरमस्य वामाः ।
 चान्द्री न तत्र हरमौलिशयालुरेका-
 ऽनध्यायहेतुतिथिकेतुरपैति लेखा ॥ ९२ ॥

भूपं व्यलोकत न दूरतरानुरक्तं
 सा कुण्डिनावनिपुरन्दरनन्दना तम् ।
 अन्यानुरागविरसेन विलोकनाद्वा
 जानामि सम्यगविलोकनमेव रम्यम् ॥ ९३ ॥

आग इति ॥ समिद्धकामाः नित्यप्रदीप्तमन्मथाः । अत एव वामाः
 वक्रशीला अपि स्त्रियः । 'प्रतीपदर्शिनी वामा' इत्यमरः । आगसामपराधानां
 शतं विदधतः कुर्वाणस्याप्यस्य राज्ञः परुषमक्षरं निपुत्रवाक्यं नाधीयते नामनन्ति
 न जल्पन्तीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—तत्रोच्चयिन्यामनध्यायहेतुतिथेः शुक्रप्रति-
 पदः केतुचिह्नभूता हरमौली शयालुः स्थायुका आलुचि शीघ्रहणादालुच् ।
 एका चान्द्री रेखा कला नापैति । तत्र हरशिरोगतैकेन्दुकलानित्ययोगात्सर्वासा-
 मपि तिथीना शुक्रप्रतिपत्त्वेन परुषाक्षरध्रुतीनां नित्यानध्याय इत्यर्थः । तत्र
 नित्यसमिहितहरशिरधन्दिर्कोटीपितमन्मथाम्रितया खण्डितादयोऽपि नायिकाः
 शतशोपराध्यन्तमन्थेन परुषमाभापितु नोत्सहन्त इति भावः ॥ ९२ ॥

भूपमिति ॥ कुण्डिनावनिपुरन्दरस्य कुण्डिनप्रधानभूमीन्द्रस्य भीम-
 भूपस्य नन्दना दुहिता । नन्यादित्वात् ल्युट्प्रत्यये टाप् । सा दमयन्ती दूर-
 तरानुरक्तं रागादासक्त त भूपं न व्यलोकत नैक्षत । अर्हतेतदेव वरमित्याहुः—
 अन्यानुरागाद्विरसेनापरागेण विलोकनात्सम्यगल्यन्तमविलोकनमेव रम्यमिति
 जानामि ॥ ९३ ॥

भैमीङ्गितानि शिविकामधरे वहन्तः । . .

साक्षान्न यद्यपि कथञ्चन जानते स्म । .

जङ्गुस्तथापि सविधस्थितसंमुखीन-

भूपालभूषणमणिप्रतिबिम्बितेन ॥ ९४ ॥

भैमीमवापयत जन्यजनस्तदन्यं

गङ्गामिव क्षितितलं रघुवंशदीपः ।

गाङ्गेयपीतकुचकुम्भयुगाञ्च हार-

चूडासमागमवशेन विभूषिताञ्च ॥ ९५ ॥

भैमीति ॥ शिविकामधरे अधःप्रदेशे वहन्तो वोढारो भैमीङ्गितानि भैमीचेष्टितानि कथञ्चन कथञ्चिदपि साक्षात्प्रत्यक्षं न जानते स्म । यद्यपि नाजानन्तैव । 'यद्यपीत्यवधारण' इति केशवः । तथापि सविधे समीपे स्थितेषु सन्मुख दर्शनभेष्विति सम्मुखीनेषु साम्मुख्येन बिम्बप्राद्विष्यत्यर्थः । यषामुख-सम्मुखस्य दर्शनः इति खप्रलयः । भूपालास्यावन्तिराजस्य भूषणमणिषु प्रति-बिम्बितेन भैमीप्रतिबिम्बेन कारणेन जङ्गुगङ्गासिपुः । जानातेर्लिट् ॥ ९४ ॥

भैमीति ॥ जन्यजनो बाहनजनः गाङ्गेय हेम तद्वत्पीतं हरिद्रावर्णम् अन्यत्र गाङ्गेयेन भीष्मेण पीतं, 'पीतं स्यात्पीतगौरयोः' इति विश्वः । 'कशेरु-हेम्रोर्गाङ्गेयं गाङ्गेयो गुहभीष्मयोः' इति वैजयन्ती । तादृक् कुचकुम्भयुग यस्यास्तां हाराः मुक्ताहाराः चूडा बाहुविभूषणानि, 'चूडा बाहुविभूषणं' इति विश्वः । अन्यत्र हरस्येय हारी । शिरश्चूडा शिरसा । हारश्चूडा पुनःकर्मधारय-जातीयदेशोऽपि तु वद्भावः । तत्समागमवशेन तयोःगबलेन विभूषिताञ्च भैमी रघुवंशदीपो भगीरथो गङ्गा भागीरथी क्षितितलमिव ततोऽन्य नृपमवापयत निनाय । आप्तोर्भवन्तादिति "णिचध" इति तद् ॥ ९५ ॥

तां मत्स्यलाञ्छनदराधितचापभासा
नीराजितभ्रुवमभापत भाषितेशा ।
व्रीडाजडे ! किमपि रूपय चेतसा चेत्
क्रीडारसं वहसि गौडविडौजसीह ॥ ९६ ॥

एतद्यशोभिरमलानि कुलानि भासां
तथ्यं तुपारकिरणस्यं तृणीकृतानि ।
स्थाने ततो वसति तत्र सुधाम्बुसिन्धौ
रङ्कुस्तदङ्कुरवनीकवलाभिलापात् ॥ ९७ ॥

आलिङ्गितः कमलवत्करकस्त्वयाऽयं
श्यामः सुमेरुशिखयेव नवः पयोदः ।

तामिनि ॥ भाषितेशा वाग्देवता मत्स्यलाञ्छनस्य कामस्य दराधितस्य
किञ्चिन्मित्तस्य चापस्य भासा कान्त्वा नीराजिते भ्रुवौ यस्यास्तां भेमीमभापत ।
किमिति हे व्रीडाजडे ! लज्जालसे ! चेतसा इह गौडविडौजसि गौडदेवेन्द्रे
क्रीडारसं क्रीडाराग वहसि चेत् किमपि रूपय किञ्चित् सूचय ॥ ९६ ॥

एतदिति ॥ एतस्य राज्ञो यशोभिः तुपारकिरणस्येन्दोरमलानि भासा-
ङ्कुलानि कान्तिवृन्दानि तृणीकृतानि नैमैत्यगुणेन तुच्छीकृतानि तृणत्व प्रापितानि
तथ्यं सत्यम् । ततस्तृणीकरणादेव रङ्कुरङ्कुरमृगस्तदङ्कुरवनीकवलेषु तृणाङ्कुरपू-
त्रासेष्वभिलापादेव सुधाम्बुसिन्धौ अमृतोदकश्लाघ्ये तत्र तस्मिन्निन्दौ वसती-
न्युरप्रेक्षा स्थाने युक्तं, 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । तृणोदकसम्पन्नस्थले
मृगास्तिष्ठन्तीति भावः ॥ ९७ ॥

आलिङ्गित इति ॥ कमलवन्तौ पद्मपेत्रायुक्ती करो पाणी यस्य सः ।
संपिक्तः कप् । अन्यत्र कमलवन्तो जलवन्तत्त्वादरन्धाः करका वर्षोपत्र यस्मिन्
सः । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । श्यामः उभयत्र श्यामवर्णः स पयोदः

कन्दर्पमूर्धरुहमण्डनचम्पकस्रग्-
दामत्वदङ्गरुचिकञ्चुकितश्चकास्तु ॥ ९८ ॥

एतेन सम्मुखमिलत्करिकुम्भमुक्ताः
कौक्षेयकाभिहृतिभिर्विवभुर्विमुक्ताः ।
एतद्भुजोष्मभृशनिःसहया विकीर्णाः
प्रस्वेदविन्दव इवारिनरेन्द्रलक्ष्म्या ॥ ९९ ॥

आश्चर्यमस्य ककुभामवधीनवाप-
दाजानुगाद्भुजयुगादुदितः प्रतापः ।
व्यापत् सदाशयविसारितसप्ततन्तु-
जन्मा चतुर्दश जगन्ति यशःपटश्च ॥ १०० ॥

मुमेरोः शिखया श्मश्रेखयेव त्वयाऽय नृपः आलङ्कितः सन् कन्दर्पस्य मूर्ध-
रुहाणां केशानां मण्डनं यच्चम्पकस्रगेव दाम गुणस्तदिव चत् त्वदङ्गं तस्य रुच्या
दान्त्वा कञ्चुकितः सप्रातकञ्चुकश्चकास्तु दीप्यताम् ॥ ९८ ॥

एतेनेति ॥ एतेन राज्ञा कौक्षेयकाभिहृतिभिरसिपातैः कुलकुधि-
प्रीवाभ्यः श्राव्यलशोषिविति दकन्प्रत्ययः । विमुक्ताः विक्षिप्ताः सम्मुख यथा
तथा मिलतां सङ्गच्छमानानां करिणां कुम्भेषु मुक्ता मौक्तिकानि एतस्य राज्ञो
भुजोष्मणो भुजप्रतापस्य भृश न सहत इति निःसहा असहा, पचायन् ।
तया भुजोष्मसन्तस्येत्यर्थः । अरिनरेन्द्राणां लक्ष्म्या विकीर्णां विसृष्टाः प्रस्वेद-
विन्दव इव विवभूर्त्सुप्रेक्षा ॥ ९९ ॥

आश्चर्यमिति ॥ अस्य राज्ञः आजानु जानुपदन्तं गच्छतीति तद्राश-
दूरगामिन इत्यर्थः । भुजयुगादुदितः प्रतापः ककुभामवधीन् दिगन्तानवापत् ।
किञ्च सता शुद्धेनाद्येन चित्तेन विसारितेभ्योऽनुश्रितेभ्यः सप्ततन्तुभ्यः कन्तुभ्यः
'सप्ततन्तुमुसः कन्तुः' इत्यमरः । अन्यत्र सदा सर्वदा अद्येन पाणिना विसारि-
तेभ्यः प्रसारितेभ्यः सप्तन्दलन्तुभ्यः जन्म यस्य सः यशःपटः चतुर्दश जगन्ति

औदास्यसंविद्विलम्बितशून्यमुद्रा-
मस्मिन् दृशोर्निपतितामवगम्य भैम्याः ।

स्वनैव जन्यजनतान्यमजीगमत्तां
सुज्ञं प्रतीङ्गितविभावनमेव वाचः ॥ १०१ ॥

एतां कुमारनिपुणां पुनरप्यभाणी-
द्वाणी सरोजमुखि ! निर्भरमारभस्व ।

अस्मिन्नसंकुचितपङ्कजसख्यशिक्षा-
निष्णातदृष्टिपरिरम्भविजृम्भितानि ॥ १०२ ॥

व्यापत् व्यानशे आश्चर्यम् । अत्रात्यन्तादूरगामिनः कारणात् अतिदूरगामियशसः
तन्नुसप्तकाचतुर्दशभुवनव्यापि यशःपटस्योत्पत्त्या विरुद्धकार्योत्पत्तिलक्षणो विप-
मालङ्कारः । ऋत्वन्तानुष्ठान दिगन्तविश्रान्तकीर्तिसम्पत्तिश्चाजानुवाहुत्वस्य फल-
मिति भावः ॥ १०० ॥

औदास्येति ॥ जनीं वधू वदतीति जन्या, सा च सा जनता जन-
जनसमूहश्च । पृष्ठीसमासे असामर्थ्यात्तदन्तविध्याभावाच्च विशेषणसमासः ।
अस्मिन् गौडभूषे निपतितां भैम्या दृशोः सम्बन्धिनीं उदास्त इत्युदासा,
पचायच् । छियां टाप् । तस्या भाव औदास्यमौदासीन्य ब्राह्मणादेराकृति-
गणत्वात् ष्यन् । तत्साम्बदा उपेक्षाबुद्ध्याऽविलम्बितां शून्यमुद्रां नि स्पृहावस्था-
मवगम्य स्वनैव स्वत एव वाच विनैव तां भैमीमन्यं नृपमजीगमत् गमितवती ।
गमेर्णौ चङ् । तथा हि सुज्ञं विज्ञं प्रति इङ्गितविभावनमाकारप्रकटनमेव वाचः
प्रेरणानि स्वामीङ्गितज्ञस्य हि किं तद्वाग्भिरित्यर्थः ॥ १०१ ॥

एतामिति ॥ वाणी कुमारी च सा निपुणा च तां कुमारनिपुणाम् ।
कुमारधमणादिभिरिति समासः । “छियाः पुवत्” इत्यादिना पुंवद्भावः ।
एतां भैमी पुनरप्यभाणीदवोचत्—हे सरोजमुखि ! अस्मिन् नृपे असङ्कुचितेन
विकसितेन पङ्कजेन सह सख्यशिक्षायां मैत्रीकरणे निष्णातया कुशलया

प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिमाथमन्थ-

पृथ्वीधरः पृथुरयं मथुराधिनाथः ।

अश्मश्रुजातमनुयाति न शर्वरीशः

श्यामाङ्ककर्बुरवपुर्वदनाब्जमस्य ॥ १०३ ॥

वाले ! ऽधराधरितनैकविधप्रवाले !

पाणौ जगद्विजयकार्मणमस्य पश्य ।

ज्याघातजेन रिपुराजकधूमकेतु-

तारायमाणमुपरज्य मणिं किणेन ॥ १०४ ॥

तत्सदस्येत्यर्थः । निनदीभ्यां धातेः कौशल इति पत्वम् । रथ्या परिरम्भ-
विजृम्भितान्यालिङ्गनचेष्टितानि निर्भरं गाढमारभस्व कुरु । एनं पश्येत्यर्थः ॥

प्रत्यर्थीति ॥ अयं पुरोवर्ती नृपः प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिमाथे वैरि-
भूषाग्निमन्थने मन्थपृथ्वीधरो मन्थाचल मन्दरः पृथुर्महान् मथुराधिनाथो
मथुरानगरीशः श्मश्रु जातमस्य तज्जातश्मश्रु तत्र भवतीत्यश्मश्रुजातम् अजात-
श्मश्रु । आहिताग्न्यादित्वाग्निष्ठायाः परनिपातः । अस्य सुखाब्ज श्यामेन
अग्नेन कलशेन कर्बुरवपुः श्यलाङ्कः शर्वरीशो नानुयाति नानुकरोति । एकल-
निष्कलपृयोः कुतः साम्यामिति भावः ॥ १०३ ॥

वाल इति ॥ अधरेणोष्ठेन अधरिता अधरीकृता नैकविधा अनेकविधा ।
न-शब्देन समासः । प्रवालाः विद्रुमपद्मरूपा यया सा हे तथाविधे । वाले ।
अस्य मथुरेश्वरस्य पाणौ जगद्विजयस्य कार्मण वशीकरणावधं ज्याघातजेन
किणेन प्रान्धिना उपरज्योपराग प्राप्य रिपोः राजकृत्य रात्रसमूहस्य धूमकेतु-
तारायमाण धूमकेतवाह्वयनक्षत्रवदान्वरन्तं तद्द्रुपलवायमानमित्यर्थः । आकार-
क्यदन्ताद्भट्टः छानन् । मणिं कर्णमणिःक्यं पश्य ॥ १०४ ॥

एतद्भुजारणिसमुद्भवविक्रमाभि-

चिह्नं धनुर्गुणकिणः खलु धूमरेखा ।

जातं ययारिपरिपन्मशकार्ययाशु-

विस्त्रावणाय रिपुदारहगम्बुजेभ्यः ॥ १०५ ॥

दयानीकृतां मृगमदैरिव माधुरीणां

धौतैः कलिन्दतनयामधिमध्यदेशम् ।

तत्राप्राकालियमहाहृदनाभिशोभां

रोमावलीभिव विलोकयितासि भूमेः ॥ १०६ ॥

एतदिति ॥ एतस्य राज्ञो भुजादेवारणेः निर्मध्यकाष्ठात्समुद्भवस्य सनुत्पन्नस्य विक्रमाभेः पौरुषबद्धेः चिह्नमनुभापकं लिङ्गम्, 'निर्मन्ध्यदाहणि त्वरणिर्द्वयोः' इत्यमरः । धनुर्गुणकिणो ज्याघातरेखा धूमरेखा खलु ? कुतः यया धूमरेखया अरिपरिपदो अरिसद्वास्ता एवमशकास्तदर्थया तान्निवृत्त्यर्थया जात, भावे कः । 'अर्थोऽभिधेयरवैस्तुप्रयोजननिवृत्तिपु' इत्यमरः । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । किञ्च रिपुदाराणां हगम्बुजेभ्यो नयनारविन्देभ्योऽधुविस्त्रावणाय बाष्पोद्गमाय जातं धूमकेतूदयाद्राजशोको धूमोत्पीडनादधुस्त्रावधेति भावः ॥ १०५ ॥

दयानीकृति ॥ माधुरीणां मधुरानगरीजातस्त्रीणाम् । तत्र जात इत्यभु-
प्रत्यये ङीप् । धीतैर्जलक्रीडासु क्षालितैर्नृगनदैः कस्तूरिकाभिरिवेत्युत्प्रेक्षा ।
दयानीकृतां मध्यदेशे अधिमध्यदेश मध्यदेशविशेषे अवलम्बे च । विभक्त्यर्थे
ऽन्वयीभावः । आम्ना प्राप्ता कालियस्य कालियनागस्य महाहृद एव नाभिः
तस्याः शोभा यया ताम् अत एव भूमेः रोमावलीभिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा ।
कलिन्दतनया कालिन्दीं तत्र मधुरापो विलोकयितासि विलोकयिष्यसि ॥१०६॥

गोवर्धनाचलकलापिचयप्रचार-

निर्वासिताहिनि घने सुरभिप्रसूने ।

तस्मिन्ननेन सह निर्विश निर्विशङ्कं

वृन्दावने वनविहारकुतूहलानि ॥ १०७ ॥

भावी करः कररुहाङ्कुरकोरकोऽपि

तद्वह्निपल्लवचये तव सौख्यलक्ष्यः ।

अन्तस्त्वदास्यद्वृतसारतुपारभानु-

शोभानुकारिकरिदन्तजकङ्कणाङ्कः ॥ १०८ ॥

गोवर्धनेति ॥ गोवर्धनाचले ये कलापिचयाः केकित्रजाः तेषां प्रचारेण सञ्चारेण निर्वासिताहिनि निष्कासितभुजङ्गमण्डले मुखसञ्चार इत्यर्थः । घने सान्द्रे निरातप इत्यर्थः । सुरभिप्रसूने फलकुमुमसमृद्धा विहारयोग्य इत्यर्थः । तस्मिन् प्रसिद्धे यत्र पुरा गोपालमूर्तिः कृष्णो विजहारेति भावः । वृन्दावने वृन्दास्थये वने अनेन राज्ञा सह निर्विशङ्कं विप्रस्य वनविहारकुतूहलानि वन-क्रीडासुखानि निर्विश भुङ्क्ष्व । 'निर्वेशो भृतिभोगयोः' इत्यमरः । साभिप्राय-विशेषणत्वात्परिकरालङ्कारः ॥ १०७ ॥

भार्वाति ॥ त्वदास्येनानेन द्वृतसारस्य द्वृतकान्तिसर्वस्वस्य तुपारभानो-थन्द्रस्य सा शोभा पराजयनिमिता पाण्डुच्छाया तदनुकारी तत्सदृशो यः करिदन्तस्तव कङ्कणमशुद्धिर्हं यस्य तः तव करः कररुहा नखाः अङ्कुरा इवेत्युपमितसमासः । त एव कोरकाः कलिः यस्य सोऽपि सप्रित्यर्थः । तद्वह्निपल्लवचये वृन्दावनलताकिसलयजाले अन्तर्मध्ये सौख्येन अनायासेन लक्ष्यः सुप्रदो भावी । अत्र पादवापचयकाले तत्प्रादर्यात्सन्दिग्धस्य भैमीकरस्य दन्तबलयेन निधमाप्रिधयान्तः सन्देहालङ्कारः ॥ १०८ ॥

वैरिश्रियं प्रति नियुद्धमवाप्नुवन् यः

किञ्चिन्न तृप्यति धारावलयैकवीरः ।

स त्वामवाप्य निपतन्मदनेषु घृन्द-

स्यन्दीनि तृप्यतु मधूनि पिबन्निवायम् ॥ १११ ॥

तस्मादियं क्षितिपतिक्रमगम्यमान-

मध्वानमैक्षत नृपादवतारिताक्षी ।

तद्भावबोधबुधतां निजचेष्टयैव

व्याचक्षते स शिथिकानयने नियुक्ताः ॥ ११२ ॥

भूयोऽपि भूपमपरं प्रति भारती तां

प्रखञ्जमूरुचलचक्षुपमाचक्षे ।

वैरिति ॥ धरावलये भूमण्डले एकवीरो यो मधुरापतिः वैरिश्रियं प्रत्यर्थिलक्ष्मीं प्रति लक्षीकृत्य नियुद्ध बाहुयुद्धम् आलिङ्गनमिति यावत् । 'नियुद्धं बाहुयुद्धं शब्द' इत्यमरः । तदनाप्नुवन् किञ्चिदीपदपि न तृप्यति न तद्विना सन्तुष्यतीत्यर्थः । स नियुद्धश्रियोऽयं राजा त्वामवाप्य निपततां मदनेषूनामिपुकुमुमानां घृन्दात्स्यन्दन्ते स्रवन्तीति तत्स्यन्दीनि मधूनि मकरन्दान् पिबन्निव तृप्यतु । अप्र मदनेषुमधुपानोत्प्रेक्षया तेषामेवेषूनां त्वत्समागमाद्रागानन्दकारित्वप्रतीतेरलङ्कारेण बलुध्वनिः ॥ १११ ॥

तस्मादिति ॥ इयं भूमी तस्मान्नृपादवतारिताक्षी निर्वर्तितदृष्टिः सर्ती क्षितिपतीनां गन्तव्यनृपाणां क्रमेणानुपूर्व्यां गम्यमानमध्वानमैक्षत । अप्य शिथिकानयने नियुक्ता । शिथिकावाहिनस्तासां भावबोधे अभिप्रायज्ञाने बुधतां वैदग्ध्यं निजचेष्टया, अन्यतो नयनक्रियैव म्याचक्षते स ज्ञापयामागुरित्यर्थः ॥

भूयोऽपीति ॥ भारती भूयोऽप्यपरं भूपं प्रति प्रखञ्जमूरुचलचक्षुषं चकितहरिणीचक्षताक्षी तां भूमीमाचक्षे । घृनिति हे उप्रनमञ्जुनेत्रे ।

एतस्य काशिनृपतेस्त्वमवेक्ष्य लक्ष्मी-

मक्ष्णोर्मुदं जनय स्वजनमञ्जुनेत्रे ! ॥ ११३ ॥

एतस्य सावनिभुजः कुलराजधानी

काशी भवोत्तरणधर्मतरिः स्मरारेः ।

यामागता दुरितपूरितचेतसोऽपि

पापं निरस्य चिरजं विरजीभवन्ति ॥ ११४ ॥

आलोच्य भाविविधिकर्तृकलोकसृष्टि-

कष्टानि रोदिति पुरा कृपयैव रुद्रः ।

नामेच्छयेति भिषमात्रमधत्त यत्तां

संसारतारणतरीमसृजत् पुरीं सः ॥ ११५ ॥

स्रग्भनाधि ! मञ्जुलाक्षीत्वर्थः । एतस्य काशिनृपतेः काशिराजस्य लक्ष्मी-
शोभामवलोक्याक्ष्णोः सुस्रग्भनय सम्पादय ॥ ११३ ॥

एतस्येति ॥ स्मरारेः शिवस्य संसारार्णवकर्णधारस्य सप्तबन्धिनी भवो-
त्तरणे भवात्पितरणे लोकानां धर्मतरिः धर्मतरिमहपात् केवल धर्मार्था नौः,
'श्रियां नौस्वरणित्तरि.' इत्यमरः । सा काशी एतस्यावनिभुजः काशीराजस्य
कुलराजधानी । दुरितपूरितचेतसोऽपि यां काशीमागताधिरज चिरस्यितं पापं
निरस्य अविरजसो विरजसः सम्पाद्यमाना भवन्ति विरजीभवन्ति वीतपापा
मुष्ठा भवन्तीत्यर्थः । अभूततद्भावे च्यः । अहर्मानयधुधेतोरहोरजसो ल्येपधेति
सकारलोपः ॥ ११४ ॥

वाराणसी निविशते न वसुन्धरायां

तत्र स्थितिर्मखभुजां भुवने निवासः ।

तत्तीर्थमुक्तवपुषामत एव मुक्तिः

स्वर्गात्परं पदमुदेतु मुदे तु कीदृक् ॥ ११६ ॥

सायुज्यसृच्छति भवस्य भवाब्धियाद्-

स्तां पत्युरेत्य नगरीं नगराजपुत्र्याः ।

भूताभिधानपटुमद्यतनीमवाप्य

भीमोद्भवे ! भवति भावमिवास्तिधातुः ॥ ११७ ॥

व्याजमात्रम् अधत्त धृतवान् । कुतः यद्यस्मात् स रुद्रः संसारतारणतरिं तां
काशीं पुरीमसृजत् । ततो नूनं कृपयैव अरोदीदित्युत्प्रेक्षा । कृपालवो हि
परदुःखेन दुःखायन्ते तत्प्रतीकरणोपायन्न कुर्वन्तीति भावः ॥ ११५ ॥

वाराणसीति ॥ वाराणसी काशी वसुन्धरायां न निविशते भूलोकान्तः-
पातिनी न भवतीत्यर्थः । अत एव तत्र वाराणस्यां स्थितिर्निवासो मखभुजां
भुवने निवासः स्वर्लोकनिवासः अत एव स्वर्गत्वादेव तस्मिन् तीर्थे काशीतीर्थे
मुक्तवपुषां त्यक्तकलेवराणां मुक्तिरपवर्ग एव । तथा हि स्वर्गात्परमधिकं पदन्तु
कीदृगपवर्गादन्यादृशं किं मुदे मोहाय उदेतु ? न किञ्चिदन्यदित्यर्थः । सम्भाव-
नायां लोट् । भूलोकवासिनां स्वर्गः तद्वासिनान्तु अपवर्ग एव परं पदं न तु
स्वर्ग एवोचित इति भावः ॥ ११६ ॥

सायुज्यमिति ॥ हे भीमोद्भवे ! भूमि ! भवाब्धियादः ससारसागर-
जलजन्तुजातं, 'यादासि जलजन्तवः' इत्यमरः । नगराजपुत्र्याः पत्युः पार्वती-
पतेः सम्बन्धिनीं तां नगरीं काशीमेल्य अस्तिधातुः असभुवि इत्यय धातुर्भूता-
भिधानपटु भूताभिधानसमर्थामद्यतनीं लुडमवाप्य । अद्यतनीति लुडः पूर्वा-
चार्याणां संज्ञा । आर्धधातुकोपलक्षणमेतत् अस्तेर्भूभावस्यार्धधातुकाधिकारात् ।
अद्यतनीग्रहणं तूपमानोपमेययोरभिन्नलिङ्गत्वाच्चेति दृष्टव्यम् । भवतिभावम्

निर्विश्य निर्विरति काशनिवासभोगा-

न्निर्माय नर्म च मिथो मिथुनं यथेच्छम् ।

गौरीगिरीशघटनाधिकमेकभावं

शर्मोर्मिकञ्चुकितमञ्चति पञ्चतायाम् ॥ ११८ ॥

न श्रद्धासि यदि तन्मम मौनमस्तु

कथ्या निजाप्रतमयैव तवानुभूत्या ।

न स्वात्कनीयसितरा यदि नाम काश्या

राजन्वती मुदिरमण्डनधन्वना भूः ॥ ११९ ॥

वक्षस्त्वदुप्रविरहादपि नास्य दीर्णं

वज्रायते पतनकुण्ठितशत्रुशस्त्रम् ।

तत्कन्दकन्दलतया भुजयोर्न तेजो-

वह्निर्नमत्यरिवधूनयनाम्बुनापि ॥ १२४ ॥

किं न द्रुमा जगति जाप्रति लक्षसंख्या-

स्तुल्योपनीतपिककाकफलोपभोगाः ।

स्तुत्यस्तु कल्पविटपी फलसंप्रदानं

कुर्वन् स एष विबुधानमृतैकवृत्तीन् ॥ १२५ ॥

वक्ष इति ॥ हे भूमि ! तवोप्राद्विरहादपि न दीर्णम् अविदीर्णं तथा पतनेन कुण्ठितानि प्रतिहतानि शत्रूणां शस्त्राण्यायुधानि येन तदस्य वक्षो वज्रायते वज्रमिवाचरति मृदाकिरिय वज्रमेवेत्यर्थः । अन्यथा कथमीदृगभेदत्वमिति भावः । आचारक्यङ्गन्ताहृद् । तद्वज्रमेव कन्दो मूलं तत्कन्दलतया तत्प्ररोहत्वेन हृदयदाढ्यमूलत्वाद्भुजतेजस इति भावः । भुजयोस्तेजोवह्निः प्रतापान्निः अरिवधूनयनाम्बुनापि न नमति न शाम्यतीत्यर्थः । वज्राग्नेरविन्धनत्वादिति भावः । अत्र भुजतेजसोऽनम्बुहार्यत्वेन वज्रायितवक्षः कार्यताद्वारादिव्यतेजस्त्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्द्रम्या ॥ १२४ ॥

किमिति ॥ तुल्य निर्विशेष यथा तथोपनीतः सम्पादितः पिकानां काकानाश्च फलोपभोगो यैस्ते पात्रापाततुल्यफलविनियोगा इत्यर्थः । लक्षसङ्ख्या असङ्ख्या द्रुमाः जगति न जाप्रति किम् ? न स्फुरन्ति किम् ? स्फुरन्त्येवेत्यर्थः । किन्त्वमृतैकवृत्तीन् सुधैकजीवनान् विबुधान् देवान् विदुषश्च फलसम्प्रदानमीप्सितार्थप्रतिप्राहिणः कुर्वन् सर्वाभिरमनोरथपूरकः स एष कल्पविटपी कल्पवृक्षः स्तुत्यः स एक एव स्तोत्रार्हो नान्य इत्यर्थः । कल्पवृक्षकल्पोऽय काशिराज इत्यर्थः । अत्राप्रस्तुतकल्पवृक्षकथनात्प्रस्तुतकाशिराजप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशसालङ्कारः । अप्रस्तुतस्य कथनात्प्रस्तुतं यत्र गम्यते । अप्रस्तुतप्रशस्यं सारूप्यादिनियन्त्रितेति लक्षणाद् ॥ १२५ ॥

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मा-

दस्यैव तत्र यदभूत् प्रतिभूः कृपाणः ।

दैवाद्यदा प्रवितरन्ति न ते तदैव

नेदं कृपा निजकृपाणकरप्रहाय ॥ १२६ ॥

एतद्वलैः क्षणिकतामपि भूत्पुराप्र-

स्पर्शायुषां रयवशादसमापयद्भिः ।

दृक्पेयकेवलनभःक्रमणप्रवाहै-

र्वाहैरलुप्यत सहस्रदृगर्वगर्वः ॥ १२७ ॥

अस्मा इति ॥ अस्मै राज्ञे नृपाः प्रतिनृपाः कस्मात्कारणात् करं बलिं न प्रवितरन्तु न ददुः । सम्भावनायां लोद् । असम्भावितमेतदित्यर्थः । कुतः यथस्मात्तत्र करदाने अस्मैव कृपाणः खत्रः प्रतिभूत्सकोऽभूत् । 'स्युर्लम्बकाः प्रतिभुवः' इत्यमरः । अत्र कृपाणस्य प्रतिभूत्वं व्यनक्ति यदा दैवात्ते नृपाः करं न प्रवितरन्ति तदैव निजकृपाणस्य करेण हन्तेन प्रहाय प्रहणाय अन्यत्र निजकृपाणात् प्रतिभूसकाशात् करस्य बलेप्रहणाय आप्रहे सतीति शेषः । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । अद्य कृपा इदकृपा सा न । निष्कृपः कृपाणं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । कृपाणपातभीत्यैव करदानात्तस्य प्रातिभाष्यव्यपदेश इति भावः ॥

एतदिति ॥ एतद्वलैः एतत्सैन्यैः रयवशाद्रेगवशाद्भुवः पुराप्रानात्र ये स्पर्शाः संयोगास्तेषां यान्यायूषि जीवितानि तेषां क्षणिकतां क्षणमात्रावस्थायिताः सम्यसमापयद्भिः अनिवर्तयद्भिः क्षणिकत्वाददयभूत्स्पर्शैरित्यर्थः । किन्तु दृक्पेया अभिच्छिद्यप्रतया दृष्टिप्राप्त्याः केवला नभःक्रमणप्रवाहाः नभोगतिपरम्परा येषां तैः केवलयेचरैरित्यर्थः । ईदृशैर्वाहैर्वाजिभिः सहस्रदृगर्वणः सहस्राधवाजिनः उर्वः-धवसो गर्वः वाजिवाहावर्गन्धर्व' इत्यमरः । अलुप्यत लोपितः । सहस्राधस्य त्वेक एव चेत्ततोऽभः अस्य त्वेतादृशाः परःसहस्रा इति भावः ॥ १२७ ॥

ज्ञानाधिकासि सुकृतान्यधिकाशि कुर्याः

कार्यं किमन्यकथनैरपि यत्र मृत्योः ।

एकं जनाय सतताभयदानमन्य-

द्धन्ये ! वहल्यमृतसत्रमवारितार्थि ॥ १२० ॥

भूर्भर्तुरस्य रतिरेधि मृगाक्षि ! मूर्ता

सोऽयं तवास्तु कुसुमायुध एव मूर्तः ।

भातश्च ताविव युवां गिरिशं विराद्ध-

माराद्भुमाशु पुरि तत्र कृतावतारौ ॥ १२१ ॥

स्पशब्दस्य कनादेशः । घसुरूपेत्यादिना डयो ह्रस्वः । न खान्नाम यदि स्या-
देवेत्यर्थः । दिवोऽधिका काशी, दिवस्पतेरधिकः काशीराज इत्यलं वार्ताभिः ।
एतत्पाणिप्रहणानन्तरमनुभव एव ते कथयिष्यतीति भावः ॥ ११९ ॥

ज्ञानेति ॥ हे धन्ये ! भूमि ! ज्ञानेन अधिका उत्कृष्टासि भवसि ।
अतः अधिकाशि कार्यां, विभक्त्यर्थेऽभ्ययीभावः । सुकृतानि सत्कर्माणि कुर्यां-
अथवाऽन्यकथनैः कर्तव्यान्तरोपदेशैरपि किं कार्यं किं प्रयोजनं न किञ्चिदित्यर्थः ।
कृतः, यत्र कार्यां जनाय मृत्योः सकाशात् सततमविच्छिन्नाभयदानमेकं वहति
वर्तते । मृत्युदर्शनां सद्य एव मृत्युञ्जयत्वप्राप्तेरिति भावः । किञ्चान्यत् यत्र
अनिवारिता अर्थिनो यस्मिन् तदनृतसत्रं मोक्षदानं गङ्गोदकदानञ्च वहति
प्रवर्तते । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वनेऽपि च' इत्यमरः । अमृतं तूदके
मोक्ष इत्यादि काशिमृतानां शिवसारूप्यममृतत्वञ्च सिद्धमित्यन्यत्र जीवनात्
कार्यां मरणमेव रमणीयमिति भावः ॥ १२० ॥

भूर्भर्तुरिति ॥ हे मृगाक्षि ! त्वनस्य भूर्भर्तुः काशीराजस्य मूर्ता
मूर्तिमती रतिः रतिदेवी एषि भव । अस्तेः सिपि हेर्धिरादेशे, "षसोरेद्वा-
यभ्यासलोपश्च" इत्येकारादेशः । सोऽयं राजा च तव मूर्ता मूर्तिमान् कुसुमायुधः
अथ एवास्तु । किञ्च युवां पुरा विराट् द्विष्ट गिरिशर्माश्वर आराद्भुं भावपयितु

कामानुशासनशते सुतरामधीवी
 सोऽयं रहो नखपदैर्महतु स्तनौ ते ।
 रष्ट्राद्रिजाचरणकुङ्कुमपङ्कराग-
 सङ्कीर्णशङ्करशशाङ्ककलाङ्ककारैः ॥ १२२ ॥

पृथ्वीश एष नुदतु त्वदनङ्गवाप-
 मालिङ्गय कीर्तिचयचामरचारुचापः ।
 संप्रामसङ्कतिविरोधिशिरोधिदण्ड-
 खण्डिहुरप्रसरसंप्रसरत्प्रतापः ॥ १२३ ॥

तत्र पुरि कार्यां कृतावतारौ अवतीर्णौ तौ रतिकामाविद विभातं विराजतं च ।
 भातेल्लोटे धसस्त्रामादेशः ॥ १२१ ॥

कामेति ॥ कामानुशासनानां कामशास्त्राणां शते अधीतमनेनेत्यधीती,
 “श्यादिभ्यश्च” इति इनिप्रत्यये, सप्तमीविधाने क्लेन्विपयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यान-
 मिति सप्तमी । सोऽयं राजा रहो रहसि दृष्टा कुपिता भद्रिजा पार्वती तस्या-
 चरणकुङ्कुमपङ्करागेण सङ्कीर्णा प्रणामकाले रुषिता तया शहरशशाङ्ककलय
 अङ्ककारैः कलहकारिभिस्तदनुकारिभिरित्यर्थः । कर्मण्यण् । ‘अङ्कः कलह-
 चिह्नयोः’ इति विश्वः । नखपदैस्ते स्तनौ महतु पूजयतु अलङ्करोत्वित्यर्थः ।
 मह पूजायामिति धातोर्भावादिक्रहोद् ॥ १२२ ॥

वक्षस्त्वदुप्रविरहादपि नास्य दीर्णं
 वज्रायते पतनकुण्ठितशत्रुशस्त्रम् ।
 तत्कन्दकन्दलतया भुजयोर्न तेजो-
 वह्निर्नमत्यरिवधूनयनाम्बुनापि ॥ १२४ ॥
 किं न द्रुमा जगति जाप्रति लक्षसंख्या-
 स्तुल्योपनीतपिककाकफलोपभोगाः ।
 स्तुल्यस्तु कल्पविटपी फलसंप्रदानं
 कुर्वन् स एष विबुधानमृतैकवृत्तीन् ॥ १२५ ॥

वक्ष इति ॥ हे भूमि ! तवोप्राद्विरहादपि न दीर्णम् अविदीर्णं तथा
 पतनेन कुण्ठितानि प्रतिहतानि शत्रूणां शस्त्राण्यायुधानि येन तदस्य वक्षो
 वज्रायते वज्रमिवाचरति मृदाक्षिरयं वज्रमेवेत्यर्थः । अन्यथा कथमीदृगभेद्यत्व-
 मिति भावः । आचारक्यङ्गन्ताल्लट् । तद्वज्रमेव कन्दो मूलं तत्कन्दलतया
 तत्प्ररोहत्वेन हृदयदाढ्यमूलत्वाद्भुजतेजस इति भावः । भुजयोस्तेजोवह्निः प्रता-
 पाग्निः अरिवधूनयनाम्बुनापि न नमति न शाम्यतीत्यर्थः । वज्राग्नेरबिन्धनत्वा-
 दिति भावः । अत्र भुजतेजसोऽनम्बुहार्यत्वेन वज्रायितवक्षः कार्यताद्वारादिव्य-
 तेजस्त्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ १२४ ॥

किमिति ॥ तुल्यं निर्विशेषं यथा तथोपनीतः सम्पादितः पिकानां
 काकानाश्च फलोपभोगो यैस्ते पात्रापात्रतुल्यफलविनियोगा इत्यर्थः । लक्षसङ्ख्या
 असङ्ख्या द्रुमाः जगति न जाप्रति किम् ? न स्फुरन्ति किम् ? स्फुरन्त्येवेत्यर्थः ।
 किन्त्वमृतैकवृत्तीन् सुधैकजीवनान् विबुधान् देवान् विदुषश्च फलसंप्रदान-
 मीप्सितार्थप्रतिप्राहिणः कुर्वन् सर्वाभिरमनोरथपुरकः स एष कल्पविटपी कल्पवृक्षः
 स्तुल्यः स एक एव स्तोत्रार्हो नान्य इत्यर्थः । कल्पवृक्षकल्पोऽयं काशिराज
 इत्यर्थः । अत्राप्रस्तुतकल्पवृक्षकथनात्प्रस्तुतकाशिराजप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।
 अप्रस्तुतस्य कथनात्प्रस्तुतं यत्र गम्यते । अप्रस्तुतप्रशंसयं सारूप्यादिनियन्त्रि-
 तेति लक्षणात् ॥ १२५ ॥

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मा-

दस्यैव तत्र यदभूत् प्रतिभूः कृपाणः ।

दैवाद्यदा प्रवितरन्ति न ते तदैव

नेदं कृपा निजकृपाणकरग्रहाय ॥ १२६ ॥

एतद्वलैः क्षणिकतामपि भूखुराम-

स्पर्शायुषां रयवशादसमापयद्भिः ।

दृक्पेयकेवलनभःक्रमणप्रवाहै-

र्वाहैरलुप्यत सहस्रदृग्वर्गवर्गः ॥ १२७ ॥

अस्मा इति ॥ अस्मै राज्ञे नृपाः प्रतिनृपाः कस्मात्कारणात् करं बलिं न प्रवितरन्तु न दद्युः । सम्भावनायां लोट् । असम्भावितमेतदित्यर्थः । कुतः यद्यस्मात्तत्र करदाने अस्यैव कृपाणः खड्गः प्रतिभूर्लम्बकोऽभूत् । 'स्युर्लम्बकाः प्रतिभुवः' इत्यमरः । अत्र कृपाणस्य प्रतिभूत्वं व्यनक्ति यदा दैवात्ते नृपाः करं न प्रवितरन्ति तदैव निजकृपाणस्य करेण हस्तेन ग्रहाय ग्रहणाय अन्यत्र निजकृपाणात् प्रतिभूसकाशात् करस्य बलेर्ग्रहणाय आप्रदे सतीति शेषः । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । अस्य कृपा इदंकृपा सा न । निजकृपः कृपाण प्रयुद्ध इत्यर्थः । कृपाणपातभील्यैव करदानात्तस्य प्रातिभाष्यभ्यपदेश इति भावः ॥

एतदिति ॥ एतद्वलैः एतत्सन्धैः रयवशाद्देगवशाद्भुवः खुरामाणाञ्च ये स्पर्शाः संयोगास्तेषां यान्यायूपि जीवितानि तेषां क्षणिकतां क्षणमाप्रावस्थायितान् मन्यसमापयद्भिः अनिवर्तयद्भिः क्षणिकत्वाददृश्यभूस्पर्शैरित्यर्थः । किन्तु दृक्पेया अविच्छिन्नप्रतया दृष्टिप्राप्त्याः केवला नभःक्रमणप्रवाहाः नभोगतिपरम्परा येषां तैः केवलशेचरैरित्यर्थः । ईदृशोर्वाहैर्वाजिभिः सहस्रदृग्वर्गणः सहस्राक्षवाजिनः उर्वः-थवसो गर्वः वाजवाहावंगन्धर्व' इत्यमरः । अलुप्यत लोपितः । सहस्राक्षस्य त्वेक एव शेचरोऽश्वः अस्य त्वेतादृशाः परःसहस्रा इति भावः ॥ १२७ ॥

तद्वर्णनासमय एव समेतलोक-

शोभावलोकनपरा तमसौ परासे
मानी तथा गुणविदा यदनादृतोऽसौ

तद्भूतां सदसि दुर्यशसेव मम्लौ ॥ १२८ ॥

सानन्तानाप्य तेजःसखनिखिलमरुत्पार्थिवान्दिष्टभाज-

चित्तेनाशापुपस्तान् सममसमगुणान्मुञ्चती गूढभावा ।

तदिति ॥ असौ दमयन्ती तस्य काशिराजस्य वर्णनासमये स्तोत्रकाल
एव समेतलोकानां मिलितजनानां शोभावलोकनपरा सती तं काशिराजं परासे
व्याजेन परिजहारेत्यर्थः । उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनमित्यस्यतेखाडि लिट् ।
मानी अभिमानी असौ राजा गुणविदा गुणज्ञया तथा भैम्या अनादृत इति यत्
तत्तस्मादनादरणादेव भूयतां राज्ञां सदसि दुर्यशसा दुष्कीर्त्सेव मम्लौ वैवर्ण्यव्रत
इत्यर्थः ॥ १२८ ॥

सेति ॥ शुभाङ्गी मुगात्री अन्यत्र पङ्क्तयुक्ता सा दमयन्ती अनन्तान-
नपरिमितान् दिष्टभाजो भाग्यभाजः चित्तेनाशामभिलाष पुष्पन्तीत्याशापुपः
भैमी कामयमानानित्यर्थः । तान् प्रसिद्धानसममुणानसाधारणशौर्यादिगुणान्
तेजसः सखायस्तेजःसखास्तेजस्विन इत्यर्थः । राजाहस्सखिभ्यष्टच् । ते निखिला
मरुतो देवा इन्द्रादयः पार्थिवाश्च तानाप्य प्राप्य सम युगपन्मुञ्चती परिहरन्ती
उपनिपत्यक्षे तु सानन्तानाकाशसहितान् । 'अनन्तं सुरवर्त्म खम्' इत्यमरः ।
दिष्टभाजः कालयुक्तान् । 'दिष्टं भाग्ये च काले च' इति विश्वः । चित्तेन सम-
मनसा सह आशापुपो दिग्गुक्तान् । 'आशा दिगतिवृष्णयोः' इति वैजयन्ती ।
असमगुणान् न्यूनाधिकसङ्ख्यातरूपरसादिगुणान् अपां विकारः आप्यम् ।
'द्वे आप्यमम्मयम्' इत्यमरः । "आप्यञ्च" इति चान्द्रसूत्रनिपातनात्साधुः ।
तेजःसखाः तेजोद्रव्यसहिताः । मरुद्वायुः । 'मरुती पवनामरी' इत्यमरः ।
पार्थिवा पृथिवीविकाराः । अत्राप्यपार्थिवशब्दो तद्विधावपि प्रकरणात्प्रकृत्यर्थ-

पारेवाग्वर्तिरूपं पुरुषमनु चिदम्भोधिमिकं शुभाङ्गी

निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः ॥१२९

श्रीहर्ष कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

शृङ्गारामृतशीतगावयमगादेकादशस्तन्महा-

काव्येऽस्मिन् निषधेश्वरस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

मात्रपरो द्रष्टव्यौ । तान् मुच्यते तार्किकोक्तपृथिव्यादिनवद्रव्येष्व्वात्मातिरिक्त-
द्रव्याष्टकस्य धृतिवाक्यैर्निषधं कुर्वतीत्यर्थः । गूढभावा निगूढाभिप्राया पारे
वाचां पारेवाक् । “पारे मध्ये पश्या वा” इत्यव्ययीभावः । तद्वर्ति रूपं सौन्दर्यं
यस्य तम् अन्यत्र यतोवाच इत्यादि ध्रुतेः । वाक्यनघातीत चिदम्भोधे इना-
करम् अन्यत्र चिद्रूपम् । एकमाद्वितीयं निःसीमा आनन्दो यद्येति बहुमीहिः ।
अन्यत्र कर्मधारयः । तं पुरुषं पुमांस परमात्मानञ्च अनु तं लक्षयित्वा त
प्रतीत्यर्थः । अनुलक्षण इति कर्मप्रवचनोयत्वान् द्वितीया । भूयो भूयिष्ठम् ।
तत्परा आसक्ता तात्पर्ययुक्ता च भूत्वा तत्परीभूय उपनिषद्वेदान्तवाक्यं उपमान
यस्याः तदुपमा तत्कल्पा आसीदिति छिद्यविशेषणैयमुपमाश्लेष एवेति केचित् ।
सम्भरा वृत्तम् ॥ १२९ ॥

श्रीहर्षमित्यादि ॥ शृङ्गार एवामृत तस्य शीतगी चन्द्रे शीता गावः
किरणा यस्य सः शीतगुः तस्मिन् गोक्षियोरुपसर्जनस्येति ओकारह्रस्वः ५ १३० ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधीमहामहोपाध्यायकोत्पाचल-

मात्रिनाथमूरिविरचिते निषधभ्याख्याने जीवानुसमाख्याने

एकादशः सर्गः समाप्तः ।

द्वादशः सर्गः ।

प्रियाहियालम्ब्य विलम्बमाविला

विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम् ।

समाजमाजग्मुरथो रथोत्तमा-

स्तमासमुद्रादपरे परे नृपाः ॥ १ ॥

ततः स भैम्या ववृते वृते नृपैर्विनिःश्वसद्भिः सदसि स्वयम्बरः ।

चिरागतैस्तर्किततद्विरागतैः स्फुरद्भिरानन्दमहार्णवैर्नवैः ॥ २ ॥

अथास्मिन्नवसरे पुनरन्ये राजानः समायाता इत्याह—प्रियेति ॥ अथो
अनन्तरम् । “मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ” इत्यमरः । प्रियासु
स्वकान्तासु विषये हिया सङ्कोचेन दाक्षिण्येनेति यावत् । विलम्बं आलम्ब्य
आविलाः दमयन्तीस्वयम्बरध्वषणादाकुलाः विलासिनो विलसनशीलाः, “वौकप-
लसकत्यन्नम्भ” इति धिणु-प्रत्ययः । रथैरुत्तमाः रथोत्तमाः महारथाः परे
श्रेष्ठाः अपरे अन्ये नृपाः आसमुद्रात् समुद्रपर्यन्तादपादानात् कुण्डिनस्य कुण्डिन-
नामनगरस्य मण्डनायितं अलङ्कारभूतं, मण्डनशब्दादाचारक्यङ्गतात् कर्तरि क्तः।
तं समाजं राजसभामाजग्मुः प्रापुः । अत्र विलाविलेत्यादी नियमेनासकृद्यजन-
युग्मावृत्त्या च्छेकानुप्रासः । अन्यत्रानियमावृत्त्यनुप्रास इत्युभयोः संसृष्टिः ।
सङ्घानियमे पूर्वं च्छेकानुप्रासः अन्यो वृत्त्यनुप्रास इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तत इति ॥ ततो राजान्तरागमनानन्तरं तर्किता तद्विरागिता भैमी-
वैराग्य शैलैर्निश्चितभैम्यपरागैः अत एव विषादात् विनिःश्वसद्भिधिरागतैः पूर्वा-
गतैर्नृपैस्तथा स्फुरद्भिः प्रकाशमानैरानन्दमहार्णवैर्दमयन्तीप्राप्स्वाशया परमानन्द-
भारितैर्नवैश्च नृपैर्वृते सदसि सः प्रकृतः भैम्याः स्वयम्बरः ववृते प्रवृत्तः ॥ २ ॥

चलत्पदस्तत्पदयन्त्रणेङ्गितस्फुटाशयामासयति स्म राजके ।
 श्रमं गता यानगतावपीयमित्युदीर्य धुर्यः कपटाज्जनीखनः ॥ ३ ॥
 नृपानुपक्रम्य विभूषितासनान् सनातनी सा सुपुत्रे सरस्वती ।
 विगाहमारभ्य सरस्वतीः सुधासरःस्वतीवार्द्रतनूरनुत्थिताः ॥ ४ ॥
 घृणीष्व वर्णेन सुवर्णकेतकीप्रसूनपर्णादृत्तुपर्णमादृतम् ।
 निजामयोध्यामपि पावनीमयं भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः ॥

चलदिति ॥ चलत्पदः चलत्पादः क्वचित् स्थितिकालेऽप्युत्तमाश्रव-
 देकप्रानवस्थितचरण इति भारवाहिस्वभावोक्तिः । धुरं वहतीति धुर्यो जनो
 यानिजन, धुरो यद्दृक्काविति यत्प्रत्ययः । तस्याः भैम्याः पदयन्त्रणेङ्गितेन
 पादनोदनचेष्टितेन स्फुटः आशय उपवेशनाभिप्रायो यस्यास्तां जनी वधूं,
 'जनी सीमन्तिनी वधूंः' इति विश्वः । इय बाला यानेन गतावपि श्रम गता
 श्रान्तेत्युदीर्य कपटात् श्रमव्याजात् राजके राजसमूहे आसयति स्म उपवेशया-
 माम ॥ ३ ॥

नृपानिति ॥ सनाभवा सनातनी सनाशब्दात्सायचिरमित्यादिना टपुल्-
 प्रत्यये ङीप् । सा सरस्वती वाग्देवता विभूषितासनान् अलङ्कृतसिंहासनानुप-
 विष्टानित्यर्थः । नृपानुपक्रम्य सुधासरःस्वमृतसरसीषु विगाहमारभ्यावगाहं प्राप्य
 अन्वनन्तरमुत्थिता निर्गताः अतीवार्द्रतनूरमृताद्रंसर्वाङ्गाः तद्दृश्यतवर्षिणीरित्यर्थः ।
 सरस्वतीर्गिरः सुपुत्रे जनयामास ॥ ४ ॥

घृणीष्येति ॥ वर्णेनाङ्गकान्त्या सुवर्णकेतकीप्रसूनस्य पर्णादृत्तादादृतं
 ततोऽप्यधिकसृष्टृणीय, "पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी । ऋत्तुपर्णं ऋत्तुपर्णाख्यं
 नृप घृणीष्व भवत्येव भवन्मयस्त्वदात्मकः, स्वार्थे मयत्प्रत्ययः । सर्वनाम्नो
 वृत्तिमात्रे पुबद्भावः अयमवनीपतिः पावनी पवित्रकरणी निजामयोध्यां अयोध्या-
 नयरीमपि न ध्यायति न चिन्तयति ॥ ५ ॥

न पीयतां नाम चकोरजिह्वया कथञ्चिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ।
 इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी ॥
 अपां विहारे तव हारविभ्रमं करोतु नीरे पृषदुत्करस्तरन् ।
 कठोरपीनोश्चकुचद्वयीतटे त्रुटत्तरः सारवसारवोर्मिजः ॥ ७ ॥
 अखानि सिन्धुः समपूरि गङ्गया कुले किलास्य प्रसभं स भन्त्यते ।
 विलङ्घ्यते चास्य यशःशतैरहो सतां महत्सन्मुखधावि पौरुषम् ॥

नेति ॥ एतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका चकोरस्य जिह्वया कथञ्चिदपि न पीयतां
 नाम पाययितुमशक्यत्वादिति भावः । तथापि भवन्मुखस्पृशी भवन्मुखवर्तिनी
 त्वचक्षुरात्मना परिणते इत्यर्थः । स्पृशोऽनुदके किन् । चकोरस्य चक्षुषी कर्मणी
 इमामेतन्मुखचन्द्रिकां किं चिरन्नाचामयसे न पाययसे जिह्वया । चक्षुषा च
 किमिति न पीयते किमिलेनं न पश्यसीत्यर्थः । चमेः प्रत्यवसानार्थत्वात्
 “गतिबुद्धि” इत्यादिना चक्षुषोरणिकर्तुः कर्मत्वम् । “निगरणचलनार्थेभ्यश्च”
 इति चमेर्णिचि परस्मैपदनियमादात्मनेपदं चिन्त्यम् । अत्र भवन्मुखस्पृशो-
 चकोरचक्षुषोरिति विषयनिगरणेन भेमीचकोरचक्षुषोरभेदप्रतीतेः भेदेऽभेद-
 लक्षणादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ६ ॥

अपामिति ॥ हे भैमि ! तवापा विहारे जलक्रीडायां नीरे जले तरन्
 प्रवमानः त्रुटत्तरोऽत्यन्त त्रुटन्नतिह्रस्तरः सारवेष्यारवसहितेषु सारवेषु सरयू-
 भवेपूर्मिषु जातः देविकायां सरय्वाद्य, ‘भवे दाविकसारवौ’ इत्यमरः ।
 “दाण्डिनायन” इत्यादिना निपातनात्साधु । पृषदुत्करो विन्दुसन्दोहः कठोरे
 कठिने पीने पीवरे उचे उन्नते कुचद्वयीतटे हारविभ्रम छिदुरमुष्णहारभ्रान्ति
 करोतु इति भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ७ ॥

अखानीति ॥ अख-ऋतुपर्णस्य कुले किल सिन्धुसदधिरखानि स्यातः ।
 खनतेः कर्मणि लङ् । एतत्कुल्यैः सगरमुतैः उत्पादित इत्यर्थः । स सागरो
 गङ्गया भागीरथ्या समपूरि पूरित एतत्कुल्येनैव भगीरथेनेति शेषः । स सिन्धुः
 प्रसभं बलात्कारेण भन्त्यते एतत्कुल्येनैव रामेण बद्धः करिष्यते । बन्धेः कर्मणि

एतद्यशःक्षीरधिपूरगाहि पतत्यगाधे, वचनं कवीनाम् ।

एतद्गुणानां गणनाङ्कपातः प्रत्यर्थिकीर्त्तः खटिकाः क्षिणोति ॥ ९ ॥

भास्वद्वंशकरीरतां दधदयं वीरः कथं कथ्यता-

मध्युष्टापि हि कोटिरस्य समरे रोमाणि सत्त्वाङ्कुराः ।

नीतः संयति वन्दिभिः श्रुतिपथं यन्नामवर्णावली-

मन्त्रः स्तम्भयति प्रतिक्षितिभृतां दोस्तम्भकुम्भीनसान् ॥

लृद् । कृतयुगापेक्षया धेताया भाविःवात् भविष्यप्रयोगः । अस्य ऋतुपर्णस्य यशः शतैर्विलक्ष्यते च । तथा हि सतां सम्जनानां महत्पौरुषं सम्मुख धावतीति सम्मुखधावि महतामेवंविधपुरुषकारः स्वयमेवाभिमुखाभायाति न प्रयाससाध्य इत्यर्थः । अहो ! ॥ ८ ॥

एतद्विति ॥ एतस्य राज्ञः यश एव क्षीरधिः क्षीराधिः तस्य पूरं प्रवाहं गाहत इति तद्गाहि तद्गूर्णनप्रवृत्तमित्यर्थः । कवीनां वचनमगाधे गम्भीरे पतति मञ्चति न तु निःशेषं वर्णयितुं शक्नोतीत्यर्थः । किञ्च एतद्गुणानां गणनाङ्कपातः सङ्ख्यानरेखाविन्धासः प्रत्यर्थिकीर्त्तिरेव खटिकाः लेखनकनिकाः क्षिणोति कशंसति एतद्गुणद्वेदेः प्रत्यर्थिकीर्त्तितरोधायकत्वादिर्थ निर्देशः ॥ ९ ॥

भास्वद्विति ॥ भास्वद्वंशकरीरतां सूर्यकुलाङ्कुरत्वं उज्वलवेण्वद्गुरत्वञ्च दधत् । 'वशाङ्कुरे करीरोऽध्री, द्वी वशी कुलमस्करी' इति चामरः । वीरः शूरोऽयमृतुपर्णः कथं कथ्यतां कथयितुमशक्य इत्यर्थः । तथा हि अस्य राज्ञः समरे प्रसङ्गे अप्युष्टा आधिक्यविशिष्टा, कोटिः परकोटिरित्यर्थः । "तिष्ठः कोट्योऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानवे" इत्यादि स्मरणात् । विशल्यायाः सदेकत्वे, सङ्ख्याः सङ्ख्येयसङ्ख्यापचोरिति सङ्ख्येयेऽप्येकवचनम् । रोमाणि सत्त्वन्ववसान उत्साहो वीरस्य स्थायीभावस्त्वत्साङ्कुरा बहिरुद्गताः वीररसाङ्कुरा एवेत्युत्प्रेक्षा । 'दम्बाद्यु भवसायसु सत्वमधी तु जन्तुषु' इत्यमरः । वशकरीरस्य समन्तापसाङ्कुरशादुर्भावो मुञ्च इत्यर्थः । अत एव सम्प्रति युद्धे वन्दिभिर्विता-

तादृग्दीर्घविरिश्चिवासरविधौ जानामि यत्कर्तृतां

शङ्के यत्प्रतिविम्बमम्बुधिपयःपूरुदरे वाडवः ।

व्योमव्यापिविपक्षराजकयशस्ताराः पराभावुकः

कासामस्य न स प्रतापतपनः पारङ्गिरां गाहते ॥ ११ ॥

द्वेष्याकीर्तिकलिन्दशैलसुतया नद्यास्य यदोर्द्वयी-

कीर्तिश्रेणिमयी समागममगाद्गङ्गा रणप्राङ्गणे ।

लिकैः ध्रुतिपथं कर्णपथ नीतः श्रावित इत्यर्थः । यस्य ऋतुपर्णस्य नामवर्णावली नामाक्षरपङ्क्तिरेव मन्त्रः प्रति क्षितिभूतानन्दो-स्तम्भा एव कुम्भीनसाः सर्पाः तान् 'कुम्भीनसो लेलिहानः' इत्यमरः । 'कुम्भीनसो लेहिताहिः' इति वैजयन्ती । स्तम्भयति प्रतिवध्नाति ॥ १० ॥

तादृगिति ॥ तादृग्दीर्घस्य "चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते" इत्युक्तमहापरिमाणस्य विरिश्चेः ब्रह्मणो वासरस्य विधौ विधाने यस्य प्रताप-तपनस्य कर्तृता, न तु प्रसिद्धतपनस्येत्यर्थः । कल्पान्तावस्थायी यस्य प्रताप इति भावः । तां जानामीत्युत्प्रेक्षायाम् । अम्बुधिपयःपूरस्योदरे अभ्यन्तरे वाडवो बडवानलो यस्य प्रतापतपनस्य प्रतिविम्बमेव शङ्क इत्युत्प्रेक्षायाम् । व्योमव्यापिन्यो याः विपक्षस्य विरोधिनो राजकस्य राजसमूहस्य यशांश्चेव तारा नक्षत्राणि ताः पराभावुकः परिभविता, लषपतेत्यादिना उक्तप्रत्यये न लोके-त्यादिना पृष्ठीप्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया । सर्वव्यापी अस्य राज्ञः प्रताप एव तपनः कासाङ्गिरां पार परभाग न गाहते सर्वासामपि गाहते न कासामपि गोचर इत्यर्थः ॥ ११ ॥

द्वेष्येति ॥ यद्यस्मादस्य राज्ञो दोर्द्वयी कीर्तिश्रेणिमयी भुजयुग यशः-परम्परारूपा गङ्गा भागीरथी रणप्राङ्गणे द्वेष्याणां द्वियामकीर्तिरधर्म इति तद्वि-रुद्धान्यत्वादपकीर्तिः सैव कलिन्दतनया कालिन्दी तथा नद्या समागममगात् । तत्तस्मात्तस्मिन् गङ्गायमुनासङ्गमे विनिमज्ज्य बाहुजभटैः क्षत्रियभटैः । 'बाहुजः

तत्तस्मिन्निवनिमज्य बाहुजभटैरारम्भि रम्भापरी-

रम्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडादराडम्बरः ॥ १२ ॥

इति ध्रुतिस्वादितद्रुणस्तुतिः सरस्वतीवाङ्मयविस्मयोत्थया ।

शिरस्तिरःकम्पनयैव भीमजा न तं मनोरन्वयमन्वमन्यत ॥ १३ ॥

युवान्तरं सा वचसामधीश्वरा स्वरामृतन्यकृतमत्तकोकिला ।

शशंस संसक्तकरैव तदिशा निशाकरज्ञातिमुखीमिमां प्रति ॥ १४ ॥

शक्तियो विराट् इत्यमरः । रम्भायाः परीरम्भानन्दं आनन्दमुख, उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः । तस्य निकेते स्थाने नन्दनवने क्रीडादराडम्बरो विहारेच्छाविजृम्भणमारम्भि आरब्धः । “रभेरशब्दितोः” इति नुमागमः । एतद्विरोधिनां मरणमेव शरणमिति भावः । अत्र कीर्त्यपकीर्त्योर्गङ्गायमुनारोपाद्रूपकालशारः “सितासिते सरितौ यत्र सङ्गते तत्राप्युत्तासो दिवमुत्पतन्ति । ये वैतन्वां विद्युजन्त धीरास्ते जनासो अमृतत्व भजन्ते” इति ध्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥

इतीति ॥ भीमजा भैमी दमयन्ती इतीत्यं ध्रुतिस्वादिता धोत्रगृहीता तस्यर्तुपर्णस्य गुणानां स्तुतिः यया सा सती सरस्वत्या देव्या वाङ्मये वाग्जाले विषये यो विस्मयः तदुत्थया शिरसस्तिरःकम्पनयैव मनोरन्वयं मनुसन्तान तमृतुपर्णे नान्वमन्यत न्यपेधीत् इत्यर्थः । विस्मयाभिनयाशिरःकम्पनयैव प्रसङ्गाभियेधायोऽपि संवृत इति भावः ॥ १३ ॥

युवेति ॥ स्वर एवामृत तेन न्यकृतमत्तकोकिला सा वचसामधीश्वरा वाग्देवता अन्यं युवानं युवान्तरम् । मुप्युपेति समासः । तस्य यूनो दिशा दिग्भागेन सषष्ठकरा प्रसारितहस्तैव सती, हस्तेन तं निर्दिशन्त्येवेत्यर्थः । निशापतिज्ञातिमुखी तत्संरक्षमुखीमित्यर्थः । ज्ञातिसोदरबन्धादिघन्दाः साहस्य-वाचका इत्याहुः । इमां भैमी प्रति ससस, तामामन्याचस्यावित्यर्थः ॥ १४ ॥

न पाण्ड्यभूमण्डनमेणलोचने ! विलोचनेनापि नृपं पिपाससि ।
 शशिप्रकाशाननमेनमीक्षितुं तरङ्गयाऽपाङ्गदिशा दृशस्त्वपः ॥ १५ ॥
 भुवि भ्रमित्वाऽनवलम्बमम्बरे विहर्तुमभ्यासपरम्परापरा ।
 अहो ! महावंशममुं समाश्रिता सकौतुकं नृत्यति कीर्तिनर्तकी ॥

इतो भिया भूपतिभिर्वनं वना-

दटद्विरुच्चैरटवीत्वमीयुषी ।

निजापि साऽवापि चिरात्पुनःपुरी

पुनः स्वमध्यासि विलासमन्दिरम् ॥ १७ ॥

नेति ॥ हे एणलोचने ! मृगाक्षि ! पाण्ड्यानां भूमण्डनं चूडामणिं तेषु
 श्रेष्ठं नृपं विलोचनेनापि न पिपाससि पातुं नेच्छसि मुखेन तु कुत इति भावः ।
 किन्तु शशिप्रकाशाननमिन्दुसुन्दराखं एनमीक्षितुमपाङ्गदिशा कटाक्षमार्गेणापि
 दृशस्त्वपो दृष्टान्तीस्तरङ्गय प्रवर्तय ॥ १५ ॥

भुवीति ॥ कीर्तिरेव नर्तकी क्लासिकी शिल्पिनि प्पुन् इत्यत्र नृतिखनि-
 रक्षीनां परिगणानान् नृत्यतेः प्पुन्प्रत्ययः । “पिद्भीरादिभ्यश्च” इति डीप् ।
 भुवि भूतले भ्रमित्वा भूचारीः कृत्वेत्यर्थः । अथाम्बरे अनवलम्बमनवष्टम्भं
 विहर्तुं नर्तितुमभ्यासानां परम्परा परं प्रधानं यस्याः सा सती, अम्बरचारी-
 रभ्यस्येत्यर्थः । महावंश महाकुलीनं महावेणुध्व, ‘वंशो वेणो कुले वर्ग’ इति
 विश्वः । अमु पाण्ड्यमाश्रिता सती सकौतुकं नृत्यति । अहो ! रूपकालद्वारः ॥

इत इति ॥ इतोऽस्माद्भिया वनाहनमटद्विः भ्रमद्विः प्रतिभूपैः उर्ध्व-
 रटवीत्व कालवशान्महादटवीत्वमीयुषी प्राप्ता सा पूर्वानुभूता निजा स्त्रीया पुनपि
 चिरात् पुनरवापि प्राप्ता स्वं स्वकीय विलासमन्दिरं क्रीडागृह्य पुनरध्यासि
 अध्यासितम् । आसेरधिपूर्वात् कर्मणि लुङ् । वचयोरभेदः । त्रिलेष्वासत इति
 विलासा विलेशयास्तेषां मन्दिरमिति विशेषणत्वेनापि योज्यम् । अत्रैकसारि-

आसीदासीमभूमीवलंयमलयजालेपनेपथ्यकीर्तिः . . . . .

सप्तकूपारपारीसदनजनधनोद्गीतचापप्रतापः ।

वीरादस्मात्परः कः पद्युगयुगपत्पातिभूपातिभूय-

श्चूडारत्रोडुपनीकरपरिचरणामन्दनन्दन्नखेन्दुः ॥ १८ ॥

भङ्गाकीर्तिमपीमलीमसतया प्रत्यर्धसेनाभट-

श्रेणीतिन्दुककाननेपु विलसत्यस्य प्रतापानलः । . . . .

अस्मादुत्पतिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं

भालोद्भूतभवाक्षिभानुहुतभुग्जम्भारिदम्भोलयः ॥ १९ ॥

षर्गश्च क्रमाद्देकास्त्रटर्बाष्वटवीभूतपुरीषु च वृत्तेन तथा पुरीष्वपि पुरीत्वाटवी-
त्वयोः क्रमसम्बन्धोक्त्या च एकमनेकस्मिन्ननेकमेकस्मिन्वा क्रमेण पर्याय इत्युक्त-
सक्षणं पर्यायभेदद्वयं द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

आसीदिति ॥ वीरादस्मात्पाण्ड्यात् परोऽन्यः को वीर आसीमा
सीमान्तात्, अभिविधावध्ययीभावः । भूमीवल्यस्य मलयजालेपनेपथ्य चन्दन-
चर्चा प्रसाधनभूता कीर्तिर्यस्य सः सप्तानामकूपारपाराणां समुद्रपरतीराणां समा-
हारः सप्तकूपारपारी । "तद्वितार्थ" इत्यादिना समाहारद्विगौ ङीप् । 'समुद्रो-
ऽन्धिरहूपारः' इत्यमरः । सैव सदनं येषां तैस्तत्रस्यर्जनैः धनं निरन्तरमुद्गीत-
थापप्रतापो यस्य सः पद्युगे युगपत्पातिना भूयानामातिभूयांसि अधिकप्रचुराणि
पूडारत्नान्येवोद्बह्वासामेव पत्नीनां करा अशबो इत्याध, 'बलिहस्ताशबः कराः'
इत्यमरः । तेषां परिचरणेन परामर्शेनामन्दमतिमात्र नन्दन्तः उन्नयन्तः नया
एवेन्दवो यस्य स आधीत्, दिगन्तविधन्तप्रतापः समस्तराजवन्यधायमेव
नान्यः कथिदित्यर्थः ॥ १८ ॥

भङ्गेति ॥ अथ पाण्ड्यस्य प्रताप एवानलः भङ्गेन पराजयेन वा भङ्गीर्तिः
सैव मपी तथा मलिमसतया प्रत्यर्धितेनाभटथेष्व एव तिन्दुककाननानि काल-
हृत्कथनानि । 'तिन्दुकः स्फुरकः कालस्फुग्ध शितिसारकः' इत्यमरः ।

एतदन्तिबलैर्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गीं भुवं
सङ्ग्रामाङ्गणसाम्नि जङ्गमगिरिस्तोमध्रमाधायिभिः ।

पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुग्रसमरप्रेक्षोपनम्रामर-

श्रेणीमध्यचरः पुनःक्षितिधरक्षेपाय धत्ते धियम् ॥ २० ॥

शशंस दासीङ्गितविद्विदभ्रजामितो ननु स्वामिनि ! पश्य कौतुकम्
यदेष सौधाग्रनटे पटाञ्जले चलेऽपि काकस्य पदार्पणग्रहः ॥२१॥

तेषु विलसति प्रज्वलति भालोद्भूतभवाक्षि हरनिटलनेत्रन्तश्च भानुश्च सूर्यश्च
हुतभुगमिश्च जम्भारिदम्भोलिः कुलिशश्च ते अस्मात्तिन्दुकाग्रे उत्पतिता
उत्थिताः स्फुलिङ्गाः अमिकणाः जगदुत्सङ्गे जगदुपरि स्फुरन्ति स्फुटं असशय-
मित्युत्प्रेक्षा रूपकसङ्कीर्णाः । तिन्दुककाष्ठेभ्यो दह्यमानेभ्यो महान्तः स्फुलिङ्गाश्च
टचटाशब्दं कुर्वन्तः उत्तिष्ठन्तीति प्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

एतदिति ॥ एतस्य पाण्ड्यस्योग्रस्य भयङ्करस्य समरस्य प्रेक्षायै प्रेक्ष-
णाय । गुरोश्च हल इति क्षियामप्रत्यये टिप् । उपनम्राणामुपगतानां अमराणां
श्रेण्यां मध्ये चरतीति तथोक्तं । स्वयमपि तद्दृष्टुमागत इत्यर्थः । पृथुर्वैन्यनाम
पृथ्वीन्द्रः सङ्ग्रामाङ्गणसाम्नि रणाजिरभूमौ जङ्गमाः सञ्चारिणो गिरीणां स्तोमाः
समूहा इति भ्रममादधत इति तैस्तथोक्तैस्तथाभ्रान्तिजनकैरित्यर्थः । अत एव
भ्रान्तिमदलङ्कारः । एतस्य पाण्ड्यस्य दन्तिबलैर्गजघटाभिः आलिङ्गिताङ्गी-
माक्रान्तस्वरूपां निखिलां भुवं विलोक्य पुनः क्षितिधराणां क्षेपाय धनुषा
प्रोत्सारणाय धियं धत्ते नूनमिति शेषः । अतो गम्योत्प्रेक्षा पूर्वोक्तभ्रान्तिमद-
लङ्कारोत्पितेति सङ्हरः । तेनैतत्प्रेनागजाः गिरिसमानसङ्घपापरिमाणा इति
गम्यते । अत्र पराशरः—तत उत्सारयामास शैलान् शतसहस्रशः । धनुष्कोव्या
तथा दैव्यस्तेन शैलाविवर्जिता ॥ इति ॥ २० ॥

शशंसेति ॥ इङ्गितवत् त्वराभिज्ञा दासी किङ्करी विदभ्रजा भैमी शशंस
जमाण । किमिते ननु हे स्वामिनि ! इतोऽत्र कौतुकं विनोदं पश्य । किं तत् ?

ततस्तदप्रस्तुतभाषितोत्थितैः सदस्तदश्वेति हसैः सदःसदाम् ।
 स्फुटाऽजनि म्लानिरतोऽस्य भूपतेः सिते हि जायेत शितेःसुलक्षता ॥
 ततोऽनु देव्या जगदे महेन्द्रभूपुरन्दरे सा जगदेकवन्द्यया ।
 तदार्जवावर्जिततर्जनीकया जनी कयाचित्परचित्स्वरूपया ॥ २३ ॥
 स्वयम्बरोद्वाहमहे वृणीष्व हे ! महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमागतम् ।
 कलिङ्गजानां स्वकुचद्वयश्रिया कलिङ्गजानां शृणु तत्र कुम्भयोः २४

तदाह—स्रीधारे नटे नर्तके अत एव चले चबलेऽपि पटाचले ध्वजपटाप्रे
 काकक्षीय पदार्पणग्रहः पादन्यासाभिनिवेश इति यत् तर्कीतुकमिति पूर्वेणान्वयः ।
 एतेन भैम्यास्तस्मिन् पाण्ड्ये महाननादरः सूचितः ॥ २१ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं तस्या अप्रस्तुतभाषितेनोत्थितैः सदःसदां
 सभासदां हसैर्हासैः । “खनहसोर्वा” इति विकल्पादप्रत्ययः । तत्सदः सस-
 दश्वेति धवलित, श्रित्तिधातोर्भ्यन्तात्कर्माणं लृङ् । अतः सदःश्रैत्यादेतोरस्य
 पाण्ड्यस्य भूपतेः म्लानिः विवर्णता स्फुटा व्यूषा अजनि जाता । जनेः कर्तरि
 लृङ् । दीपजनेत्यादिना कर्तरि विकल्पाच्चिप् प्रत्ययः । तथाहि सिते धवलिम्बि
 शितेर्नीलिप्रः असित, ‘शिति कृष्णे च काल नीलश्च मंचकम्’ इति हलायुधः ।
 सुलक्षता सुप्रहस्य जायेत हि स्फुटं दृश्यत इत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ २२ ॥

ततोऽन्यिति ॥ ततोऽनु तदनन्तरं महेन्द्रभूपुरन्दरे महेन्द्रपर्वताधी-
 श्वरे विषये त लक्षीकृतवैत्यर्थः । तदार्जवेन तत्प्रावर्ण्येनावर्जिता नमिता तर्जनी
 प्रदेशिनी यया तया सादृक्कर्जनीकया तमद्वृत्या निर्दिश्येत्यर्थः । “नयुतथ”
 इति कप् । कयाचिदनिर्वाच्यया परचित्स्वरूपया परज्योतिरात्मिकया जगदेक-
 वन्द्यया देव्या सरस्वत्या सा जनी बभूवर्जगदे गदिता ॥ २३ ॥

स्वयम्बरे इति ॥ हे इति सम्बोधने । अथ सम्बोधनार्थकाः—‘स्युः
 प्याटपाह्व हे ई भो’ इत्यमरः । हे भूमि । स्वयम्बरेण स्वयम्बरकर्मणा य
 उद्वाहमहो विवाहोऽसवस्तस्मिन्नागत महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमधीश्व वृणीष्व । तत्र

अयं किलायात् इतीरिपौरवाग्भयादयादस्य रिपुर्वृथा वनम् ।
श्रुतस्तदुत्स्वापगिरस्तदक्षराः पठद्भिरत्रासि शुक्वैर्वनेऽपि सः ॥२५॥

इतस्त्रसद्विद्रुतभूभृदुज्जिता प्रियाऽथ दृष्टा वनमानवीजनैः ।
शशंसं पृष्टाद्भुतमात्मदेवजं शशित्विपः शीतलशीलतां किल ॥ २६

महेन्द्रशैले कलिङ्गजानां कलिङ्गदेशोद्भवानां गजानां कुम्भयोः स्वस्य ते कुचद्वय-
प्रिया सह कलिं कलहं शृणु । तद्देशस्य गजप्रायत्वात् त्वत्कुचकुम्भयोः करि-
कुम्भयोश्च साम्यं व्यक्तीभविष्यतीति भावः ॥ २४ ॥

अयमिति ॥ अयं महेन्द्रनाथ आयातः किल इतीरिणामितिवादिनां
पौराणां वाग्भ्यो-जनवादेभ्यः भयादस्त्र रिपुर्वृथा वनमयात् । वृथात्वमेवाह—
श्रुता आकर्षितास्तान्येवाक्षराणि अयमायातः किलेत्येवरूपाणि यासु तास्तदक्षराः
तेषां पौराणां उत्स्वापगिरो वासनायातानुत्स्वापयितप्रलापान् पठद्भिरुच्चारयद्भिः
शुक्वैर्वने विपिनेऽपि सः रिपुरत्रासि त्रासितः । त्रसेष्यन्तात्कर्मणि लुङ् । अत्र
सस्यपि वासनिश्रुतिकारणे त्रासकारणशुकवाक्यनिमित्तेन तदनुत्पत्तेरुक्तनिमित्त-
रूपो विशेषोक्तिभेदोऽलङ्कारः । कारणसामर्थ्यां कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिरिति
सामान्यलक्षणात् ॥ २५ ॥

इत इति ॥ इतोऽस्मात् महेन्द्रनाथात् त्रसता विभ्यता, अत एव
विद्वतेन पलायितेन भूभृता प्रतिभूभुभुजोज्जिता वने त्यक्त्वा प्रिया तत्कान्ता
वनमानवीजनैः किरातीजनैः दृष्टा । अथ दर्शनानन्तरमात्मदेशजं त्वद्देशे
किमद्भुतमस्ति ? इति पृष्टा सती । अप्रधाने दुहादीनामित्यत्र प्रधाने कर्मणि
क्कः । शशित्विपथन्द्रिकायाः शीतलशीलतां शिशिरस्वभावतां शशंस किल ?
कथयामास खलु ? इदं पूर्वविरहाया मुग्धायाश्चन्द्रकिरणानां विरहे दुःसहत्व-
मजानन्त्यास्तत्र शीतलत्वमत्रोष्णत्वमिति भ्रान्तिरिति भावः ॥ २६ ॥

इतोऽपि किं वीरयसे न कुर्वतो नृपां धनुर्वाणगुणैर्विशंबदान् ।
गुणेन शुद्धेन विधाय निर्भरं तमेनमुर्वीचलयोर्वशी वशम् ॥२७॥

एतद्गीतारिनारी गिरिविलविगलद्वासरा निःसरन्ती

खकीडाहंसमोहमदिलशिमुभृशप्रार्थितोन्निरचन्द्रा ।

आकन्दद्भूरियत्तन्नयनजलमिलचन्द्रहंसानुविन्ध-

प्रत्यासन्तिप्रहृष्यत्तनयविहसितैराश्वसीन्न्यश्वसीच ॥ २८ ॥

इतोऽपीति ॥ हे भूमि ! उर्वीचलयोर्वशी भूलोकान्तरोविशेषस्त्वं
शुद्धेनानवयेन गुणेन सौन्दर्यगुणेन मौढ्या च एकैवेति भावः । तमेन महेन्द्र-
नाथं निर्भरं नितान्तं वशं विधाय वशीकृत्य धनुर्वाणगुणैः प्रिमिरपि नृपान्वश-
वदान् वदयान् । प्रियवसे वदः खनु । कुर्वतः कुर्वाणादितोऽस्मादपि । पश्यमी ।
किं न वीरयसे न पराक्रमसे । "वीरशूराविक्रान्ती" इति चौटादिकावद् ॥ २७

अस्मिन्दिग्विजयोद्यते पतिरयं मे स्तादिति ध्यायिनी,
 कम्पं सात्त्विकभावमञ्चति रिपुक्षोणीन्द्रदारा धरा ।
 अस्त्रैवाभिमुखं निपत्य समरे यास्यद्विरूर्ध्वं निजः
 पन्था भास्वति दृश्यते विलमयः प्रत्यर्धिभिः पार्थिवैः ॥
 विद्राणे रणचत्वरादरिगणे त्रस्ते समस्ते पुनः
 क्रोपात्क्रोऽपि निवर्तते यदि भटः कीर्त्या जगत्युद्भटः ।
 आगच्छन्नपि सम्मुखं विमुखतामेवाधिगच्छत्यसौ
 द्रागेतच्छुरिकारयेण ठणिति च्छिन्नापसर्पच्छिराः ॥ ३० ॥

अस्मिन्निति ॥ अस्मिन् महेन्द्रनाथे दिग्विजयोद्यते सति रिपुक्षोणी-
 न्द्राणां दाराः कलत्रभूता धरा अयं महेन्द्रनाथ एव मे मम पतिः स्तात् अस्तु ।
 अस्तेल्लोति सिपि तातडादेशः । श्रसोरल्लोप इति अकारलोपः । इति ध्यायिनी
 सङ्कल्पयन्ती कम्पं कम्पाख्यं सात्त्विकभावमञ्चति प्राप्नोति । औत्पातिके भूकम्पे
 सात्त्विकोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । किञ्चास्यैव समरे अभिमुखं निपत्यागत्योर्ध्व-
 मूर्ध्वलोक यास्यद्विः प्रत्यर्धिभिः पार्थिवैः भास्वति सूर्यमण्डले विलमयच्छिद्ररूपः
 निजः पन्था दृश्यते । आसन्नमृत्योरादित्यमण्डल सच्छिद्रमिव दृश्यत इत्यागमः ।
 अत्रात्मीयोर्ध्वगमनमागत्योत्प्रेक्षा पूर्ववद्गम्या । “द्वाविर्मा पुरुषी लोके सूर्य-
 मण्डलभेदिनी । परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥” इति ॥ २९ ॥

विद्राण इति ॥ समस्तेऽरिगणे त्रस्ते रणचत्वराद्रणाङ्गणाद्विद्राणे विद्धते
 सति । शक्तेः कर्तरि क्तः । सयोगादेरातो धातोर्यप्यत इति निष्ठातकारस्य नत्वे
 णत्वम् । कीर्त्या जगत्युद्भटः प्रसिद्धः क्रोऽपि भटः क्रोपात् पुनर्निवर्तते यदि
 सम्मुखमभिमुखमागच्छन् अप्यसौ भटो शक् सपदि एतस्य छुरिकायाः शस्त्र-
 विशेषस्य रयेण । ठणिति च्छेदनशब्दानुकारः छिन्नमपसर्पदपगच्छच्छिरो यस्य
 स सन् विमुखतां पराङ्मुखत्वमेवाधिगच्छतीति विरोधः । विगतमुखत्वमिति
 तद्विरोधपरिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ३० ॥

ततस्तदुर्वीन्द्रगुणाद्भुतादिव स्ववक्त्रपद्मेऽङ्गुलिनालदायिनी ।
 विधीयतामाननमुद्रणेति सा जगाद् वैदग्ध्यमयेङ्गितैव ताम् ॥ ३१ ॥
 अनन्तरं तामवदन्तृपान्तरं तदर्थं^{५६} हकारतरङ्गरिङ्गणा ।
 तृणीभवत्पुष्पशरं सरस्वती स्वतीव्रतेजः परिभूतभूतलम् ॥ ३२ ॥
 तदेव किन्तु क्रियते न का क्षतिर्यदेव तद्भूतमुखेन काङ्क्षति ।
 प्रसीद काञ्चीमयमाच्छिनत्तु ते प्रसह्य काञ्चीपुरभूपुरन्दरः ॥

तत इति ॥ ततस्तदुर्वीन्द्रगुणानन्तरं तस्योर्वीन्द्रस्य महेन्द्रनाथस्य गुणेष्वद्भु-
 तादाश्रयवैशादिव वस्तुतस्त्वनादरादिति भावः । स्ववक्त्रपद्मे अङ्गुलिमेव नालं
 ददातीति तदायिनी पद्मस्य नालाविजाभावादिति भावः । सा दमयन्ती वैदग्ध्य-
 मयं तत्प्रचुरयिङ्गितं यस्याः सैव सती तां सरस्वतीमाननमुद्रणा मौनं विधीयता-
 निति जगाद् अङ्गुलिदानरूपा निजमुखमुद्रैव तस्या मौनोपदेशोऽभूदित्यर्थः ।
 विदग्धा हि स्नेहितेनैव परं बोधयन्तीति भावः ॥ ३१ ॥

अनन्तरमिति ॥ अनन्तरं सरस्वती तस्मै तदर्थं तृपान्तरार्थां दशो-
 स्तारतरङ्गरिङ्गणा प्रौढोर्मिरचना यस्याः सा सती त दशा निर्दिशन्तीत्यर्थः ।
 तां दमयन्तीं तृणीभवन् पुष्पशरो यस्य तत् तृणीकृतमन्मथ स्वस्य तीव्रेण
 तेजसा परिभूत भूतल येन तत् तृपान्तरमन्व नृपम् अवदत् । भून् समानार्थ-
 कत्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥ ३२ ॥

तदिति ॥ हे भूमि । एष काञ्चीपुरभूपुरन्दरः काञ्चीनगरालङ्कृतदेशा-
 धीश्वरो दत्तस्य मुखेन यदेव काङ्क्षति तत्काङ्क्षितं किं नु न क्रियत एव कर्तव्यमेव
 तदित्यर्थः । का क्षतिः ? तत्करणे का हानिः ? प्रत्युत भयं प्रवेति भावः ।
 अथ तदाकाङ्क्षितमेव प्रापयते अयं काञ्चीपतिस्ते काञ्ची मेखलां प्रसह्य बलादा-
 च्छिनत्तु आच्छिद्य गृह्णातु अर्थापतेरुचित्वादिति भावः । अत एव प्रसीद
 प्रसधा भव अनुमन्यसेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मयि स्थितिर्नम्रतयैव लभ्यते दिगेव तु स्वब्धतया विलङ्घयते ।
इतीव चापं दधदाशुगं क्षिपन्नयं नयं-सन्त्यगुपादिशद्विषाम् ॥३४॥

अदःसमित्सम्मुखवीरयौवतत्रुटन्नुजाकम्बुमृणालहारिणी ।
द्विपद्मणक्षेत्रेणहगम्बुनिर्झरे, यशोमणालावलि रस्य खेलति ॥ ३५ ॥

सिन्दूरश्रुतिमुग्धमूर्धनि धृतस्कन्धावधि श्यामिके
व्योमान्तःस्पृशि सिन्धुरेऽस्य समरारम्भोद्धुरे धावति ।

जानीमो नु यदि प्रदोषतिभिरव्याभिध्रसन्ध्याधिधे
वाऽस्तं यान्ति समस्तयाहुजभुजातेजःसहस्रांशवः ॥ ३६ ॥

मयीति ॥ अयं काशीपतिश्चापं दधद्दारयन्नाशुगं वाणं क्षिपन् द्विषां
शत्रूणां मयि विषये नम्रतया अवनत्या प्रणत्या च स्थितिर्हस्तेऽवस्थानं प्रतिष्ठा
च लभ्यते । स्वब्धतया अनम्रतया तु दिगेव विलङ्घयते । न कुत्रापि स्थीयत
इति नयं नीतिमुपादिशदिव । वृ व्यर्थत्वाद्विकर्मकः । धनुर्बाणदृष्टान्तेन द्विषां
नम्रत्वे स्थितिरन्यथा क्षेप एवेऽमुपादिशदिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

अद इति ॥ अथ काशीपतेर्यशसामेव मरालानां हसानामावलिः अमुष्य
भूपतेः समित्सु युद्धेषु सन्मुखानां वीराणां यौवतानि युवतीसमूहाः, 'गार्भिण
यौवतङ्गण' इत्यमरः । भिक्षादिपाठात् समूहार्थेऽण्प्रलायः । भस्त्रादे तद्धित
इति प्राक्पुवद्भावाभावश्च । तेषां त्रुटन्ति भ्रमन्ति भुजासु कम्बूनि शङ्खवलयानि
'शङ्खः स्यात् कम्बुरस्त्रियाम्' इत्यमरः । तान्येव मृणालानि तानि हरतीति
तदारिणी सती द्विपद्मणक्षेत्रेणहगम्बुनिर्झरे एतदीयारिवर्गस्य क्षेत्रे छीसम्बन्धिनि हगम्बुनिर्झरे
नेत्रजलप्रवाहे खेलति कीडति । 'स्त्रीणां पुंसाश्च यत्किञ्चित् क्षेत्रं पौत्रम्' इति
कमादित्यमरः । "स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्प्रथमौ भवनात्" इति नञ् । रूपकालङ्कारः ॥

सिन्दुरेति ॥ 'सिन्दूरं नागसम्भवम्' इत्यमरः । तस्य श्रुतिभिः
मुग्धमूर्धनि सुन्दरमस्तके धृतः स्कन्धोऽवधिर्यस्याः सा श्यामिका यस्य तस्मिन्
स्कन्धपर्यन्तं श्यामले तत उपरि सिन्दूरारुण इत्यर्थः-। व्योमान्तस्पृशि अधष्ठपे

हित्वा दैत्यरिपोरुरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्फुटा-

सीदन्मर्कटकीटकृत्रिमसितच्छत्रीभवत्कौस्तुभम् ।

उज्जित्वा निजसद्य पद्ममपि तद्व्यक्तावनद्धीकृतं

ल्ल्वातन्तुभिरन्तरद्य भुजयोः श्रीरस्य विश्राम्यति ॥ ३७ ॥

सिन्धोर्जैत्रमयं पवित्रमस्तृजत्तत्कीर्तिपूर्वाद्भुतं

यस्य स्यान्ति जगन्ति सन्ति कवयः के वा न वाचंयमाः ।

तद्वर्तिनि च अस्य कार्वापतेः सिन्धुरे गजे रामरामभेपूडुरे निर्भरे भनगंल इत्यर्थः । ऋक्पूरन्धूरित्यादिना समाप्तान्तः । धावत्यभिमुखागते सति अन्व-
नन्तर समस्तबाहुजानां समस्तक्षत्रियाणां भुजातेजांसि भुजप्रतापा एव सहस्रांशवः
सूर्याः प्रदोषतिमिरेण व्यामिध्रसन्ध्याधियैवास्तं यान्ति यदि द्यामारुणसिन्धुरे
तिमिरमिध्रसन्ध्याध्रान्धैवास्तं यान्ति किमिति जानीमः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥३६॥

हित्वेति ॥ श्रीलक्ष्मीः स्वभवनं निजनिवास दैत्यरिपोर्विष्णोरुरः शून्यत्व-
दोषेण रिक्ततादोषेण स्फुटमासीदन्तः प्रत्यासीदन्तः ये मर्कटकीटास्तन्नुवाय-
कीटाः । 'ल्ल्वा ली तन्तुवायोगेनाभिमर्कटकाः समाः' इत्यमरः । तेषां सम्बन्धि
यत्कृत्रिमसितच्छत्रं सितच्छत्राकारं ल्ल्वातन्तुवितानमण्डलं तथाभवन् कौस्तुभो
यस्मिन् कर्मणि तथाया भवति तथा हित्वा निजसद्य नित्यनिवासभवन तत्प्रसिद्ध
पद्ममभ्यन्तर्ल्ल्वातन्तुभिर्न्येकमवनद्धीकृतं यद् यथा तथोज्जित्वा अथ सम्प्रत्यस्य
भुजयोरन्तर्विश्राम्यति । अत्रैकस्याः श्रियः क्रमेणानेकाधारश्चतुष्कया पर्याया-
लङ्कारः । तेनैव तद्भुजयोरन्तरस्य श्रीरश्मने विष्णूरःपद्माभ्यामप्यधिकं वस्तु
व्यज्यते ॥ ३७ ॥

सिन्धोरिति ॥ अयं कार्वापतिः सिन्धोरन्धेः जैत्रजेतु जयशील
ततोऽप्यधिकमित्यर्थः । जेतृशब्दात् तृप्तन्तात् प्रह्लादित्वात् स्वार्थेऽणप्रत्ययः ।
पवित्र पावनं तत्तथा प्रसिद्ध कीर्तिरेव पूर्वं खातद्वम् । "नप्याह्यापृमूर्च्छि-
मदाम्" इति निष्ठानावप्रतिषेधः । तदेवाद्भुतमस्तृजत् यत्र पूर्वं जगन्ति लोकाः

यद्विन्दुश्रियमिन्दुरश्वति जलञ्चाविश्य दृश्येतरौ .

यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागतिं यागेश्वरः ॥ ३८ ॥

अन्तः सन्तोषबाष्पैः स्थगयति न दृशस्ताभिराकर्णयिष्य-

न्नङ्गेनानस्तिलोमाऽऽरचयति पुलकश्रेणिमानन्दकन्दाम् ।

न क्षोणीभङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तन्न विद्यः

शृण्वन्नेतस्य कीर्तिः कथमुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति ॥

आन्ति । यत्र यस्मिन् विषये कवयः कवयितारो वाचं यच्छन्तीति वाचयमा
न सन्ति सर्वेऽपि भौनिनो भवन्ति, वर्णयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । वाचि यमो
व्रत इति खचप्रत्ययः । “वाचंयमपुरन्दरौ च” इति निपातनान्नुमागमः ।
इन्दुर्यस्य पूर्तस्य विन्दुश्रियमश्नति प्राप्नोति । असाविन्दुर्यस्य जलञ्चाविश्य
दृश्येतरः सावर्ण्याददृश्यो जलदेवता आप्यशरीरदेवताविशेषः सन् जागर्ति ।
प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्षते । स्फटिकाद्भवतीति स्फटिकभूः स्फटिकोद्भवो यागेश्वरः
सन् जागर्ति । स्फटिकलिङ्गे यागेश्वर इति प्रसिद्धिः ॥ ३८ ॥

अन्तरिति ॥ एतस्य राज्ञः कीर्तिः शृण्वन् उरगपतिः शेषः दृशो
दृश्यस्ताभिः दृग्भिः आकर्णयिष्यन् श्रोष्यन् अत एवान्तः सन्तोषबाष्पैः न
स्थगयति नाच्छादयति अन्यथा चक्षुः श्रवसोऽस्य रूपप्रहणवच्छब्दप्रहणस्यापि
तैः प्रतिबन्धादिति भावः । नाङ्गेनेति देशान्तरपाठः । अङ्गेन वपुषा, येनाङ्ग-
विकार इति तृतीया । अङ्गेनेति पाठे अङ्गे वपुषि अस्तिलोमान भवतीति अन्ति-
लोमा अविद्यमानलोमा सन् । अस्तीत्यव्ययं विश्वमानपर्यायः । तस्य सुबधिकारे
अस्तिक्षीरादिवचनाद्बहुमीहिः । अत एवानन्दकन्दामानन्दकारिणी पुलकश्रेणी
न आरचयति, तथाक्षोणी भङ्गभीरुः, च पृथिवीविदारणभीतः शिरःकम्पनं च
न कलयति । तत्तस्मात् कथं केन प्रकारेण प्रीतिमाविष्करोति न विद्यः ।
वाक्यार्थः कर्म ॥ ३९ ॥

आचूडाप्रममज्जयज्जयपदुर्यच्छल्यकण्डानयं

संरम्भे रिपुराजकुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान् ।

सा सेवास्य पृथुः प्रसीदसि तथा नास्मै कुतस्त्वत्कुच-

स्पर्धागर्धिषु तेषु तान् धृतवते दण्डान् प्रचण्डानपि ॥ ४०

स्मितश्रिया सूक्तणि लीयमानया वितीर्णया तद्गुणशर्मणेव सा ।

उपाहसत् कीर्त्यमहत्वमेव तं गिरां हि पारे निपथेन्द्रवैभवम् ॥

निजाक्षिलक्ष्मीहसितैणशावकामसाऽवभाणीदपरं परन्तपम् ।

पुरैव तद्दिग्वलनश्रियो भुवा ध्रुवा विनिर्दिश्य सभासभाजितम् ॥

आचूडेति ॥ जयेपदुः समर्थोऽयं राजा सद्भामे रिपुराजकुञ्जरघटानां कुम्भस्थलेषु स्थिरान् निश्चलान् शल्यकाण्डान् शरकाण्डान् आचूडाप्रमापुङ्गुमुखं अमज्जयत् निखातवानिति यत् सा अस्य राज्ञः (कर्तुः) पृथुर्मदती सेवा तथा सेवया त्वत्कुचाभ्यां सह स्पर्धागर्धिषु मत्सरगृध्नुषु तेषु कुञ्जरकुम्भेष्वपराधिषु प्रचण्डानुमान् तान् दण्डान् धृतवतेऽपि अस्मै राज्ञे कुतो न प्रसीदसि, एन नृणीष्वेत्यर्थः ॥ ४० ॥

स्मितेति ॥ सा भूमी तस्य काञ्चीपतेः गुणशर्मणा गुणप्रीत्येव वस्तुतस्त्वनादरादिति भावः । वितीर्णया विसृष्टया सूक्तण्यधराखले लीयमानया सङ्कुचन्त्या स्मितश्रिया मन्दहासप्रभया कीर्त्यमहत्वमेव वाच्यमानमहत्वमेव अत एव तं काञ्चीपतिं उपाहसदुपहसितवती । तथा हि निपथेन्द्रवैभवं नलमाहात्म्यं गिरा पारे हि वाचामगोचरमित्यर्थः । अत्र नलगुणानुरागाह्येन कारणेनैतदपरागरूपकार्यसमर्थनात् तद्रूपार्थान्तरन्यासः ॥ ४१ ॥

निजेति ॥ असी सरस्वती सभाषु सभाजित पूजित परन्तप रिपुतापम् । द्विषत्परयोस्तापेरिति खचप्रत्ययः । खचि हस्तः, अर्द्धिपजन्तस्य मुम् । अपरमन्यं नृपं पुरैव पूर्ववत् तस्य राज्ञो दिशि बलने या श्रीस्वस्या भुवा स्थानेन तद्दिग्वलितयेत्यर्थः । ध्रुवा दृग्ध्रुवावयवेन । 'ऊर्ध्वदग्भ्यां ध्रुवावक्रियाम्'

यद्विन्दुश्रियमिन्दुरश्चति जलञ्चाविश्य दृश्येतरौ .

यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागति यागेश्वरः ॥ ३८ ॥

अन्तः सन्तोषवाष्पैः स्थगयति न दृशस्ताभिराकर्णयिष्य-

न्नङ्गेनानस्त्रिलोमाऽऽरचयति पुलकश्रेणिमानन्दकन्दाम् ।

न क्षोणीभङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तन्न विद्यः .

शृण्वन्नेतस्य कीर्तीः कथसुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति ॥

आन्ति । यत्र यस्मिन् विषये कवयः कवयितारो वाच यच्छन्तीति वाचयमा
न सन्ति सर्वेऽपि मौनिनो भवन्ति, वर्णयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । वाचि यमो
व्रत इति स्रक्षप्रलयः । “वाचंयमपुरन्दरौ च” इति निपातनान्नुमागमः ।
इन्दुर्यस्य पूर्तस्य विन्दुश्रियमश्चति प्राप्नोति । असाविन्दुर्यस्य जलञ्चाविश्य
दृश्येतरः सावर्ण्याददृश्यो जलदेवता आप्यशरीरदेवताविशेषः सन् जागर्ति ।
प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्षते । स्फटिकाद्भवतीति स्फटिकभूः स्फटिकोद्भवा यागेश्वरः
सन् जागर्ति । स्फटिकलिङ्गे यागेश्वर इति प्रसिद्धिः ॥ ३८ ॥

अन्तरिति ॥ एतस्य राज्ञः कीर्तीः शृण्वन् उरगपतिः शेषः दृशो
दृश्यस्ताभिः दग्भिः आकर्णयिष्यन् श्रोष्यन् अत एवान्तः सन्तोषवाष्पैः न
स्थगयति नाच्छादयति अन्यथा चक्षुः धवसोऽस्य रूपप्रहणवच्छन्दप्रहणस्यापि
तैः प्रतिबन्धादिति भावः । नाङ्गेनेति देशान्तरपाठः । अङ्गेन वपुषा, येनाङ्ग-
विकार इति तृतीया । अङ्गेनेति पाठे अङ्गे वपुषि अस्त्रिलोमान भवतीति अनस्त्रि-
लोमा अविद्यमानलोमा सन् । अस्त्रिलव्ययं विद्यमानपर्यायः । तस्य सुबधिकारे
अस्त्रिक्षीरादिवचनाद्बहुव्रीहिः । अत एवानन्दकन्दामानन्दकारिणी पुलकश्रेणी
न आरचयति, तथाक्षोणी भङ्गभीरुः, च पृथिवीविदारणभीतः शिरःकम्पनं च
न कलयति । तत्तस्मात् क्वं केन प्रकारेण प्रीतिमाविष्करोति न विद्यः ।
वाक्यार्थः कर्म ॥ ३९ ॥

आचूडाप्रममज्जयजयपटुर्यच्छल्यकृण्डानयं

संरम्भे रिपुराजकुश्रघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान् ।

सा सेवास्य पृथुः प्रसीदसि तथा नास्मै कुतस्त्वत्कुच-

स्पर्धागर्धिषु तेषु तान् धृतवते दण्डान् प्रचण्डानपि ॥ ४०

स्मितश्रिया स्तृफणि लीयमानया वितीर्णया तद्गुणशर्मणेव सा ।

उपाहसत् कीर्त्यमहत्वमेव तं गिरां हि पारे नियधेन्द्रवैभवम् ॥

निजाक्षिलक्ष्मीहसितैणशावकामसाऽवभाणीदपरं परन्तपम् ।

पुरैव तद्दिग्वलनश्रियो भुवा भ्रुवा विनिर्दिश्य सभासभाजितम् ॥

आचूडेति ॥ जयेपटुः समर्थोऽयं राजा सद्भामे रिपुराजकुश्रघटानां

कुम्भस्थलेषु स्थिरान् निश्चलान् शल्यकाण्डान् शरकाण्डान् आचूडाप्रमापुङ्गुमुखं

अमज्जयत् निशातवानिति यत् सा अस्य राज्ञः (कतुः) पृथुमंहती सेवा तथा

सेवया त्वत्कुचान्यां सह स्पर्धागर्धिषु मत्सरगृभ्णुषु तेषु कुश्रकुम्भेष्वपराधिषु

प्रचण्डानुप्रान् तान् दण्डान् धृतवतेऽपि अस्मै राज्ञे कुतो न प्रसीदसि, एनं

गृणीष्वेत्यर्थः ॥ ४० ॥

स्मितेति ॥ सा भ्रमी तस्य काञ्चीपतेः गुणशर्मणा गुणप्रीत्येव बन्धुत-

स्त्वनादरादिति भावः । वितीर्णया विघटयया गृह्ण्यधराचले लीयमानया

सङ्कुचन्त्या स्मितश्रिया मन्दहासप्रभया कीर्त्यमहत्वमेव वाच्यमानमहत्वमेव

अत एव त काञ्चीपति उपाहसदुपहसितवती । तथा हि नियधेन्द्रवैभवं नल-

माहात्म्य गिरा पारे हि वाचामगोचरमित्यर्थः । अत नलगुणानुरागाद्येन

कारणेनैतदपरागरूपकार्यसमर्पणान् तद्गुणान्तरन्यासः ॥ ४१ ॥

निजेति ॥ अस्मीं सरस्वती सभाषु सभाजित पूजितं परन्तप रिपु-

तापम् । द्विदत्परमोस्तपिरिति सच्यत्ययः । यत्रि हस्तः, अर्द्धिपञ्चतस्य मुम् ।

अपरमन्व नृपं पुरैव पूरैवत् तस्य राज्ञो दिशि बलने वा धीस्वस्ता भुवा स्थानेन

तद्दिग्वलितेत्यर्थः । भुवा दृग्दर्शनवर्धन । 'ऊर्ध्वरन्त्या भुवावधियाम्'

कृपा नृपाणामुपरि क्वचिन्न ते नतेन हाहा शिरसा रसादशाम् ।
 भवन्तु तावत्तव लोचनाश्वला निपेयनेपालनृपालपालयः ॥४३॥
 ऋजुत्वमौनश्रुतिपारगामिता यदीयमेयत्परमेव हिंसितुम् ।
 अतीव विश्वासविधाति चेष्टितं बहुर्महानस्य स दाम्भिकः शरः ॥
 रिपूनवाप्यापि गतोऽवकीर्णितामयं न यावज्जनरञ्जनव्रती ।
 भृशं विरक्तानपि रक्तवत्तरान् निकृत्य यत्तानसृजासृजद्युधि ॥४५॥

इत्यमरः । विनिर्दिश्य निजाक्षिलक्ष्म्या स्वनेत्रशोभया हसितैणशावकां मृगाक्षीं
 भैमीमभाणीत् बभाण ॥ ४२ ॥

कृपेति ॥ हे भैमि ! नतेन अवनतेन शिरसा रसां भुवं पश्यन्तीति
 रसादशा अधःपश्यतामित्यर्थः । नृपाणामुपरि क्वचिद् कुत्रापि ते कृपा न हाहेति
 खेदे । तावत्तव लोचनाश्वलाः कटाक्षाः निपेया प्राह्या नेपालनृपालस्य नेपाल-
 भूपतेः पालिः कोटिः तद्विभागो येषां ते भवन्तु, कटाक्षदृष्ट्या तं पश्येत्यर्थः ।
 'स्त्रियः पाल्यस्त्रिकोटयः' इत्यमरः ॥ ४३ ॥

ऋजुत्वेति ॥ यस्येदं यदीयं ऋजुत्व अवक्रता परच्छन्दानुकूलता मौनं
 निःशब्दता वाचयमत्वञ्च श्रुतिपारगामिता कर्णान्तगामित्वं वेदपारगत्वञ्च ता
 एतदेवरूपं अतीवात्यन्त विश्वासान् विगतासून् अन्यत्र विश्वासं प्रस्ययं विदधते
 इति विश्वासविधायि चेष्टितं चरित्रं परमरिमन्यञ्च हिंसितुं हन्तुमपकर्तुं चैव
 सोऽस्य राज्ञो बहुरनेकः शरः । जातावेकवचनम् । महानधिकः दम्भः कपट
 प्रयोजनमस्येति दाम्भिको लोकवञ्चक इत्यर्थः । प्रयोजनमिति ठक् । 'कपटो-
 ऽस्त्रीव्याज दम्भा' इत्यमरः । अत शूरे दाम्भिकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥

रिपूनिति ॥ यावत् साकल्येन जनानां रजनमेव प्रथमस्यास्तीति
 तद्रूती सर्वधन्वीतिवदिनन्तो बहुप्रीहिः । अयं नेपालभूपो रिपूनवाप्याप्यवकीर्णितां
 क्षतव्रतत्वप्र गतः । कुतः यद्यस्माद्भृशं विरक्तानरक्तानपि रिपून् युधि निकृत्य
 छित्त्वा । कृन्ततेः क्तो ल्यप् । असृजा रक्तवत्तरानतिशयेन रक्तवर्णाननुरक्ताश्च ।

पतत्येतत्तेजोहुतभुजि कदाचिद्यदि तदा

पतङ्गः स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापदुदयः ।

यशोऽमुष्येवोपार्जयितुमसमर्थेन विधिना

कथञ्चित् क्षीराम्भोनिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः ॥ ४६ ॥

यावत्पौलेस्त्यवास्तूमवदुभयहरिहोमरेखोत्तरीये

सेतुप्रालेयशैलौ चरति नरपतेस्तावदेतस्य कीर्तिः ।

यावत्प्राक्प्रत्यगाशापरिवृद्धनगरारम्भणस्तम्भमुद्रा-

वद्री सन्ध्यापताकारुचिरचितशिखाशोणशोभावुभौ च ॥

रज्जेः ऋवत्वन्तात्तरप् । असृजदकरोत् रिपूनपि रज्यतः कुतो जनरञ्जनप्रतभङ्ग इति भावः ॥ ४५ ॥

पततीति ॥ पतङ्गः सूर्यः एतस्य राज्ञः तेजोहुतभुजि प्रतापामौ कदाचित्पतति यदि तदा अङ्गीकृततमो भृशस्वीकृतः पतङ्गस्य शलभस्य य आपदुदयः स येन स्यात् शलभतामियादित्यर्थः । 'पतङ्गः शलभे साधौ मार्जारोऽर्के खगेश्वर' इति वैजयन्ती । किं च अमुष्य राज्ञ एव यश उपार्जयितुमसमर्थेन विधिना यद्गणापि कथञ्चित्तस्य यद्यसः प्रतिनिधिस्तत्प्रत्ययः क्षीराम्भोनिधिः कृतः । न तु तादृश्यशो लब्धमित्यर्थः । सूर्यादाधिकप्रतापः क्षीराम्भेरधिकयशाधेत्यर्थः ॥४६॥

याद्यदिति ॥ पालस्त्ययोर्विभीषणवैधवणयोर्वास्तुभयन्त्वौ, 'वेरभूर्वास्तुराघ्नियाम्' इत्यमरः । उभे च ते हरिती उभयहरिती दक्षिणोत्तरदेशावित्यर्थः । "उभादुदात्तो नित्यम्" इत्यस्य पृथग्योगकरणादेवायजादेशस्य नितत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणं कृतिविषये उभशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोगनियमज्ञापनार्थमिति कैयटः । तयोर्बधासङ्घर्षं रोमरेखा रोमराजिह्वत्तरीयञ्च ते सन्ती सेतुप्रालेयशैली यावत् यावत्स्थिताविति शेषः । किं च प्राचीप्रतीच्यावासे प्राक्प्रत्यगाशे । "श्रिनाः पुंस्त्व" इत्यादिना पुंस्त्व्रावः । तयोः परिवृद्धी प्रभू इन्द्र-

युद्धा चाभिमुखं रणस्य चरणस्येवादसीयस्य वा
 बुद्धान्तः स्वपरान्तरं निपततामुन्मुच्य वाणावलीः ।
 छिन्नं वावनतीभवन्निजभियः खिन्नं भरेणाथवा
 राज्ञाऽनेन हठाद्विलोठितमभूद्भूमावरीणां शिरः ॥ ४८ ॥
 न तूणादुद्धारे न गुणघटने नाश्रुतिशिखं
 समाकृष्टौ दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि ।
 नृणां पश्यत्यस्य कश्चन विशिखान् किन्तु पतित-
 द्विपद्वक्षःश्वभ्रैरनुमितिरमून् गोचरयति ॥ ४९ ॥

वरुणौ । प्रभौ परिवृद्ध इति निपातः । तयोर्नगरयोरारम्भणे यौ स्वन्मौ मूल-
 स्वन्मौ तयोर्मुद्देव मुद्रा सन्निवेशो ययोस्ती सन्ध्ययोरेव द्वयोः पताकयोः रुचिभि-
 र्नाभीराशितयोः शिखयोरप्रयोः शोणशोभा ययोस्तावुभौ अद्री उदयास्तशैलौ
 यावत्पर्यन्तमेतस्य नरपतेः कीर्तिधरति चतुर्दिगन्तविभ्रान्तकीर्तिरिख्यर्थः ॥ ४७ ॥

युद्धेति ॥ युद्धा युद्ध कृत्वा रणस्य वा अन्तरन्तःकरणे स्वेषां परेषा
 वान्तरं तारतम्य युद्धा वाणावलीरुन्मुच्यत्युधान्युत्सृज्यादसीयस्य अमुष्य
 सम्बन्धिनश्चरणस्यैव वाभिमुखं निपततामागच्छतामरीणां हठाच्छिन्नं वा ।
 अथवा निजभियो भरेण भारेण खिन्नं भ्रान्तमत एव अवनतीभवन्नभीभवत्
 शिरोऽनेन राज्ञा भूमौ विलोठित परिवर्तितमभूत् । एतच्छ्रूणां मरणमेतच्छरण
 वा गतिर्नान्येति भावः ॥ ४८ ॥

नेति ॥ नृणां रणद्रष्टृणां पुसां नृ चेति विकल्पात्रामीति दीर्घप्रतिषेधः ।
 दृष्टिरस्य राज्ञो विशिखान् शरान् तूणात् निपन्नादुद्धारे उद्धरणकाले न पश्यति
 गुणो मौर्वी, 'मौर्वी गुणो ज्या' इति धनञ्जयः । तेन घटने न सन्धाने न,
 आश्रुतिशिखमाकर्णान्तं समाकृष्टौ गुणाकर्षणे, न वियत्याकाशे न लक्ष्ये वेध्ये न
 च भुवि एव कश्चन कुत्रापि न पश्यतीति सर्वत्रालुपन्नः । किन्तु पतितानां

दमस्वमुच्चित्तमवेत्य हासिका जगाद देवीं कियदस्य वक्ष्यसि ।
 भण प्रभूते जगति स्थिते गुणैरिहाप्यते सङ्कटवासयातना ॥५०॥
 ब्रवीति दासीह किमप्यसङ्गतं ततोऽपि नीचेयमतिप्रगल्भते ।
 अहो ! सभा साधुरितोरिणः क्रुधा न्यपेधदेतत्क्षितिपानुगान् जनः॥
 अधान्यमुद्दिश्य नृपं कृपामयी मुखेन तद्दिङ्मुखसन्मुखेन सा ।
 दमस्वसारं वदति स देवता गिरामिलाभूवदतिस्मरश्रियम् ॥ ५२

द्विपता वक्षस्तु शत्रैः रन्ध्रं, 'रन्ध्रं शत्रुं यपामुपिः' इत्यमरः । अनुमिति-
 रानुमानिकज्ञानं भवन् विदितान् गोचरयति विपयीकरोतीति वेगातिशयोक्तिः ॥

दमस्वसुरिति ॥ हासयतीति हासिका हासयित्री काचित् दमस्वमु-
 चित्तमवेत्य बुद्धा देवी सरस्वती जगाद । किमिति । हे देवि ! अस्य राज्ञः
 सम्बन्धि कियदक्ष्यसि कियत्प्रपञ्चयसीत्यर्थः । किन्तु प्रभूते महति जगति स्थिते-
 गुणैरिहासिन् राज्ञि सङ्कटवासेन सङ्कीर्णस्थित्या चातना तीनवेदना आप्यते
 अनुभूयत इति भण । सर्वगुणाकरोऽयमस्तु मेन दमयन्ती शृणुत इति भावः ॥

ब्रवीतीतीति ॥ इह सभाया दासी किङ्करी किमप्यसङ्गतं ब्रवीति नीचा
 नुराजा इय दासी । ततो देवीतोऽपि अतिप्रगल्भते उच्छृङ्खलते श्रूते अहो
 आधरं सभा साधुर्धर्म्येति शोऽप्योक्तिः । इतीरयतीति ईरिन आक्रोशत
 एतस्य क्षितिपस्यानुगाननुचरान् जनः तदक्षयनः मुधा क्रोधेन न्यपेधत्
 न्यवारयत् ॥ ५१ ॥

अधेति ॥ अध कृपामयी सा गिरां देवता इत्यामुभा ऐलेन पुरुरवसा
 नुत्य इत्याभूवत् । तेन तुस्य क्रियाचेदतिः । क्रियाप्र स्मरतिक्रमः । अतिस्मर-
 श्रियं अतिक्रान्तमदनलाकम्पनन्य शृपमुद्दिश्य तस्य नृपस्य दिदन्मुखसन्मुखेन
 तदिरभागाभिमुखेन मुखेन चरणेन तेनोपलक्षिता सती दमस्वसारं दमयन्ती
 वदति स ॥ ५२ ॥

विलोचनेन्दीवरवासवासितैः सितैरपाङ्गाध्वगचन्द्रिकाश्वलैः ।
 त्रपामपाकृत्य निभान्निभालय क्षितिक्षितं मालयमालयं रुचः ॥५३
 इमं परित्यज्य परं रणादरिः स्वमेव भद्रः शरणं मुधाविशत् ।
 न वेत्ति यत्रातुमितः कृतस्मयो न दुर्गया शैलभुवाऽपि शक्यते ॥
 अनेन राज्ञाऽर्थिषु दुर्भङ्गीकृतो भवन् घनध्वानजरत्रमेदुरः ।
 तथा विदूराद्रिरदूरतां गमी यथा स गामी तव केलिशैलताम् ॥

विलोचनेति ॥ विलोचने एवेन्दीवरे तयोर्वासेन स्थित्या वासितैः
 सुरभितैः लब्धप्रकर्षैरित्यर्थः । सितैरवदातैरपाङ्गैरध्वगचन्द्रिकाश्वलैः कटाक्षमार्ग-
 प्रवृत्तकान्तिशिखाभिः (करणैः) इव. कान्तेरालय आकर मालयाह्वयन्तं क्षिति-
 क्षित क्षितीश, क्षिति क्षिणोतीति क्षितिक्षित् क्षितीशः । क्षिधातोर्द्वयार्थात्
 क्विप् । तं त्रपामपाकृत्य निभात् कुतश्चिद्याजाभिभालय विलोक्य ॥ ५३ ॥

इममिति ॥ आररेतच्छू रणाद्रमः सन् परमरिमुत्कृष्ट वा इमं नृप
 परित्यज्य शरणमप्राप्य मुधा वृथा स्व स्वकीय शरणं गृहमेव शरण रक्षक-
 मविशत् प्रविष्ट इत्यावृत्त्या सम्बन्धः कथं वृथा । वृथात्वे कथं तत्करणं तदाह—
 यद्यस्मात् कृतस्मयः कृताह्वारः सोऽरिदुर्गया दुर्गनया शैलभुवा शैलपृष्ठेन
 गिरिदुर्गेणापीत्यर्थः । तथा शैलोद्भवया दुर्गया दुर्गादेव्यापि इतोऽस्माद्राज्ञः सातु
 न शक्यते । किं पुनः स्वगृहेणान्येन वा पुद्गणेणापीत्यपिशब्दाधः । इति न वेत्ति ।
 प्राणाशतया वैयर्थ्यमज्ञानात् प्रवेशः स्वयादज्ञानमेति भावः ॥ ५४ ॥

अनेनेति ॥ अनेन राज्ञा अर्थिषु विपये दुर्भङ्गीकृतः तुच्छीकृतः यथेच्छ-
 मधिभिहृपादीयमानरजोऽपि कियदेतदित्युपेक्षेत इत्यर्थः । तथा घनध्वानजः
 नयमेपशब्दोत्परत्वे मेदुरः पूर्ण एव भवन् अतिव्ययेऽभ्यधीणरत्न इत्यर्थः ।
 विदूराद्रिः वैदूर्याचलः तथा तेन प्रकारेण अदूरतामासप्रतां गामी गमिष्यन् यथा
 सोऽद्रिस्त्वव केलिशैलतां गामी गमिष्यन् । “ भविष्यति गम्यादयः ” इति गमि-
 गाम्योः साधुत्वम् । “ न लोक ” इत्यादिना पट्टाप्रतिषेधात् कर्मेति द्वितीया ॥

नम्रप्रत्यर्धिपृथ्वीपतिमुखकमलम्भानताभृङ्गजात-

छायान्तःपातचन्द्रायितचरणनखश्रेणिरैणेयनेत्रे ! ।

दत्तारिप्राणवातामृतरसलहरीभूरिपानेन पीनं

मूलोकस्यैव भर्ता भुजभुजगयुगं सांयुगीनं विभर्ति ॥५६॥

अध्याहारः स्मरहरशिरश्चन्द्रशेषस्य शेष-

स्याहेर्भूयः फणसमुचितः काययष्टीनिकायः ।

दुग्धाम्भोधेर्मुनिचुलुकनत्रासनाशाभ्युपायः

कायव्यूहः क जगति न जागर्त्यदः कीर्तिपूरः ॥ ५७ ॥

नम्रेति ॥ एष्या इमे ऐणेये, 'एणेयमेप्याधर्मायमेणस्वैणमुभे त्रिपु'
इत्यमरः । एष्या इम् । ते च ते नेत्रे च ते इव नेत्रे यस्यास्तस्याः सन्वुदि-
रैणेयनेत्रे ! उपमानपूर्वपदबहुव्रीहासुतरपदलोपः । नम्राणा प्रत्यर्धिपृथिवीपतीनां
मुखान्येव कमलानि तेषु या भ्लानता सैव भृङ्गजातन्तस्य रूढाया नीलरूढाया
तद्या अन्तःपातेन मध्यगतत्वेन चन्द्रायिता चन्द्रवदाचरिता कलद्वससक्तेरिति
भावः । सा चरणनखश्रेणिर्यस्य सः मूलोकस्य भर्ता एष राजा दत्तारिप्राणवाता
एव अमृतरसस्य लहयं ऊर्मयस्तासां भूरिणा भूयसा पानेन पीनं मांसलमत एव
संयुगे साधु सांयुगीन भुजभुजगयुगं विभर्ति रूपकालहारः ॥ ५६ ॥

अध्याहार इति ॥ स्मरहरशिरसि चन्द्रशेषस्य चन्द्रखण्डस्याध्याहारः
शेषपूरकः शेषस्याहेरनन्तोरगस्य भूयसा फणानां समुचितः काययष्टीना निकायः
समूहः यावत्फण कार्यभंविताभ्यमिति भावः । दुग्धाम्भोधेः क्षीराम्भोधेः मुने-
रगस्त्यस्य पुतुक्कनात्पुलुक्पदणान् प्राप्तस्तस्य नाथे अभ्युपाय उपायभूतः
कायव्यूहः कायसङ्घानः क्षीराम्भोधेः प्रतिनिधिरित्यर्थः । अदः कीर्तिपूरोऽमुष्य
यथोक्तः क जगति न जागर्ति त्रैलोक्येऽपि जागर्तित्यर्थः । अत्र कीर्तिपूरस्य
त्रैलोक्यासुम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तस्तदुपातिशयोक्तिः । सा चास्य चन्द्रे शेषा-
ध्याहारत्वादिरूपद्वारेणार्पिताति शहरः ॥ ५७ ॥

राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेतिं शतघ्नीं कृतं
 लक्षैर्लक्षभिदो दृशैव जयतः पद्मानि पद्मैरलम् ।
 कर्तुं सर्वपरच्छिदः किमपि नो शक्यं परार्थेन वा
 तत्सङ्गथापगमं विनाऽस्ति न गतिः काचिद्भ्रतैतद्विषाम् ॥

वयस्ययाऽऽकृतविदा दमस्वसुः स्मितं वितत्याभिदधेऽथ भारती ।
 इतः परेषामपि पश्य याचतां भवन्मुखेन स्वनिवेदनत्वराम् ॥५९

राज्ञामिति ॥ शतघ्नी नाम हेतिमायुधम् । 'शतघ्नी तु चतुःशत्या लोहकण्टकमूचिता' इति यादवः । शत हन्तीति शतघ्नीति च गम्यते । "अमनुष्यकर्तृके च" इति ठक्प्रत्यये ङीप् । तां शतघ्नीं कलयतो वधतोऽस्य राज्ञां शतेन किं किञ्चित्करमित्यर्थः । लक्षभिदो लक्षभेदिनो लक्षसङ्ख्यापरि- हन्तुश्च । लक्ष शरव्ये सङ्ख्यायाम्' इति च विश्वः । राज्ञा लक्षैः कृतं अल- मित्यर्थेऽव्ययम् । दृशा दृश्यं च पद्मान्यञ्जानि सङ्ख्याविशेषाथ । 'पद्मं स्यात् पद्मगे व्यूहे निधौ सङ्ख्यान्तरेऽभ्युजे' इति विश्वः । जयतोऽस्य पद्मैः पद्म- सङ्ख्याभिरलं किं बहुना सर्वपरच्छिदः शत्रुच्छिदोऽस्य राज्ञां परार्थेन च सङ्ख्याया वा परेषामरीणामर्थेन किं किमपि कर्तुं नो शक्यम् । तत् तस्मादेतद्विषां सङ्ख्या- यापगम अपगमसङ्ख्यात्व सङ्ख्यापुद्गादपगमनपसरण विना काचिद्भ्रतिर्नास्ति यत । 'सङ्ख्या समिति सङ्ख्या स्यादेकत्वादिविचारयोः' इति विश्वः । अत्रत- द्विपद्भ्रतिमत्वस्य सङ्ख्यापगमतदपगमयोः प्राप्स्य पूर्वत्वनिषेधस्योत्तरत्र नियमनात्परिसङ्ख्या । तथा च सूत्रम्—“एकस्यानेकप्राप्तौ चैकत्र नियमनं परिसङ्ख्या” इति ॥ ५८ ॥

वयस्ययेति ॥ अथ दमस्वसुराकृतविदाऽभिप्रायज्ञया वदस्यया सहया स्मितं वितत्या कृत्वा भारती वाग्देशो अभिदधे अभिहिता । किमिति इतो- स्यादाङ्गः परेषामन्येषामपि याचतां राज्ञां भवन्मुखेन त्वद्दर्शं स्वनिवेदने स्वरूपने त्वरां दुःकरूपनास्थां पश्य पर्यालोचय । तानिति गम्यते ॥ ५९ ॥

कृताऽत्र देवी वचनाधिकारिणी त्वमुत्तरं दासि ! ददासि का सती ।
 इतीरिणस्तन्नृपपारिपाथिकान् स्वभर्तुरेव भ्रुकुटिन्यवर्तयत् ॥ ६०
 धराधिराजं निजगाद् भारती तस्सम्मुखेपद्वलिताङ्गसूचितम् ।
 दमस्वसारं प्रति सारवत्तरं कुलेन शीलेन च राजसूचितम् ॥ ६१
 कुतः कृतैवं नवलोकमागतं प्रति प्रतिज्ञाऽनवलोकनाय वा ।
 अपीयमेनं मिथिलापुरन्दरं निपीय दृष्टिः शिथिलास्तु ते वरम् ॥
 न पाहि पाहीति यदब्रवीरमुं ममौष्ठ तेनैवमभूदिति क्रुधा ।
 रणक्षितावस्य विरोधिमूर्धभिर्विदश्य दन्तैर्निजमोष्ठमास्यते ॥६३॥

कृतेति ॥ हे दासि । अत्र स्वयम्बरे देवी वाग्देवी वचने राजकथने
 अधिकारिणी कर्त्री कृता नियुक्ता । त्वं का सती कुत्राधिकृता सती उत्तरं
 ददासि इति ईरिण इति द्रुवाणान् तस्य नृपस्य परिपार्थे वर्तन्त इति पारि-
 पार्थिकान् सेवकान् । “ परिमुख्य ” इति चकाराङ्क् । स्वभर्तुः स्वस्वामिन एव
 भ्रुकुटिन्यवर्तयत् । तस्त्वाम्येव तान् भ्रुभङ्गेन निवारितवानित्यर्थः ॥ ६० ॥

धरेति ॥ भारती कुलेन सदृतेन राजसु मध्ये उचितं सारवत्तरं
 बलवत्तरं तस्याः सम्मुखं यथा तथा ईपद्वलितेन शक्तिनेन अङ्गेन वपुषा सूचितं
 निर्दिष्टं धराधिराजं भूपतिं दमस्वसारं प्रति निजगाद् तस्य कथयामाखेत्यर्थः ॥

कुत इति ॥ हे भूमि ! आगतं नवलोकमपूर्वजनं प्रति एवमिति
 हस्तनिर्देशः । अवलोकनाय वा अवलोकितुमेव कुतः प्रातेऽज्ञा कृता न युक्तमिति
 भावः । किन्तु एनं पुरोवर्तिनं मिथिलापुरन्दरमपि मिथिलापतिं वा निपीय
 सम्पूक् निर्दास्य ते तव दृष्टिः शिथिला शिथिलाऽनादरास्तु वरं अनीक्षणादीक्षि-
 त्वेपेक्षमपि किञ्चित्प्रयमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

नेति ॥ हे मदीय ! मदीयाधर ! यद्यस्मात् पाहि पाहीत्यमुं नृप-
 नाप्रवीः दुरनिमानादिति शेषः । ओष्ठयाधरप्रामत्सेऽपि इति च गम्यते । तेनैव

भुजेऽपसर्पत्यपि दक्षिणे गुणं सह्येपुणाऽऽदाय पुरः प्रसर्पिणे ।
धनुःपरीरम्भमिवास्य सम्मदान्महाहवे दित्सति वामबाहवे ॥६४॥

अस्योर्वीरमणस्य पार्वणविधुद्वैराज्यसज्जं यशः

सर्वाङ्गोज्ज्वलशर्वपर्वतसितश्रीगर्वनिर्वासि यत् ।

तत्कम्बुप्रतिविम्बितं किमु शरत्पर्जन्यराजिथ्रियः

पर्यायः किमु दुग्धसिन्धुपयसां सर्वानुवादः किमु ॥६५॥

पाहील्यवचनेनैव एवमीदृशी दशाऽभूदिति हेतोः क्रुधा क्रोधेन रणक्षितावस्य ।
विरोधिमूर्धभिः सन्नुशिरोभिः निजमोष्ठ विदश्यास्यते स्थायते एतच्छत्रूणामे-
षरणमेव शरणम् अन्यथा मरणमेवेति भावः । अत्र सन्नुशिरसां प्रत्यर्थिविषय-
क्रोधहेतुकस्योष्ठदशनस्योष्ठविषयक्रोधहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद्देतूप्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगा-
द्रम्या ॥ ६३ ॥

भुज इति ॥ महाहवे महागणे अस्य राज्ञो धनुर्दक्षिणे अपसव्ये दक्षे
च भुजे श्युणा सह गुण ज्यामादाय अपसर्पत्यपसरत्यपि पुरः प्रसर्पिणे पुरोगामिने
इह गुणसहायभावेऽपीति भावः । वामबाहवे सम्मदात्सन्तोपात्परीरम्भमालि-
ङ्गनम् । उपसर्गस्य घममनुष्ये बहुलमिति दीर्घः । दित्सतीव दातुमिच्छतीवे-
त्युत्प्रेक्षा वीतभयत्वादिति भावः । ददातेः सनन्ताद्भट् । “सनिमीमा” इत्या-
दिना इदादेशः । अभ्यासलोपः । दक्षिणोऽप्येव परापकारी न पूज्यते । वामो-
ऽप्यवसरोपकारी पूज्यत इति भावः ॥ ६४ ॥

अस्येति ॥ अस्योर्वीरमणस्य भूपतेः सम्बन्धि पर्वणि भवः पार्वणस्यस्य
विधोः राक्षचन्द्रस्य द्वैराज्यं तदेकस्मान्निष्ठे धावत्य इति शेषः । द्विराजस्य्वा-
द्बहुनीह्यन्ताद्वाङ्गणादित्वात् व्यञ्जकत्वः । तत्र सख सप्रद्व द्वितीयचन्द्रायनाप-
मित्यर्थः । सर्वाङ्ग उज्वलस्य धवलस्य शर्वपर्वतस्य कैलासस्य सितः सितिमा
धावत्यम् । ‘गुणे शुद्धादयः पुष्टि’ इत्यमरः । तस्य धिया सम्पदा यो गर्वस्यं
निर्वासयति दुग्धतीति तभिर्वासि कैलासकैलादधिकं यदस्यस्तत् कम्बुना सद्धानां

निर्विशत्रुटितारिवारणपटाकुम्भास्थिकूटाऽवट-

स्थानस्थायुकमौक्तिकोत्करकिरः कैरख नायङ्करः ।

उन्नीतश्चतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गचतुरङ्गक्षुर-

ध्रुण्णामु क्षितिपु क्षिपन्निव यशः क्षोणीजवीजव्रजम् ॥६६

अर्धिभ्रंशवहूभवत्फलभरव्याजेन कुब्जायितः

सत्यसिन्नविदानभाजि कथमप्यास्तां स कल्पद्रुमः ।

आस्ते निर्व्ययरत्नसम्पदुदयोदमः कथं याचक-

ध्रेणीवर्जेनदुर्येशो निविडितग्रीडस्तु रत्नाचलः ॥ ६७ ॥

प्रतिबिम्बितं प्रतिबिम्बनं प्रतिच्छाया किमु किं वा? शरत्पर्वेण्यराजिप्रियः
घरम्भेपावलिभावस्यसम्पदः पर्यायो रूपान्तर किमु? अथ वा दुग्धसिन्धोः
धीराभ्येः पयसां धीराणां सर्वानुवादः सर्वस्यापि पुनश्चकिः किमु? कृत्यं तत्
धीरमेवेद किमित्यर्थः । उपदेशप्रयस्य समष्टिः ॥ ६५ ॥

निर्विशोति ॥ निर्गोत्रिशताऽऽनुतिभ्यो निर्विशः खड्गः इच्छप्रकरणे
सङ्गपायास्तपुस्यसोपसङ्गपान निर्विशोदर्थमिति समासान्तो इच्छप्रत्ययः । तेन
श्रुतितेषु विहितेष्वरिवारणपटाकुम्भेभ्यश्चिकूटानामस्थिसङ्घातानां अवटस्थानेषु
गतेप्रदेशेषु स्थायुकाः स्थायिनः । तपपतेत्यादिना उक्तप्रत्ययः । तेषां मौक्तिक-
कोत्कराणां मुष्णामुद्दानां किरतीति किरः क्षेप्ता । इयुपपद्येति क्व । अस्य
नृपस्याचरः पातार्यज्ञानि हस्तादीनि देवां तेषां सैन्यानां समरेषु त्वङ्गदिः
सन्धरदिः दुरङ्गः दुरिः ध्रुण्णायु कृष्टायु क्षितिपु यशःक्षोणीजस्य कीर्तिहृक्षस्य
वीजानां प्रय क्षिपन् गिरन् यपन्निव स्थित इति कैवेर्नैर्नोभोतो नोरप्रेक्षित
इत्युपदेशा ॥ ६६ ॥

अर्धाति ॥ अस्मिन् रात्रि अतिदानभाजि दानधीर्भे सति सः प्रसिद्धः
कल्पद्रुमः अर्धिनो भ्रंशेभ्यश्चभ्रंशेन वहूभवतः स्यात्पाभावानुपवीचमानस्य पत्न-
भारस्य स्याजेन कुब्जायितः कुम्भ्यभूतः सन् वस्तुतस्तु सत्यदेवेति भावः ।

सृजामि किं विघ्नमिदं नृपस्तुतावितीङ्गितैः पृच्छति तां सखीजने ।
स्मिताय वक्त्रं यदवकथयद्बधूस्तदेव वैमुख्यमलक्षि तन्नृपे ॥ ६८ ॥

दृशाथ निर्दिश्य नरेश्वरान्तरं मधुस्वरा वक्तुमधीश्वरा गिराम् ।
अनूपयामास विदर्भजाश्रुती निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिः ॥

स कामरूपाधिप एष हा त्वया न कामरूपाधिक ईक्ष्यतेऽपि यः ।
त्वमस्य सा योग्यतमाऽपि बल्लभा सुदुर्लभा यत्प्रतिमल्लभा परा ॥

लोहितादेराकृतिगणत्वात् क्यदि कर्तरि क्तः । कथमप्यास्तां लज्जावरणसम्भवा-
दिति भावः । किन्तु निर्व्ययानां विनियोगरहितानां रत्नसम्पदामुदयेनोदप्र
उच्छ्रितः तथापि याचकप्रेणीनां कर्त्तव्या वर्जनेन परिहारेण यत् दुर्गन्धः तेन
निषिद्धितमीडो धनीकृतलज्जो रत्नाचलो रोहणादिस्तु कथमास्ते कथ तिष्ठति
लज्जासम्बरणोपायासम्भवादिति भावः । अत्र द्रुमशैलयोर्लज्जाऽसम्बन्धेऽपि
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ६७ ॥

सृजामीति ॥ अथ सखीजने तां भेमी इदं नृपस्यतत् नृपस्य स्तुती
विघ्नं सृजामि किमितीङ्गितैर्धोर्दितैः पृच्छति सति बधूभेमी स्मिताय स्मितं कर्तुं
कियार्थेत्यादिना चतुर्थी । वक्त्रमवकथयत् । वक्त्रवकारेति यत् तद्रुमीकरणमेव
तन्नृपे तस्मिन्नृपे वैमुख्य नैष्टुष्टमलक्षि लक्षितम् ॥ ६८ ॥

दृशेति ॥ अथ मधुस्वरा मधुरकण्ठी-गिरामधीश्वरा सरस्वती नरेश्वरा-
न्तरं राजान्तरं वयन्तु वर्णयितुं दृशा विनिर्दिश्य निरूप्य विदर्भजाया वैदर्भ्याः
श्रुती धोत्रे निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिर्वचनामूर्तरित्यर्थः । अनूपयामास
सरसीचकार । 'जलप्राप्तमनूप स्यात्' इत्यमरः । अनुगता आपोऽस्येत्यनूपं,
"कम्पू" इत्यादिना समाधान्तः ऊदनोर्देश इत्युच्चार, तस्मात् तरकरोतीत्या-
दिना ष्यन्ताच्चिद् ॥ ६९ ॥

स इति ॥ एष पुरोवर्ती सः प्रसिद्धः कामरूपाधिपः कामरूपदेशाधीश्वरः
कामरूपाधिकः कामात्कन्दर्पादपि रूपेणाधिको यस्त्वया नेक्ष्यते हा वत नैत-

अकर्णधाराशुगसम्भृतां गतां गतैररित्रेण विनास्य वैरिभिः ।

विधाय यावत्तरणेभिर्दामहो ! निमग्न्य तीर्णः समरे भवार्णवः ॥

यदस्य भूलोकभुजो भुजोष्मभिस्तपर्तुरेव क्रियतेऽरिवेश्मनि ।

प्रपां न तत्रारिवधूस्तपस्विनीं ददातु नेत्रोत्पलवासिभिर्जलैः ॥ ७२

पुष्पमिति भावः । कुतः ययोर्युवयोः प्रतिमाया समाना भा कान्तिर्यस्याः सा यत्प्रतिमाइभा परा अन्या व्यक्तिः मुदुर्लभा अतिदुर्लभा । मा त्वमस्य राज्ञो योग्यतमा अत्यन्तानुरूपा वाइभा दयितासि समानधीन्दर्यतया समागमयोग्यो-
यं त्वया वीक्षितव्य एवेत्यर्थः ॥ ७० ॥

अकर्णैति ॥ कर्ण इव कर्णः प्रतिमुखश्चत्य तद्गतिता अकर्णा, न कर्णभि-
नांवि दिग्परिति निषेधादिति भावः । अकर्णा धारा आधयो येषां तैः आशुर्ग-
विंशिर्यैः सम्भृतावि स्तृतान्ध्रानि येषां ते तद्गतास्ततां गतैरस्य वैरिभिः
अरिभ्यःपत इत्यरित्र कर्मादि तेन विना तद्गहाय समरे निमग्न्य मूढा तरणे-
भिर्दा विधाय यावत् सूर्यमण्डल भित्तैश्च भवः समार एवाणवर्त्तार्णः अहो !
किं न कर्णधारं नाविक्रमाशुगममुकूलवायुमरित्रेण केनिपातकेन च विना तरणे-
नांबो भेदे जते निमग्न्यापि सम्भृताङ्गरविकृताङ्गरेवाणवस्तर्णः अहो भाग्य-
मित्यर्थान्तरं गम्यते ॥ ७१ ॥

एतद्दत्तासिंघांतस्त्रवदस्तृगसुहृद्वंशसार्द्धेन्धनैत-

दोरुद्दामप्रतापज्वलदनलमिलद्भूमधूमभ्रमाय ।

एतद्द्विजैत्रयात्रासमसमरभरं पश्यतः कस्य नासी-

देतन्नासीरवाजिब्रजखुरजरजोराजिराजिस्थलीपु ॥ ७३ ॥

क्षीरोदन्वदपाः प्रमथ्य मथितादेशेऽमरैर्निर्मिते

स्वाक्रम्यं सृजतस्तदस्य यशसः क्षीरोदसिंहासनम् ।

केषां नाजनि वा जनेन जगतामेतत्कवित्वामृत-

स्रोतःप्रोतपिपासुकर्णकलशीभाजाभिषेकोत्सवः ॥ ७४ ॥

एतदिति ॥ आजिस्थलीपु रणभूमिष्वेतस्य राज्ञो नासीरे सेनामुखे वाजिमजानां सुरैः जाता रजसां राजिरेतस्य दिशां जैत्रेषु । तृन्नन्तत्वात् षष्ठी-प्रतिषेधः । आश्रास्त्रसमसदृश समरभरं समरसम्पदं पश्यतः कस्य जनस्य एतेन राज्ञा दत्तैः प्रयुक्तैरधिपातैः खड्गप्रहारैः क्षवदसृजः क्षवदक्षाः अमुहृद्वंशाः शत्रुवर्गाः स एव वंशा वेणवः । 'वशो वर्गे कुले वेर्णा' इति विश्वः । त एव सार्द्धेन्धनानि सरसान्धनानि यस्य तस्मिन्नेतस्य राज्ञो दोषो भुजस्य उद्दामः गम्भीरः प्रताप एव ज्वलदनले मिलति वर्तमाने धूमभूत्रि धूमसङ्घाते भ्रमाय भ्रान्त्यै नासीत् सर्वस्याप्यासीदेवेत्यर्थः । अत्र रजोराजौ कविसम्मतसाहस्या-द्धूमभ्रमोक्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ७३ ॥

क्षीरेति ॥ अमरैः क्षीराणानुदन्वतः क्षीराब्धेरापः क्षीरोदन्वदापाः । ऋत्पूरित्यादिना समासान्तः । ताः प्रमथ्य विलोप्य मथितं मधनोद्भूतो निर्जलो दधिक्षीरविकारः । 'तत्क श्युदध्निन्मथित पादाम्ब्वर्धाम्युनिर्जलम्' इत्यमरः । तद्रूपे आदेशे इवादेशे रूपान्तरे निर्मिते सम्पादिते सति रूपान्तरापादनेन क्षीराब्धावभावप्रमिते सतीत्यर्थः । तत्तथा प्रसिद्धमुदक यस्य सः क्षीरोदः क्षीराब्धिः, "उदकस्योदः संज्ञामाम्" इत्युदादेशः । तस्य सिंहासनं सेनाक्रम्य-माक्रमणीयं सृजतः कुर्वतः स्वयनाक्रमत इत्यर्थः । अस्य राज्ञो यशसः एतस्य

समिति पतिनिपाताकर्णनद्रागदीर्ण-

प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षवक्षःशिलासु ।

लिखितलिपिरिवोरस्ताडनञ्यस्तहस्त-

प्रखरनखरटङ्कैरस्य कीर्तिप्रशस्तिः ॥ ७५ ॥

विधाय ताम्बूलपुटीं कराङ्कगां वभाणं ताम्बूलकरङ्कवाहिनी ।

दमस्वसुर्भावमवेत्य भारतीं नयाऽनया वक्त्रपरिश्रमं शमम् ॥ ७६

राज्ञः सम्बन्धि कवित्वमेतद्विषयइवित्वमित्यर्थः । तदेवामृतन्तस्य स्रोतसा प्रवा-
हेण प्रोते पूरिते पिपासूनां पातुमिच्छूनां अत्यादरेण शृण्वतां कणावेव कलश्या-
वभिषेचनकुम्भौ भजतीति तद्राजा केषां वा जगता सम्बन्धिना जनेन कवि-
जनेन अभिषेकोत्सवो नाजनि न जनितः । जनेर्ग्यन्तात्कर्मणि लुङ् । लोकान्त-
रस्था अपि कवय क्षीराब्धिकल्पमेतद्यशः सर्वत्रानन्दकरं कथयन्तीत्यर्थः ।
अत्र क्षीरोदधिहासनाध्यासीनः एतद्यशःक्षीरोदस्याखिलाः कवय एवाभिषेकारः ।
कवित्वमेव जल ध्रोऽनृजनकर्णा एव कलशाः तत्सम्भृतस्यैवास्य परितः प्रसर्पणात्
स्तुतिरेवाभिषेक इति रूपकालङ्कार ॥ ७४ ॥

समितीति ॥ अस्य राज्ञः कीर्तः प्रशस्तिः प्रशसा समिति आज्ञा पति-
निपातस्य भर्तृभरणस्याकर्णने ध्रुवणेऽपि द्राक् सद्य एवादीर्णा आभवा अक्षर-
विन्यासयोग्या इति यावत् । तामु प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षणानरिराजश्रीलक्ष-
सङ्कषानां वक्षःशिलासु उरस्ताडने व्यस्तानां प्रसारितानां हस्तानां ये प्रखर-
नखराः तीक्ष्णनखास्त्रैरेव टङ्कैः पाषाणभेदकैः, 'टङ्कैः पाषाणभेदकैः' इत्यमरः ।
रचितलिपिरिव कृताक्षरविन्यास इव इति दुःखातिरेकाद्वक्षःकृतनखम्यालेखनेषु
कीर्तिप्रशस्तिभिश्चरत्त्वोत्प्रेक्षा ॥ ७५ ॥

विधायेति ॥ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी ताम्बूलपात्रधारिणी दमस्वसुर्भाव-
मवेत्य ज्ञात्वा ताम्बूलपुटीं वीटिकां कराङ्कगां करतलसंस्थाविधाय अनया वीटि-

समुन्मुखीकृत्य वभार भारती रतीशकल्पेऽन्यनृपे निजं भुजम् ।
ततस्त्रसद्वालपृषद्विलोचनां शशंस संसज्जनरञ्जनीं जनीम् ॥ ७७ ॥

अयं गुणौघैरनुरज्यदुत्कलो भवन्मुखालोकरसोत्कलोचनः ।
स्पृशन्तु रूपामृतवापि ! नन्वमुं तवापि दृक्कारतरङ्गभङ्गयः ॥ ७८ ॥

अनेन सर्वार्थिकृतार्थताकृताऽऽहृतार्थिनौ कामगवीसुरदुमौ ।
मिथःपयः सेचनपल्लवाशने प्रदाय दानव्यसनं समाप्लुतः ॥ ७९ ॥

क्या वक्रपरिभ्रमशिरतरव्याहारजन्यमाखशोप शमं शान्ति नयेति भारती
वभाण । अम्ब ! नायमस्य रोचते कृतं वृथा ध्रमेणेति तात्पर्यम् ॥ ७६ ॥

समुन्मुखीति ॥ अथ भारती रतीशकल्पे कामप्रसूये अन्यनृपे नृपान्तरे
विषये निज भुज समुन्मुखीकृत्याभिमुखीकृत्य वभार । ततो हस्तोद्यमानन्तरं
त्रसद्वालपृषद्विलोचना चकितबालमृगाक्षी संसज्जनरञ्जनीं सभाजनमनोहरां जनीं
वधू शशंस उवाचेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अयमिति ॥ ननु रूपामृतवापि ! मीन्द्रयंमुभारसदोर्षिके । गुणौघै-
रनुरज्यन्त उत्कला जनपदा यस्मिन् सोऽय राजा भवत्यामुत्स्यालोकरसेन
आलोकनकौतुकेनोत्कलोचन उत्सुकाक्षस्तवापि दशोस्ताराः स्थूलास्तरङ्गभङ्गयो
वीचीविलासा अमुमुत्कलाधिपतिं स्पृशन्तु स्वानुरागिण्यनुराग उचित इति ॥ ७८

अनेनेति ॥ सर्वार्थिनां कृतार्थताकृता पूर्णकामत्वकारिणा अनेन राज्ञा
हृतार्थिनावर्धिरहितौ कृतौ कामानां दात्री गाः कामगवी कामधेनुः । गोरतद्वित-
लुञ्जीति समासान्तष्टच् । सा च सुरदुमः कल्पशुद्ध ती निधोऽन्योन्यं पयः-
सेचन क्षीरसेकं पद्मवाशनं पद्मवभोजनम् प्रदाय दानव्यसनन्दानासक्तिं समाप्लुतः
समापयतः । अभ्यन्तराभावादन्योन्यसम्प्रदानरूपव्यपद्मवमाप्रदानेन कथञ्चित्तान-
यद्व्यपनोद कुरुत इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

नृपः कराभ्यामुदतोलयन्निजे नृपानयं यान् पततः पदद्वये ।

तदीयचूडाकुरुविन्दरश्मिभिः स्फुटेयमेतत्करपादरञ्जना ॥ ८० ॥

यत् कस्यामपि भानुमान् ककुभि स्थेमानमालम्बते

जातं यद्धनकाननैकशरणप्राप्तेन दावामिना ।

एषैतद्भुजतेजसा विजितयोस्तावत्तयोरौचिती

धिकं बाह्वमम्भसि द्विपि भिया येन प्रविष्टं पुनः ॥ ८१ ॥

नृप इति ॥ अथ नृपः निजे पदद्वये पततः प्रणमनः यान् नृपान् कराभ्यामुदतोलयत् कृपया किरीटेष्वास्फालयत् तदीयास्फालितनृपसम्बन्धिनीपु चूडासु ये कुरुविन्दाः पद्मरागाः । 'कुरुविन्दस्तु मुक्तायां कुल्मापम्रीहिभेदयोः । द्विह्रले पद्मरागे च' इति विश्वः । तेषां रश्मिभिः एतस्य राशः करपादस्य करयोः पदयोश्च रञ्जना इय स्फुटा स्वाभाविके करपादरागे राजकिरीटमाणिक्यमयूखरञ्जनात्वमुत्प्रेक्षते । तेनास्यानेकराजविजयित्व व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ८० ॥

यदिति ॥ भानुमान् भास्वान् कस्यामपि ककुभि कुत्रापि दिशि स्थेमान् स्थिरत्वं स्थिरशब्दस्य दृढादिपाठाद्वर्णदृढादिभ्यः ध्यञ्चेति चकारादिमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिना स्थादेशः । नालम्बत इति यदावामिना घन सान्द्रं काननमेवैकशरण प्राप्तेन । द्वितीयाधितेत्यादिना समासः । जातमिति यत् । भावे क्तः । एषा एतद्भुजमपीत्यर्थः । विधेयप्राधान्यात् धीलिङ्गता । एतस्य भुजतेजसा भुजप्रतापेन विजितयोस्तयोर्भानुदावाम्न्योरौचितो तावदौचित्यमेव तं बाह्वं बहवामिं धिक् । येन बाह्वेन पुनर्भिया द्विपि सहजद्वेषिष्यम्भसि प्रविष्टम् । भावे क्तः । स्वशत्रुसश्रयणादूर पलायनमेवेति भावः । अत्र स्वाभाषिकस्य सूर्यादिपर्यटनादेरेतद्रोहेतुकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ८१ ॥

अमुष्योर्बीभर्तुः प्रसृमरचमूसिन्धुरभवे-

रवैमि. प्रारब्धे वमथुभिरवश्यायसमये ।

न कम्पन्तामन्तः प्रतिनृपभटा म्लायतु न त-

द्वधूवक्काम्भोजं भवतु न स तेषां कुदिवसः ॥ ८२ ॥

आत्मन्यस्य समुच्चितीकृतगुणस्याहोतरामौचिती

यद्वात्रान्तरवर्जनादजनयद्भूजानिरेष द्विषाम् ।

भूयोऽहं क्रियते स्म येन च हृदा स्कन्धो न यश्चानमन्

तन्मर्माणि दलं दलं समिदलङ्कर्मणिवाणघ्नजः ॥ ८३ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्योर्बीभर्तुः प्रसृमराः प्रसारिणः । सृषस्यदः यमरच् ।

तेभ्यश्चमूसिन्धुरेभ्यः सेनागजेभ्यो भवेर्वमथुभिः करशीकरैः । 'वमथुः कर-
शीकरः' इत्यमरः । अवश्यायसमये नीहारकाले प्रारब्धे सति प्रतिभटनृपाः
शत्रुभूषा अन्तरन्तःकरणे न कम्पन्ता कम्पेरन् किमित्यादि सर्वत्र काकुः ।
तद्भूना वक्त्रमेवाभोजं नम्लायतु तेषां कुदिवसो दुर्दिनं न भवतु भवदेवंत्यर्थः
अवैमि जानामि । शान्त्यर्थः कर्म । अत्र करशीकरादी नीहारादिरूपणा-
द्वृषकालद्वारः ॥ ८२ ॥

आत्मनीति ॥ आत्मनि सस्मिन्नेव समुच्चितीकृतगुणस्य समाहृत-

गुणस्यास्य राशः औचिती औचिल्यमहोतरामत्याधर्मम् । किमेतदित्यादिना
अभ्यपादानुप्रत्ययः । औचिल्यमेवाह—समिति युद्धे अलकर्मणे, 'अल कर्माणः
कर्मक्षमः । कर्मक्षमोऽलङ्कर्मणः' इत्यमरः । पर्यादयो म्लानापथे चतुर्थेति
कृतसमासादलङ्घनं शब्दादपहृष्टाधिब्रवत्तद्धर्मत्वादिना यप्रत्ययः । समिदल-
कर्मणो वाणघ्नो यस्य स तथोक्तः अमोषवाणघ्न इत्यर्थः । अयं भूयोऽया
यस्मेति भूजानिः भूषतिः । जानाया निहृ । द्विषा सम्बन्धिना येन च हृदा
हृदयेन भूयो भूयिष्ठमहं क्रियते स्म अहङ्कृतम् । अहङ्करोतेर्भावे लट् । "लट्
स्मे" इति भूते लट् । यः स्कन्धो भुजधिते नानमत् न प्राणमत् । गात्रान्त-
राणां अवयवान्तराणां वर्जनादूर्ध्वेन हृदयेत्यर्थः । तेषामनवराधित्वादिति भावः ।

दूरं गौरगुणैरहंकृतिभृतां जैत्राङ्ककारे चर-
 त्येतद्वोर्यशसि प्रयाति कुमुदं विभ्यन्न निद्रां निशि ।
 धम्मिल्ले तव मल्लिकासुमनसां माल्यं भिया लीयते
 पीयूषस्रवकैतवाद्भृतदरः शीतद्युतिः स्त्रियति ॥ ८४ ॥
 एतद्रन्धगजस्तृषाम्भसि भृशं कण्ठान्तमञ्जत्तनुः
 फेनैः पाण्डुरितः स्वदिक्करिजयक्रीडायशःस्पर्धिभिः ।
 दन्तद्वन्द्वजलानुधिम्बनचतुर्वन्तः कराम्भोवमि-
 न्याजादभ्रमुवल्लभेन विरहं निर्वापयत्यम्बुधेः ॥ ८५ ॥

ल्यञ्जोपे पद्ममी । तस्य हृदयस्कन्धस्य मर्माणि दल दलं दलयित्वा, “आभी-
 क्ष्ये णमुत् च” इति णमुत्प्रत्ययः । आभीक्ष्ये द्वे भवत इत्युपसङ्खयानाद्विर्भावः ।
 यदजनयत् यदण्डनमकरोदित्यर्थः । तदेतद्दृश्यमात्रदण्डन राज्ञ उचितमाध्वर्यतरं
 नैत्यर्थः । अहङ्कारादनघमरिं समूलपातं हन्त्ययमिति भावः ॥ ८३ ॥

दूरमिति ॥ एतस्य राज्ञो दोषो भुजस्य यशसि गौरैर्धावल्पैरेव गुणैः ।
 ‘गुणे लुक्कादयः पुंसि’ इत्यमरः । दूरमत्यन्तमहङ्कृतिभृतां असाधारणभिमान-
 यता कुमुदादिधवलपस्तूनां जैत्राङ्ककारे चरति तदहङ्कारखण्डनाय जित्वरयुद्ध-
 कारिणि त्रमति सति । ‘अङ्क इत्यनुवृत्तौ च चित्रयुद्धे विभूषणे’ इति विश्वः ।
 कुमुदं विभ्यन्नीत सत् निशि निद्रां स्वापं मुकुलनञ्च न प्रयाति न प्राप्नोति ।
 मल्लिकासुमनसां माल्यं माला भिया तव धम्मिल्ले संयतकेशपाशे । ‘धम्मिल्लाः
 संयताः कृचा’ इत्यमरः । लीयते अन्तर्धत्ते । शीतद्युतिश्चन्द्रोऽपि भृतदरः
 भृतत्रासः सन् पीयूषस्रवकैतवाद्भृतस्रावन्याजात् स्त्रियति निद्रापरिहारादीनि
 भीतिविहानीति भावः । अत्र दोर्यशःप्रभृतीनामहङ्काराद्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्ब-
 न्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ८४ ॥

एतद्विति ॥ तृषा पिपासयाऽम्भसि भृशं कण्ठान्तं कण्ठपर्वन्तं मञ्जन्ती
 तनुः शरीरं यस्य स स्वस्र यानि दिक्करिजयक्रीडा यशसि तत्स्पर्धिभिः तत्सदृशैः

अथैतदुर्वीपतिवर्णनाद्भुतं न्यमीलदास्वादयितुं हृवीव सा ।
 मधुसूता नैषधनामजापिनी स्फुटीभवद्भ्यान्पुरःस्फुरन्नला ॥ ८६ ॥
 प्रशंसितुं संसदुपान्तरञ्जनं श्रिया जयन्तं जगतीश्वरं जिनम् ।
 गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ता दिनान्तसन्ध्यासमयस्य देवता ॥ ८७ ॥
 तथाधिकुर्या रुचिरे ! चिरेष्विता यथोत्सुकः सम्प्रति सम्प्रतीच्छति ।
 अपाङ्गरङ्गस्यललास्यलम्पटाः कटाक्षधारास्तव कीकटाधिपः ॥ ८८ ॥

फनैः पाण्डुरितः पाण्डुवर्णाकृतः दन्तद्वन्द्वस्य जले अनुबिम्बनेन प्रतिबिम्बेन
 चतुर्दन्तो दन्तचतुष्टयवान् एतस्य राज्ञो गन्धगजो दुष्टगजः कराम्भसां वमि-
 र्वमधुः करशीकर इत्यर्थः । 'प्रच्छर्दिका वमिः स्त्री स्यात्' इत्यमरः । औणा-
 दिक इकारः । तस्या व्याजादम्बुधेरभ्रमुवह्मनेनैरावतेन विरह विरहतापधिर्वाप-
 यति शमयतीति सापहवोरप्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्रम्या ॥ ८५ ॥

अथेति ॥ अथ मधुसूता वरणार्थया मधुकमालया तयैवाक्षमालयेति
 भावः । 'मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ' इत्यमरः । नैषधस्य नलस्य नाम
 जपतीति तज्जापिनी, अत एव स्फुटीभवता साक्षात्कारपरिणामिभ्यानेन पुरोऽप्रे-
 स्फुरन् प्रत्यक्षीभवन् नलो यस्याः सा सती सा दमयन्ती एतस्योर्वीपतेरुत्कले-
 श्वरस्य वर्णनमेवाद्भुतमाधयेरस हृदि हृदये आस्वादयितुमनुभवितुमिष न्यमील-
 त्रिमीलिताक्षी जाता । परमार्थतस्तु नलसाक्षात्कारमुत्सास्वादनाधर्मवेत्यर्थः ॥

प्रशंसितुमिति ॥ दिनान्तसन्ध्यासमयस्य सायसन्ध्याकालस्य देवता
 सा सरस्वती, सन्ध्याविलम्बे सरस्वतीति ध्रुतेः । उद्युपुपान्तरप्रनं सर्वास्थान-
 रञ्जकमित्यर्थः । श्रिया सौन्दर्येण जिन जिनास्यं देव सोऽतिमुन्दर इति प्रथिद्धेः
 स जयन्तं ततोऽपि मुन्दरमित्यर्थः । जगतीश्वर पृथिवीपति प्रथमिदु स्तोतु
 पुरायन् पूर्ववदेव ताः प्रथिद्धा गिरः प्रतस्तार प्रपञ्चयामास ॥ ८७ ॥

तथेति ॥ हे रुचिरे ! मुन्दरि ! उत्सुक उत्कण्ठितः कीदृश्रिपो
 मगधेश्वरभरेष्विताधिरात् प्रपञ्चयामासः अपाङ्गो नेनान्तः स एव रङ्गस्यल

इदं यशांसि द्विपतः सुधारुचः किमङ्गमेतद्विपतः किमाननम् ।
 यशोभिरस्याखिललोकाधाविभिर्विभीषिता धावति तामसीमसी ॥
 इदं नृपप्रार्थिभिरुज्झितोऽर्धिभिर्मणिप्ररोहेण विवृध्य रोहणः ।
 कियद्दिनैरन्वरमावरिष्यते मुधा मुनिर्विन्ध्यमरुद्ध भूधरम् ॥९०॥

भूशकस्य यशांसि विक्रमभरेणोपार्जितानि क्रमा-

देतस्य स्तुमहे महेभदशनस्पर्धानि कैरक्षरैः ।

तत्र लास्ये नर्तने लम्पटा लालमा. । 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसो-
 ऽपि च' इति वादवः । तत्र कटाक्षधाराः कटाक्षपरम्परा यथा सम्प्रति इदानीं
 सम्प्रतीच्छति प्रतीच्छते तथाधिकुर्यां. प्रसारय । कटाक्षदृष्ट्याप्येनं पर्येत्यर्थः ॥

इदमिति ॥ अखिललोकान् धावन्ति गच्छन्तीति तदाविभिरस्य
 कीकटेश्वरस्य यशोभिः विभीषिता वित्रासिता तमस इयं तामसी मसी तमो-
 मालिन्य इदं यशांस्येतत्कीर्तीर्द्विपतो विरुन्धानस्य । द्विपोऽमित्त इति शतृ-
 प्रत्ययः । "द्विपः शतुर्वा वचनम्" इति विह्वल्पात् षष्ठीप्रतिषेधे कर्मणि द्वितीया ।
 सुधारुचः सुधांशोरङ्गं किं धावति? गच्छति किम्? तथा एतत्कीर्तिर्द्विपत
 एतद्विपत एतच्छत्रोराननस्य धावति किम्? एतद्यशश्चन्द्रिकाभयात्तमश्चन्द्रकलङ्क-
 मेतच्छत्रुमुखस्य प्रविष्टमित्युत्प्रेक्षते । अन्यथा कयमनयोरजघनमिदमालिन्य-
 मिति भावः ॥ ८९ ॥

इदमिति ॥ इदं नृपप्रार्थिभिरम नृपमेव प्रार्थयमानैरर्धिभिर्द्विपतो
 रोहणो रोहणादिः मणिप्ररोहेण । नवरत्नाङ्कुरोद्भेदेन विवृष्य अभ्ययीभावाद्दार्धित्वा
 कियद्दिनैः कतिपयदिनैरेवाम्बरमाकाशमावरिष्यते आच्छादयिष्यति । मुनि-
 रगस्त्यो मुधा वृष्य विन्ध्य भूधरमरुद्धस्तम्भयामास । रोहणस्य तत्कार्यकारित्वा-
 दिति भावः । अत्र रोहणाद्रेरीरगृह्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

भूशकस्येति ॥ भूशकस्य भूदेवेन्द्रस्य एतस्य राज्ञः सम्बन्धीनि विक्रम-
 भरेण पराक्रमप्रतिशयेन क्रमादुपार्जितानि महेभदशनस्पर्धानि गजेन्द्रदन्त-
 सवर्णानि यशांसि कैरक्षरैर्वीरभिः स्तुमहे स्तोत्रशक्यानीत्यर्थः । तथाहि लिम्पद्भिः

लिम्पाद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञां यशःपारदै-
 रख स्वर्णगिरिः प्रतापदहनैः स्वर्णं पुनर्निर्मितः ॥ ९१ ॥
 यद्भर्तुः कुरुतेऽभिषेणनमयं शक्रो भुवः सा ध्रुवं
 दिग्दाहैरिव भस्मभिर्मघवता सृष्टैर्धृतोद्भूतना ।
 शम्भोर्मा वत सन्धिबेलनटनं भाजि व्रतं द्रागिति
 क्षोणी नृत्यति मूर्तिरष्टवपुषोऽसृग्बृष्टिसन्ध्याधिया ॥९२॥
 प्रागेतद्द्वपुरामुखेन्दु सृजतः स्रष्टुः समप्रस्तिवपां
 कोशः शोषमगादगाधजगतीशिल्पेऽप्यनल्पायितः ।

रञ्जद्भिः राज्ञामरिराजानां यशोभिरेव पारदैः रसैः । 'रसः सूतश्च पारदः'
 इत्यमरः । कृतकं कृत्रिमं रजतं कृतोऽपि स्वर्णगिरिः हेमादिरख प्रतापदहनैः
 पुनः स्वर्णं निर्मितः कृतः । रसस्त्रिस्रुवर्णं रजतस्रुवर्णं भवति तत्पुनरमिदाहात्
 प्रकृतिस्थ भवतीति प्रसिद्धमेव । अत्राप्युक्तरूपासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरति-
 शयोक्तिः ॥ ९१ ॥

यदिति ॥ भुवः शक्रो भूदेवेन्द्रोऽयं राजा यस्याः क्षाण्याः भर्तुरभिषेणनं
 सेनया अभियानं कुरुते । 'यत्सेनयाभिगमनमरी तदभिषेणनम्' इत्यमरः ।
 अष्टवपुषोऽष्टमूर्तेः शम्भोर्मूर्तिरष्टान्यतमा मूर्तिः सा क्षोणी असृग्बृष्टवयामौत्पाक-
 रक्षवर्षे सन्ध्याधिया सन्ध्याभ्रान्त्वा, सन्धिबेलायां भव सान्धिबेल, सन्धिबेला-
 चतुनक्षत्रेभ्योऽण् । तद्य तदष्टवच तदेव घत सन्ध्यानाट्यं प्रत मा भाजि
 माभाजि । भजेः कर्मणि लुट् । भजेद्य विर्णाति विकल्पानलोपे उपधावृद्धिः ।
 इति मत्वेति शेषः । इतिकरणादेव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । मघवता इन्द्रेण
 यष्टैरभिवृष्टैर्दिग्दाहैर्दिग्दाहोद्भूदैरिव स्थितैः भस्मभिः धृतोद्भूतना कृतभस्मानु-
 लेपना सती दारु सर्पादि नृत्यति ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । एतथातत्परराष्ट्रेषु दिग्दाहपाशु-
 वपैरक्षवृष्टिभूकम्पाद्यो जायन्ते । तत्रेयमुत्प्रेक्षा ॥ ९२ ॥

प्रागिति ॥ एतस्य रामो वपुः प्राक् प्रथमनामुखेन्दोरामुखेन्दुसुखा-
 वधिकमित्यर्थः । अभिविपावभ्ययीभावः । गृत्रतः स्रष्टुः सम्बन्धी अगाध-

निःशेषद्युतिमण्डलव्ययवशादीपलभैरेप वा

शेषः केशमयः किमन्धतमसस्तोमैस्ततो निर्मितः ॥ ९३ ॥

तत्तद्दिग्जैत्रयात्रोद्भुरतुरगखुराप्रोद्धतैरन्धकारं

निर्वाणारिप्रतापानलजमिव सृजत्येष राजा रजोभिः ।

भूगोलच्छायामायामयगणितविदुन्नेयकायो भियाभू-

देतत्कीर्तिप्रतानैर्विधुभिरिव युधे राहुराहूयमानः ॥ ९४ ॥

जगतीशिल्पेऽप्यखिलजगन्निर्माणेऽप्यनल्पायितोऽनल्पीभूतोऽक्षीण इत्यर्थः ।
लोहितादेराकृतिगणत्वात्क्यपि कर्तरि क्तः । प्रयुत सनप्रः त्विपां कौशस्तेजो-
राशिः शोषं रिक्ततामगात् । ततोऽनन्तर निःशेषद्युतिमण्डलव्ययवशात् तेजो-
मालनाशवशात्प्रभैः सुलभैः तदेतुक्त्वादुत्पत्तेरिति भावः । ईयदुरित्वादिना
खलप्रत्ययः । अन्धयन्तीत्यन्धानि तमास्यान्धतमसानि गाढान्धकाराः भवस-
मन्धेभ्यस्तमस इति समासान्तः । तेषा स्तोमैरेप केशमयः केशपादात्मकः
शेषो वपुःशेषो निर्मितः किं देत्युत्प्रेक्षालङ्कारः । तेन चास्य लोकातिशयतेजो
व्यज्यते ॥ ९२ ॥

तत्तदिति ॥ एष राजा तासां दिशां जैत्रीषु यात्रासूक्षुराणामुच्छृङ्ख-
लानां तुरगाणां खुराप्रैरुद्धतैः उत्पापितैः रजोभिः (कर्णैः) निर्वाणाच्छान्ता-
दरिप्रतापानलाभ्यात् तन्मिव शत्रुप्रतापानिनिर्वाणजन्यमिव स्थितमित्यर्थः ।
तदभावेतुक्त्वादान्धकारस्येति भावः । अन्धकारं सृजति रात्रिं कल्पयतीत्यर्थः ।
अथ राहुरेतस्य कीर्तिप्रतानैः कीर्तिपटलैरेव विधुभिर्धन्त्रैः युधे युद्धायाहूयमानः
सन् भिया भूगोलस्य भूबिम्बस्य च्छायाम् तच्छायम् । विभाया सेनासुरेत्यादिना
नपुंसकत्वम् । तदेव माया कपट तन्मयः स चाष्टौ गणितविदुन्नेयो गणितशास्त्रिक-
वेषः कायो यस्य सोऽभूत् । ज्योतिःशास्त्र्यमाणकं यद्वाहोर्भूच्छायामकत्वं
तदेतत्कीर्तिचन्द्रभिरेत्युत्प्रेक्षा । तथा च राहुर्नायकरेवैव कीर्तिचन्द्राणां
प्रासिद्धचन्द्राद्यतिरेको व्यज्यते ॥ ९४ ॥

आस्ते दामोदरीयामियमुदरदरीं याधिशय्य त्रिलोकी ।

सम्मातुं शक्तिमन्ति प्रथिमभरवशादत्र नैतद्यशांसि ।

तामेतां पूरयित्वा निरगुरिव मधुध्वंसिनः पाण्डुपद्म-

ल्लद्यापन्नानि तानि द्विपदशनसनाभीनि नाभीपथेन ॥ ९५

अस्यासिर्भुजगः स्वकोशविवराकृष्टः स्फुरत्कृष्णिमा

कम्पोन्मीलदराललीलवलनस्तेपां भिये भूभुजाम् ।

सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमयमहासिद्धौपधीवीरुधः

पर्वास्ये विनिवेश्य जाङ्गलिकता यैर्नाम नालम्बत ॥ ९६ ॥

आस्त इति ॥ या इय त्रिलोकी दामोदरस्येमां वैष्णवीमुदरदरीं
कुक्षिकुहरमाधिशय्याधिष्ठायास्ते तानि प्रसिद्धानि द्विपदशनसनाभीनि गजदन्त-
सन्निभानि एतद्यशांसि प्रथिमभरवशान्महिमातिशयवशात्तत्र त्रिलोक्यां सम्मातुं
वर्तितु न शक्तिमन्त्यशक्तानि सन्ति तामेतां दामोदरदरीं पूरयित्वा मधुध्वंसिनो
विष्णोः पाण्डुनि पद्मल्लद्यापन्नानि नाभिपुण्डरीकभ्याज्यापन्नानि सन्ति तानि
नाभीपथेन निरगुरिव निर्गतानीव । अत्र पद्मल्लयना निरगुरिवेति सापदबोत्प्रेक्षा ।
सा च त्रिलोकीयशसोराधाराधेययोरानुरूप्यलक्षणाधिकालङ्कारोत्थापितेति सङ्करः ॥

अस्येति ॥ स्वकोशाभिजपिधानादेव विपराद्विलादाकृष्ट उद्भूतः स्फुर-
त्कृष्णिमा व्यक्तकृष्णवर्णः कम्पेन धूननेनोन्मीलन्ती भराललीला वक्रविलासा
यस्य तद्गलनं सङ्गतिः यस्य सः प्रकृष्टकुलगतिरित्यर्थः । अस्यासिरेव भुजम-
स्येपामेव भूभुजा राडा भिये भीतये भवति । यैर्नाम यैः किल सङ्ग्रामेषु
निजाङ्गुलिमयी स्वाङ्गुलीरूपा महती सिद्धा अमोघा भोपधिर्बोद्धुं भोपधिलता
तस्याः पदं प्रन्थिमास्ये विनिवेश्य जाङ्गलिकता विपवेश्यता नालम्बत । यथा
मुषान्तर्वर्तायथ गार्हदिकः सर्पो न हन्ति, तद्गुह्याङ्गुलीकं न हन्तीत्यर्थः ।
'प्रन्थिनां पदं पदरी, विपवेश्यो जाङ्गलिकः' इति चामरः । स्वकालङ्कारो
व्यज्यत एव ॥ ९६ ॥

यः पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटश्रेणीषु यो वक्रता-
 मस्मिन्नेव विभर्ति यश्च किरति क्रूरध्वनिं निपुरः ।
 दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणं
 विख्यातः स्फुटमेक एष नृपतिः सीमा गुणप्राहिणाम् ॥
 अस्त्रारिप्रकरः शरश्च नृपतेः सङ्घे पतन्तावुभौ
 सीत्कारश्च न सम्मुखौ रचयतः कम्पश्च न प्राप्नुतः ।
 तद्युक्तं न पुनर्निवृत्तिरुभयोर्यागतिं यन्मुक्तयो-
 रेकस्तत्र भिनत्ति मिश्रमपरश्चाभिन्नमित्यद्भुतम् ॥ ९८ ॥

य इति ॥ यथापः युधि अरिभटयोः श्रेणीषु पृष्ठं कायपथाद्गत दर्श-
 यति । योऽस्मिन्नेव खल्वामिन्येव विषये वक्रतामनाजं च विभर्ति ताभ्य इत्यर्थः ।
 योऽस्मिन्नेव निपुरः परुषः सन् क्रूरध्वनिं कर्णकटोरमशब्दश्च किरति दोषं भुजं
 भजत आश्रयतः । 'भुजबाहु प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः । दोषमकार्यमाचरतश्च
 तथाविधस्य तस्य चापस्य गुण ज्या जैत्रत्वादिकश्च गृह्णन् स्त्रीकुर्वन्नेष नृपतिः
 कीकटेन्द्र. एक एव गुणप्राहिणां सीमा अवधिः स्फुट व्यक्त विख्यातः । अत्र
 गुणप्राहिणीमात्रस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥

अस्येति ॥ अस्य नृपतेररिप्रकरः शत्रुघट्टः शरधोभी सङ्घे युगपत्
 सम्मुखौ परस्परामिमुखौ पतन्तौ सीत्कारश्च न रचयतः । दुःखनिर्गलो-
 रभावादिति भावः । कम्पश्च न प्राप्नुतः । भयदुःखप्रयोगचोरभावादिति भावः ।
 किञ्च मुक्तयोः एकत्र ससारादन्वयत्र सापत्वेति भावः । उभयोः अरिघरयोः न
 पुनर्निवृत्तिर्जागतिं भवतीति यत् तद्युक्तम् । एकत्रागमादपरत्र प्रत्यक्षात्वेति
 भावः । किन्तु तत्र तयोः मध्ये एकोऽरिघट्टां मिश्रं सूर्यं भिनत्ति । अपरः
 शरस्त्रमिश्रं भिनत्तीत्यद्भुतम् । अत्रामिश्रं भिनत्तीत्युक्तम् । मिश्रं न भिनत्तीति
 च प्रतीयते । तदप्ये अभिमुखपतितस्य विरोधाद्भुतम् । दावेतौ पुरुषौ
 लोके सूर्यमण्डलभेदिनी । परिभाष्योगयुक्त्यप्ये रणे चाभिमुखो इतः" इति

उन्मीललीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्त्रिपूर-

कोडक्रीडद्विजालीगरुदुदितमरुत्स्फालवाचालवीचिः ।

एतेनाखानि शाखानिवहनचहरित्पर्णपूर्णद्रुमाली-

व्यालीडोपान्तशान्तव्यथपथिकदृशां दत्तरागस्तडागः १०१

वृद्धो वार्द्धिरसौ तरङ्गवलिभं बिभ्रद्वपुः पाण्डुरं

हंसालीपलितेन यष्टिकलितस्तावद्वयो वंहिमा ।

बिभ्रच्चन्द्रिकया च कं विकचया योग्यस्फुरत्सङ्गतं

स्थाने स्नानविधायिधार्मिकशिरोनत्यापि नित्यादृतः ॥१०२

दिना समासान्तः । तस्यां रेणूनां धारा सन्ततिः सैवान्धकारस्त्रसाद्धेतोरेतेन
राज्ञा उत्कृतकण्ठैः छिन्नकण्ठैः प्रतिमुभटैः परवीरैरेव नटैर्नतकैरारब्धानामाचरि-
तानां नाय्याद्भुतानां कबन्धनृत्यानामित्यर्थः । कष्ट वत द्रष्टैव नामूत न
वियते स्म ॥ १०० ॥

उन्मीलदिति ॥ उन्मीललीलानां स्फुरद्विलासानां नीलोत्पलदलानां
दलनेन विकासेन य आमोदस्त्रेण मेदस्त्रिनि पूरकोडे जलराशेरुपरि क्रीडन्तीनां
द्विजालीनां पक्षिगणानां गरुदुदितस्य पक्षोत्थस्य मरुतः स्फालेनास्फालनेन
वाचालवीचिर्मुस्रतरङ्गः शाखानिवहेषु नवैर्हरिद्रिः हरितवर्णैः पर्णैः पूर्णाभिः
द्रुमालीभिर्व्यालीडैरुपान्तैः प्रान्तैः शान्तव्यथानां शमितसन्तापानां पथिकदृशां
दत्तरागो जनितहादस्तडाग एतेन राज्ञा अखानि खात इति पूर्वधर्मोक्तिः ॥१०१

पुनस्तडागमेव वर्णयति—वृद्ध इति ॥ तरङ्गवलिभं वलियुक्तम् ।
“नुन्दिवलिवटैर्भ” इति मत्वर्थाद्यो भप्रत्ययः । हंसाल्येव पलित शुक्लकेशत्वम् ।
‘पलितं जरसा श्लैक्क्य केशादौ’ इत्यमरः । तेन पाण्डुरं वपुर्विभ्रत् यष्टिः
प्रणालीस्तम्भः आलम्बदण्डश्च तया कलितोऽवष्टम्भस्तावान् वयोवंहिमा पक्षि-
बाहुत्येवात्याद्यवस्था बाहुत्यश्च यस्य सः । प्रियस्थिरेत्यादिना बहुलशब्दस्य
बह्वादेशः । ‘खगवात्यादिनोर्वयः’ इत्यमरः । विकचया स्फुटया विलुप्तकेशया

धूलीभिर्दिवमन्धयन् वधिरयन्नाशाः खुराणां रवे-
र्वातं संयति खञ्जयन् जवजयैः स्तोतृन् गुणैर्मूर्कयन् ।

धर्मासाधनसन्नियुक्तजगता राज्ञाऽमुनाधिष्ठितः

सान्द्रोत्फालमिषाद्विगायति पदा स्पष्टं तुरङ्गोऽपि गाम् ॥

एतेनोत्कृत्तकण्ठप्रतिसुभटनटारब्धनाटाद्भुतानां

कण्ठं द्रष्टैव नाभूद्भुविसमरसमालोकिलोकास्पदेऽपि ।

अश्वैरस्वैरवेगैः कृतखुरखुरलीमङ्क्षुसंक्षुभ्यमान-

क्षमाश्रयोत्तिष्ठदन्धङ्करणरणधुरारेणुधाराब्धकारात् ॥ १००

स्यूतेः । मित्रमण्डलभेदनस्य वीरपुरुषायत्तत्वेन अमित्र शत्रु भिनत्सीत्यनिरोधा-
द्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ९८ ॥

धूलिभिरिति ॥ संयति युद्धे धूलीभिः खुराणां धूलिभिः दिवमन्धयन्
अन्तरिक्षचारिणां दष्टीः प्रतिबध्नप्रित्यर्थः । खुराणां रवैः शन्दैः आशास्तप्रत्यान्
प्राणिन इत्यर्थः । वधिरयन् वधिरीकुर्वन् जवजयैः वेगातिशयैः वात खञ्जयन्
पङ्कुर्वन् वायोरप्यधिकवेग इत्यर्थः । गुणैर्लक्षणेः स्तोतृन्मूकयन्मूर्कीकुर्वन्
स्तोतुमशक्यगुण इत्यर्थः । धर्मासाधनसन्नियुक्तजगता जगतो धर्मकसाधन-
कारिणाऽमुना राज्ञा अधिष्ठितोऽधिरूढस्तुरङ्गोऽपि सान्द्रोत्फालमिषात् आयत-
प्लुतध्याजाभिरन्तरमूर्ध्वचरणनिक्षेपध्याजादित्यर्थः । पदा एकेनापि चरणेनेति
वेगातिशयोक्तिः । गां भुवं धेनुष विगायति विगर्हते । किमुतान्ये जना इत्यर्थः ।
गोत्राद्गणानलान् भूमिं गोच्छिष्टं न पदा स्यूतेदिति निषेधादिति भावः ॥ ९९ ॥

एतेनेति ॥ समरसमालोकिलोकास्पदे युद्धप्रेक्षकजननालयेऽपि भुवि
भूतले अस्वैरवेगैरमन्दवेगैः । 'मन्दसद्यन्दयोः स्वरम्' इत्यमरः । अर्धैः
कृताभिः खुरखुरलीभिः खुरमन्त्रैः मङ्क्षु सर्पादि संक्षुभ्यमानान् सञ्चर्यमानात्
क्षमाश्रयोत्तिष्ठताद्भुतिष्ठतामुत्पततां अनन्धाः अन्धाः क्रियन्ते एभिरित्यन्धङ्करणाः
तेषां आश्रयमुभयोर्त्सादिना ह्युग्रत्वयः । रणस्य धूम रणधुरा । ऋष्युरित्वा-

तस्मिन्नेतेन यूना सह विहर पयःकेलिवेलासु बाले ! ..

नालेनास्तु त्वदक्षिप्रतिफलनभिदा तन्न नीलोत्पलानाम् ।

तत्पाथो देवतानां विशतु तव तनुच्छायमेवाधिकारे ..

तत्फुल्लाम्भोजराज्ये भवतु च भवदीयाननस्याभिषेकः ॥

एतत्कीर्तिविवर्तधौतनिखिलत्रैलोक्यनिर्वासितै-

र्विश्रान्तिः कलिता कथासु जरतां श्यामैः समग्रैरपि ।

च चन्द्रिकया ज्योत्स्नया शिरोरोगविशेषेण च सह योग्यं स्फुरत् सज्जत सुम्बन्धो यस्य तत् । एकत्र तत्सदृशमन्यत्र तद्युक्तत्वेत्यर्थः । कं जलं शिरस्य विभ्रत् । 'मारुते वेधसि वध्रे पुंसि कः कं शिरोऽम्युनोः' इत्यमरः । घान-विधायिनां स्नानायनुष्णानुष्णं धार्मिकाणां धर्मचारिणां धर्मम् । वरतीति टक् । शिरसां नत्या नमनेन निमज्जनेन नमस्कारेण च नित्यमादृतः तत्कृतोऽसावय वार्धिसुतडागो वृद्धः स्वविरोऽतिपूर्णं स्थाने युक्तं, 'युक्ते द्वे साम्प्रतं श्मने' इत्यमरः । रूपकालङ्कारः ॥ १०२ ॥

तस्मिन्निति ॥ हे बाले ! तस्मिन्नेतेन यूना एतेन राज्ञा सह विहर । पयःकेलिवेलासु जलक्रीडाकालेषु तत्र तडागे नीलोत्पलानां त्वदक्षुणोः प्रतिफलनात् प्रतिविम्बनात् भिदा भेदः । पिद्भिदादिभ्योऽह् । नालेनास्तु नालमेव भेदकमस्त्वित्यर्थः । तव तनोः छाया तनुच्छाय कायकान्तिः । विभाषा सेने-स्यादिना नपुंसकत्वम् । तस्य तडागस्य पाथोदेवतानां जलदेवतानामधिकारे आधिपत्ये विशतु आधिपत्यं करोत्वित्यर्थः । भवदीयाननस्य तस्य फुल्लाम्भोज-जानां राज्ये अभिषेको भवतु । त्वमेवरादिकं त्वदीयोत्पलादिकमतिशयवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

एतदिति ॥ एतस्य राज्ञः कीर्तिविवर्तैः यशोविलासैः धीतात् क्षालिता-भिसितलेलोक्यात् निर्वासितैः निष्कासितैः समग्रैः समस्तैरपि श्यामैः श्याम-बहुभिर्वरतां श्यामाम् । 'प्रवयाः स्वविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरप्रपि'

जज्ञे कीर्तिमयाद्दहो भयभरैरस्मादकीर्तिः पुनः ।

सा यत्रास्य कथापथेऽपि मलिनच्छाया बबन्ध स्थितिम् ॥

अथावदद्भीमसुतेङ्गितात् सखी जनैरकीर्तिर्यदि वास्य नेष्यते ।

मयापि सा तत् खलु नेष्यते परं सभाश्रवःपूरतमालवङ्गिताम् ॥

अस्य क्षोणिपतेः परार्धपरया लक्ष्मीकृताः सङ्घयया

प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्तयः ।

गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्ध्योदरा-

न्मूकानां प्रकरेण कूर्मैरमणी दुग्धोदधे रोधसि ॥ १०६ ॥

इत्यमरः । “जीर्यतेरतृन्” इत्यतृन्प्रत्ययः । कथामु विभ्रान्तिः कलिता ।
एतद्यशोभ्याप्या श्यापवस्तुजातं कथामाद्यशेषमासीदित्यर्थः । अकीर्तिः पुनः
अपकीर्तेस्तु कीर्तिमयात् कीर्त्यात्मकादस्मान्पाद्भयभरैः भयराशिभिर्जज्ञे जातम् ।
भावे लिट् । अकीर्तिरस्माद्भैषोदित्यर्थः । कुतः यद्यस्मादस्य सम्बन्धिनी
मलिनच्छाया अपकीर्तिः कथापथेऽपि वाद्यागौऽपि स्थितिं न बबन्ध यतो
ऽकीर्तिकथापि न भूयते । तदियमेतद्भयात् कापि गतेत्युत्प्रेक्षते । अकीर्ति-
लेशोऽप्यस्य नास्तीत्यर्थः ॥ १०४ ॥